

ADALÉKOK
A
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM
TÖRTÉNETÉHEZ.

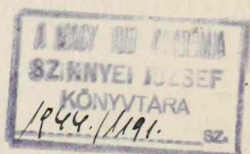
IRTA

SZILY KÁLMÁN.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KIADÁSA
1898.

183654

SZILY KÁLMÁN

ÖSSZEGYŰJTÖTT DOLGOZATOK

ELŐSZÓ.

A Természettudományi Társulat 1868-ban megválasztott titkárának; ugyanazon évben indítványomra elhatározta egy ismeretterjesztő folyóiratnak, a Természettudományi Közlönynek kiadását; s a Társulat átszervezésének, valamint a folyóirat szerkesztésének munkáját reám bízta. Irodalom- és nyelvtörténeti kérdésekkel, szorosan vett szakom körén kívül, addig egyáltalában nem foglalkoztam.

A Közlöny szerkesztése közben, csakhamar meg kellett győződnöm, hogy azzal a műnyelvvél és azzal a stílussal, melyen akkori természettudósaink szoktak írni, az olvasó közönségben az érdeklődést nem fogjuk fölkelteni. Műnyelvünk teljesen érthetetlen volt, stílusunk pedig annyira magyartalan, hogy a nagy közönségtől, az, a ki méltányosan ítélt, nem is várhatott elevenebb érdeklődést.

Olvasgatni kezdtem a múlt század végén és a jelen század elején megjelent magyar természettudományi munkákat, nem annyira a tartalmuk, mint inkább a műnyelvük és stílusuk kedvéért. E régi írók egy új világot tártak föl előttem.

Tanulmányaim eredményét alkalmazni kezdtem a Természettudományi Közlöny szerkesztésében; a siker legvérmesebb reményeimet is fölülmulta.

Természeti igazság, hogy a hatással mindig együtt jár a visszahatás. Ennek kell tulajdonítanom, hogy a

Természettudományi Társulat átszervezésével az én pályám is lassanként irányt változtatott s hogy az elméleti fizika tanárából, idők jártával, a magyar nyelv- és irodalomtörténet munkása lett.

Nyelvtörténeti dolgozataimat eleinte Nagyszigethi Kálmán név alatt, utóbb pedig Lukács Lőrincz, Király Károly álnévvel, vagy Egy doktor, Egy olvasó stb. alájegyzéssel leginkább a Magyar Nyelvőrnek, egy-kétszer a Budapesti Szemlének vagy az Irodalomtörténeti Közleményeknek küldtem be. Utólag értesültem a „Magyar Írók élete és munkái“ című lexikonból, hogy álnévül egy derék tanférfit valódi nevét is használtam. Ezennel bocsánatot kérek tőle.

Dolgozataim jelen gyűjteményét valóban nem tekinthetem egyébnek, mint a minő címet visel: „Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez“. Két fő részre osztottam őket: I. Irodalomtörténetiekre, II. Nyelvtörténetiekre. Mindegyik részben, a mennyire lehetséges volt, a megjelenés időrendjét követtem; csakis az összetartozók egymás mellé helyezése okozott néha kivételt. Az I. részben egyes alkalmi cikkek természeténél fogva, nem kerülhettem el némi ismétlést; de gondoskodtam róla, hogy a névmutató s külön szómutató az eligazodást lehetőleg megkönnyítse.

A Nyelvőrben többször (11:463; 13:321, 374; 15:215; 25:210, 251, 342, 396; 26:252, 299, 350, 395, 446) közöltem szótárszerű adalékokat is a magyar nyelvújítás történetéhez. Ezeket itt mellőztem, mert a nyelvújítás szótárát — ha időm és erőm még engedi — külön szándékozom kiadni.

Budapest, 1898. szeptember 30.

SZILY KÁLMÁN.

I.

IRODALOMTÖRTÉNETIEK.

SZERKESZTŐI BEKÖSZÖNTŐ.¹

Tudásvágya, e soha el nem oltható szomja enyhítésére az ember annyi eszközt keresett és talált már napjainkig, s áltaok azt, a mit csillapítani kívánt, annyira felfokozta, hogy híreknek, melyek mindenkit érdekelnek, a híreknek pl. a politika köréből, villámszárnnyakon kell szerte röppenniök, ezer nyomdát mozgásba hozniok, hogy a vágy az új, a még ismeretlen után, lehetőleg gyorsan, némi enyhülésre találjon. Az e tekintetben elkényeztetett fővárosi a sajnálkozás bizonyos nemével szól arról, ki, vagy idő, vagy alkalom híján, a politikai események színvonalán nem maradhat. E szerfölötti verseny példátlan olcsó árakon nyujt alkalmat még a politikától legtávolabb állónak is, hogy figyelemmel követhesse azokat a nemzeti nagy kérdéseket, melyekhez nem ritkán egész népek üdve és bánata van kapcsolva.

Annak számára, ki nem jut hozzá, hogy a napi lapok rőfnyi hasábjaiival megbirkózzék, a heti ujságok átnézetes kivonatba foglalják össze a legfontosabb ese-

¹ (A Természettudományi Közlöny első füzetéhez, 1869.)

ményeket; sőt még azokról is, kiknek nincs meg a kellő képzettségük, hogy a politika minden bibéjét, nehezebb szólásformáit felfoghassák, gondoskodik a néplapok iránya, mely az olvasó viszonyaihoz, műveltségi fokához alkalmazkodik.

A tapasztalás tanítja, hogy politikailag mennél érettebb, mennél civilizáltabb a nép, annál nagyobb, annál terjedelmesebb a politikai irodalma is, és a társadalomnak mélyebb rétegeibe annál inkább hatolhat az be; bizonyítják ezt a köztársaságok, és bizonyítja Anglia.

Mi magyarok büszkén állíthatjuk, hogy politikai képzettség tekintetében hazánk Európa államai között díszes állást vívott ki magának, büszkén állíthatjuk, hogy hasonló politikai fejlettséggel csak a nyugat civilizált népei dicsekedhetnek, s végre büszkén állíthatjuk, hogy vannak politikusaink, kiket nagy nemzetek hasonló büszkeséggel neveznének magukéinak.

Ha azonban a tapasztalás azt tanítja is, hogy a politikai fejlődéssel a civilizáció, a tudományok elterjedése karöltve halad előre, nálunk kivételre találunk; nálunk a politikai vívmányok mellett minden más-nemű fejlődés háttérbe szorul.

És honunkban különösen a *természettudományi ismeretek* nem találták még meg hazájokat, nem vertek még mélyebben gyökeret s csak egyes kiváltságosak szűkkörű birtokán díszlenek. Ha a külföld a tudomány egy újabb győzelmét hirdeti, hazánk határain belől az örömhír gyenge visszhangját is alig lehet hallani.

De hiszen: „A magyar közönség a természettudományi ismereteket nem kedveli! Lám a magyar nyelven írt természettudományi munkáknak nincs kelendőse!”

Efféle panaszokat nálunk nem ritkán hallani s leggyakrabban azokban a körökben, a hol az utóbb említett tényt ez előtte levő állítással szeretik magyarázni.

Meglehet, hogy az állításnak is van alapja, meg lehet, hogy a magyar közönség a természettudományi ismeretek iránt valóban még nem is érdeklődik, hogy éltető szellemi táplálékot bennök még nem talál; de ne higgyük, mintha erre már a magyar természettudományi irodalom hiteles bizonyságokat mutathatna fel.

Az, a mit eddigelé magyar természettudományi irodalomnak lehet nevezni, majdnem kivétel nélkül, akadémiai és hasonnemű kiadványokból, vagy tankönyvekből, iskolai kézikönyvekből áll. Akadémiai kiadványok, ha rendeltetésöknek valóban megfelelnek, ha fejlesztik, előbbre viszik a tudományt, bármennyire becsesek legyenek is a szakembernek, nem számíthatnak, nemcsak nálunk, de másutt sem a művelt nagy közönség részvétele. Iskolai kézikönyvek, a dolog természetéből folyólag, még kevésbbé tarthatnak erre számot. Oly nyelvű s oly modorú természettudományi munka pedig, a melyet a művelt nagy közönség számára írtak újabb időkben, sokat mondunk, talán öt vagy hat látott magyar nyelven napvilágot, s ezek között is kettő vagy háromnak bizonyára abban van a legfőbb érdeme, hogy kelendőségre nem talált, legalább tévútra nem vezette a tájékozatlan közönséget.

Honnan merítik tehát irodalmunkból a vádat, hogy „a magyar közönség a természettudományi ismereteket nem kedveli“, e súlyos vádat, mely ha igaznak bizonyulna be, fajunk halálos ítéletét vonná maga után.

A meggondolatlan mentegetőzés helyett valljuk be inkább őszintén, hogy természettudományi munkák, melyeket a közönség nemcsak tanulssággal, de élvez-

zettel is olvashatna, irodalmunkban még jóformán teljesen hiányzanak. Hézag van irodalmunkban, melyet a közönség talán alig érez, de élénken éreznek egyesek s érez a napi sajtó jobb része, midőn az illetőket minden kínálkozó alkalommal a természettudományi ismeretek népszerűsítésére figyelmezteti.

De e hézag betöltésére, eleinte legalább, egyesek nem egy tekintetből alig vállalkozhatnak. Csak nagykörű társulás, tömör összetartás az, a mi itt az úttörésre képesít.

E nehéz szerepre, melyet a körülmények neki mintegy kiosztottak, a vállalkozást ezennel megkísérli a Természettudományi Társulat.

A jelen füzettel a Társulat ugyanis havi folyóiratot indít meg, közérdekű természettudományi ismeretek terjesztésére.

E vállalattal a Társulat kettős cél felé törekszik: egyrészt tagjainak, kiknek száma az újabb időkben jelentékenyen növekedett, évi illetmény fejében élvezetes és tanulságos olvasmányt akar nyújtani, melyből a természettudományok legújabb és legfontosabb haladásait könnyű szerrel megismerhetik, másrészt pedig azon van, hogy szélesebb körökben is terjeszsze s ha szükség, meg is kedveltesse, lassanként, észrevétlenül beoltsa a természettudományi ismereteket.

E kijelölt irányhoz és a művelt magyar közönség szükségleteihez mérve, a „Természettudományi Közöny“ tartalma csupán közérdekű és általánosan érthető értekezések, ismertetések és apróbb közleményekből fog állani, menten minden elvont levezetésektől s csak szűkebb körökben érdekes fejtegetésektől. A „Társulati ügyek“ című rovat rövid kivonatban hozni fogja a közgyűlések és a választmányi ülések azon határoza-

taít, melyek a társulati tagokat érdekelhetik, valamint a szakgyűlések működéséről szóló jelentéseket is.

A választmány a független, felelős szerkesztő tisztjét reám, a társulat titkárára ruházta. Senki sem érzi jobban egyfelől a nehézségeket, melyekkel az ily folyóirat szerkesztőjének nálunk meg kell küzdenie s másfelől a tehetség csekély mértékét, melyet a jelenlegi szerkesztő a másik serpenyőbe vethet. És mindamellett kötelességemnek ismertem a nagy megtiszteltetéssel, de nagy felelősséggel is járó bizalomnak hódolni; mert nézetem az, hogy Társulatunknak a kísérletet, ha csak a nemtörődömség vádját nem akarta magára vonni, meg kellett tennie.

Lehet, hogy a kísérlet a mi kezeinkben nem sikerül, lehet, hogy a magyar közönség igényeit meg nem értve, az út kezdetén meg kellend állanunk; de bármi következzék is be, mindenkor távol lesz tőlünk a nemzet jövőjét bántalmazó gondolat, hogy a kísérlet dugába dőlte onnan származott, mintha a magyar közönségnek a természettudományi ismeretek iránt nem volna fogékonysága.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI MOZGALMAINK AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDBEN.¹

„A természettanulmány minden részének egyaránt való méltatása — mondja Humboldt a *Cosmos*ban — kiválóan a jelenkor követelménye, melyben a nemzetek anyagi gazdagsága s növekvő jólléte a természet-productumok és természetierők gondosabb használatán alapszik. Azok a népek, melyek az általános ipari tevékenységben, a mechanika és a technikai chemia alkalmazásában, a természeti anyagok gondos megválasztásában és földolgozásában hátramaradnak, a melyeknél az ily tevékenység iránti tisztelet a társadalomnak nem minden osztályát hatja át, jóllétök fokáról mulhatatlanul le fognak sülyedni. És pedig annyival inkább, ha szomszédállamok, melyekben a tudomány és ipari mesterségek élénken közlekednek egymással, mintegy újlag megifjodva előre haladnak.“

Mi ránk magyarokra nézve, kik egyfelől a művelt nyugattal, másfelől a civilizáció alacsonyabb fokán álló kelettel érintkezünk, kétségtelenül főfontosságú kérdés,

¹ (Megjelent a Budapesti Szemlében, 1877.)

mondhatni életkérdés, vajjon haladunk-e mi is a természettudományok művelésében és elterjesztésében? A szellemi nagy távolság, mely bennünket nyugati szomszédainktól annyi évszázadon át elválasztott, csökken-e folytonosan és mily mértékben? Mert hogy el voltunk maradva s hogy még ma is hátra vagyunk, az kétségtelen.

Hajdani elmaradásunk nem annyira a kiválóbb tudományos férfiak, mint inkább a tudományos élet hiányában nyilatkozott. Kitűnő természettudósok nálunk is születtek minden időben. Hogy csak néhányat említsünk és csakis a régiebbek közül: Augustin ab Hortis (1598—1650.), a bécsi botanikus kert első szervezője és főügyelője; a két Bólyai, Farkas (1775—1856.) és fia János (1802—1860.), e két nagy matematikus; Born (1742—1791.), a bécsi császári természetiek tárnak rendezője és leírója; Boskovich (1711—1787.), a nagy fizikus és filozofus; Hell (1720—1792.), a bécsi csillagásztorony igazgatója; Kitaibel (1757—1817.), a világszerte ismert botanikus; Meissner (1778—1864.), a bécsi polytechnikumon a műszaki chemia tanára s a róla elnevezett kályhák föltalálója; Segner (1704—1777.), a a göttingai és hallei híres fizikus; a két Zach, Antal (1747—1826.) és Ferencz (1754—1832.), mind a kettő jól ismert név, az egyik a topografia, a másik az astronomia körében, — ők mind a magyar korona alatt születtek. Legnagyobb részök azonban csak született Magyarországon, működni nem itthon, hanem külföldön, leginkább Ausztriában és Németországban működtek. És éppen ez a körülmény, hogy jeleseink a mult időkből még ifjú korukban vagy férfi koruk delén számkivetették magokat szülőföldükről, mutatja leginkább, hogy idehaza törekvéseiknek gyámola, működ-

désüknek tere nem kínálkozott, szóval, hogy hazájokban tudományos életet nem élhettek. Bátran kimondhatjuk, hogy legalább a mi a természettudományokat illeti, Magyarországon, a Tudományos Akadémia megalapításáig, *tudományos élet* nem létezett.

És fájdalom, 1830-ban, a M. Tudós Társaság megalapításakor hazánk politikai és társadalmi állapota oly kedvezőtlen, a nemzeti közszellem, noha már ébredőben, még oly gyöngye, vagy pedig ott, hol erősebben pezsgett, az európai dolgokról oly tájékozatlan vala, hogy akkoriban még olyan intézetről, mely a valódi tudományos élet fejlesztésére lendületet, vagy ha ez csírázni kezd, a zsenge növénykének helyes irányt adhasson, álmodni sem igen lehetett. A nemzet jobbjai, élükön gróf Széchenyi Istvánnal, a nemzetiségi eszme megszilárdulását, a törvénykezés és közigazgatás teréről a latin nyelv végképi leszorítását és mindenütt a magyar nyelvvel való helyettesítését tekintették első és legfőbb feladatnak. A főczél: nemzeti nyelvünk művelése s általa a nemzeti irodalom megalapítása volt. És ez helyesen történt így. Az első, a mi után minden nemzetnek törekednie kell, az, hogy egyéniségét biztosítsa. Sőt még akkor is, ha a legelvontabb világpolgári álláspontról akarjuk is e dolgot megítélni, még akkor is igazat kell adnunk Széchenyinek. „Mert a tudomány — hogy egy nagy államtudós szavaival éljek — a világé ugyan, az egész emberiségé; de a közös kincsnek mi módon jutunk birtokához? Mint a gyöngye vízer és csermely a patakkal, ez a kisebb folyóval egyesül, s így képezi a nagy folyamot, mely egész országok vizeit a tengerbe viszi, hogy a nagy medence soha ne apadjon el: így támad a tudomány. Közös, általános az, de csak azért oly nagyszerű, mert benne

millióknak törekvései egyesülnek, mert minden kor, minden nemzet, minden egyes, miután előbb individualis létének körét átfutotta, e nagy egésznek hozza kincseit. Minden tudomány egyéni törekvéseknek eredménye, s a tapasztalás azt mutatja, hogy valamint a folyó annál több vizet hoz a tengerbe, mennél tovább folytatá külön útját: úgy az egyes tudományos törekvések éppen azon arányban mozdítják elő a tudományt, melyben azok az egyes népek vagy egyének sajátosságainak eredményei. Számos okot találunk, melyből e kétségbevonhatatlan tény könnyen megmagyarázható. Minden nyelv, melyen a tudomány műveltetik, egy-egy eszköz, mely által bizonyos eredményhez könnyebben jutunk, mely ezen eszköz nélkül soha, vagy legalább csak nagy fáradságok után lett volna elérhető. *A népek különböző szelleme s kedélyi tulajdonai, melyek szerint azok a tudományt fölfogják, biztosítják azt a sokoldalúságot, mely nélkül nagy igazságokat föltalálni nem lehet, s a nemzetiségi érzet a tudományok körében is nemes versenyt idéz elő, mely minden nagy erőfeszítésnek, s így minden nagyobb sikernek föltétele.*⁴¹

Így történt, hogy az 1830-ban megalapított Magyar Tudós Társaság eredetileg nem is volt tudományos akadémiának, hanem csupán magyar nyelvűművelő intézetnek rendelve. Világosan kitűnik ez az 1831-ik évben kiadott *Alaprajzból* és *Rendszabásokból*. „A magyar tudományos társaság a tudományok és szép-művészetek minden nemeiben *egyedül a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekszik.*“ „Továbbá a különféle nemzetek között vagy régen, vagy közelebb föl-

⁴¹ Báró Eötvös József: *Elnöki beszéd a magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott IX-ik nagygyűlésén 1863. szept. 19.*

talált dolgok ismeretét *honi nyelven fogja terjesztetni.*“ Kettős föladata volt tehát: 1. a magyar nyelvet művelni és 2. az ismereteket honi nyelven terjesztetni.

Nem lehet tagadni, hogy a magyar tudós társaságnak a nyelv csinosítása, általános használatba hozatala körül gazdag érdemei vannak; de őszintén be kell vallanunk azt is, hogy a túlsapongások, melyekre magát e foglalatosságában ragadtatta, tetemes károkat is okoztak, melyeknek súlyát a matematikai, természeti és orvosi tudományok érezték leginkább. Meg kell magyarosítani mindent, nemcsak a műszókat (a tudományok értelmező nyelvét), hanem még a műneveket (a tudományok tárgyainak neveit) is: — ez lett a jelszó.

A matematikában a logarithmus, sinus, cosinus, differenciál, integrál, stb., a fizikában a magnetismus, elektricitás, potenciál, barométer, theodolit, sőt még a méter és kilogramm is, a chemiában az elemek és vegyületek mind, a zoológiában és botanikában a legexotikusabb állatok és növények (Giraffe, Känguru, Chamäleon, Aloe stb.) a mineralogiában a legbonyolultabb kristályalakok, ásványok és kőzetek — valamenynyien magyar neveket kaptak. Még a magyarul nem értő is elképzelheti, *milyen* magyar nevek voltak ezek!¹

Ugyanez időtájt, és még valamivel később, Németországban is akadt egy-két dühös szófaragó, kik a természettudományokban előforduló latin és görög műneveket minden áron meg akarták németesíteni. De

¹ Így például egy sokáig tekintélyes tankönyvben, melyért a szerzőt akadémiai tagnak is választották, a „tantalum“ nevezetű chemiai elem magyar neve: *nemiszany*, nyilván abból az okból, mivel a boldogult Tantalus *nem ihatott*.

ott minden tudós testület kinevette e badar törekvéseket; nálunk fájdalom a fiatal tudós társaság nem tiltakozott ellenök, sőt még bátorította és példaadásával buzdította őket. Oly akadályokat gördített ezzel a természettudományok honi elterjedésének útjába, melyeket még most sem sikerült egészen elhárítani.

Volt ezen kívül a Tudós Társaságnak egy jelentékeny *szervezeti* hibája is, mely úgy szólván már eleve lehetetlenné tette, hogy e társaságban igazi tudományos élet fejlődhessék. Mind a hat szak: nyelvészet, történettudomány, bölcsészet, törvénytudomány, matematika és természettudomány *együtt* tartott üléseket; minden tag, bármely osztályba tartozott is, bele szólhatott, sőt bele szavazhatott *minden* speciális szaktudományi kérdésbe, és az avatatlan többség leszavazhatott minden oly dolgot, mely az ő enciklopédikus álláspontján túl emelkedett. Az egyes osztályoknak éppenséggel semmi autonómiájok sem volt. A korlátozatlanul tenyésző dillettantizmus hatalmasan fölburjánzott, elnyomva a különben is csak lassan fejlődő szaktudományosság fiatal hajtásait.

Ily előzmények után egyáltalában nem csodálkozhatunk, hogy már a negyvenes évek elején mind hangosabb, sűrűbb és sűrűbb panaszok emelkedtek a Tudós Társaság iránya és működése ellen, mind a nagyobb közönség, mind a szakemberek köréből. Nyelvészkedő társaságnak nevezték el, melyre kár annyi szorgalmat, időt és pénzt fecsérelni, „mikor az ország annyi másban, kivált a természettudományok sok ágazatú mezején oly szegény, oly szánakozásra méltó szegény; inkább erre illet volna hazafiúi oltárt emelni és áldozni, mint-hogy a természettudományok fejlesztéséből és a polgári életre alkalmazásából legtöbb műveltség, legtöbb valódi

erő háramlik a népekre.“¹ Az a közönség, mely a tudós társaságról így gondolkozott, természetes, hogy a *Tudománytár*, e különben számára rendelt folyóiratot sem támogatta. Tíz évi tengődése után (1834—1843) a *Tudománytár*, minthogy — így jelenti a titoknak 1844-ben — „olvasói csekély számánál fogva megfelelő szellemi hatást nem gyakorolhatott, az 1844-ik évvel berekesztetett.“

De nemcsak a nagy közönségben, hanem magok az akadémikusok körében is, és különösen a matematikai és természettudományi osztálybeliek között, erélyesen megindult a visszahatás a tudós társaság helytelen iránya ellen. Az Akadémia természettudományi működésétől nem remélvén sikert, a munkásabbak és tehetségesebbek lassanként visszavonultak tőle. és kivüle álló, független társulások alakítását vették foganatba. Így Bene Ferencz, a m. k. egyetem orvosi fakultásának elnöke és a m. tud. társaság tiszteleti tagja a magyarországi orvosokat és a természetvizsgálókat 1841-ik évi május hó három utolsó napjára egybehívta Pestre, tanácskozendó arról, hogyan lehetne a német orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek képére efféle társulást nálunk is alakítani. A felhívást, mert idején jött, élénk részvét jutalmazta: a nagy számmal egybegyűltekké roppant lelkesedés között megalkották „a magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűléseit“ s ezzel egy oly intézményt hoztak létre, a mely, ha nem is a remélt mértékben, de mégis valamelyest hozzájárult a természettudományok népszerűsítéséhez. 1841-től—1848-ig nyolcz ilyen nagygyűlés tartatott az ország különböző

¹ V. ö. gróf Széchenyi Istvántól: *A magyar Akadémia körül*. Pesten 1842. 3-ik és köv. ll.

városaiban, s minden évben kiadta az illető vidék természettudományi monografiáját s egy-egy kötet *Évkönyvet*, melyek a föllovasott értekezéseket foglalják magában. Tizenöt évi szünetelés után 1863-ban újra megindultak e gyűlések és azóta rendszerint folytattnak is. Tudományos tekintélyök azonban jelen-
tekenyen alászállott, el annyira, hogy e „vándor-gyűlések” most már többnyire zajos turista-gyülekezések jellegét hordják magukon.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű és a természettudományok művelésében és elterjesztésében sokkal fényesebb jövőjű lőn az a társulat, melyet „M. Kir. Természettudományi Társulat” cím alatt ugyancsak 1841. május havában Bugát Pál orvostanár és szintén akadémiai tag indított meg. E fáradhatatlan, végső lehelletéig buzgó agitátor, fölhasználva a Bene Ferencz fölhívására 1841. május végén összegyülekezett orvosok és természetvizsgálók együttlétét, egy kész programot terjesztett eléjük, melynek alapján a természettudományok művelésére Pesten egy külön társulat létesítését indítványozza. Célja: a természettudományokat művelni, különösen hazánkat természettudományilag vizsgálni és hazánkfiait mentől nagyobb mértékben részeltetni e tudományok jótékonyágában. A társulat megállapítása végett résztvevők állanak össze, mint a társulat tagjai, kik egyszersmind a vállalatokhoz szükséges költségeket adják. A társulat tagjai: belföldiek, a magyar korona alatti tartományokból, és külföldiek, kik Magyarország természettudományakörül érdemesek. A belföldi tagok évenként 6 forintot fizetnek a társulat pénztárába. Sikeresebb munkálkodhatás végett osztályokra szakad a társulat, a természeti tudományok főágai szerint, melyek *a)* az állattan, *b)* növénytan,

c) ásványtan, d) vegytan, e) természettan, f) élettan. A társulat gyűléseket tart; könyvtárról és gyűjteményekről gondoskodik; természettudományi munkákat ad ki és folyóiratot indít.

A Bugáttól kibocsátott ívre mindjárt az első ösz-szejövetelkor, május 28-án, 134-en iratkoztak alá; a társulatot megalakultnak jelentették, az alapszabályokat elfogadták, s Bugátot megválasztották elnöknek. A kis társulat azonnal munkához látott; majd minden héten tartott ülést; előadás, értekezés ritkán hiányzott, s a mikor ez mégis néha megtörtént, a buzgó elnök mindig tudott valami érdekes eszmecserét támasztani. Eleven tudományos élet kezdett lüktetni e kicsiny körben, mely aztán kifelé is vonzólag hatott. 1848-ig tagjai száma 400-on felül emelkedett; könyvtára és különösen természetrajzi gyűjteménye is szépen szaporodott. Kiadta *Évkönyveinek* első két kötetét, melyekben több, maig is becses értekezést bocsátott közre Dorner, Frivaldszky, Heuffel, Nendtvich, Petényi és Sadlertől. Sőt 1848 elején már szerződést is kötött *Magyar Isis* című természettudományi folyóirat megindítására.

Az életerős mozgalom, mely ekként a Tudós Társaság kebelén kívül támadt és mindinkább jelentékeny arányokat öltött, nem maradhatott visszahatás nélkül magára az akadémiára nézve sem. A matematikai osztály egyik legderekabb tagja, Vállas Antal 1844-ben *A magyar tudós társaság reformkérdéseiről* egy igen érdekes és alapos röpiratot tett közzé, melyben kimutatja, hogy a m. tud. akadémiában a matematikai és természeti tudományok műveléséről mindaddig komolyan szólni sem lehet, a míg a matematikai és természettudományi osztály a többiektől mind üléseiben és munkálataiban, mind budgetjében és tagjai meg-

választásában egészen külön nem választatik. Az akadémia nagy befolyású titkára, Toldy Ferencz magáévá tette Vállas javaslatait és ha nem is egészen, de legalább részben keresztül is vitte életbeléptetésöket.

A mint e rövid vázlatból is kitetszik, már a 40-es évek derekán — nem tekintve a mindent megmagyárosító mániát — egészséges mozgalom támadt a természettudományok művelése körül is. Sőt ezt a kába törekvést is csakhamar abba hagyták volna, a mint meggyőződének, hogy a műnyelvből a görög és latin szókat kiküszöbölni nemcsak kivihetetlen, de még nem is kívánatos. Szabó Józsefnek 1861-ben már csak egy fölolvadásába került, hogy az egész akadémia határozatilag kijelentse, hogy a tudományos műnevek (nomenclatura) magyárosítása nem kívánatos.

Közbejöttek az 1848—49-iki események és az őket követő, minden társulati életet megbénító absolutistikus kormányzat. Legkiválóbb tudományos férfaink leszorítottak a cselekvés teréről. Bugát tanszéktől fosztatott meg és évek hosszú során szigorú rendőri fölügyelet alatt állott. Vállas kivándorolt Amerikába, hol is egész haláláig, 1869-ig a new-orleansi akadémia titkára volt. Nagy Károly, a bicskei csillagász-torony alapítója, a nemzetnek hagyva gyönyörű csillagászati eszközeit és könyvtárát, Párisba vonult. Az Akadémia nagygyűléseket nem tarthatott, tagjainak megritkult sorát nem egészíthette ki. A Természettudományi Társulat, minthogy tagjaiszétzüllöttek, a fölöszlászélén állott. Gyűjteményeit, nem bírván értök a lakásbért fizetni, el kellett ajándékoznia. A legszükségesebb folyó kiadásokat sem bírta bevételeiből földözni, derék alelnökének, utóbb elnökének, a buzgó Szőnyi Pálnak áldozatkészségét kellett igénybe vennie. Egy évtized

leforgása alatt csak két kötetet bírt nagy nehezen kiadni munkálataiból, nem annyira a munka-erő, mint inkább a pénz-erő hiányában. E két kötet — az *Évkönyvek* 3-ik és 4-ik kötete — több becses dolgozatot foglal magában Jedlik, Kruspér, Molnár, Nendtvich, Szabó és Sztoczecktól. Egy részök németül is megjelent *Original-Abhandlungen aus dem III. Bande der Jahrbücher des ungarischen naturwissenschaftlichen Vereins zu Pest, in deutscher Uebersetzung* (Pest, 1858). Kár, hogy e vállalatot tovább is nem folytatták; sok becses értekezés, mely e társulat munkálataiban 1867-ig megjelent, még maig is ismeretlen a külföldi tudós világ előtt.

Az ötvenes évek végén a nemzet szabadabban kezdett lélegzeni: a passzív ellenállás teréről a cselekvésre lépett át. Első tette a hazai tudományosság emelésére volt irányozva. A m. tud. akadémiának palotát, a minőre talán szüksége sem volt, igen szép, de igen költséges palotát emelt. Azonban a fontosabbról, az akadémia alaptőkéjének növesztéséről sem feledkezett meg. Az e célra begyűlt jelentékeny adományok és alapítványok elvégre lehetőségessé tették, hogy az akadémia most már ne csak a magyar nyelv, hanem — a mi eddig pénzerő híján nem állott módjában — a többi tudományok érdekében is áldozhasson valamit. 1860-ban fölállította a „a matematikai és természettudományi bizottságot“, melynek feladata az összes magyar hazát természettudományi és technikai tekintetben átvizsgáltatni és megismertetni. Ehhez képest működési ágai a következők: Természetrajzi nyomozások és közlések, vidékek leírásai állat-, növény- és ásványrajzi tekintetben; földtani, őslénytani közlések; meteorológiai adatok; magasságmérések hálózatának

létesítése természettudományi és technikai szempontból; vegytani vizsgálatok gazdasági, földtani, hydrographiai tekintetben; megismertetése a honunkban létrejött nagyobb szerű építkezési, ú. m. vasúti, híd-, csatornaépítési, víz-szabályozási, lecsapolási, vezetési vállalatoknak. E célok létesítésére a bizottság összeköttetésbe teszi magát oly férfiakkal, melynek a tanárok, orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, építészek, bányászok s általában tudomány- és természetkedvelők, kiknek segédelmével azon adatok, rajzok, leírások birtokába juthat. Továbbá kirándulásokat, utazásokat eszközöl; tárgyakat gyűjt, melyek a nemzeti múzeumba adatként be, hol használatul minden szakember rendelkezésére állanak, sőt a multakra is kiterjesztve figyelmét, a Magyarországról szóló nyomtatott munkákat és értekezéseket, úgy ily kéziratokat is lajstromoz, gyűjt s tartalmokat megismerteti. Alkalmat nyújt tudósoknak a tudomány magasb köréhez tartozó földadatok kísérleti keresztülvitelére.

E bizottság működése leginkább természetrajzi kirándulások, utazások elősegítésében, hazánkra vonatkozó állat- és növénytani adatok gyűjtésében és az illetők részéről beérkező jelentések kiadásában áll. 1868-tól fogva az állam a bizottság működését évenkénti 5000 frttal mozdítja elő; és mégis van eset rá, hogy az anyagi erő elégtelensége tűnik ki a kínálkozó munka-erőhöz képest. A bizottság kiadványai *Matematikai és természettudományi közlemények, vonatkozólag a hazai viszonyokra* cím alatt, dr. Szabó József osztálytitkár szerkesztésében jelennek meg. Eddigél 14 kötet jött ki belőle, mintegy 110 dolgozattal, legtöbbször olyan nevektől, melyeknek külföldön is jó hangzásuk van, ú. m. Borbás, Chyzer, Fri-

valdszky Imre és János, Hantken, Hazslinszky, Herman, Horváth, Janka, Kalchbrenner, Károli, Koch, Kriesch, Lojka, Margó, Mocsáry, Sinkovics, Staub, Szabó és a korán elhunyt Tóth Sándortól. Már is tömérdek sok természetrajzi adat van e kötetekben fölhalmozva, melyek majdan rendszeres monographiákká lesznek földolgozandók.

A hazánkra vonatkozó természettudományi közleményekkel egyidejűleg az akadémia még egy második kiadvány-sorozatot is léptetett életbe, a matematikai és az olyan természettudományi értekezések közzétételére, melyek nem speciálisan a hazai viszonyokat tárgyalják. 1860-tól 1867-ig e második kiadvány-sorozat *A matematikai és természettudományi osztályok közlönye* cím alatt jelent meg és ebben a matematikai dolgozatok, a természettudományiakkal keverve, adattak ki összesen, hat kötetben. A hatvanas évek második felében, az ország alkotmányának helyreálltával természettudósainkat is szembetűnőleg nagyobb munkakedv szállotta meg; az idevágó értekezések száma jelentékenyen szaporodott és így létrejöhett, a mi sokkal czélszerűbb is, a *Mathematikai Értekezések* különválasztása a *Természettudományi Értekezésektől*. Amazokból eddigelé 5, ezekből pedig 7 erős kötet látott napvilágot, sok becses értekezéssel, melyek közül nem egy, bármely nemzet tudományos irodalmában méltán foglalhatna helyet. Akadémiánk ekkoráig összesen 32 kötet matematikai és természettudományi értekezést adott ki, nem is említvén az *Évkönyvek*ben elszórtan megjelent idevágó értekezéseket. E 32 kötetben legalább is 3—4000 értekezés látott napvilágot. Bizonyára érdekes lenne legalább az értekezések címét németre vagy francziára lefordítani és egy füzetben kiadni;

ebből leghamarább megítélhetné a világ, minő tárgyakkal, minő kérdésekkel foglalkoztak a magyar matematikusok és természetbuvárok az utolsó 17 év alatt. Így, a mint vannak, a világ számára *nem léteznek*; a külföldi tudományosság nemcsak hogy nem reflektál reájok, de még csak tudomást sem szerez rólok. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az itt közzétett dolgozatok legnagyobb részét a külföldi tudósok egyáltalában nem ismernék. Igen is, ismerik őket, de a német, francia vagy angol folyóiratokból, hol e dolgozatok, föltéve, hogy önálló buvárlaton alapultak s az illető szerzőtől beküldettek, szintén megjelentek. Fölfedezését, bármily kicsinynek tessenek is az, senki sem akarja véka alá rejteni: mindenik buvár gondoskodik arról, hogy az, a mit fölszínre sikerült hoznia, be is legyen mutatva az illetékes közönségnek. A magyar tudósok, nem találván hazájokban arra való organumot, kénytelenek a külföldre fordulni, buvárlataik köztudomásra hozatala végett. Mint eddig, úgy ezentúl is kénytelenek lesznek a külföldön is közzétenni mindaddig, míg önálló buvárlataikról legalább is egy kimerítő kivonatot ide haza oly nyelven nem közölhetnek, melyen minden nemzet tudósa megértheti őket. Ők nem veszítenek mellette semmit, a prioritás így is biztosítva van nekik, csak Akadémiánk veszít vele, mint-hogy az ő kiadványait nem idézik soha és sehol, pedig bizony gyakran megérdemelnék. E félszege most már annyival inkább érezhető, minthogy az akadémia természettudományi ülései az utóbbi időkben oly serény munkálkodásról, oly igazi tudományos szellemről tesznek tanúságot, mely mindenikünk keblét örömmel töltheti el. Az utóbbi időkben alig van ülés, melyen 6—8 dolgozat ne terjesztetnék elő, mindenik önálló

buvárlatról tévén tanúságot. Az üléseknek most már valódi akadémiai színezetök van. A Magyar Tudományos Akadémia most már valóban megérdemli a nevet, melyet visel. A nagy nemzetek akadémiai sorába emelkedni nincsenek és nem is lehetnek aspiratiói; de a kisebb nemzetek — a belgák, dánok, svédek — akadémiai között, ha az imént rámutatott bajon segíteni tud, méltán foglalhat helyet.¹

Valamint az Akadémia természettudományi osztálya, épp úgy a nálánál nem sokkal fiatalabb Természettudományi Társulat is a politikai viszonyok jobbra fordultával élénk tudományos tevékenység színhelyévé vált. 1860-tól 1863-ig egy nyomon haladtak: mind a kettő a természettudományok előbbrevitelét és hazánk természeti viszonyainak kutatását tűzte ki céljául, és a természettudományok terjesztését, népszerűsítését, noha mind a kettő fölvette a programjába, mind a kettő egyaránt mellőzte. 1869-ig a művelt rendek szükségéhez alkalmazkodó természettudományi irodalmunk egyáltalában nem volt. Igaz ugyan, hogy 1860-ban negyvennyolcz lelkesen érző nő 10 évre évenként 144 darab aranyat kötelezett azon célra, hogy az Akadémia által hirdetendő pályázat útján évenként négy tudományos kézikönyv készítettén, egy tized év alatt negyven, az illető szakok állásának s a művelt rendek szükségének megfelelő, közhasznú ismereteket tárgyzó, vonzó előadású, tiszta és szabatos nyelvű munka birtokába jöjjön a magyar irodalom s ez által is a közértelmesség sikeres haladása előmozdítottassék; e szép szándék azonban, minthogy az alapítók akaratá-

¹ E bajon segített a Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn, mely vállalat, az Akadémia és Természettudományi társulat támogatása mellett, 1882 óta jelenik meg.

hoz képest, a nyílt megbízás helyett, a titkos pályázás útját kellett választani, nem valósulhatott meg. A megjutalmazott pályamunkák közül csupán kettő felelt meg a rendeltetésének, t. i. a korán elhunyt Greguss Gyula *Természettana* és *Természettani földrajza*, úgy, hogy az Akadémia csakhamar meg is szüntette e pályázatok kihirdetését.

1868-ban hallgatagon, minden előleges tanácskozás és értekeződés nélkül, mintegy közmegegyezés jött létre az Akadémia természettudományi osztálya és a Természettudományi Társulat között. Amaz, fölhagyva a különben sem neki való népszerűsítő szándékkal, minden erejével a természettudományok előbbre vite-lére és hazánk természeti viszonyainak kutatására vetette magát; emez pedig határozottan kijelentette, hogy ezentúl a természettudományi ismeretek terjesztését és megkedveltetését fogja főczéljának tekinteni. E munka-megosztás nemcsak — a mint már láttuk — az Akadémiának, hanem a Természettudományi Társulatnak is nagyban javára vált. Igaz, hogy szerencsés időben, szerencsés körülmények között is fogott a munkához. A nemzetben már föl volt ébredve a közművelődési vágy, mintegy várakozva a kínálkozó szellemi táplálékra. Másfelől a társulat ügyeit intéző 24 tagú választmány is igen szerencsésen választatott meg. Egyesíteni bírta magában legkiválóbb szaktudósainkat, kik a feladat exact öntudatával és valódi hazafiúi lelkesedéssel láttak a munkához. Itt is igaznak bizonyult az, hogy a tudományos ismeretek terjesztésére is szaktudósok kellenek. Egy Arago, egy Darwin, egy Helmholtz, egy Tyndall többet használ a természettudományok megkedveltetésének, mint akár száz Figuier vagy Uhle.

A társulat választmánya egy szigorúan következetes, minden izében convergens rendszert állapított meg. Először is a közönség figyelmét kellett felébresztetni. E végből egy havi folyóiratot indított meg a közérdekű ismeretek terjesztésére *Természettudományi Közöny* cím alatt. E vállalata egyszersmind tapogatózás is akart lenni, vajjon a társulat újabb működési iránya fog-e a nemzet részvételével találkozni. Akkoriban még t. i. nagyon el volt terjedve írónk és tudósaink körében az a nézet, hogy a magyar közönség a természettudományi ismeretek iránt még nem érdeklődik, nincs meg még hozzá a kellő érettsége. A társulat próbát akart tenni, csakugyan igaz-e ez a borzasztó nézet. A mely esztendőben a társulat az új működési programmot maga elé tűzte, 1868-ban, még alig volt az országban 600 tagja, pedig tagja lehetett minden feddhetlen jellemű egyén, ki, ha budapesti, évenként 5 frtot, ha vidéki, évenként 3 frtot kész volt fizetni a társulat pénztárába. A *Természettudományi Közöny* megindult. Megjelenése első esztendejében a társulati tagok száma felszökkent 1600-ra, a második esztendőben 2200-ra, s így megy ez azóta folyton folyvást, úgy, hogy most már a tagok száma megüti a 4800-at. Mondhatja-e most valaki, hogy a magyar közönség a természettudományi ismeretek iránt nem érdeklődik. Oly hatalmas szövetség áll e társulat zászlaja alatt, melyhez fogható nincs az egész országban s a mely, tekintetbe véve a népesség számát, bárhol Európában is ritkítja a párját.

Kevéssel utóbb, mint a *Természettudományi Közöny* megindult, elkezdett a társulat felolvasásokat, experimentális előadásokat rendezni a művelt közönség számára, előbb az akadémia üléstermében, s midőn

ez kicsinynek bizonyult, az egyetem chemiai intézete nagy előadó termében. E fölolvadások is nagy mértékben kivívták a fővárosi közönség érdeklődését. Nyolcz év óta rendezzük már ez előadásokat, s a nagy előadó terem minden alkalommal zsufolásig tömve van. Az itt tartott előadások, míg lehetett, a *Természettudományi Közönyben* láttak napvilágot, az idén azonban mind számra, mind terjedelemre annyira fölszaporodtak, hogy számukra egy külön kiadvány-sorozatot kellett megindítani, *Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye* cím alatt.

A társulat szellemi és anyagi ereje meg lévén szilárdulva, a közönség bizalma megnyerve, s az érdeklődők az egész országban kiszemelve és egy körbe gyűjtve, a Természettudományi Társulat most már nagyobb vállalatokba is beleereszkedhetik. 1872-ben megindította *Természettudományi Könyvkiadó Vállalatát*, melyben a népszerű természettudományi irodalom külföldi remekeit fordíttatja magyarra. E vállalata is nagy részvétellel találkozott: 1500 aláíró csoportosult körülötte; sőt az utóbbi években a M. Tud. Akadémiától is élvez támogatást, a mi lehetővé tette, hogy a rendkívüli díszszel kiadott munkák igen olcsó áron kelhessenek el. Ekkoráig 12 kötet látott napvilágot, t. i. a következők: Cotta: *Geologie der Gegenwart*; Darwin: *Origin of Species*, Helmholtz: *Populäre Vorlesungen*, Huxley: *Lessons of Physiology*, Johnson: *How crops grow*, Lubbock: *Prehistoric Times*, Proctor: *Other Worlds than Ours*, Tyndall: *Heat as Motion*; továbbá egy kötet anthologia, melyben Arago-Humboldt korától kezdve a természettudományoknak minden jelentékenyebb népszerűsítője egy-egy értekezésével van bemutatva, s végül egy kötet eredeti dolgozat a magyar

tudományos irodalom nagy kárára oly korán elhunyt Greguss Gyulának *Összegyűjtött értekezései*. E kötetek a művelt közönség minden rétegébe elszivárogtak, s a bennök honoló szellem mind inkább köztulajdonná válik. A fönmaradó egyes köteteket a társulat a középiskolák kitűnő tanulói között osztatja ki jutalmak alakjában, így is hozzájárulván a természettudományok ápolásának megkedveltetéséhez.

Hogy a kép, melyet a Természettudományi Társulat ismeretterjesztő szerepéről vázoltam, teljes legyen, még csak azt kell hozzá tennem, hogy a társulat olvasó termében a világirodalom idevágó legújabb és legkitűnőbb termékei és mintegy 120 természettudományi folyóirat van átadva a közhasználatnak.

Mindez azonban a Társulat működésének, tevékenységének csak egyik ágazata; a másik, mely az önálló búvárlat előmozdítására van irányozva, nemzeti szempontból sem kevésbé fontos, az általános tudományosság szempontjából pedig még sokkal fontosabb.

Az ország törvényhozása, méltányolva a Természettudományi Társulat élénk és sikeres tevékenységét, 1870-től fogva, évenként egy bizonyos összeget — előbb 5000, az utóbbi években pedig 4000 forintot — szavaz meg a társulat számára, országos érdekű kutatások és közlemények czímén. E czél elérése végett a Társulat eleinte titkos pályázatokat hirdetett, s minthogy azok sikerre nem vezettek, nyíltan keresett megbízható vállalkozókat az előlegesen megállapított kérdések megoldására. Ez a mód sem találtatott gyakorlatiasnak. Végre 1872-ben br. Eötvös Loránd egyetemi tanár egy egészen eredeti, s a mint a tapasztalás bizonyítja, igen alkalmas módszert gondolt ki az önálló búvárkodás előmozdítására, melyet a társulat választmánya azóta

folyvást követ is. Hogy fogalmat adjunk a társulat ez iránybeli ügyes eljárásáról, következőkben közölni akarjuk az idevágó szabályzat főbb pontozatait:

„A Természettudományi Társulat 2000 forintnyi összeget oly tudományos munkálatok előmozdítására kíván fordítani, melyek az ország természeti viszonyainak kutatását és ismertetését célozzák, vagy oly módszerek kipróbálásával foglalkoznak, melyek segítségével földjének és termékeinek okszerű felhasználása történhetnék.“

„Ez összeg évenként más-más szakbeli munkákra fordíttatik, és pedig az 1-ső évben gazdasági, a 2-ikban természettani és meteorológiai, a 3-ikban állattani, a 4-ikben vegytani és kohászati, az 5-ikben növénytani, s végre a 6-ik évben földtani és ásványtani munkálatok díjazására. E hat évi időszak lejártával a szakok előbbi sorrendje újból kezdetét veszi.“

„Ily munkálatok véghezvitelével jóhitelű szakférfiak bizatnak meg: a megbízatás tárgya s a megbízott személye évenként pályázat alapján határoztatik meg.“

„Az e célból kihirdetett pályázatban bárki részt vehet oly munkálat *tervezetével*, mely a föntebbi célnak megfelel, s a pályázat évében soron levő szakhoz tartozik. E szerint a beadott tervezetek vonatkozhatnak az ország valamely részében teendő új kutatásokra és utazásokra, vagy a kiemelt célú előmozdító szakmunkák írására.“

„A pályázók kötelesek magokat megnevezni, s egyszersmind kifejezni, vajjon az egész 2000 frtnyi összegre, vagy annak mily nagy részére tartanának igényt.“

„A beadott tervezetek megbirálására a választ-

mány évenként egy szakférfiakból álló, legalább három tagú bizottságot nevez ki, mely a tervezetek czélszerűsége fölött ítél s a választmány beleegyezésével a pályázók közül egyet, vagy, ha a rendelkezésére álló összegből telik, többeket megbíz terveik fogantatásával s egyszersmind a kívánt összeget díj gyanánt odaítéli.“

„A díj rendszerint a munkát befejeztével, mégis ha annak véghez vitele előleges pénzkiadással járna, részben már a megbízatás alkalmával kiadathatik.“

„Ha a bizottság a beadott tervezeteket czélszerűeknek nem találja s így a kitűzött összeget kiadni nem ajánlja, a mire fordítás fölött a társulat választmánya határoz.“

Ezt az eljárást követi a Természettudományi Társulat most már öt év óta. Annyi bizonyos, hogy a meglevő és kínálkozó erők kifürkészésére és sikeres felhasználására, a mi viszonyaink között, czélirányosabb eljárás alig képzelhető. Míg azelőtt a Társulat pályázat-hirdetési és nyílt megbízásai legtöbbször sikertelenek maradtak, most e módot követve, már is több nagybecsű monografiával gazdagodott irodalmunk. A társulat kiadásában ekkoráig a következő monografiák jelentek meg:

Az árapály a fiumei öbölben, Stahlberger Emil-től, 1874

A dobsinai jégbarlang, Hat könyomatú táblával, Dr. Krenner József Sándortól, 1874.

Magyarország bodobácsféléinek magánrajza, Egy színes nyomású táblával, Dr. Horváth Gézáttól, 1875.

Magyarország pókfaunája, I. köt. általános rész, Három könyomatú táblával. Hermann Ottótól, 1876.

A sodró állatkák és Magyarországhban megfi-

gyelt fajaik, Négy könyomatú táblával, Dr. Bartsch Sámueltól, 1877.

Magyarország vaskövei és vasterményei, különös tekintettel a vas legfőbb chemiai és physikai tulajdonságaira, Három táblázattal, négy rajzmelléklettel és 11 fametszettel, Kerpely Antaltól. 1877.

Munkában vannak és részint a jelen, részint a következő években megjelennek:

Alak- és élettani tanulmányok a protozoák köréből, Dr. Entz Gézától.

Magyarország és társországai kryptogam flórájának leírása, Hazslinszky Frigyesről.

Magyarország édesvizi halainak természetrajza, Dr. Károli Jánostól.

Magyarország nevezetesebb dohányfajainak chemiai megvizsgálása, Dr. Kossutány Tamástól.

Magyarország és Erdély vas-ércz fekhelyei, Maderspach Liviusztól.

Magyarország ásványai, Dr. Krenner József Sándortól.

Magyarország geológiája, Hantken Miksától.

A magyarországi levél- és fadarázsok monographiája, Mocsáry Sándortól.

A balatonvidéki borok chemiai megvizsgálása. és ezzel kapcsolatban több borászati kérdés tanulmányozása, Dr. Plósz Pál és dr. Csanády Gusztávtól.

Magyarország, Horvát- és Tótország magnetographiai térképe. Dr. Schenzl Guidótól.

A magyar természettudományi és matematikai irodalom bibliographiája, Szinnyey Józseftől.

A bor- és mustelemzés módszereinek kritikai megvizsgálása, Dr. Ulbricht Richárdtól.

E jegyzékbe csak a nagyobb monografiákat vet-

tem föl: a kisebb terjedelműeket, a pusztán adatgyűjtésre szorítkozó megbízatásokat nem is említettem. Mily serény munkásság tárul föl előttünk az előbbi évek vesztégléséhez képest. Kiterjed az a természettudományoknak, úgy szólván, minden ágára s a magyar tudósokat nemcsak itt Budapesten, hanem az ország minden részében egyaránt foglalkoztatja. Ha e működést így folytathatjuk és folytatjuk egy-két évtizedig, akkor Magyarország természettudományi tekintetben sem fog többé a terra incogniták közé tartozni, s a mi fő, a magunk érdemeinél fogva nem! Átkutatni átkutatják a Balkánt, a Kaukazust, az Uralt is, csakhogy ezt legtöbbnyire külföldi utazók, vagy külföldről importált tudósok teszik; ellenben azt a földrészt, mely a mienk, azt, mint kulturnéphez illik, mi magunk, magunk erejéből és magunk embereivel fogjuk átkutatni.

Magyarország természeti viszonyainak átvizsgálásában és megismertetésében, a M. Tud. Akadémia és Természettudományi Társulat mellett, még jelentékeny érdemei vannak az 1851-ben Budapesten alakult, „Magyar Földtani Társulat“-nak. Noha sokkal kisebb körben mozog és csekélyebb pénzerővel rendelkezik, mégis különösen mióta a magyar kormánytól föllállított Kir. Földtani Intézetre támaszkodhatik, elég intensív munkásságot fejt ki. Működésének ismertetésétől fölmenthetem magamat, mint hogy azt, mint legközelebb értesültem, egy az enyémnél sokkal beavatottabb toll vállalta magára.

1872-ben ugyancsak Budapesten egy „Magyar Földrajzi Társulat“ is alakult. Főczélja: nem annyira a földrajzi buvázkodást előmozdítani, mint inkább a földrajzi ismeretek haladásait éber figyelemmel kísérni és *Közleményeiben* a magyar közönséget azokról értesí-

teni. Mint fiatal társulatnak most még a kezdet nehézségeivel kell küzdeni és a megfelelő pénzerő híján költségesebb kiadásokba még nem bocsátkozhatik, azonban reményleni lehet, hogy kitűnő elnökei, Hunfalvy János és Vámbéry Ármin, vezetése alatt lassanként erősebb lendületnek fog indulni.

Mint mindenütt, úgy nálunk is a főváros a tudományos élet középpontja; azonban csalódnánk, ha azt vélnők, hogy az újabb természettudományi mozgalom kizárólag a főváros köreire szorítkozik. Hogy már a vidék is átérezte a természettudományok művelésének s az idevágó ismeretek elterjesztésének szükségét, ezt nemcsak az a valóban páratlan részvét tanúsítja, melylyel a Természettudományi Társulat működése az ország minden részében és a társadalom minden rétegében találkozók, hanem az is, hogy az ország több nagyobb városában részben már az ötvenes években is, de különösen legújabbban szintén alakultak társulatok a természettudományok művelésére. Így Pozsonyban a „Verein für Naturkunde“; Szebenben a „Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften“; Kolozsvárott előbb az „Erdélyi Múzeum-Egylet“ és az ottani egyetem megalapítása óta az „Orvosi és Természettudományi Társulat“ is; Temesvárott a „Délmagyarországi Természettudományi Társulat“; továbbá Selmeczen, sőt újabban Kecskeméten is alakult egy-egy természettudományi társulat. A pozsonyi és szebeni társulatok német nyelven teszik közé tárgyalásaikat; az „Erdélyi Múzeum-Egylet“ magyarul és részben németül is. A fiatalabb társulatok a vidéken, minők a kolozsvári és a délmagyarországi, a budapesti „Természettudományi Társulat“ működését választották mintaképül. Szintúgy tartanak szaküléseket, azonkívül populáris előadásokat,

s dolgozataikat gyors időközökben bocsátják ki. Magától értetődik, hogy a vidéki társulatok csak szűk körben mozoghatnak és nem is számíthatnak jelentékenyebb elterjedésre, mindamellett az illető városok tudományos embereinek dicséretes buzgalmáról tanúskodnak, s ha eleinte bár csekélyebb mértékben, de mégis hozzájárulnak a tudományos ismeretek általános megkedveléséhez.

Van azonban ezeken kívül még egy igen figyelemre méltó jelenség, mely a munkakedv és érdekelt-ség fölébredését talán még fényesebben bizonyítja, mint az imént említett társulatok keletkezése és működése. Értjük a tudományos folyóiratok szaporodását. Tíz évvel ezelőttig, egész 1868-ig, egyetlen egy magyar nyelvű természettudományi folyóirat sem jelent meg időhöz kötött füzetekben, vagy ha meg is indult itt-ott egy, a részvét hiánya miatt, csakhamar bevégezte pályafutását. És most, alig tíz évi nemzeti kormányzat után, egész sora áll előttünk a rendes munkakörre és rendes olvasó közönségre támaszkodó természettudományi folyóiratoknak; ú. m. a keletkezés időrendje szerint:

1. *Természet*, két hetenként megjelenő folyóirat a természettudományi és földrajzi ismeretek terjesztésére. Szerkeszti Berecz Antal tanár. Most a 10-ik kötete foly.

2. *Természettudományi Közlöny*. Havi folyóirat, kiadja a Természettudományi Társulat; szerkesztik a társulat titkárai. Most a 9-ik évfolyama járja.

3. *Földtani Közlöny*. Havi folyóirat; kiadja a m. Földtani Társulat; szerkesztik a társulat titkárai. Most a 7-ik kötete foly.

4. *Földrajzi Közlemények*. Két havonként meg-

jelenő folyóirat, kiadja a m. Földrajzi Társulat; szerkeszti a társulat titkára. Most 5-ik évfolyama járja.

5. *Műegyetemi Lapok*. Havi folyóirat a matematika és a technikai tudományok elmélete köréből. Szerkesztik Hunyady, König, Kruspér, Szily, Sztoczek és Wartha műegyetemi tanárok. Megindult 1876-ban. Legnagyobb részt eredeti dolgozatokat közöl, melyek a legtekintélyesebb külföldi tudományos folyóiratokban is helyet találhatnának, a minthogy tényleg helyet is találnak; de e mellett tekintettel van az ifjabb nemzedék szükségleteire is; irodalmi rovatában megismereti a külföld legújabb és legnevezetesebb szaktermékeit, és a füzet végén buzdításul problémákat tűz ki és old meg.

6. *Értesítő a kolozsvári orvos. természettudományi társulat üléseiről*. Szerkeszti a titkár; megindult 1876-ban.

7. *Magyar növénytan lapok*. Szerkeszti Kanitz Ágost, a kolozsvári egyetemen a növénytan tanára. Megjelenik Kolozsvárott havonként egyszer. Megindult 1877-ben.

8. *Természetrajzi füzetek*. Évnegyedes folyóirat az állat-, növény-, ásvány- és földtan köréből. Kiadja a Magyar Nemzeti Muzeum. Szerkeszti, az osztályőrök: Janka Viktor, Frivaldszky János, Krenner József közreműködése mellett, Herman Ottó. Megindult 1877-ben. Minden füzet első nagyobb fele magyar nyelvű; a végén van a füzet tartalmáról egy német vagy franczia nyelvű Revue a külföld számára. „In der Revue werden Uebersetzungen oder Auszüge der im ungarischen Theile enthaltenen Arbeiten gegeben; minder wichtige Sachen werden bloß angeführt. Die Arbeiten ausländischer Autoren erscheinen vollinhaltlich in der Revue und

werden im ungarischen Theile auszugsweise mitgetheilt, oder wenigstens angedeutet.“ Én azt tartom, mondja Dohrn, a stettini híres entomologus — hogy ez az igazi helyes eljárás a magyar természetbuvárokkal Izis alma materünk csodáit megkedveltetni és egyúttal a magyar autorok munkájának sikereit a magyarul nem értőkkel megismertetni.

9. *Természettudományi füzetek.* Két havi folyóirat, kiadja a Délmagyarországi Természettudományi Társulat Temesvárott. Szerkeszti a titkár; szintén ez évben indult meg.

Röviden összefoglalva a fentebbiekben mondottakat, van Budapesten, a M. Tud. Akadémia természet-tudományi osztályán kívül három, tisztán természet-tudományiakkal foglalkozó társulatunk, s köztük egy olyan, mely a mi elterjedését illeti, a népesség számához mérve, egész Európában ritkítja a párját. A vidéken van hat természettudományi társulatunk és van összesen kilencz természettudományi folyóiratunk. Egyik sem élvez közülök állami vagy országos subventiót; mindeniket egyedül az olvasó közönség részvéte tartja fenn.

Íme, előadtuk a dolgok valódi állását, leírtuk, habár csak főbb vonásaiban, de híven, természettudományi mozgalmaink történetét. Ítélje meg bárki, a ki elfogulatlanul tud ítélni, van-e alapja annak a sokszor hangoztatott vádnak, hogy a magyar fajnak nincs hajlama a természettudományok művelésére, sőt hogy még fontosságukat sem tudja méltányolni. Most már bátran bocsáthatjuk az ügyet ítélet alá.

Azonban a tudományos társulatok, egyesületek és szakfolyóiratok *nem forrásai* a tudománynak, hanem, hogy úgy mondjam, csak vezetőcsövei. A termé-

szettudományok forrásai az egyetemeken, az egyetemek szertáraiban, laboratoriumaiban fakadnak. De e források nálunk egész 1850-ig teljesen be voltak dugulva. Nem volt az egész országban egyetlen chemiai vagy fizikai laboratorium s úgy látszik kevés kivétellel nem is igen volt tanár, ki szükségöket érezte volna.

Tudomány-egyetemünk állapota már az 50-es években kezd némileg javulásnak indulni. A megüresült természettudományi tanszékekre külföldi tudósokat hoztak be, kik magok is előbb jó iskolán mentek át s a kik, minthogy a megfigyelés nyelvére tanítottak, valóban tudtak is önálló munkálkodásra és buvárlatra serkenteni. Ha akkoriban, politikai elnyomatásunk korában, duzzogva és gyanakvó szemekkel néztük is működésüket, legkevésbbé sem vagyunk háladatlanok irántok. Többekre közülök, pl. Czermakra, a kitünő fiziologusra, ki hazánkat és fiait megszerette — még ma is hálás szívvel gondolunk.

Nem lehet czélünk ez alkalommal oktatásügyünk újabbi fejlődése történetét megírni. Legyen elég most csak annyit konstatálnunk, hogy főiskoláink tíz év előtti állapotát a jelenlegivel össze sem lehet hasonlítani. Nemzeti kormányunk gondoskodásából a természettudományi tanszékek száma — ha a budapesti egyetemen, politechnikumon és a kolozsvári egyetemen újabban felállított tanszékeket összeolvassuk — a tíz év előtti számhoz képest megháromszorozódott. A tanszékek legnagyobb részét külföldi egyetemeken iskolázott, a legkitünőbb tudósok oldala mellett nevelkedett fiatal tanárok töltik be. Mindenikök legalább is egészen tisztességes dotációval rendelkezik szertári és laboratoriumi céljaira. Külön természettudományi intézetek épülnek és rendeztetnek be. A budapesti egyetem che-

miai intézete, Than Károly vezetése alatt, európai nevet szerzett magának. Nem régiben nyílt meg ugyanítt a fizioiogiiai intézet. A klinikai intézetek közel vannak befejezésökhöz; és legközelebb a mineralogiai, fizikai és zoologiai intézetekre s a politechnikum épületeire kerül a sor. A filozófiai fakultás hallgatóinak és különösen a tanárjelölteknek a száma föltünő módon szaporodik. A legkiválóbbak közülök az állam költségén külföldi egyetemekre küldetnek, hogy majd, ha a hozzájuk kapcsolt reményeknek megfelelték, a mutatkozó hézagokat betölthessék.

Szemlénk végére értünk. Most már megfelelhetünk a cikkünk elején föltett kérdésre: haladunk-e és mily mértékben haladunk a természettudományunk művelésében és terjesztésében?

Megelégedéssel tekinthetünk vissza a pályára, melyet a lefolyt évtizedben, nemzeti kormányzatunk első évtizedében befutottunk. Haladtunk, tetemeset haladtunk, s a távolság, mely bennünket nyugati szomszédainktól e részben elválaszt, jelentékenyen csökkent. Jóval közelebb jutottunk hozzájuk.

Csak a sors időt hagyjon megkezdett munkánk folytatására!

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI MŰNYELVRŐL A MAGYAR IRODALOMBAN.¹

Ez a mi szegény természettudományi műnyelvünk csak nem bír megállapodásra verődni. Tájékozatlanság, ingadozás, személyes önkény tűnik élénk minden lépten-nyomon. Az egyik iskola egészen más műnyelven beszél, mint a másik. Sőt mi több, ugyanazon az egy iskolán az egyik tanár emilyen, a másik meg amolyan műkifejezéseket ver egyazon tanuló fejébe. Az egyik szittya purista, mint mondja, elvből; a Toldy-Greguss-féle Tudományos műszótár² a bibliája s a salycil-t *fűzőlynek*, a carbolt-t *szénőlynek*, a caprin, capron és capril-t *gededék*-, *gedőny*- és *gedőlynek* hívja. A másik még németbe ótott impurista; nem mondja, hanem cselekszi csupa gondatlanságból; ez a bort nem fejti, hanem *decantirozza*, a német Pumpe és Skizze neki nem szivattyú és vázlat, hanem *pumpa* és *skicza*. A harmadik, s hála az égnek, most már ide tartozik a többség, nem nézi a nyelvet Csáki szalmájának és

¹ (Megjelent a Természettudományi Közlönyben, 1879-ben.)

² Német-magyar Tudományos műszótár a cs. k. gymnasiumok és reáliskolák számára. Pest 1858. Toldy Ferencz vezetése és Greguss Ágost szerkesztése mellett készítette egy szakbizottság.

szeretne is a keskeny közép-úton megmaradni, de tájékozatlanságból hol erre, hol arra botlik. Végre az aggódóbb természetű, a „skrupulosusabb“, mielőtt útnak indul, körültekint egy kissé hazája természettudományi irodalmában is, legalább a műnyelvre nézve keresvén benne okulást. — Lássuk, talál-e?

Ez ám még csak az igazi tarka-barka kép, a mi itt tárul elénk! Valóságos *quodlibet*, a szó szoros értelmében *quod libet*! Csak egyetlen egy példával fogok szolgálni; ízelítőnek elég lesz ennyi is.

A testeknek azt a sajátságos, de különben teljesen meghatározott állapotát, a melyet a deák *electricus*-nak, a német *elektrisch*-nek nevez, Molnár János kanonok, az első magyar *physika* írója 1777-ben *gyántás*-ra magyarosítja;¹ dr. Zay Sámuel 1791-ben a *tűztartó* szóval próbál szerencsét;² Fábián József 1803-ban az *elektromos* szót javasolja;³ Varga Márton 1808-ban elsőbbséget ad a *menyköves*-nek;⁴ Katona Mihály 1814-ben visszatér az *electrumos*-ra;⁵ Pethe Ferencz 1815-ben megint újat gondol ki s a *gerjedő*-t lépteti föl;⁶ Bugát Pál 1836-ban a *berzegényes*-t, a mit már a Mondolat 1813-ban kifaragott, *berzes*-re amputálja;⁷ Tarczy Lajos 1838-ban fölkapja a Kunoss-csinálta *villanyos*-t;⁸ de 1843-ban már megbánja és

¹ A Fisikának eleji, Newton tanítványinak nyomdoka szerint. Pozsony és Kassa 1777.

² Magyar mineralogia. Komárom, 1791.

³ Természeti tudomány a köznépnek. Veszprém, 1803.

⁴ A gyönyörű természet tudománya. Nagy-Várad, 1808.

⁵ A föld matematikai leírása. Rév-Komárom, 1814.

⁶ A földművelési kémia gyökere. Bécs, 1815.

⁷ Tapasztalati természettudomány (Physica). Buda, 1836—37.

⁸ Természettan az alkalmazott mathesisel egyesülve
Pápa, Veszprém, 1838.

használni kezdi a *villamos*-t;¹ a 60-as évektől fogva, Szabó Józsefnek az akkori purista-dühöt elítélő, igen helyes felszólamlása után,² lábra kap az *elektrikus* meg az *elektrikai*; míg végre a legújabb években a *villámos* kezd tért foglalni.

Mondja hát valaki, hogy a mi természettudományi műnyelvünk nem bámulatos gazdag! A mire az egész angol, francia, német és olasz irodalomban csak egy-egy szó található, arra a mi irodalmunk mindjárt egy tuczzal szolgál: berzegényes, berzes, elektrikai, elektrikus, elektromos, gerjedő, gyántás, mennykőves, tűztartó, villamos, villámos, villanyos. Sőt nem is kell oly messze visszamennünk, még *a jelen évtized* irodalmában is ötféle, teljesen egyértelmű kifejezést találhatunk, ú. m. elektrikus, elektrikai, villamos, villámos és villanyos. Válogathatunk tehát bennök! Hogy megdicsérhetné nyelvünket a költő Wieland, a synonymok lelkesült magasztalója; találhatna itt jámbusznak, spondeusnak, daktilusnak valót, a mint a mérték kívánná.

De félre e szomorú tréfával! — Ebből az egy példából is kitetszik, hogy a mely irodalomban még a legelemiebb tudományos műkifejezés körül is ilyen szózavar, ilyen határozatlanság uralkodik, a hol az egyéni önkény így mer garázdálkodni, ott bizony a tudományos élet még vajmi gyöngye lábon állhat. A míg mi természettudományi írók és tanárok magunk között nem bírunk egyességre jutni, addig bizony ingyen várjuk műnyelvünk megállapodását. Ha mi magunk nem mozgolódunk, kívülről ugyan hiába várunk segítséget; a nyelvészek, nem is tehetvén másképp, már

¹ Természettan Második kiadás. Pápa, 1843.

² Magyarítás a Természettudományokban. (Akad. értekezés.) Pest, 1861.

rég kimondották: magatok rontottátok el a nyelveteket, fogjatok magatok a helyrehozásához.¹

Végre valahára hozzá is fogtunk. Az a testület, melyet a dolog legközelebb érdekel s mely leginkább van hivatva az együttes működés megindítására és a köz megállapodás keresztülvitelére, a Tanáregylet választmánya a mult évi közgyűlés határozata értelmében egy tizenegy tagból álló bizottságot nevezett ki, melynek feladatává tette, hogy az iskolai műszók kérdésének tisztázására s rendbehozására tegye meg a maga javaslatát.

E bizottság grammatikai műszókkal elkészült s már közzé is tette javaslatát². A természettudományiakhoz, a legnehezebb részhez most fog hozzá. Most van hát az ideje, hogy mindazok, kik e kérdéssel behatóbban foglalkoztak, felszólaljanak és előadják tanulmányaik eredményét. Kétszeresen kötelesség ez azokra nézve, kik kettős czímen, mint tanár és mint szerkesztő, működhetnek közre a jónak előmozdításában és a rossznak meggátolásában.

* * *

A mostani válság, melybe nyelvünk a mult század végén és a jelen század elején jutott, nem áll páratlanul történetünkben; méltó párját találja azon nagy válságban, melyen nyelvünk a mult évezred végén és a jelennek kezdetén ment keresztül. Most a tudomány, művészet és technikai ipar körébe tartozó temérdek sok műnevet és műszót kell nyelvünkben megpolgárosítani, akkor pedig a keresztény vallás, a földművelés

¹ Imre Sándor: A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata. Budapest, 1873.

² Magyar Nyelvőr. IX. köt. 258.

és a kézművesség fogalmait és tárgyait kellett magyarul elnevezni.

Őseink eme nagyszerű feladatot, melynek szerencsés megfejtésétől jórészt nemzeti lételők függött, annyi tapintattal és annyi ügyességgel oldották meg, hogy még ma, 800 esztendő múlva is, minden történetírónk, minden nyelvtudósunk, bármely párthoz tartozzék is különben, egyhangú osztatlan elismeréssel és dicsérrettel halmozza el taktikájokat.

„A kereszténység behozatala“, így szól Toldy Ferencz¹, „s ezzel a magyar államnak új intézményekkel tovább fejlesztése szent István király alatt és óta, a magyar nyelvre mély hatást gyakorolt. Az új vallás és kormányforma egészen új fogalmakkal gazdagította és irányban fejlesztette az elméket: ezeket pedig az addig tisztán csak a nemzeti hit- és népeletet kifejező nyelvnek is ki kellett fejeznie. Nyelvünknek ezen átalakulása, vagyis az európai észjáráshoz alkalmazkodása, az árpádi királyok korában ment véghez, még pedig *oly szerencsével, hogy sajátságából nem veszített semmit, csak bővült és változatosabb lett*“.

Így ítélte Toldy, a végső lehelletéig hajthatatlan neológus.

Állítsuk e szavak mellé a Kazinczy-féle neológia egyik legtüzesebb ostromlójának, Volf Györgynek ide vágó ítéletét:

„Mikor a magyar régi hazáját, vele egy műveltségű, egy foglalkozású, vérre s nyelvre rokon szomszédait odahagyva új hazába, más fajta műveltségű,

¹ A magyar nemzeti irodalomtörténet tankönyve. Második kiadás. Pest 1868. I. köt. 18.

más szokású s életmódú, mindenkép idegen népek közé telepedett, s midőn már a megsemmisülés szélén állva, hagyományos szokásait, ősi életét, régi intézményeit s nemzeti vallását addig nem ismert szokásokkal, másoktól eltanult étellel, új intézményekkel s idegen vallással cserélte föl: akkor oly válságon ment keresztül, melynél nagyobbat egy nép történetében se találunk, s az új képzetek, fogalmak, gondolatok oly óriási raja borította el, hogy minden későbbi ilyféle áramlás még csak halvány árnyékának sem mondható. *És ime nyelvünk mind ennek ellenére külső erőszak nélkül is, csupán csak belső erejénél fogva tudott alakot, még pedig nemzeti alakot teremteni.*¹

Ime ez a kérdés olyan, melyben mindannyian egyetértünk. Egyetért még az orthologus és neologus is. Ez pedig csak elég nagy szó! — Bátran elmondhatjuk tehát, hogy őseink a maguk nyelvészeti problémáját remekül oldották meg. Bárcsak úgy tudnók mi is a magunkét megoldani.

Lássuk már most, miként ment nyelvünknek ezen szerencsés átalakulása végbe. Miként történt az, hogy nyelvünk az árpádi királyok korában „az európai észjáráshoz alkalmazkodni bírt, a nélkül hogy saját-ságaiból valamit veszített volna“.

Őseink eljárása e dologban, a mint nem is lehetett másképp, szerfelett egyszerű volt. Az itt Európában először látott tárgyakkal mindjárt a tárgy nevét is átvették; azután a kiejtését lassanként a magyar nyelv hangtörvényeihez idomították s az ekként megpolgárosított szóból magyar ragasztékok és szókép-

¹ Magyar Nyelvőr III. 57.

zók hozzáfűzésével új igéket, mellék- és főneveket képeztek.

Így kerültek nyelvünkbe többek közt a következő szavak: ablak, aczél, akó, asztal, barázda, bognár, borona, csatorna, császár, drága, ebéd, eke, erszény, fuvar, gereblye, hámor, ispán, iskola, kalász, kasza, kereszt, keresztyén, király, lajtorja, mészáros, nyoszolya, oltár, ozsonna, papiros, piacz, pintér, rekettye, remete, salak, saláta, szalma, széna, szita, szolga, takács, tömlőcz, udvar, vacsora, vándor, vánkös, zab, zabola, zsinór, zsoldár . . . stb. stb.

És az ekként többé-kevésbbé hangtörvényeinkhez idomított szavakból magyar szóképzőkkel új szók származtak, így például a *drágá*ból drágább, drágít, drágul, drágás, drágaság, drágalátos; a *kereszt*ből keresztel, keresztel, keresztel, keresztel, keresztel; az *udvar*ból udvari, udvaros, udvarias, udvarol, udvarlás . . . stb. stb.

E szavainktól és sok más hasonló származású szavunktól, ha tudjuk is, hogy valamikor idegen földről vagy idegen ajakról szálltak át hozzánk, a magyarságot most már elvitatni teljes lehetetlenség. Testestől lelkestől magyarokká, igazi jó magyar szavakká váltak azok.¹ Magyar voltukban kételkedni annyit tenne,

¹ Nagyban tévednénk, ha azt gondolnók, hogy az idegen szavaknak ez az indigenátusa csakis az árpádi királyok korában ment végbe; folyt az folyton folyvást és tart még ma is szakadatlanul. — Calepinus és Molnár Albert szótáraiban a XVI. század végén és a XVII. elején a *saccharum*-nak csak egy magyar neve van, s ez a *nádméz*. De már Páriz-Pápainál meg van a *czukor* is. És ma? . . . ma már alig érti valaki a tősgyökeres magyar „nádméz” szót; az idegen származású „czukor” a XVIII. században megnyeri a magyar polgári jogot és a létért való küzdelemben teljesen kiszorítja helyéből a régít. — A *rajzolni* és *rajzolás*

mintha valaki azon töprengene, vajjon Kont „a kemény vitéz“ magyar volt-e, mivelhogy ősei nem Ázsiából, hanem Németországból vándoroltak be, vagy hogy a Festetics-ek, Odescalchi-ak, Wenckheim-ok és sok más derék családunk a magyarság közé számítandók-e? Igen jól mondja a Nyelvőr, hogy „a mely szót egyszer meghódítottunk hangtörvényeinknek, akár honnan került legyen, az a mienk“.

I.

A mostani válság — nevezzük röviden műnyelvi válságnak — mint már említettem, nem oly nagy terjedelmű és a nyelv életében nem is oly mélyreható, mint a 800 év előtti volt, s mégis a megoldása némi tekintetben sokkal nehezebb. Most t. i. már nem igen bízhatjuk az ellentétek kiegyenlődését és a hézagok lassankénti kitöltését, úgy a mint eleink tették, a minden sebre írt hozó jótékony időre. A XIX. században az irodalmi nyelv nem várakozhatik, mint a népnyelv az árpádi királyok korában tette, még vagy

is csak Páriz-Pápainál fordul elő először, nyilván a „reissen“ német igéből képezve. Ma már ezek is annyira meghonosodtak, hogy még magyar gyökeret is alkottunk számukra a *rajz* szóban. — *Ausztria* és *ausztriai* Heltainál, Molnár Albertnél, sőt még az 1641-ik évi Nomenclatura Rerum-ban is *Bécsország*-nak és *bécsországi*-nak neveztetik; de ezen elnevezés ma már teljesen ki van szorítva az austriacus-ból csonkított *osztrák* által, pedig e csonkított alak csak a jelen század kezdetén fordul elő elsőben. — Sőt nem is kell a mult századokra visszamennünk. Ki ne emlékeznék az ország-szerte népiessé — bár nem népszerűvé — vált *zsandár* és *fináncz* szók keletkezésére? És az utóbbi egy tősgyökeres magyar felfogáson alapuló igét is (*megfinánczolni*) sarjadzott már.

Igy magyarosodik meg nálunk nem csak „az új földes úr“, hanem a külső országról bevándorlott idegen szó is!

300 esztendeig a végleges megállapodásra. A kiegyenlítés folyamatát siettetni kell, ha másképp nem megy, mesterségesen is. Különben el nem érhetjük, sőt meg sem közelíthetjük soha a külföldi irodalmakat, melyekben a műnyelv már rég átesett ezeken a kezdeties nehézségeken.

Természettudományi íróink érezték a dolog sürgetőségét már a mult század végén is. „Hozzá is láttak a berendezés nagy munkájához, nagy tűzzel, nagy sok jó akarattal, de a hozzávaló készségnek nagy fogyatkozásával is. Mi természetesebb, mint hogy a sebtiben, nagy hamarsággal végrehajtott munka java részében áldástalan volt“. (M. Ny.) Új szavakat, talán az egy Dugonics kivételével, akkoriban még nem igen faragtak a magyar természettudósok; magyarosításuk legnagyobb részt csak abban állt, hogy *már meglevő, közönségesen ismert magyar szavakat átvitt értelemben akartak átültetni a természettudományok műnyelvébe*. Így történt pl., hogy a *gyántás, tűztartó, mennykőves* és a legújabb időben a *villámos* szavakat, melyeknek a magyar nyelvben már teljesen megszabott értelmök volt és van, a fizikában egészen elütő, vagy a mi még rosszabb, csak némileg különböző értelemben akartak meghonosítani. Nem gondolták meg, hogy a műnyelvi szabatoságnak és határozottságnak semmi sincs nagyobb kárára, mint a műszók kétértelműsége. Mai szempontból ítélve, mit ér az olyan műnyelven írt munka, a melynek olvasása közben folyvást vigyázni kell, vajjon a „gyántás“ vagy a „villámos“ *resinosus-t, fulguerosus-t jelent-e, vagy pedig electricus-t?*

Így támadt századunk elején a magyar műnyelvben az a nagy határozatlanság, a mit gr. Teleki József

már 1816-ban tűrhetetlennek nyilvánított. „Nem elég annak reménysége alatt — mondja Teleki¹ — hogy a nyelvszokás a mostani határozatlanságot el fogja enyészteni, azt a jövődre bízni, hanem szükséges valamely bizonyos principiumokon épült munkálkodásaink által egyfelől a nyelvünkben már jelenlévő kétes értelmeket eloszlatni, a jövődre nézve pedig újításainkat úgy alkalmaztatni, hogy szavaink és szólásainknak semmi kétes értelmök ne támadhasson“.

Magyar Tudományos Akadémia, Természettudományi Társulat vagy Tanár-Egylet, mely „a bizonyos principiumokon épült munkálkodást“ megindíthatta és vezethette volna, akkor még nem létezett. Más mód nem volt, minthogy a hivatottabb nyelvtudósok és írók külön-külön adják elő és fejtsék ki ama bizonyos principiumokat.

Századunk első negyedéből négy idevágó nyilatkozatot találtam. Mind a négy nyilatkozó nagy tekintély a maga korában, és maiglan is kimagasodó alak irodalomtörténetünkben. A nyilatkozók ezek: Révai Miklós, a történeti nyelvtudomány megalapítója; Kis János, a költő és műfordító; gr. Teleki József, utóbb a m. tudom. Akadémia elnöke; Verseghy Ferencz, Révai hatalmas ellenfele.

Érdekesnek tartom ezen még mai is nagyfontosságú nyilatkozatoknak e helyen való föllevenítését; mert világosan kitűnik belőlök az a józan határozottság és az a bámulatos egyértelműség, melylyel jobbjaik, bármely táborba tartoztak is különben, a műnyelv kérdését a század első negyedében megítélték.

¹ Jutalom-feleletek a magyar nyelvről, a magyar nemzeti múzeum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire. I. köt. kiadta Horvát István Pest, 1821; pag. 278.

Révai csak rövideden és mellékesen nyilatkozik e dolog felől, de annál határozottabban és hatható-sabban.

„*Atque ita sane multo praestabilius est* — mondja Révai 1803-ban — *morem maiorum nostrorum et porro sequi, accomodatisque iam ad usum nostrum vocibus peregrinis datam ciuitatem prompto gratoque animo concedere, quam voces inficitas, non ad indolem linguae effictas, ingrato nisu obtrudere.*”¹

Ugyanily értelemben, csakhogy sokkal beeresz-kedőbbben szól a kérdéshez Kis János az ő 1806-ik évi pályadíjat nyert értekezésében:

„Új szókkal kétféle képpen lehet gazdagítani anyai nyelvünket, vagy úgy, ha más idegen nyelvből költsönözzük azokat és *a magunké természetéhez alkalmazzatjuk*; vagy úgy, ha az eddig is esméretes szóknak új végződéseket, vagy máskép új formákat adunk. . . . Az idegen nyelvekből szókat költsönözni eddig sem volt szokatlan dolog nálunk magyaroknál. A tudományokban a deák nyelv volt eleitől fogva tanítónk; a közönséges életre tartozó dolgok esméretének nagy részét a németektől és tótoktól vettük; a frantziák pedig külömb külömbféle társaságbéli 's tsinosodáshoz tartozó dolgokat esmértettek meg velünk. Ugyanezért az ezen nemzetektől vett esméretekkel együtt ezen esméretek kifejezéseit is sokszor tőlök által vettük, s polgári jussal megajándékoztuk. Mennél jobban megesmérkedünk pedig a külföldi nemzetekkel, *mennél több tudománybeli materiákat akarunk magyarul kidolgozni, annál több dolgokra találunk, melyeket eddig esméretes magyar szók-*

¹ Antiquitates literaturae hungaricae. Pestini, 1803. pag. 90.

kal kitenni nem lehet. A honnét természet szerint következik, hogy nem csak az eddig bevett idegen és megmagyarosodott szókat meg kell tartanunk, hanem *még többeket is kell idegen nyelvekből költsönöznünk.* . . . Az idegen szóknak felvételére nézve jó volna regulává tenni azt, hogy egy felől az olyan már egyszer bevett idegen szókat, melyek helyett helyes alkotású s meghatározott értelmű magyar szók nintsenek, tovább is megtartsuk; más felől pedig, midőn olyan dolgokat kell kifejeznünk . . . melyekről kételkedünk, ha általunk készítendő új szókkal szerentsésen kitudnók é tenni: olyankor is a külföldi szókkal minden tartózkodás nélkül éljünk. Ellenben az olyan még magyarul meg nem nevezett gondolatokat, melyeket jobban magunk találunk fel, és így mintegy a magunkéból vesszük, vagy *a melyeket más eredeti nyelvű pallérozott nemzetek is a maguk nyelvén újonnan formált szókkal nyomtak ki, talán legtanácsosabb volna nekünk is a magunk módunk szerint új szókkal kifejezni*“. ¹

A Marczibányi-Intézet részéről 1816-ban kihirdetett pályázaton „a magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által“ a jutalmat, Verseggy ellenében, gr. Teleki József nyerte el az ő rendszeres és kimerítő értekezésével, melyet (mint Toldy is mondja) philosophiai lélek és tiszta objectiv felfogás hat át. E nagyterjedelmű értekezésből szedtem ki a következő nyilatkozatot:

„Az oktató előadásban — így szól Teleki — a

¹ A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről. — Megjutalmaztatott felelet. Pesten, 1806. pag. 91, 94.

képzetek helyessége, tiszta, minden kétség nélkül való kijelentése mindenk felett megkívántatván, *a meghatározott értelmű idegen szavakat igen gyakran kénytelenek leszünk a különbben jó, de határozatlanabb jelentésű eredeti szó elmellőzésével használni.* "... „Az eddig mondottakból könnyen által láthatjuk, hogy *a tudományos mesterszavakról*, melyek a költsönözésre nézve igen nevezeteseek, mit kelljen tartanunk.“ ... „A hol ellembe oly magyar szót nem alkothatunk, melly *az előttünk lévő tudományos képzetet tulajdon egész kiterjedésében ki tudná fejezni. ottan valóban kár volna az idegen hangzattól olly nagyon irtódnunk, hogy a tudományokban olly szükséges határozottságot a nyelv tisztaságának feláldozzuk.*“ ... „Az elérhető tisztaságnak képzetét tehát, mellyre törekednünk kell, abban helyeztetjük: hogy *a nyelvben csak ollyan idegen szavak találtsanak és csak az ollyak vétessenek fel*, melyek annak tulajdon analógiájával megegyeznek, és szükségesek, vagy a mellyeknek idegenségét, felvételök előtt, valamelly változtatás által lefaragtuk, hogy azokra a hazafiúítás szent bélyegét üthessük“ ... *A mennyire lehet vegyük által az idegen nyelvekből a szógyökereket, de ha azt nem tehetnők is és kénytelenek lennénk valamelly származékot költsönözni, tekintsük azt mint törzsöket és annak további származékjáért ne folyamodjunk az idegen nyelvekhez, hanem alkossuk azokat tulajdon természete szerint, p. o. ha már kénytelenek vagyunk ezen latán szóval regula élni, származtassuk abból nyelvünk természete szerint ezeket: regulás, regulásság, regulásan, reguláz, regulázás s. a. t. és ne mondjuk regularis, regula-*

ritas, regulariter, regulirozni, regulatio s. a. t. Az idegen gyökök kikeresésében mindazáltal, midőn azokat nyelvünkbe által akarjuk tenni, elég vigyázók nem lehetünk. Azoknak elfogadásában szükséges képen megkivántatik, hogy azok helyesen kerestessenek ki, és oly könnyen érthetők legyenek, hogy azokra a hazafiak mindjárt reá esmérjenek, különben azok az ujonnan koholt gyökök közé számíthatatnak“ . . . ¹

De mindannyiok között legvilágosabban és leghatározottabban nyilatkozik mintha csak előre megérezte volna a jövőndőt, a sokat veszekedő, sokat is üldözött és gyalázott Verseghy 1822-ben. Szavait, a melyeket a műnyelv kérdésében mondott, szives-örömezt aláírja minden mai magyar természettudós. Mintha csak lelkünk mélyéből beszélne, a mikor így szól:

„Mikor valamely új, vagy legalább eddig mind Magyar mind magyarosított név nélkül szükölködő tárgynak helyesen formáltt, határozott értelmű, és világos nemzeti nevet nem találunk, a mi kivált a naponkint gyarapodó tudományokban és szép mesterségekben felette sokszor megtörténhet: tartsuk meg annak nevét az olyan idegen nyelvből, mely a tudós Magyar Olvasók előtt ösmeretes, és nemzete-sítsük meg, ha szükséges, úgy, hogy a Magyar szó-képzőknek és ragasztékoknak elfogadására alkalmasabb legyen, a nélkül mindazáltal, hogy azt nevet-ségesen megkorcsosítsuk. . . . Az idegen nyelvekből kölcsönözött régi és szokott szavak helyett soha sem állíthatunk mink elő oly nemzetieket, melyek a

¹ Id. h. pag. 307, 309, 299, 300, 202.

tárgyakot tökéletesen hasonló értelmességgel kifejezzék: mivel magok a tárgyak is idegenek, melyeket Nemzetünk nem maga szült, hanem másoktól kölcsönözött. De ha állíthatnánk is elő ilyeneket, haszontalanok volnának bizonyára, és a Tudománybéli tárgyaknak foganatos terjesztését akadályoztatnák inkább, hogysem megsiettetnék; mert arra, hogy olyan értelmességhez jussanak, a minővel a kölcsönzött régiek diszeskednek, több száz esztendő kívántatik; a szokás pedig még az ösmeretes idegen nyelvből csak imént kölcsönzött és megnemzetesített szót is könnyebben járásba hozhatja, mint a helyette imént alkotott nemzetit, bármely helyes legyen is; mivel amaz már az idegen nyelvből is ösmeretes ama tudós olvasók előtt, kiknek magyarul írunk, s kikenn kívül másoknak a Tudományokról nem is írhatunk. . . . Bizonyos továbbá, hogy a Tudományokban még a helyesen formáltt nemzeti szavak sem teszik a Tudatlan előtt a tudományos tárgyat vagy oktatást értelmesebbnek, mint az idegenek; a tanúltt Olvasónak pedig alkalmatlan unalmat okoznak. Akár a *Tisztító tűznek*, akár a Purgatóriumnak nevével éllyünk a lelki tanításban, mind a kettőt meg kell előbb tanítványinknak magyaráznunk, kik azután a gyakorlás által az egyiket szinte oly könnyen megtanúlják, mint a másikat. Hisz azt csak nem gondolhattuk okosan, hogy a Magyar keresztény a Purgatóriumot egyébkép el nem kerülheti, hanem ha Magyarul Tisztító tűznek nevezni tudja.“¹

¹ Lexicon Terminorum Technicorum azaz: Tudományos mesterszókönyv, Budán 1826. pap. VIII. A magyar mesterszavaknak készítését igazgató regulák között.

A főntebbi, talán kissé hosszúdadra is nyult idézetekből bőségesen kiviláglik, hogy századunk első negyedében minden tekintélyesebb írónk és nyelvtudósunk, a ki a tudományos műnyelv kérdéséről tüzetesebben nyilatkozott, mindannyia ritka egyértelműséggel azt tanácsolta, hogy

„a mikor valamely tudományos tárgyra helyesen alkotott, határozott értelmű és világos magyar nevet nem találunk, tartsuk meg annak nevét az idegen nyelvekből és nemzetiesítsük meg, ha szükséges, úgy, hogy a magyar szóképzőknek és ragasztékoknak elfogadására alkalmasabb legyen, a nélkül mindazáltal, hogy azt nevetségesen megkorcsosítsuk.“

De, fájdalom, az 1820-tól 1830-ig terjedő tíz évben egyetlen egy természettudósunk sem írt, egyetlen egy valamire való természettudományi munka sem jelent meg magyar nyelven, elannyira, hogy a midőn a M. Tudós Társaság megalakult, a természettudományi osztályt csupa orvosokkal töltötték be.

Nem volt író, a ki a bölcs tanácsot követhette, és nem volt könyv, a mely a foganatosítást a közönségnek bemutatthatta volna.

A szó elhangzott a pusztában!

II.

A jelen század 20-as éveiben a budapesti egyetem chemiai tanszékén egy régi világbeli öreg úr ült. *Schuster János* volt a neve. Eldőde és mestere a zseniális *Winterle* volt, a ki az ő pályafutása végén, szertelen spekulációitól elragadtatva, egy olyan vakútra tévedt a chemia elméletében, melyből élte fogytáig sem tudott többé kigázolni. A szorgalmas tanít-

vány és később buzgó munkatárs, a mi Schusterünk is benrekedt a Winterleféle zugban. Java idejét a meszter hóbertos spekulációival töltvén el, rapról-napra jobban lemaradt az akkortájt hirtelen fejlődő chemia magaslatáról.

Különben tevékeny, munkához szokott ember lévén, öreg napjaira kigondolt magának egy ártatlan mulatságot: csecsebecséket faragsált, nem csontból, nem is fából, hanem egy ezeknél sokkal puhább jószág-ból, t. i. a magyar nyelvből. Új elemekkel, új vegyületekkel nem bírván a chemiát gazdagítani, magyar szóhangokból *új neveket* faragsált a már meglevők számára. Olyanforma mulatság, mintha azon törte volna a fejét, hogy Boerhave-nak, Berzelius-nak, Dalton-nak, Lavoisier-nek vajjon mi lett volna a neve, ha Magyarországból születnek. Hogy a Kekulé Küküllei lett volna, az bizonyos.

És, a mi a dologban még a legeredetibb, a mi jó Schusterünk *nem is tudott magyarul*. T. kollegámtól, Nendtvich Károlytól tudom, ki több évig volt segéde, hogy a „nevendék gyógyszeres“-eknek mindig nagy gaudium volt, ha Schuster valamelyikössel magyarul kezdett beszélni.

Hanem annál erősebb volt a műnyelv filozófiájában, a mint ez a következő egy adatból is bőségesen ki fog világlni:

A *kénese* ugyan régi jó magyar szó, de faragsálni nem igen lehet rajta: más nevet *kell* neki adni. Schuster a szerdáról elnevezte a kénese szeredany-nak. — De hát mi jognál fogva? mi köze a szerdának a kénesehöz? — Pedig a dolog igen egyszerű. A kénese az orvosok deákul *mercurius*-nak hívják, és a szerdá-nak deákul *dies mercurii* a neve; világos tehát,

hogy a kéneső nem jó szó, hanem igen is a szereda, megtoldva az elemek közös bibéjével, az *any*-nyal, hű fordítása lesz a hydrargirum-nak.

Hanem azt az egyet meg kell a jó Schusternek adni, hogy ő ezt az egész faragesálást csak privát passióból művelte. Nem akarta ő eleinte a maga kis szobrocskáit: a „zöldlőgyulatsavas súlyag“-ot, a „ketted férjagsavas hamag“-ot, az „alfojtósavas bátrag“-ot, a „kénsavas rézagoshúgyagot“ stb. a nyilvánosság piaczára vinni, elég volt neki, ha maga és egy-két meghittebb tanítványa gyönyörködhetett bennök.

De a sors könyvében máskép volt megírva!

1824-ben a pesti egyetem orvosi karához egy fiatal vidéki doktort neveztek ki tanárnak, egy fáradhatlan szorgalmú, mindenért, a mi magyar, szíve mélyéből lelkesülő, nagy buzgalmú agitátori talentumot, dr. *Bugát Pált*

Én egyike vagyok azoknak, kik a Természettudományi Társulat lelkes megalapítójának és áldozatra kész fentartójának, Bugát Pálnak emléke iránt mindenkor a legmélyebb tisztelettel viseltetnek; de a valódi érdem nem gátolhat meg abban, hogy most, midőn természettudományi műnyelvünkről irok, nyilvánosan is el ne ítéljem azt az irodalmi nagy botlást, mely, már hiába, az ő nevéhez fűződik.

Megismerkedvén Schuster faragványaival, s talán maga is már előbb is foglalkozván ilyesmikkel, — egy borzasztó terv és ennek nyomában egy herostratosi elhatározás szülemlett meg a fiatal tanár agyában. Megtalálta, mint mondja élete czélját: ő a magyar irodalom számára teremt egy *külön* természettudományi nomenklaturát, *függetlent* attól, melylyel az egész világ természettudósai élnek, *kiirt műnyelvünkből minden*

idegen származású, vagy kissé hosszabb, nehezebb kiejtésű szót.

Rettenetes egy gondolat!

Lelke egész hevével, agitatori talentuma teljes erejével fogott a szörnyű munkához. Gyűjtötte, halomra csinálta és csináltatta a szem nem látott, fül nem hallott szavakat, s mint tanár, mint fordító és mint szerkesztő terjesztette azokat kollegái, tanítványai és olvasói körében. De mesteréről (a ki idő közben, nehogy a hírhedségre jutott faragványokhoz az elsőbbségi jogot elveszítse, maga is kilépett a síkra), az öreg Schusterről sem feledkezett meg; hármass emléket akart neki állítani. Szegény Schuster; szegény Bugát! Mennyivel szerencsésebb volt nálatok a veletek versengő Kovács Mihály; az ő szavai senkinek sem kellettek; ő már rég el van feledve; senki sem háborgatja nyugalját.

Néhány év múlva Bugátnál már 8000 szó, 1843-ban pedig 40.000, azaz negyvenezer szó volt együtt. Ki is adta gyűjteményét még 1843-ban „Természettudományi Szóhalmaz” cím alatt.

Valami csodálatos egy munka ez a Szóhalmaz! Sok, régóta ismert, becsületes magyar szó mellett néhány szerencsés, talpraesett ötlet; a többi pedig kifecizemített, porrá zúzott és aztán imígy-amígy összeraggatott magyar szavak szájalomra méltó nyomorékja.

Bugátnak a szócsinálásban kétféle módszere volt: az 1-ső abban állott, hogy többnyire érthetetlen, koholt gyökerekhez koholt szóképzőket ragasztott. Pl. az *ar* gyökhöz hozzáteszi az *any*, *ag*, *acs* képzőt, és lesz belőle: *arany*, *arag*, *aracs* stb. Az *öv*-höz hozzáfüggeszti az *öncz* képzőt; így lesz *öväncz*. Nos, mi az

az övöncz? Ki találja ki? Az övöncz Bugátnál Saturnusnak, a gyűrűs (öves) bolygónak a neve!

A 2-ik mód szerint: vesz B. egy vagy két ép magyar szót, levágja vagy a fejöket, vagy a lábukat, vagy mind a kettőt s aztán sokszor egymáshoz ragasztja a torso-kat. Ilyenek:

Bar = állat. A *barom*-ból levágja *om*-ot. Innen lett aztán *robar* (rovátékolt bar) = insectum. Qui ergo *rovar* scribunt, panaszoja B., illi etymologiam vocis destruunt.

Betvegy = betegségi vegyület. (Az elsőből meghagyja a *bet*-et, a másodikból pedig a *vegy*-et).

Bilcsirta = motacilla. (Billegetőből és pacsirtából gyúrva.)

Biztan = matematika. (A „bizonyos tan“-ból kifúrja az *onyos*-t.)

Büng = zenith. (Mert a fejünk fölött *csüng-büng*, már t. i. a zenith).

Csöge = csöves csiga. (A *ves-csi* középső rész kivetésével lenne: csöga, et *a ob radicis mollitiem in e mutato*, csöge.)

Czikab = apály-dagály. (Quae vox coaluit e radice vocis *czik*-ázni et ex decapitata voce *hab*.)

Fag = kristály. (Itt a *fagy* szóból csak az *y*-t kellett lenyesni.)

Fülbeg = füles bagoly. (Az *es* és *oly* lecsippenésével marad *fülbeg*, et *a ob radicis mollitiem* ... etc.)

Gyümvir = gyümölcs-virág; ép így *virbur* = (virágburrok.)

Mindógy = panacea. (Contractum e radice vocis *minden* et decapitata voce *gyógy*, quasi diceret min-dent gyógyító szer.)

Rán = mágnestű. (Mert az *irányt* mutatja. Itt

csak egy-egy betűt hántott le az elejéről és a hátuljáról).

Rövröp = falco harpyo (Mert rövid a röpülője.)

Ha valaki most lépne fel ilyen keserves szófaragásokkal, mekkora hahota támadna Kárpátoktól az Ádriáig. De abban az időben, a mikor egy olyan tudományos ember, mint Horvát István, a Teremtés Könyvében csupa magyar szókat fedezett föl, a mikor egy más valaki Egyiptom, Mózes, József nevét egész komolyan *ég-ép-hon, vizes, jó-szép* magyar szóktól származtatta s mikor mindezek büntetlenül történhetek meg, abban az időben Bugát nyelvészkedése sem keltetett köz megbotránkozást. Egyes józan gondolkozású, a szertelen nyelvújítás mániájától el nem vakított férfiak higgadt felszólalása (mint pl. az elfogulatlanul ítélő Lovász Imréné¹, ki már 1835-ben megjövendelte, hogy ha Bugát új szavai lábra találnának kapni, nyelvünket minden eredeti szépségéből és sajátjaiból kivetkeztetnék) nem támogatván tekintélyesebb írók részéről, hatás nélkül hangzott el.

Én meg vagyok győződve, hogy ha Bugát Pálnak a 30-as vagy 40-es években az Akadémiában kopintanak a körmére, mint a hogy utóbb a Szócsintanáért tették, ő azonnal elhallgat és a külön magyar nomenklatura meg sem születik. De csodálkozhatunk-e, hogy mind messzebb-messzebb engedte magát ragadtatni a csúszamlós pályán, mikor olyan tekintélyes akadémikusok, minő pl. Schedel volt, szóval és tettel még bíztatták is a továbbhaladásra. Sőt mi több gimnazistáink még most is azt tanulják Toldy Ferencz iro-

¹ Értekezés a magyar nyelvújításról, készítette és kiadta Lovász Imre, orvos-doctor. Pesten 1835. pag. 16.

dalomtörténetéből, hogy „*helyesen szólania Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet.*“¹

De ne feszegessük tovább a már megtörtént dolgokat, ne rekrimináljunk, vessünk fátyolt a multakra!

III.

Quid nunc?

Természettudományi műnyelvünk megalkotására megkísértettünk már, miként a fentebbi vázlatból látjuk, *minden lehetetlen módot*, tanultunk is a magunk kárán eleget. Most már akarva, nem akarva is rá kell térnünk arra az ösvényre, a mely elejétől fogva az egyetlen lehetséges, az egyetlen célhoz vezető útnak mutatkozott. Ezt az utat Teleki és Versegly már ezelőtt 50–60 esztendővel oly világos formulával jelölték ki, hogy azon valóban lehetetlen eltévedni. (L. a 47—49. lapon.)

Lássuk már most, miként kell ezen formulát nyelvünk mai állapotában gyakorlatilag alkalmaznunk. A könnyebb áttekintés kedvéért foglaljuk a különböző eseteket külön pontok alá.

1. *A mely természettudományi fogalomnak vagy tárgynak nincs internationalis elnevezése, jelöljük azt mi is a magunk nyelvéből való műszóval. — Ha arra eddigi irodalmunkban többféle helyes alkotású szót használtak volna, szemeljük ki közülök és válaszszuk meg egy akarattal műszóul azt, a melyik a leghatározottabb, legvilágosabb és az illető tudo-*

¹ II. kötet, pag. 71.

mányszakban leghasználatosabb. Ha ellenben ugyanarra sem általánosan ismert szavunk, sem alkalmazott tájszavunk még nem volna, alkossanak a hozzáértők új szót, a magyar nyelv törvényeinek és a magyar észjárásnak megfelelőleg.

2. *Ha valamely tudományos tárgyra helyesen alkotott, határozott értelmű és világos magyar szavunk már van, ne polgárosítsuk meg az idegen szót, még ha internationalis kelendőségű volna is, hanem őrizzük meg és használjuk közakarattal a magunkét.* Így pl. az „accomodatio, axis, constans, cylindrus, diagonalis, elasticus, identicus, linea, momentum (e. g. inertiae), musica, parallela, pendulum, proportio, reflexio (e. g. lucis), temperatura, thermometer“ s. a. t. internacionális műszók helyére bátran odaállíthatjuk a magunk nyelvéből való: alkalmazkodás, tengely, állandó, henger, átszögelő, rugalmas, azonos, vonal, nyomaték, zene, párhuzamos, inga, arány, visszaverődés, hőmérsék, hőmérő“ s. a. t. szavainkat, minthogy ezek helyes alkotású, határozott értelmű és már minden literátus ember előtt világos jelentésű szavak. — Különben a szabály alkalmazásában nagyon vigyázóknak és óvatosoknak kell lennünk, nehogy valamely szóra könnyű elmével ráfogjuk, hogy határozott és világos értelmű, mikor nem az.

3. *Ha valamely rosszul alkotott magyar műszót az eddigi folytonos és általános használat már egészen érthető és határozott értelmű szóvá tett, és ha a kiirtás megkísértése előreláthatólag sok nehézséggel járna s a megállapodást megint sokáig késleltetné, még az ilyen magyar műszót is tartsuk meg szoros kivételképen és használjuk ezentúl is.* Ilyenek például: alap, anyag, elem, elemzés, elv, emeltyű, felület,

gép, gyár, higany, lényeg, mérleg, mérnök, sav, szerv, szilárd, tömeg, tömör, viszony s. a. t. — E kivételek megállapításában nagyon óvatosaknak és tapintatosaknak kell lennünk, hogy valamely rossz szóra könnyedén rá ne fogjuk, hogy az már ki nem irtható, mikor még kiirtható, és viszont, hogy ne rángassunk csupa szélességből olyant is, a mely már egész mélyen gyökeret vert.

4. *Ha valamely internationalis műszó helyébe nem tudunk helyesen alkotott, határozott értelmű és világos magyar szót állítani, fogadjuk el mi is (a 3. alá tartozó csekély számú kivételekkel) az internationalis műszót és nemzetesítsük meg, ha szükséges, úgy, hogy a magyar szóképzőknek és ragasztékoknak elfogadására alkalmasabb legyen, anélkül mindazáltal, hogy azt nevetségesen megkorcsosítsuk.*

E pontnál, nyilvánvaló, két esetet kell megkülönböztetnünk, a szerint, a mint a befogadandó műszó *családtalan*, avagy *családos*; jelöljük az elsőt 4a-val, a másodikat 4b-vel.

4a. Mikor a befogadandó internationalis műszó afféle családtalan név, melyből származékok, legalább ma még, nem sarjadzanak ki, az ilyen szót tartjuk meg változtatlanul *azon alakjában, a melyben előttünk, magyarok előtt, legismeretesebb*; legfőlebb az orthographiáján magyarosítsunk annyit, a mennyi a helyes kiejtésre okvetetlenül szükséges. Péld. Vénus, α Lyrae, ptoleméusi rendszer¹, refraktor, parallaxis, algebra, logarithmus, variatio, elliptikus functio, parallelogram, cosinus, ellipsis, koordináta, physika, barométer, rezonátor, interferentia, geographus, Vezuv, Alpesek, busszol,

¹ Nem pedig a görögöt affektálva, *ptolemaioszi* rendszer.

chemikus, hidrogén, oxigén, oxid, chlór, bárium, barit, mangán, bizmut, czin, czink, arzén, szulfát, ferro-cziánkálium, mineralogus, romb-dodekaéder, zafir, kalczedon, gipsz, geologia, bazalt, gnájsz, pliocén, júramész, anatomia, protoplasma, orthognáth, fiziologus, artéria, véna, spóra, kambium, zsiráf, hiéna, szépia, améba, áloe, azálea, kaktusz.

Az idegen szóknak magyar orthográfiájában ma még ne keressen senki következetességet. Ingadozik az még lépten-nyomon s nem is igen tehet máskép. Mindaddig nem is lesz benne következetesség, a míg a befogadandó idegen szókat (ide nem értve persze a neveket) egészen a magunk orthographiájával nem írjuk; s meg is jön ennek az ideje, úgy látszik, már nem sokára. Csak ne erőltessük a dolgot rögtönösen; hadd szokják az olvasóközönség lassanként hozzá. E század elején még sokan írtak nálunk *Christus-t*, *Chronicá-t*; ma már kinek jutna ilyesmi eszébe. Így volt ez más nemzeteknél is. — D'Alembert az ő dynamikájának 1758-ik évi kiadásában még *méchanique*-ot ír; de már Lagrangenál 1797-ben *mécanique*-ot találunk. Az ilyesmit legjobb az időre bízni.

4b. Több nehézséggel jár a *családos* műszók befogadása. Ezek t. i. nem maguk jönnek, hanem mindjárt egy egész sereg ivadékjokat hozzák magukkal. Ilyenek például: *krystall*, *krystallinisch*, *krystallisiren*, *krystallisation*; *magnet*, *magnetisch*, *magnétisiren*, *magnetismus*; *polar*, *polaritát*, *polarisiren*, *polarisation*; *elektrisch*, *elektrisiren*, *elektricität*, stb.

Mit tegyünk az ilyenekkel?

A mai írók legnagyobb része könnyen elbánik ezekkel is. Ha a németben *isch* végzetet látnak, a magyarban egyszerűen *ikus*-sal helyettesítik s meg

van a magyar műszó; az *isiren* helyébe lép az *isálni* vagy nem ritkán az *isirozni*. Egy akadémiai értekezés fekszik előttem 1879-ből. Ugyanazon az egy lapon a következő szókat találom benne: *fixirozva, granulie-rozott, jodirozott, broncirozott, mappierozni, fotogra-fierozás*. És e példát kezdik már a lapok is követni. Ime most olvasom egy különben gondosan szerkesztett szépirodalmi lapban az *epizódikus* szót. Sőt mi több, az Antibarbarus, mely, mint tudva van, a Magyar Nyelvőrnek a kifolyása, egyenesen ajánlja íróinknak a *magnetikus, magnetizálni, magnetizmus* szókat.

Gondolják meg uraim, mit tesznek!

Őseink is befogadták, igenis, az idegen szót; *de azután magyar képzőkkel fejlesztették tovább*. Ugyan erre tanították kortársaikat a Telekiek és Versegheek.

Egyes idegen szóktól, valamint a bevándorlott legény-emberektől, nincs mit félnünk; azok elmagyarosodnak okvetetlenül. Nem így a gyarmatok. Ezek idegenek maradnak századokig, és a mi a legrosszabb, idegen módra képezett igéket kevernek nyelvünkbe.

Kérve kérem természettudományi íróinkat, a jó útról, a melyen apáink annyi évszázadokon át annyi szerencsével fejlesztették, bővítették nyelvünket, ne térjenek le. Kövessék Teleki-Verseghe főntebbi szabályát: ennél jobbat, nyelvünk fejlődés-történetének megfelelőbbet csakugyan nem gondolhatunk ki. Nem ismétélhetem elégszer:

„*Nemzetiesítsük meg, ha szükséges, az internationalis műszókat úgy, hogy a magyar szóképzőknek és ragasztékoknak elfogadására alkalmasabbak legyenek, anélkül mindazáltal, hogy azokat nevetségesen megkorcsosítsuk.*“

És e szabály követése az ép nyelvérvékű szak-

embernek nem is kerül valami nagy szellemi fáradságába; csak egy kis tapintatot és gondosságot kíván tőle. Ime, például, az a tiszteletreméltó akadémikus, a ki a fixírozva, granulírozott, jodírozott, broncírozott, mappírozott, fotografírozott szókat leírta, bizony épp annyi fáradsággal leírhatta volna a rögzített (vagy, ha éppen tetszik, *fixált*), *granulált*, *jódózott*, *bronzózott*, *mappázott*, *photographiázott* szókat is. — Miért íránk epizódikus-t, mikor az *epizódos* vagy *epizódyszerű* épp olyan világos, épp olyan érthető és sokkal magyarosabb. Talán szebb lenne, ha arteriosus, venosus vért írnék, mint ha *artériai*, *vénai* vagy *artériás*, *vénás* vért írok. — Vajjon ki járt igaz úton, a jó Zay Sámuel-e, ki már a mult században *kristályos*-t, *kristályosodik*-ot, *kristályosodás*-t írt, vagy az a mai mineralógus, a ki a krystallinikus structura és a krystallisationális processus felé bandzsalít. — És kinek van igaza, Tarczy Lajosnak-e, ki, az előzőit követve, még 1838-ban is *mágnes*-t, *mágnesi*-t, *mágneses*-t, *mágnesezni*-t és *mágnesség*-et írt, vagy az Antibarbarusnak, a ki a magnetikus-t, magnetizálni-t, magnetizmus-t ajánlja. — A physikus csak úgy megért, akár *polárosság*-ot, *polározás*-t és *polározódás*-t mondok magyarosan, akár pedig deákosan polaritást, polarizálást és polarisatiót.

Hogy azzal végezzem, a mivel kezdtem, hadd rekeszsze be e példák sorát az *electricus* és családja. Ez is internationális műszó, még pedig a javából. *A világ minden irodalmas nyelve* a latin electrumból, a latin pedig a görög elektron-ból vette e tulajdonság elnevezését.¹

¹ Francziául électrique; olaszul elettrico; spanyolul és portugallul electrico; németül elektrisch; angolul electric; hollandul electric; svédül és dánul elektrisk; oroszul elektriceszki és a főnév: elektricesztvo; lengyelül a főneve: elektriczność; csehül elektricki.

Mindamellett, ha világos, határozott értelmű, helyesen alkotott szavunk volna reá, azt mondanám, ne ejtsük el a magunkét az idegen kedvéért. Ilyen azonban nincs; mert a *villámos*, mint már említettem, mást jelent, nem electricus-t; a *villanyos*, *villamos* pedig, koholt gyökérből koholt képzővel alkotva, magukban abszolút semmit sem jelentenek. Ilyen nyomorékszavakért képezzen egymaga a magyar természettudományi irodalom kivételt az európai irodalmak sorában?¹ Vajjon nem fogadhatnók-e el az öreg Fábián Józsefnek (Gábor atyjának) javaslatát, a ki a templum = templom mintájára az electrumot elektromnak írta és ebből képezte tovább az *elektromos*, *elektromosság*, *elektromozni* szavakat. (V. ö. a 36. lapon levő idézettel).

Ennek megítélését, valamint a jelen cikkemben foglalt javaslatok megvitatását ajánlom a Tanár-egylet szakbizottságának becses figyelmébe.

* ¹ Én itt egyes-egyedül a *természettudományi* irodalomról szólok; eszem ágában sincs, hogy az újdonságírók barbár kezekkel meg akarjam fosztani „X. úrhölgy felvillanyozó zongora-játékától“, vagy a novella-írók „Béla delejes tekintetétől“. Ám éljenek velők, ha nem bírnak nélkülök ellenni.

NEGYVEN ÉV A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT TÖRTÉNETÉBŐL.¹

A k. m. Természettudományi Társulat az idén lép fennállása 40-dik évébe. Élte fonala visszanyúlik hazánk történetének egy oly korszakába, melytől a jelent hatalmas események tengere, mint Cuvier mondaná, egy óriási társadalmi kataklizma választja el. Eszmék, fogalmak, kiváltságok sülyedtek alá, hogy többé fölül ne kerekedjenek soha, s helyökbe újak vetődtek a felszínre, még mindig bugyborékolva, még mindig forrongva, nem is sejtetvén ez idő szerint a végleges megszilárdulás idejét. Társulatunk még abban a korban született, mikor apáink a nemesi kiváltságok mellett és ellen küzdöttek nem ritkán véres csatákat. Egy konok arisztokrata korszakban a már nyiladozni kezdő demokrácia egyik első virága! És e társulatot nem a Széchenyiek, Károlyiak, Batthyányiak alapították, mint az Akadémiát és Gazdasági egyesületet, nem e nagy nevek, melyek, ha valamely ügynek megnyertek, az elismerés és a siker fele már biztosítva volt; nem is azok a nagy szónokok és publiczisták, kik-

¹ (Természettudományi Közlöny 1880.)

ben ez idő szerint az Ipar-Egyesület és a Védegylet oly hatalmas gyámolítókat talált. Ők távol maradtak a szülemlő Társulat bölcsőjétől. — Egyszerű professzorok, fiatal orvosok, szerény múzeumi örök és igénytelen tudósok, kiknek nevét az akkori nemzettest annyira sem ismerte talán, mint akár Torna vármegye valamelyik táblabírája hírét, — ezek voltak e Társulat megalapítói. És nem is a czéh-szellem, nem az a hatalmas rúgó, a mit a francia *esprit de corps*-nak nevez, duzzasztotta a különben sem egyhivatású férfiak kebelét, nem az, a mi akkoriban az Orvos-Egyletnek s utóbb annyi más egyesületnek és társulatnak adott létet. Nem is a babér reménye és kínája, mely már akkoriban, az Akadémián kívül, a Kisfaludy-társaság zászlaján is lengett s azóta még a Petőfi-társaság lobogóján is oly csábítólag hívogat, — nem ez a *signum* volt az, mely a Természettudományi Társulat embereit egybegyűjtötte és vezérlé. A cél, mely felé törekedtek, egészen elvont természetű volt. Levél-tárunkban megvan egy e korbeli fölterjesztés, melyet őrgeink 1844-ben intéztek József nádorhoz s melynek bekezdése így hangzik :

„Hazánkat természettudományilag megösmerni; annak számtalan még rejtve lévő kincseit felfedezni; azokra honosainkat s a külföldet figyelmeztetni s így a nemzeti iparnak új mezőket tárni fel; a külföldön már delelő pontjokra eljutott természettudományokat honunkba átültetni; s azokat a tanodák szűk falai közül az élet tág mezejére átvinni s így az eszmének életet, lételt adni; a polgári közéletbe közvetlenül befolyó, ipar- és gazdasági egyesületeknek segédkezeket nyújtani; a népi és tudományos nevelésre közvetve befolyván, honunkban a természettudományokat —

mennyire csak lehetséges — terjeszteni: valának mind megannyi czélok, melyek bennünket még az 1841-dik május havában társulatba lépni, a haza tudományos cápacitásait egyesíteni s összpontosult erővel e nagyszerű és magasztos czélok elérhetése felé törekedni sürgetének“.

Nem a magyar műpróza, nem is az erős logika példaképeül idéztem e helyet szó szerint (mert erre valóban nem tarthat számot), hanem hogy kitűnjék belőle az a rengeteg feladat, mit ezek a jó öregek maguk elé kitűzni mertek. Hiszen az, a mit ők itt oly könnyedén, mondhatni egy lélegzetre elsorolnak, oly óriási munkakörnek szabja meg határait, hogy ahhoz vagy egy Smithson-kincsű intézet, vagy egy nagy nemzet egész intelligenciáját felölelő egyesület volna szükséges. Nekik Smithsonuk nem volt; az alaptőke, a mit Bugát a főpapoktól és egy-két főúrtól száz—kétszáz forintjával össze bírt könyörögni, nem ment annyira, hogy kamatjából egy szolga fizetése kitelhetett volna. Hatalmas associatio az akkori „nem adózunk“ világban, már a jég megtörésének nehézségei miatt sem keletkezhett. Így tehát álmodniok sem lehetett arról, hogy ők, a megalapítók, még csak hozzá is foghassanak a *nagy* feladat megoldásához. De azért nem lankadtak el; azzal a szívóssággal, a mi a természettudományi módszer híveit jellemzi, csüngtek eszméjükön. Minden esztendőben kétszer hangzott le az elnöki székről Bugát biztató és buzdító szava, s az egypár száz főnyi kis sereg, ha nem is szaporodott, de legalább együtt maradt. A megyeház-utczai Schwindler-féle házban (minden esetre ominózus egy név) szálaláskát vettek föl; járattak néhány folyóiratot; gyűjtöttek könyveket, többnyire a tagok ajándékából;

alapítottak egy kis természetrajzi múzeumocskát; szorgalmasan feljárogattak szálláskájokba, hétfőn a zoologusok, kedden a fizikusok, szerdán a fiziológusok, csütörtökön a mineralógusok, pénteken a chemikusok, szombaton a botanikusok (egy szóval nulla dies sine linea) s tartottak apró beszélgetéseket, a miket ők, euphemistice, szakgyűléseknek neveztek el, s öt év alatt annyit összeértekezgettek, hogy már 1846-ban egy kötet évkönyvet adhattak ki, több még ma is becses dolgozattal. Mindjárt 1841-ben elhatározták, „hogy jövő novemberi vásárkor a társulat mutatóványokkal lépjen elő a Nemzeti Casinóban vagy a megyeházánál azon czélból, hogy részint „munkálódásunkat látva, kedvet kapjon tudományunk iránt a közönség, főleg pedig a gazdasági egyesület különösen meghívandó személyzete részvétre gerjedjen, s a társulatnak szerencséje legyen részvevő s *főleg pártoló* tagokat kaphatni.“ Előadásra nyomban ajánlkoztak Frivaldszky Imre és Farkas Ferencz, nem különben Jedlik Anián. Ezen vásári alkalommal tervezett természettudományi mutatóvány azonban később az idő rövidsége s más okok miatt jobb időkre halasztatott“. Mint tudjuk, ezek a jobb idők csak 25 esztendő múlva, 1866-ban következtek be, a mikor is Sztoczek javaslatára és Than vezetése alatt az első Természettudományi Estélyeket tartották Budapesten.

Szívesen időztem eme hangya-szorgalmú, zsenge kis munkásság vázolásánál s ha itt szabadna, még időzném tovább is. De bármily örömem teljék is e sürgő-forgó kis nép megindító munkájában, ki kell mondanom, hogy ugyancsak ők már akkor elhintették a Társulat *első* bukásának csíráit. *Múzeumot alapítottak maguknak*, melynek hivatása — mint késő

epigónjok, Kátai mondja — az leendett, hogy „dús-gazdag gyűjteményeiben a természet három országának minden istenadta kincse hazánk minden, de minden részéből úgy össze legyen majd halmozva, hogy azokban híven tükröződjék vissza Magyarország képe“.

Tisztelt közgyűlés! Ez a múzeumi eszme volt a csásbos sziréna, mely Társulatunkat tapasztalatlan ifjú korában az első bukásba sodorta. Nem is szólva arról, hogy külön társulati múzeumra itt Budapesten, a nemzeti múzeum mellett, ha ez utóbbi liberálisán van szervezve és kezelve, éppenséggel semmi szükség sincs, könnyen belátható, hogy azon arányban, a mint a társulat múzeuma gazdagodott, nőtt a terhe is, mely őt, szabad mozgásában gátolva, mindinkább lefelé vonzolta. Bugát energiája nagy erőfeszítéssel fenn tudta egy darabig a felszinen tartani, de előbb-utóbb lesodorta volna, 1848 nélkül is, menthetetlenül. Meglehet, hogy Bugát, ha Budapestről nincs számkivetve, idejekorán belátja a veszélyt s még a kellő pillanatban odadobja a Társulat múzeumát a nemzeti múzeumnak. A mint azonban a dolgok fejlődtek, a Társulat megtartotta a múzeumát mindaddig, míg csak azt nem tapasztalá, hogy a „tagdíjakból megkuporgatott szerény jövedelem nem elegendő már a gyűjtemények elhelyezésére szolgáló alkalmas szállás fizetésére sem“. Így aztán 1856-ban a gyűjtemények átadattak a Nemzeti múzeumnak, a bútorok elárvereztettek, s ezen szomorú aktussal *bevégeződött a Természettudományi Társulat életének első szakasza.*

Társulatunk az enyészet szélén állott; a különben is csekély alaptőke tisztára el volt költve, a tagdíjakból befolyó bevétel a minimumra apadva, minden egyéb jövedelmi forrás bedugulva s az egész nemzetre

az absolutismus lidércze nehezedve. Szerencsére, volt még egy hű kis csapat (örök hála nekik), mely a lehanyatlott zászlót ismét kezébe ragadta. A derék Szőnyi Pál vezérlete alatt, Kovács Gyula, Takács János, Szabó József, Jedlik, Kruspér, Nendtvich, Sztoczek s még néhányan, nem csüggedve, reményt nem veszelve, küzdöttek érte.

Végre meg lőn mentve. De mihez kezdjen, mibe fogjon? Ama rengeteg munkakör elfoglalására, melyet a bátor alapítók 1841-ben kimegyéztek, az 50-es években gondolni sem lehetett. A most említett hű kis csapat elfoglalt belőle annyit, a mennyi erejéből tellett. Havonként kétszer összegyülekeztek s kis körben előadta mindenikök a maga szerény buvárkodása gyümölcseit. A szorgalmas munkának meg lett nemsokára a külnyilvánulása is. Az apránként fölolvastott, kisebb-nagyobb dolgozatok két vagy három év alatt annyira felszaporodtak, hogy már megtölthettek egy kötetet, a mely után megint egy-két év múlva a másik következett.

Társulatunk ez időben egy piczinyke kis Akadémia szerepét játszotta. Szakemberek értekeztek és *írtak szakembereknek*, tekintet nélkül arra, hogy a laikus, a tudománykedvelő megérti-e őket, vagy sem. Ők nem is a közönségnek, hanem csak maguknak akartak írni. S ezen quasi-akadémiáskodásnak meg is volt akkoriban a jogosultsága. A Magyar Tudományos Akadémia békókba volt verve; nyilvános üléseket nem tarthatott; megritkult sorait tíz éven át nem egészíthette ki s a természettudományi elem különben is teljesen hiányzott belőle már azelőtt is. Természettudósaink, ha még oly gyéren voltak is, mégis óhajtottak és kerestek a találkozásra egy középpontot, mely

köré csoportosulhattak, s ezt a Természettudományi Társulatban találták meg. Így történt, hogy a Társulat a forradalom-előtti *múzeumi* irányból az 50-es évek közepén az *akadémiai* irányba zökkent át s élete második szakaszában, mintegy 10—12 éven át, egy kis vice-akadémia szerepét vitte.

E szereplésének, mint már mondtam, eleinte meg is volt a maga jogosultsága, de az nyomban elveszett, a mint a Tudományos Akadémia az 50-es évek végén felszabadult bilincseiből és a 60-as évek elejétől fogva rendeltetésének élhetett. S e körülményre még a maga idején figyelmeztették is a Társulatot. 1860 nyarán Szabó József, társulatunk akkori első titkára „egy körülményre figyelmeztette a közgyűlést, mely a Társulat működése irányára befolyással látszik lenni, a mennyiben azt a közel jövőben, ha nem is egészen megváltoztatni, de minden esetre módosítani fogja s ez — az Akadémiánál fejlődő nagyobb munkásság a matematikai és természettudományi osztálynál. Ennek természetes és kívánatos következése, mondja tovább Szabó, az lesz, hogy az e téren dolgozók munkáiknak súlyával oda nehezuľnek, mi által sok, mi most társulatunk által történik, az Akadémia által fog történni; a nyomozás, kutatás, a száraz adatgyűjtés és közlés a Társulattól át fog, ha nem is egészen, de nagy részben az Akadémiára menni. Azért azonban korántsem kell gondolni, hogy társulatunknak nem marad majd teendője, nem lenne még feladata! Igen is van, így végzi Szabó, *a Társulat lesz a természettudományoknak azon organuma, mely a nyert eredményeket népszerűen adja elő, elterjesztésükön s megkedveltetésükön dolgozik*“. A jó, öreg Bugát egy évvel később, 1861 márcziusban megint megpendítette e

dolgot s az elnöki székről kérdést intézett a választmányhoz: „nem indíthatna-e meg a Társulat egy népszerű természettudományi folyóiratot?” — Érdemes szó szerint idézni azt a furcsán indokolt határozatot, melyet ez ügyben hoztak. „Társulatunk szűk pénzalapja, így okoskodék a választmány, a *mostani* munkálkodási körén kívül való terjeszkedést semmi módon meg nem engedi; tovább is elégségesnek és czélszerűbbnek hiszi *csak* eredeti dolgozatok készítését sürgetni és *ilyenek* kiadását eszközölni“.

A *circulus vitiosus*, melyben társulatunk 15—20 éve forgott, most már világosan áll előttünk. „Mivel a pénzalap szűk, a Társulat — ezt mondták — nem írathat a magyar közönség, hanem csakis a szakemberek számára“. De miért volt a pénzalap szűk? Azért, mert a Társulat nem a magyar közönség, hanem csakis a szakemberek számára írt! Megkövetelték a közönségtől, hogy támogassa őket, növeszsze pénzalapjokat, anélkül, hogy a közönségnek viszonyszolgáltatást tettek volna. Szerették volna, hogy a tagok száma s ezzel a Társulat ereje tetemesen szaporodjék, de az, hiába, a legnagyobb erőfeszítés mellett sem igen akart menni. Szidták is értte a magyar közönséget, hogy az ilyen meg amolyan fukar, nem akar áldozni, nem kedveli a természettudományokat. Elfelejtették, hogy az embereket természetükből kivetkeztetni vajmi nehéz. Már pedig a magyar embernek az a természete, hogy a kitüntetést, az akadémiai diplomát szívesen fogadja, kivált ha még fizetést is *kap* vele, de az olyan kitüntetést, melyért még neki kelljen fizetni, nem is egyszer, hanem minden esztendőben, szűkben-bőben, az olyant már köszöni alásan, nem kér belőle. Az efféle egyesületnek vagy társaságnak, mint

a mienk, mely a társadalomból szívja életnedvét, a *do, ut des* alapelvet sohasem szabad szem elől tévesztienie. A 60—61-es évekbeli válaszmány éppen *ebben* hibázott. Pedig bizony kár volt, nézetem szerint, azt a szerfelett kedvező időpillanatot elszalasztani. A nemzet, felszabadulva a hosszú lidércz-nyomás alól, akkor igen jó, adakozó kedvében volt; akkor építtette ezt a palotát, akkor kettőztette meg az Akadémia alaptőkéjét, akkor volt a Kisfaludy-társaságnak annyi pártoló tagja, hogy maga ez a derék társaság is elcsodálkozott rajta. Ha válaszmányunknak bátorsága lett volna az időtájt a nemzet elé lépni s azt mondani: „hallod-e, te magyar közönség, én téged becsületesen meg akarlak szolgálni, részeltess pártfogásodban!” — ki tudja, hol állanánk ma? A kedvező időpillanatot elszalasztották s megmaradtak még vagy 7—8 esztendeig a vice-akadémia szerepénél, holmi hullaja-apraja gyümölcsön rágódva, míg a java-nagyja a dolog természete szerint az igazi akadémia ölébe hullott.

Örökre emlékezetes marad e Társulat történetében, habár nincs is följegyezve évlapjaira, az a barátságos kis értekezlet, melyre 1868 február havában Than Károly, akkori alelnök a Társulat több tagját egybehívta. Kés, villa és pohár mellett jegyzőkönyvet nem vezettünk, de azért tisztán emlékezem, hogy Dapsy László, Greguss Gyula, Jedlik Ányos, Jurányi Lajos, Krenner József, Kriesch János, Margó Tivadar, Szabó József, Sztoczek József, Wartha Vincze a megjelentek között voltak. Ez időtől fogva datálódik társulatunk életének azon szakasza, melyben jelenleg is él. Minden vélemény-különbség nélkül, egyhangúlag abban állapodott meg az értekezlet, hogy a Társulathoz az eddigi meddő iránynyal föl kell hagynia és teljes el-

határozottsággal a tudomány-terjesztés, megkedveltetés, egy szóval a *népszerűsítés* pályájára kell lépnie. A hogyan és miként körvonalai is nagyjából meg lőnnek állapítva. A megindítás és foganatosítás tisztjét reám ruházták.

Reszkető kézzel, dobogó szívvel fogtam az első munkához: jaj, ha a kísérlet az én kezemben nem sikerül, jaj, ha a magyar közönség igényeit meg nem értve, az út kezdetén meg kell majd állanom!

„Convergens systemát“ kellett létesíteni, a működő tényezőket úgy kellett csoportosítani, hogy az eredményt mindannyian többszörözzék. A gyűléseket, a Társulat közlönyét, könyvtárát úgy kellett reformálni, hogy azok tágasabb körökben is élvezhetők legyenek.

A tagok létszáma akkoriban nem haladta meg a 600-at, s a talaj, melyen a Társulat állott, mint az elnök magát egyik közgyűlési megnyitó-beszédében igen találóan fejezte ki, *adósságtól volt átáztatva*; 800 forintnyi pénzkészlettel 3600 forintra rúgó fizetetlen számla állott szemben.

A Természettudományi Közlöny I. füzeté 1869 január 11-én jelent meg. Döcögős volt biz az, az első laptól az utolsóig; meglátszott minden során, hogy a szerkesztő még nem sokat forgathatta a tollat, s mi több, még a sajtóhibák kikorrigálásában sincs jártassága. A hirlap-irodalom nem is méltatta az idélennek látszó vállalatot kritikára, csakis a Tanügyi Füzetek reflektált rá, kereken kimondva, hogy a szerkesztő háládatlan szerepét vállalt magára s hogy jó volna neki előbb egy kicsit a stilisztikával barátságot kötni.

A jó magyar közönség azonban másként ítelt,

helyes ösztönével megtudta a lényegét a külsőtől különböztetni. Ha látta is, hogy a szerkesztő még bizony ügyetlenke, de mintegy öntudatlanul átérezte azt, hogy ez a Társulat jó dologban fárad; érdemes a támogatásra. — 1869 végén a tagok létszáma már meghaladta az 1600-at, a rákövetkező esztendőben a 2000-et, 1872-ben a 3000-et, 1874-ben a 4000-et és 1878 végén, tehát a Természettudományi Közlöny fennállása tizedik évében, az 5000-et. S valamint a szántóvas munka idején legfényesebb, úgy csiszolódtak le a Természettudományi Közlönyről is a kezdeti durvább tökéletlenségek. Lassanként maga köré tudta csoportosítani a legtiszteltebb veterán tudósoktól, a javában dolgozó derékhadon át, le a még egyetemet járó ifjúságig az egész tollfogható természettudományi író nemzedéket. S a mellett gondosan óvakodott a természettudományi populáris írók, különösen a német popularizátorok azon rendes hibájától, hogy a tudomány szabadságát a materialismus túlkapásainak frivol propagálásában keresik. A Természettudományi Közlöny mindig igyekezett megőrizni a tudomány szabadságát, hűségesen referálva minden jelentősebb tudományos eseményről vagy hipotézisről, anélkül hogy bárkinek bármiféle nézetét vagy hitét csupa pajzánkodásból vagy hiábavaló tudákoskodásból sértegetni akarta volna.

Az első siker mind több és több próbálkozásra bátorította a Társulatot. 1872-ben megindította a Könyvkiadó Vállalatot; számított 600 aláíróra és talált az I. ciklusra 1200-at, a II-ikra 1400-at s a most folyó III-dikra 1800-at. Gazdagította irodalmunkat 16 kötet oly becses és oly értékes munkával, mely a Társulat közbenjárása nélkül a 70-es évtizedben bizonyára nem

láthatott volna napvilágot. A jó példa vonz; 1880-ban akad már Flammariom „Astronomie populaire“-je magyar fordítására, — mely, mint tudva van, igen költséges egy mű — itt Budapesten könyvkiadó is. A jeget társulatunk törte meg.

Gyűléseinket 1868 elején még odalent, abban a kis sarokteremben tartottuk, hol az Akadémia III. osztályának bizottsága szokott ülésezni. Wartha Vincze barátunk még ott küzdött a ballónok számának bőségével és a hely szűk voltával, mikor az első előadását tartotta a kátrány-festékekről. Onnan átköltöztünk a nagyobb szabású Kisfaludy-terembe s mikor már ez is kicsinynek bizonyult; feljöttünk ebbe a terembe, innen pedig, a tudományegyetem rektorának engedelmével, Budapest *legnagyobb* experimentális előadó termébe a chemiai intézetben. A gyűléseinken tartott népszerű előadások eleinte a Természettudományi Közönyben láttak napvilágot, de utóbb, midőn mind számban, mind terjedelemben jelentékenyen megszaporodtak, egy külön vállalatban „A népszerű természettudományi előadások gyűjteményében“ adattak ki, melyből a III. kötet nemsokára be lesz fejezve.

Lassanként, mondhatni észrevétlenül, hódítottuk meg a közönség bizodalmát. A hirlapirodalom is csakhamar belátta a Társulat működésének kulturai fontosságát s a mit előbb számba sem igen vett, egyszerre túlságos dicséretekkal halmozott el.

S megjött, mit remélni sem mertünk, a Magyar Tudományos Akadémiának elismerése is, segítő kezét nyújtván felénk Könyvkiadó Vállalatunk tömegesebb elterjeszthetése érdekében.

S megjött, a mi valamennyi közt legfontosabb, az utóbbiakét még meg is előzve, az elismerés a kor-

mány s a törvényhozás részéről. Magyarország első közoktatásügyi minisztere, a feledhetetlen báró Eötvös József javaslatára, az országgyűlés 1870-ben 5000 forintot szavazott meg e Társulatnak „Országos érdekű kutatások és közlemények“ czímén s ez összeget, utóbb 4000-re leszállítva, azóta is folyvást megszavazza. És mintha csak a gondviselés akarta volna, éppen báró Eötvös Józsefnek a fija volt az, ki a Természettudományi Társulat Választmányában szerencsés sugallattal kijelölte azon utat és módot, melyen e nagy összegek legsikeresebben használhatók fel. Egész halmaza fekszik előttem a hazánkat érdeklő természettudományi monografiáknak, melyek ezen alapból ezen módon jöttek létre; s még nagyobb a száma az ekként megindított kutatásoknak, melyek még jelenleg folyamatban vannak vagy pedig befejezésükhöz közelednek.

S megjöttek, hisz ők sem maradhattak el, az az irigyek, kik duzzogó arczczal, kancsal szemmel nézik a Társulat rohamos fölvirágozását. „Divat az egész — szokják mondani — majd elmulik, anélkül, hogy mélyebb nyomokat hagyna maga után.“ Divat? ám jó, jertek velem, megmutatom nektek, hogy *mi* a divat e Társulatnál? Jertek fel egy választmányi ülésüinkre s nézzétek meg azt a 20—30 férfiút, kiket a Természettudományi Társulat embereinek szokás nevezni, mily kedvvel, ifja-véne mily egyforma lelkesedéssel, menten minden kicsinyes torzsalkodástól, személyes ambíciótól, mily szép egyetértésben tanácskozik és szolgálja a Társulat ügyét. Vagy jertek fel velem a Társulat helyiségeibe s nézzétek meg azt a serény, jókedvű, lankadatlan munkát, melylyel mindenik a maga tisztjét végezi. Ha *ezt* nevezitek divatnak, akkor elismerem, hogy társulatunk fölvirágozása

csakugyan a divat szüleménye. „Ha a korall apró lakóinak, bár hosszú századok lefolyása alatt, sikerül a tenger fenekéről vízszínre emelni a korall-szigetet“, miért ne sikerült volna 20—30 tudományos ember egyesült munkájának, közel egy félszázad elforgása alatt, fölépíteni azt az épületet, melyre ti előbb szá-
nakozó, most meg irigykedő szemmel tekintetek.

S megjött, a mi e Társulat jövőjére nézve mindenek felett nagy fontosságú, a *tanulság* is. Megtá-
nultuk, báresak *el ne felednők soha*, hogy e Társu-
latnak itt Budapesten, a Nemzeti Múzeum, a Magyar
Tudományos Akadémia tőszomszédságában, egyes-egye-
dül a tudományterjesztő, tudománykedveltető irány
adja meg a lét jogosultságát. Ez szerezte meg neki
a közönség bizodalmát, s míg *ez* megvan, lesz mindig
módja a tudomány művelésére is, de ha *ezt* elvesz-
tette, úgy elvesztett mindent.

RÉGI MAGYAR MEGFIGYELÉSEK.¹

Több mint húsz éve már, hogy tényleges részem van a Természettudományi Társulat ügyeinek vezetésében. Ez idő óta folytonos figyelemmel kísérem a Társulat működésének minden mozzanatát, nemcsak „hivatalból“, hanem ügyszeretetből is.

E húsz év alatt a Társulat tagjai mintegy 600 különféle tárgyú előadást tartottak az estélyeken, a szak- és referáló üléseken s mintegy 2500 nagyobb értekezést, kisebb cikket s apró közleményt bocsátottak közre a Természettudományi Közlöny hasábjain és a Népszerű Természettudományi Előadások gyűjteményében.

Örömmel tapasztaltam, hogy tagtársaink közül az ügyesebb előadók és gyakorlottabb írók sokszor folyamodtak ahhoz az ismeretes didaktikus cselhez, hogy kellő helyen egy-egy régi megfigyelés történetét, egy-egy jellemző népies mese vagy babona elbeszélését szőtték közbe. Az ilyes közbeszövések ébren tartják a figyelmet, élénkítik az előadás menetét, s a mi fő, a mi tanulságos benne, meg is világosítják az

¹ (Természettudományi Közlöny 1880.)

eszmék fokozatos fejlődését. Mentől jobban hozzá bír súmulni a tárgyalt kérdéshez s mentől inkább beléilleszkedik a fenforgó helyi és időbeli viszonyokba, annál hatásosabb, annál megkapóbb az ilyen történeti visszaemlékezés. Az előadás művészetének nagy mesterei jól tudják ezt. Tyndall, ha csak szerét teheti, régi angolországi megfigyeléseket, angol népmeséket sző közbe; Flammarion a régi francia irodalomból s a francia népeletből meríti legszivesebben a csattanós példákat; Brehm-nek, ha történeti hivatkozásokkal él, főforrása a régi német irodalom, a német hitrege s a német vadászok elbeszélései. Bizonyára így tesz, a maga hallgatóságával szemben, az olasz, a svéd, a dán előadó is.

Nálunk e részben mást mutat a tapasztalás. A Természettudományi Társulat üléseinek látogatói igazoltnak fogják találni azon állításomat, hogy a mi előadóink, még a legügyesebbek is — talán csak egykettőt vehetnek ki — egészen távol tartják magukat ettől a hasznos, sőt az ügy és cél érdekében mulhatatlanul szükséges chauvinismustól. A mi tanáraink, ha régi megfigyeléseket, régi följegyzéseket idéznek, 100 eset közül bizonyára 99-szer külföldi, s e között legalább 90-szer német, megfigyelésekre, a német népszellem nyilvánulásaira hivatkoznak.

Honnan van ez az egészségtelen jelenség? Vajjon a mi irodalmunkban egyfelől régi magyar megfigyelések, másfelől a természeti jelenségek népies felfogásának példái egyáltalában nincsenek följegyezve?

Bizonyára vannak! A baj abban rejlik, hogy nem ismerjük őket, sőt tudomásunk sincs rólok.

Ime egy pár szembeszökő példa.

* * *

1874-ben egyik kitűnő tudósunk két igen érdekes előadást tartott a Társulat estélyein, a *mammut*-ról s értekezését, részletesen kidolgozva, közölte is Közlönyünkben. Czikke bevezetésében igen vonzóan írta le a régiek népies felfogását a korokban talált mammut-csontokról, elbeszélte, hogy mit tartottak a régi görögök a mammut- és mastodon-csont-leletekről, mit az ó testamentom, mit a francziák, mit az olaszok, helvétek, németek, sőt még azt is, hogy mit a muszkák és az eszkimók: de, hogy minálunk Magyarországon találtak-e a mult századokban mammut-csontokat, s hogy a magyar nép miként vélekedett az efféle leletekről — arról az egész dolgozatban egy árva betűvel sem emlékezett meg. Már pedig, hogy nálunk is találtak a mult századokban is mammut-csontokat, azon senki sem kételkedhetik — sőt leírásokat is közöltek rólok, a miként ezt a következő idézet is bizonyítja.

Rát Mátyás *Magyar Hirmondó*-ja 1780. október 25-iki számából (695—6. ll.) írtam ki a következő sorokat:

„Emlékezetre méltó dolog, a mit edj nevezetes tudós Jó-akaróm Kolozsvárról e folyó hónapnak 8-dik napján írt levelébenn jelentett. Itten (önnön maga szavai ezek) Kolozsvárott a mult esztendőben (1779) a Szamos fenekében találtak egy-néhány darab igen nagy tsontokat, a mellyek is, úgy látszik, hogy valamely négy lábú állatnak, nevezetesen Elefántnak tsontjai vóltanak. Én magam ezek között láttam egy fogat, a melly még az áll kaptzájából ki-nem esett vólt, s tsupán tsak a fognak nagyságát megmérvén, így találtam: a fognak tetején való szélessége 9 újni (hüvelynyi, Zoll), vastagsága 3 újni, a fognak pedig magos-

sága 7 újni. Ezen kívül láttam egy lapotzka-tsontot, a melynek tsak az öbli, melyben a forgó csont szokott állani, hosszúságára nézve egy egész lábnyomnyi, szélességére fél láb, és kerületi mint-edj harmad fél lábnyi. Azt tartom, hogy ezen Elefántot valamikor *kereskedés végett* hordozván itten mutogatni, azon helyben történt el-veszte“. — Meglehet, teszi hozzá Rát Mátyás, a Hírmondó szerkesztője. „Az sem hihetetlen dolog, folytatja a szerkesztő, hogy valamelly Erdélyi Méltóság avagy Fejedelmi Személy *pompa s gyönyörűség kedvéért* tartotta, a kinek birtokából osztán halál által ki-költözött. De hátha ezen lelemény arra mutat inkább, a mit némelly nagy hírű Tűdósok más hasonló tapasztalásokból sajdítottak, hogy tudniillik a föld valaha az ő régi tengelyéből kiforgott, vagy hogy más valamelly nagy viszontagságonn által esett, mely által a föld tartományjainak külömb-kü külömb meleg és hideg-vóltok megváltozott: úgy hogy annak éjszakra hajló része az előtt az elefántoknak lakó helyek lehetett; holott most tsak a nap-térítő (Tropicus) környék alatt lévő tájokonn tartják lakásokat? Nem lehet ezen dolog felől semmit bizonyosan meghatározni. Mert más valaki meg azt mondhatná, hogy e'-féle tsontok valamelly *régi Ásiai hadaknak*, melyek elefántokkal szoktak viseltetni, meg annyi *nyomdoki s maradéki*. Jegyzésre méltó dolog, hogy még ama hideg Orosz országnak Sibiria nevezetű tartományjábann is, nem tsak edjenként pedig imitt-amott, hanem sok helyekenn feles számmal találtnak, hol a vizek fenekénn, hol a földbe temetve, néha meg-kövesedve. Akadtanak másutt is, a földet ásván, a'-félére; a minthogy azok a nagy áll- s egyéb tsontok, a melyek néhol a város háza kapui előtt tsudaként

lántzokonn függnek, és hajdani óriások tsontjaiknak tartatnak, nem egyebek, hanem elefánt tsontjai“.

A Hírmondó 1781. márczius 7-iki számában (149. l.) egy erdélyi levelező azt írja a szerkesztőnek: „A tavalyi leveleknek 695-ik oldalán meg-írt nagy tson- tokhoz (mellyeket Kegyelmed Elefánt tetemeinek s valamelly régi nagy változás jelenségeinek lenni gon- dol) hasonlók találtattak 8 esztendővel ez előtt Föld, váronn a Bartzábann, midőn ott kútat ásnának: ma- gam láttam“.

* * *

Ki ne emlékeznék olvasóink közül az 1883—84-ben oly föltűnően jelentkezett esthajnali pirosságra, melynek magyarázata eleinte annyi fejtörésbe került míg végre Krakatau vulkán akkori kitöréséből lég- körünkbe szóródott hamú fényverésében megtalálták a pompás színjáték tárgyi okát. Négy vagy öt czikk jelent meg az időtájt az érdekes tűneményről a Term. tud. Közl. hasábjain, de arról, hogy ugyane tűneményt 100 évvel előbb Magyarországon is megfigyelték és egész értelmesen le is írták, arról sem a munkatár- saknak, sem a szerkesztőségnek sejtelve sem volt. Csak pár hónappal ezelőtt bukkantam az itt követ- kező érdekes leírásra egy régi magyar könyv: Fábián József, „Természeti tudomány a Köznépnek“ (Vesz- prém, 1803.) című munkája 124. lapján.

„A ködökhöz tartoznak az úgy nevezett *száraz ködök* is, a mi néműek uralkodtak 1783-dik esztendő- ben, nemcsak itt Magyar Országban, hanem egész Európá- ban s egyébütt is, a mikor májusnak utoljájától fogva szinte augusztus végeig többnyire mindig homályban volt a levegő, és úgy látszott, mint ha valami füsttel

volna öszve elegyedve; *a nap mind mikor felkölt mind mikor lement, olyan volt mint a vér*, halavány, úgy hogy minden baj nélkül bele lehetett nézni az embernek, és gyakran egynehány óráig nem is látszott, mikor felkölt. Míg ez a köd tartott, nem voltak fellegek az égen, mindig csendes volt az idő, meleg és száraz; éjtszakánkint pedig hidegek jártanak. Ez a különös és ritka jelenség igen sok hijába valóságra adott alkalmatosságot. Ki egy, ki másképen szólott hozzá. Sok öregek a Prófétákban kereskedtek, mások a pestisre, vérontásra, hadakozásra magyarázták, mások ismét az utolsó napról, az ítéletről gondolkoztak, holott ez csupa természeti jelenség volt. Okozták ezt azok a száraz és vastag gőzök, melyek az akkor sok helyeken uralkodó *nagy földindulások, ujonnan kezdődött tűzokádó hegyek és rendkívül való nagy szárazság* alkalmatosságával feljöttek a földből.¹

Kinek ne tűnnék fel a hasonlatosság eme múlt századi jelenség és az 1883—84-ben látott égi pirosság között? Feltűnik az is, hogy Fábíán szerint (ki 1783-ban már 22 éves volt), a köd idejében nem voltak fellegek az égen, mindig csendes, meleg és száraz volt az időjárás Magyarországon. Kämtz szerint pedig Németországon egymást érték a viharok. Az 1783-diki viharok tehát inkább csak helyi természetűek voltak s így bajos, úgy a mint Andriesz teszi,¹ reájuk valamit építeni.

* * *

1885-ben, mikor a Természettudományi Könyvkiadó Vállalat számára Guillemín „Le magnétisme et l'Électricité“ című munkájának fordítását revideáltam,

¹ Term. tud. Közl. XIX. k. 258. l.

a villámhárító történetéről szóló fejezetnél szükségesnek tartottam, hogy megemlítsük, mikor és hol állították fel Magyarországon a legelső villámhárítót. Egyéb adat nem állott rendelkezésemre, mint az a két versszak, a mit Arany János prózai dolgozataiban B. Orczy Lőrincz verseiből idézve találtam:

Látok már hegyeken *aczélos nyársakat*
 Hogy mennykő ne érjen bádogos tornyokat,
 Tűzi pára hajtja a terhes hajókat,
 Sodrott szél gyógyítja a romlott tagokat

Elég, hogy Budán már mennykőtől nem félnek,
 Ha az ég háborog s zörög, csak nevetnek,
 Hét aczélos póznán fellegek repdesnek,
 Ég csattanásának süveget nem vesznek

Ebből következtettem, hogy Budán, az egyetem odaköltözése évében, 1777-ben a királyi palotán már voltak villámhárítók s valószínűen már 1777 előtt is; arról azonban, hogy Révai Miklós „A mennykőnek mivoltáról s eltávoztatásáról való Böltselkedés“-ben (Pozsony, 1781.) világosan megírta, hogy a Budai Királyi Oskola Mindenesség Palotájára 1777-ben tették fel „a mennykő elfolytatókat“ (171. l.) akkorában még nem volt tudomásom, valamint a Magy. Hírmondó 1781. október 13-iki és 20-iki számaiban (620. és 645. l.) megjelent följegyzésekről sem:

„A természetet vizsgáló Tudósok attól fogva, hogy a villámnak mi-volta köztök esméretes kezdett lenni, olly eszköz felől gondolkoznak, melly által a villámot más felé lehetne hárítani. Éjszaki Amerika szülte s nevelte azt az örök emlékezetű embert, a kinek ezt a dicső találmányt köszönjük. Frenklin (Franklin) a neve; ki-is most hazája szabadságának

el-érése végett, az Amerikai gyűlésnek képében követ-séget visel a Francia Királyi Udvarnál. Nem tudom, ha vagy-e már ezen villám el-hárító eszköznek valamely magyar nevezete, vagy hogy még tellyességgel esméretlen Nemzetünk előtt. Németül Blitzableiter avagy Wetterableiter a nevezete. A kinek tetszik, Magyarúl *Villámhárító*-nak nevezheti. Hosszas volna itt annak tsinálmányját érthetőképpen megmagyarázni. Elég az hozzá, hogy most szél-tibe kezdik majd tsak-nem minden országokban a félthető épületeket azzal a villámnak be-ütésétől mentekké tenni.“

Erre mintegy válaszul u. o. (645. l.) Sopronból a következő tudósítás olvasható:

„A minap említett Villám-hárítók igen-is esméretesek a Magyaroknál-is, leg-alább ezen a mi vidékünkön. Eszterházán kettő vagy három-is állítatott-fel *ez előtt egy-néhány esztendőkkel*. Azokon kívül Lesváratt¹ az ország útja mellett-is vagy-e egygy. Tudják az oda való köz lakosok azt is, mire valók légyenek azok; tsak-hogy eleinte felettébb sokat vélvén felőlők, midőn azt tartanak, hogy a körül belől lévő tartomány is miattok ment a menny-ütéstől, a szemmel látott dolog pedig ellenkezőt mutatna, most tellyességgel haszontalan dolognak tartják. Füleml hallot-tára egygy paraszt Magyar *Égi-tűzivó*-nak nevezte.“

* * *

Ugyancsak a *Magy. Hírmondó* 1871. folyamában (augusztus 8-iki szám. 483. l.) találtam a következő feljegyzést:

¹ Az Eszterházy hercegek mult századi kastélya; franczián Monbijou-nak is nevezték (Kresznerics).

„Nem nevezetes dolog, de a község bal vélekedéseinek megtanulása kedvéért méltó megemléteni, a mit a levegő égnek felsőbb részénn történt villám felől Kis-Hont Vármegyében megjegyeztek. Szent-Jakab havának (július) 24-dik napjának estvéli 9 órájakor, úgy mond, épen a Göntzöl szekere (Ursa major) tájánn, a tiszta égenn igen sebes villámlás történt, és az utánn dörgött-is, de tsak úgy, mintha valami egy fenékű jól-fel-szorongattott réz dobót vertek volna. Ezt a parasz-tok *Sárkány járás*-nak mondták.“

„Ezt Kassán-is ugyan azon idő tájban vették észre. Napnyúgat-felől, úgy mond, *tüzes golyóbis* látszott. mellynek hosszú tüzes üstöke vala. Két-három szempillantás múlva ki-aluvék. A kik artzal nap-kelet felé fordulva nézték, nagy világosságnál egyebet nem láttanak. A köz nép, melly a leg-közönségesebb történeteket is hamar tsudára szokta magyarázni, erről azt mondá, hogy *az ég meg-nyílt* volna. Távoly való és fel-felé szálló villámás (!) és a levegő égbenn lévő meg-éghető részetskéknek hirtelen való meggyúlása fogott lenni.“

Ugyanerről a tűzgolyóról van szó az 517. lapon.

„Az a rend kívül való égi világosság, melyről minap Kassáról és Kis-Hont-Vármegyéből írtanak vala, más helyekenn-is láttatott Felső Magyar országonn, a többi között, Iglónn, Eperjesenn és Miskoltzonn. Néhol zengés-is hallatott, másutt minden szózat nélkül látszott eloszlan. A köz nép néhol azt hitette-el magával, hogy *az ég megnyílt vala*.“

* * *

De legyen ennyi elég az idézetekből!

Már e néhány példa is elegendőképen bizonyítja, hogy régi magyar megfigyelések és följegyzések, melyeket a tanszéken és az előadói asztal mellett jól felhasználhatnánk, irodalmunkban éppenséggel nem hiányzanak; csak az a baj, hogy nincs rólok tudomásunk.

Hogyan segítsünk e bajon?

Nincs más mód; össze kell apródonként gyűjtenünk a régi magyar megfigyeléseket s a magyar népszellem rájuk vonatkozó nyilvánulásait s közzé kell őket tennünk olyan helyen és csakis *egy helyen*, a hol mindenkor könnyen meg lesznek találhatók. Mert azt csak ugyan egy tanártól, egy előadótól sem kívánhatjuk, hogy a mikor valamely téma taglalásával tanítványai vagy hallgatói elé akar lépni, előbb fölforgassa mind a régi magyar könyveket, hátha találna bennök tárgyába vágó érdekes adatokat; azt ellenben irodalmunk, közműveltségünk minden igaz barátjától joggal megkövetelhetjük, hogy ha olvasás közben, akár keresve, akár véletlenül ilyenféle megfigyelésekre és följegyzésekre bukkan, azokat a forrás pontos megnevezésével, betű szerint, kiírja s könnyen hozzáférhető helyen közre is bocsássa.

Legyen a Term. tud. Közlöny a régi magyar megfigyelések és följegyzések gyűjtője és kincses háza. *Egyezzünk meg köz akarattal abban, hogy az e fajta kijegyzéseinket, mint erre legalkalmasabb helyen, itt tesszük közzé.*

A Term. tud. Közlöny szerkesztősége viszont a maga részéről ezennel kijelenti, hogy az 1831 előtti időkből minden ilyenmű megfigyelést, a mit a későbbi felhasználhatóság szempontjából a közlésre és megőrzésre érdemesnek ítél, külön rovatban és a beküldő

megnevezésével rögtön közzétesz, díjaz és az év végén a Tartalomjegyzékben pontosan lajstromoz.

Ha társulatunk t. tagjai e fölhívásnak oly buzgalommal megfelelnek, mint a mily ügyszeretettel a szerkesztőség őket arra kéri, úgy a XIX. század zártával minden régi magyar megfigyelés, az Akadémia tényleges megalapítása előtti időkből, egybe lesz gyűjtve és közhasználatra lesz bocsátva.

Úgy legyen!

ELNÖKI MEGNYITÓ-BESZÉD.¹

Tisztelt Közgyűlés ! Ha az újabb időkben, ünnepies alkalmakon elmondott beszédek s utóbb a sajtóban is megörökített szónoklatok hosszú során végig tekintünk, most már nemcsak a külföldön, hanem itthon is mind gyakrabban találkozunk olynemű fejtegetésekkel, melyek a természettudományok társadalmi jelentőségét és a társadalom átalakulására való hatását választják alapthémául.

E jelenség nem lephet meg ; igen természetes az, mert tanúbizonysága azon homályos s inkább csak ösztönszerű előérzetnek, mely a jelenkor társadalmát, a jövőre nézve, aggodalommal tölti el. A nagy közönség odakünn is és különösen mi nálunk meglehetősen későn jött három nagyjelentőségű történelmi ténynek majdnem egyidejűleg a tudomására. Eme bevégzett tények, melyeket ma már sem elvitázni, sem megmástitani nem lehet, im ezek :

a természettudományok rohamos előtérbe jutása az emberi ismeretek körében ;

¹ A Természettudományi Társulat közgyűlésén, 1889. jan. 16-án.

a napról napra bámulatosabb technikai vívmányok ellenállhatatlan hatása az emberi élet minden viszonyára és a társadalom minden rétegére;

s végre az egész társadalom lassú átalakulása egy még ismeretlen s éppen ezért aggasztó újabb fejlemény felé.

Az emberiség, szintúgy mint az egyes ember, az egyidejűleg felötlő jelenségeknek vagy közös eredetet tulajdonít, vagy legalább valami oksági kapcsolatot tételez föl köztük. Így történt a jelen esetben is. A mondott három nagy történelmi tény között is, melyeknek a társadalom, mint említém, úgyszólván egyidejűleg jutott a tudatára, oksági kapcsolatot keresett s a két utóbbit, a technikai vívmányok gyors egymásutánját és a lassú, de fokozatos átalakulást okozatoknak, amazt pedig, t. i. a természettudományok előtérbe nyomulását emezek szülő okának tekinti.

Alapjában és egészében véve, valóban így is áll a dolog, csak hogy a három közti tényleges viszonyt ritkán ítélik meg helyesen, és a mi a legfőbb baj, még ritkábban előítélet és elfogultság nélkül.

Vannak, a kik a természettudományok legnagyobb dicsőségét abban találják, hogy „bepillantást engednek a természet alkotó műhelyébe“ (így szokják mondani), megértetik velünk a dolgok lényegét és megmagyarázzák a jelenségek indító okait. Ily eredmények, ezt hirdetik, a világnak egészen más felfogására tanítják az emberiséget s ezeknek megismerése és elterjedése alakítja át a társadalmat. Ismét mások a technikai és orvostudományi alkalmazásaikért dicsőítik a természettudományokat: a vasutak, a gőzhajók, a telegráf, a telefon, az alig elképzelhető sebességek s egyfelől a chirurgia, másfelől az elektro-technika új

meg új csodái — mindezeket, sok annyi más technikai és ipari haladásokkal egyetemben, tartják a természettudományok legfőbb érdemének.

Vannak ismét mások, a kik készséggel elismerik ugyan, hogy a természettudományok az anyagiség terén, a jóllét, a kényelem tekintetéből, nagy szolgáltatokat tesznek az emberiségnek, de határozottan tiltakoznak az ellen, hogy e tudományok, a számukra kiszabott körön túl terjeszkedve, oly kérdéseket is akarjanak eldönteni, a melyek nem az anyag körébe valók. Kárhóztatják a természettudományokat, hogy ők adtak indítékot veszedelmes bölcseleti és társadalmi elméletekre, hogy nekik köszönhetjük a materializmust, a kommunizmust, szocializmust, atheizmust, sőt még a nihilizmust is.

Alig szükséges e helyen bővebben fejtegetnem, hogy a természettudományok sem eme képtelen vádakat és szemrehányásokat, sem ama dicséreteket nem érdemlik meg, legalább azon szempontokból nem, a melyekből tétetni szoktak.

Nem érdemlik meg először is azt a dicséretet, mintha ők valóban megismertetnék velünk a dolgok *lényegét és megmagyaráznák* a jelenségek indító okait.

Az ember a kívülről létező dolgokat az érzékeire ható benyomások útján veszi észre. E benyomások szerint alkot magának rólok képzetet s ezek minősége és különfélesége szerint fogja fel és osztályozza őket, valamint összeségöket, az egész természetet. De vajjon képzeleteink, foglmaink, a melyeket magunknak alkotunk, megismertetik-e velünk a dolgok lényegét? Bizonyára nem!

Szemléleteink, képzeleteink nem egyebek mint hatások, a melyeket a szemlélt és észbe vett tárgyak

idegrendszerünkre és tudalmunkra fejtenek ki. Minden hatás szükségképen függ nemcsak a ható természetétől, hanem azétól is, a melyre a hatás kifejtődik. Vajjon pl. a napsugarak nekünk fény- vagy hősugarak képében jelennek-e meg, attól függ, hogy szemidegeink vagy bőridegeink útján érezzük-e meg őket. Az érzéki észbevétel minősége korántsem azonos tehát a külső tárgy minőségével; amaz csak jelképe, ismertető jele emennek. Képzet és tárgyas valóság két egészen különböző világba tartozik; Helmholtz szavaival élve, egymással épp úgy össze nem hasonlítható, mint a könyv betűi azon szó hangjával, a melyet megjelölnek. Midőn tehát azt mondjuk, hogy „a természetet vizsgáljuk“, a dolog helyett jelét értjük csupán; mert voltaképen nem magát a természetet, hanem csakis jelképeit, önnönképzeteinket vizsgáljuk, melyeket róla magunknak alkotunk. Ha azonban eme jelképek olvasását jól megtanultuk, módunkban van cselekedeteinket úgy irányozni, hogy meglegyen a kívánt sikerök, vagyis hogy a várt új érzéki benyomások tényleg bekövetkezzenek. Mert ha érzéki észbevételeink, minőségükre nézve, egyéni jeleknél nem is egyebek, azért még sem üres látszatok, hanem valaminek, akár valami meglevőnek, akár valami történőnek a jelei s a mi a legfontosabb, e jelekből kiolvashatjuk a történő változások *törvényeit*. E törvények megismerése — ennyi és nem több a természettudományok feladata. A természettudósok törekvése nem is terjed tovább, mint a tények megállapítására, lehetőleg teljes leírása és a jelenségek között levő kapcsolat megvilágítására. A hipotézisek, melyeket a rendszerbe foglalás és könnyebb megértetés végett időnként felállítanak, mint mindenki tudja, mulékonyak és csakis a tudomány az

idő szerinti állásának jelzői és terjedelmének határkövei. Egyedül csak a megállapított tények és a törvények állandók és örökké valók. A mi pedig a dolgok lényegét és a jelenségek megmagyarázását illeti, ezekre nézve, már hiában, meg kell nyugodnunk abban, hogy *ignorabimus!*

A természettudományok felelősségi köre tehát, a melyen belől őket dicséret vagy gáncs illetheti, nem terjed tovább mint addig, vajjon a módszer, a mely szerint dolgoznak, célravezető-e, vajjon a tényeket az emberi felfogáshoz képest helyesen állapítják-e meg, nem hirdetnek-e tudva, készakarva irányzatos valótlanságokat, vajjon a jelenségeket híven írják-e le s nem állítanak-e fel és nem védelmeznek-e olyan hipotéziseket, a melyek megállapított tényekkel ellentkeznek vagy velők nehezen egyeztethetők össze?

A természettudományok jelentőségének fejtegetői épp ezen kérdéseket, a melyek pedig minden tudomány értékének megítélésében fő-főfontosságúak, rendszerint figyelmen kívül hagyják. Igaz, hogy e tekintetben maguk a természettudósok legszigorúbb bírái önmaguknak és tudományuknak. Száz meg száz tanár ismétli napról napra a régi kísérleteket s gondol ki új meg új ellenőrző próbákat s találjon csak a jelenségek és tények addigi leírásaiban bármily csekély hézagot vagy hibás részletet, nyomban napfényre hozza és kiigazítja a mindenfelé elterjedt szaklapokban, és közöljön csak valaki — bármily nagy neve legyen is a tudományban és közéletben — téves megfigyeléseket, vagy vonjon csak le helytelen következtetéseket, rögtön özönlik minden felől a helyreigazítás, megjegyzés stb. Nincs kímélet a legrégibb és legtekintélyesebb hipotézisekkel szemben sem. A hibába vagy való-

szinütlenségbe esett hipotéziseket — jobbák híján — lehet ugyan ideig-óráig tatarozgatni és ügyvel-bajjal fentartani, de a roskadozó épületet nem mentheti meg sem az ezeréves hagyomány, sem a legnagyobb nevek tekintélye; össze kell omolnia a folyvást megújuló csapások alatt. Világos példa erre Newtonnak, a természettudósok fejedelmének hipotézise a fény mivoltát illetőleg, a nagy Cuvier hipotézise a fajok állandóságáról és a successiv katasztrófákról. Más tudományokban az ú. n. állami és társadalmi érdekek, sőt nem ritkán személyi tekintetek is korlátozzák a hímezetlen igazság érvényre jutását; csakis a természettudományok kereshetik és keresik is a tiszta igazságot minden efféle korlát respektálása nélkül, s éppen azzal, hogy az igazság tekintélyén kívül egyéb tekintélyt nem ismernek, teszik közvetlenül a legmélyebb hatást a társadalom átalakulására.

A természettudományok társadalmi jelentőségét azonban, mint már említém, rend szerint nem erről az egyedül jogos álláspontról szokják megítélni, hanem leginkább arról, hogy a természettudományok alkalmazásai, egyfelől a technikai és orvosi, másfelől a bölcséleti és társadalmi tudományok terén miféle hatással voltak és vannak a társadalom átalakulására. Igaz ugyan, hogy gyümölcséről ismerni meg a nemes fát, de már azért, hogy a fogyasztó miként fogja magának a gyümölcsét elkészíteni, s hogy mi czélra fogja azt felhasználni, már ezért csakugyan sem discséret, sem gáncs nem érheti a természetőt, a ki a gyümölcsöt szolgáltatta. Alapigazságok, alapvető eszmék tekintetében a természettudományok a producensek, azok a tudományok pedig, melyek ezen igazságokat, ezen eszméket a természettudományok körén

kívül is akarják alkalmazni, velök szemben csak consumensek. S valamint a termesztő nem tehet róla s nem is gondolhat vele, hogy a fogyasztó miként fogja a neki szállított termékeket értékesíteni, épp oly kevéssé tehetnek a természettudományok arról, hogy az ő consumenseik, a technikai, orvosi, bölcséleti és társadalmi tudományok miként fogják felhasználni a természeti igazságokat s a talajukon sarjadzott eszméket. Ezen alkalmazások közül a technikai és orvostudományiakat dicsérni szokás, mert legtöbbször célravezetők; az ember életét meghosszabbítják; kényelmét, jóllétét, anyagi hatalmát növelik; a terhes testi munka alól mindinkább felszabadítják; a közlekedést, kereskedelmet, forgalmat kiszámíthatatlan módon előmozdítják stb. De eme nagy dicsőítés közben elfeledik vagy észre sem veszik, hogy éppen ezek a technikai alkalmazások veszélyeztetik legjobban a mai társadalmi rendet. Ők idézik elő és ők szítják mind erősebben azt az elkeseredett harczot, mely a munka és a tőke közt napjainkban foly s a melyet már a nagy közönség is a jelen kor „szociális kérdése”-nek nevez. A technikai alkalmazásokat mint említém, mind a mellett dicsőíteni, a filozófiaiakat és társadalomtudományiakat ellenben kárhoztatni szokás, mert ezek, mint mondják, tévedésekre és veszélyes elméletekre vezetnek. Engedjük meg, hogy ez csakugyan így van. De vajjon érheti-e ezért szemrehányás magukat a természettudományokat? A matematikát is sok felé alkalmazták a többi tudományokban, s hogy csak kettőt említsek, az asztronómiában és a statisztikában is. Mily más az a szerep, a mit a matematika itt és ott játszik! Ki merné mégis a gyakori botlásokért és visszaélésekért, a melyeket a statisztikában a mathe-

matikai igazságokkal elkövetnek, ez utóbbiakat felelősségre vonni akarni, vagy ki merné azt követelni, hogy a matematikát az asztronómiában szabad, igenis, alkalmazni, mert ott diadalokra, a statisztikában ellenben nem szabad, mert itt gyakran tévedésekre is vezet. Tökéletesen így áll a dolog a természettudományi igazságok filozófiai és szociológiai alkalmazásával is. Sokat botlottak bennük és fognak még botlani a jövőben is, de hiszen *errando discimus* és *per aspera itur ad astra!* Jól teszik eme tudományok, hogy ők is megkísérik nemcsak a természettudományi módszernek, az inductiónak, hanem a természettudományi igazságoknak is az alkalmazását. A fejlődésnek ezt a menetét megakasztani, vagy csak másfelé terelni is teljes lehetetlenség! Nincs hatalom, a mely megakadályozhatná, hogy a természettudományok tovább ne fejlődjenek s hogy igazságaikat akár a technikai, akár a társadalmi tudományok többé ne alkalmazzák. Eme fejlődési processus oly szükségszerű és oly ellenállhatatlan, mint az árapály, vagy mint a golf-áram mozgása. És ily körülmények között, ki cselekszik helyesebben, az-e, ki ruháit meghasgatva és szeméit eltakarva, a mai társadalmi rend pusztulásán siránkozik, vagy az, a ki arra törekszik, hogy az elkerülhetetlen átalakulás lassan és fokozatosan, ne pedig — mint már annyiszor történt — katasztrófaszerűen következze be. Meg kell értetni a közönséggel a társadalom lassankénti átalakulásának elkerülhetetlen voltát s meg kell vele ismertetni azon alapigazságokat, a melyek, az ethikai igazságokkal egybeolvasztva, az új társadalmi rend építőköveit fogják szolgáltatni.

Ezt teszi, t. Közgyűlés, a Természettudományi Társulat a magyar közönséggel szemben, már négy

lustrum óta. Terjeszti a természettudományi ismereteket a nemzettest mind szélesebb és szélesebb rétegeibe s midőn ezt teszi, hazafias missiót teljesít, mert a közvetlen gyakorlati hasznon kívül, melyet nyújt, egy távolabbi cél is szem előtt tart, t. i. lassanként, észrevétlenül előkészíti a nemzetet a jövőendő átalakulásra.

Ez az eszme volt a Természettudományi Társulat vezéresillaga a múltban; kell, hogy ez legyen a jövőben is!

MAGYAR TERMÉSZETTUDÓSOK SZÁZ ÉVVEL EZELŐTT.¹

Az irodalomtörténet szokásos beosztása nemzeti irodalom- és tudományos irodalomtörténetre, az osztályozások rendes hibáján kívül, két nagy igazságtalanságot is foglal magában. Ellentétbe akarja állítani a tudományost a nemzetivel, s a szépirodalomnak mintegy kizárólagos szabadalmat biztosít a *nemzeti* jelző használatára. Igazságtalan mind a kettővel szemben; ennél túlbecsüli, amarról letagadja azt a jellemvonást, a mi mindkettőjüket megilleti. A népek érzésvilága, individualis sajátosságai: felfogása, gondolkodásmódja, szóval mind az, a miknek összegét nemzeti szellemnek nevezzük, nemcsak költészetökből, tudományos irodalmokból is kisugárzik. Igaz, hogy a tudomány a világé, az emberiségé; de ezen közös kincsnek mi módon jutunk birtokához? E kérdésre Akadémiánk egyik halhatatlan elnöke, b. Eötvös József gyönyörűen felelt meg már egy negyedszázaddal ezelőtt.² „Minden tudo-

¹ (M. Tud. Akad. Évkönyvei, 1889.)

² Elnöki megnyitó beszéd a m. orvosok és természetvizsgálók IX. nagygyűlésén. 1863.

mány individuális törekvések eredménye, s a tapasztalás azt mutatja, hogy az egyes tudományos törekvések éppen azon arányban mozdítják elő a tudományt, melyben azok az egyes népek vagy egyének individualitásának eredményei. A népek különböző szelleme s kedélyi tulajdonai, melyek szerint azok a tudományt felfogják, biztosítják azt a sokoldalúságot, a mely nélkül nagy igazságokat feltalálni nem lehet.“ Ha valakinek, bármely hatalmas iskolának vagy valamely korszak szerencsétlen áramlatának sikerülne valaha a tudományos működésből a nemzeti szellem nyilvánulását kiirtani vagy benne elfojtani, magának a tudomány fejlődésének legszükségesebb éltető gyökerét metszené át. A kettőt egymástól külön választani nem lehet. Minden irodalomtörténet, mely csak az egyikről — akár a szép literaturáról, akár a tudományosról — ad bármely tiszta képet, mégis mindig csak homályos és csonka tükör marad, melyből a nemzeti szellem irodalmi nyilvánulásait a maga egészében megismerni sohasem lehet.

Így fogta fel a nemzeti irodalom történetének feladatát a mi nagy érdemű Toldy Ferenczünk is. Az ő Magyar Nemzeti Irodalom Története nemcsak a magyar költők és szép-próza-írók működését méltatja, kiterjeszkedik a tudományos irodalom termékeire is. Igaz, hogy itt és amott nem egyforma mértékkel mér. Míg a költészet terén a legprimitívebb szárnypróbálgatásokat is tüzetesen s el nem titkolt előszeretettel ismerteti, azalatt a legjelentékenyebb tudományos munkákról is futólagosan s legtöbbnyire csak bibliographiai följegyzésekben emlékezik meg. De e hiányt, a tárgyalásnak és a mérlegelésnek ezen egyenetlenségeit meg kell neki bocsátanunk. Ő volt irodalomtörténetünk első

rendszerezője; érezte, hogy egymaga mindent nem karolhat fel egyaránt: követte egyéni hajlamait. Nagyobb hibának tartom Toldy Irodalomtörténetében azt, hogy a mult századokban élt és az akkori általános szokás szerint latinul író magyar tudósok irodalmi működését készakarva mellőzte s rólok még csak könyvészetileg sem emlékezett meg. Csak néhány példát említek. Toldy Irodalomtörténete nem ismeri *Katona Istvánt* a történetírót, *Bél Mátyást* a geografast, *Lipszky Jánost* a térképészt, *Berzeviczy Gergelyt* a nemzetgazdát; teljesen ignorálja őket, mivel műveiket magyar létökre nem magyarul, hanem latinul írták. Ez az eljárás éppen olyan, mintha Newtonnak az angol, Descartes- és Fermatnak a franczia, Leibniznak és a Bernoulliaknak a német nem adná meg a helyet, a mi őket megilleti, a nemzet irodalomtörténetében. Mult századi jeleseink, ha műveiket nem magyar nyelven írták is, a miéink voltak; első sorban számunkra írtak; mi éreztük működésök hatását; ők adták az első munkát a talajnak, a melyen mi nőttünk fel; nélkülök, hatásuk ismerete és méltatása nélkül a magyar nyelvi tudományos irodalom fejlődését sem érthetjük meg igazán. Irodalomtörténetünk e tekintetben régi adósa nemcsak a hálának és kegyeletnek, hanem a nemzeti öntudatnak is. Az ifjabb nemzedék, a mely már Toldy Irodalomtörténetének vezérlete alatt nőtt fel — tapasztalásból beszélek — nagyon hamar kész az ítélettel, hogy a mult században még nem is voltak említésre méltó magyar természettudósok, s hogy nálunk a természettudományi buvárkodás csak a M. Tud. Akadémia megalapításával, vagy legfőlebb a jelen század kezdetével indul meg. Pedig a tapasztalás azt tanítja, hogy csakis a folytonos egymásután s a folytonos-

ságnak élénk *tudata* az, a mi valamely nemzet irodalmát magasra emelheti. Ne kicsinyeljük multunkat, mert így nem szolgáljuk meg a jelent s nem készítjük elő a jövőt.

Engedje meg a t. Közülés, hogy a jelen alkalommal a mult század utolsó negyedéből néhány kitűnő magyar természettudós emlékét felfrissítsem. A rendelkezésemre álló időben csak egy-két gyorsan odavetett vonással fogom irodalmi képöket ecsetelhetni; de talán ez is elegendő lesz, hogy azt a meggyőződést keltse bennünk, hogy a mult század már éppen nem volt szegény kitűnő magyar természettudósokban. Örök érdemű s a magok korában világhírű férfiakat is találunk közöttök, kik nevöket halhatatlanná tették tudományszakuk történetében. Ilyen volt:

Born Ignác, korának egyik legelső geologusa, Európa leghíresebb tudós társaságainak: a londoninak, stockholminak, müncheninek, berlininek tagja.¹ Született 1742-ben, Kapnikbányán, Szatmármegyében, Máramaros és Erdély összeszögelésén. Kapnikbánya, a kedves „*natale solum*“, mint ő nevezi, akkor Erdélyhez tartozott; ezért ő is Erdélyt vallotta hazájának s ezért nevezte az erdélyieket kedves honfitársainak. Élete legnagyobb részét Prágában és Bécsben töltötte, amott mint a pénzverő- és bányahivatal ülnöke, itt mint a császári ásványtár rendezője és az udvari kamara tanácsosa. De azért összeköttetéseit Magyarországgal sohasem szakította meg, sőt leghíresebb munkái, melyek nevét Európaszerte ismeretessé tették, Magyarországra vonatkoznak. Magyarországbán és Erdély-

¹ Trausch J., Schriftsteller-Lexikon. Kronstadt, 1868. 162—168. l. — Szinnyei J., Magy. Orsz. Term. tud. és Mathem. Könyvészete. Budapest, 1878. 78—80 l.

országban tett ásványtani utazásáról írt leveleit, melyeket egy németországi barátjához intézett, s a melyeket ez azután Lipcsében kiadott, lefordították angolra, francziára és olaszra. Nyáron át a lipói és szepesi Kárpátokban szegény tanulókat utaztat, hogy számára magyar ásványokat gyűjtsenek. Két selmeczbányai tanár társaságában expeditiót tervez, hogy Liptóme gyét természetrajzi tekintetben átbuvárolják. Kísérleteit a nyers érczek amalgamozásáról (higanynyal való kezeléséről) Selmezen hajtja végre, s midőn, hosszú fáradozás után, fényes sikert ér el, az új műveletet a selmeczi bányatermékeken foganatosítja először. Tömegesen jönnek a külföldi tudósok és bányászok (angolok, francziák, spanyolok, németek és dánok) Selmezcze, hogy a Born-féle új eljárást a helyszínén tanulmányozzák s azután odahaza alkalmazzák. Ittlétöket Born arra is felhasználja, hogy egy internationalis geologiai és bányászati társaságot alakítson, a mely első ülését 1786. szeptember havában Szklenón tartja, Selmeczbánya közelében.¹ Kétségtelenül ez volt legelső ilyenmő nemzetközi tudományos congressus. A Szklenón megalakult Társaság tagjainak sorában találjuk Európa leghíresebb geologusait és chemikusait; köztök Lavoisier, Guyton-Morveaut, Klaprothot, Gmelint, Gahnt, Wernert és Pallast stb. Born volt a Társaság lelke; az ő halálával s a francia forradalom kitörésével csakhamar vége szakad a nagy vállalatnak, a melyre az akkori idő nem is volt még megérve. De Selmecz híre elérjed világszerte. 1794-ben, mikor a

¹ Sur l'institution de la Société de l'Art de l'exploitation des mines établies à Schemnitz en Hongrie. Annales de Chimie. 1790. I. 116. — E helyre engem Rombauer Emil, brassói főreáliskolai igazgató úr sziveskedett figyelmeztetni.

francia nemzeti konvent egy új iskola, a későbbi École polytechnique felállításáról tanácskozik, az előadó képviselő Selmechre hivatkozik, „hol a chemiát nemcsak theoretice tanítják, mint Franciaországban; laboratoriumok vannak ott megnyitva s a szükséges eszközökkel felszerelve, hogy a tanulók ismételhessék a kísérleteket“. A francia konvent a chemia tanításában Selmechet veszi mintaképül.¹

Born nagy érdemeit, melyeket „amalgamozó eljárásával és egyéb metallurgiai találmányaival“ a hazának tett, az 1791-iki országgyűlés is elismerte, midőn őt, egy régi német nemes család magyar sarját, Magyarországnemesi sorába becikkelyezte; ugyanezt tette Erdély is szintén 1791-ben, Born halála évében.

Csak a betűrend miatt emlitem második helyen a maga szakjában szintoly nagy hírű és örök érdemű *Hell Miksát*, korának elsőrangú csillagászát.² Született Selmechen 1720-ban; tanult Beszterczebányán és Bécsben s tanított Lőcsén és Kolozsvárott, s innen hívták meg a bécsi egyetemre a mechanika tanárává s az akkor épülő egyetemi csillagásztorony igazgatójává. Az ő vezetése alatt, vagy legalább az ő tervei szerint, építették és rendezték be a nagyszombati, a régi budai, az egri és a gyulafehérvári csillagásztornyokat is. Szaniszló Ágost, Lengyelország utolsó királya, őt kéri meg, hogy a varsói kir. csillagásztorony mozgó tetejét, a budai és egri mintára, rendezze el. VII. Keresztély dán király őt hívja meg, hogy a Vénus-csillagnak a Nap előtti elvonulását az északi jegestenger egyik szigetén megfigyelje. Ekkori megfigyelései hosszú és

¹ Moniteur, Nr. 8. Octidi Vendemiaire, l'an 3 de la Républ. franc.

² Term. tud. Közl. I. 343., XII. 235., XIX. 428., XX. 33. — Erdélyi múzeum 1817. VIII. 88. — Szinnyei i. h. 269–273.

keserű polemiába keverik *Lalande*-dal, a francia nagy csillagászszal. A vita akkor eldöntetlen maradt, de száz évre rá *Faye*, a mai híres francia csillagász magában a francia Akadémiában ismerte be, hogy Hellnek volt igaza. Legnagyobb műve az „Ephemerides astronomicae“, melynek 37 kötetében temérdek megfigyelése, csillagászti és fizikai értekezése jelent meg. A két skandináv akadémián kívül Páris, Bologna és Göttinga tisztelet meg tagsági oklevéllel. Az angolok még jobban kitüntetik; mert midőn József császár a jezsuita-rendet eltörli, Anglia Hell Miksát, kiváló tudományos állás biztosítása mellett, Londonba hívja meg. De ő hű maradt a bécsi csillagdához, melyet ő rendezett be, s a mely az ő vezetése alatt lett oly híressé. Meghalt 1792-ben; még sírköve is hirdeti magyar voltát: „Hic situs est Maximilianus Hell, Hungarus Schemnitziensis, astronomus Europae notus¹ . . .“

De még a két előzőnél is nagyobb hírnévre tett szert *Kempelen Farkas*, a világ egyik legnagyobb mechanikus zsenije.² Született 1734-ben Pozsonyban; tanult Győrött és Bécsben; szolgált a magyar udvari kamaránál és az udvari kancelláriánál, honnan udvari tanácsos minőségben vonult nyugalomba; meghalt Bécsben 1804-ben. Mint hivatalnok is a mechanika terén szerezte legnagyobb érdemeit. Ő vezette a mai budai várpalota építését; a schönbrunni kert vízszöktető műveit ő rendezte be és a Ferencz-csatorna építésekor az ő „tűzzel és párával dolgozó alkotványai“ merítették a vizet.³ Óriási feltűnést keltett Európaszerte a sakkjátszó géppel, a mechanikus raffineria eme bámu-

¹ Wurtzbach, Biogr. Lexikon.

² Nyelvtud. Közl. VIII. 325—480.

³ Term. tud. Közl. XIX. 428; XX. 122.

latos remekével, noha ennek csak mulékony értéke volt. Maradandó becsű ellenben az ő beszélő gépe s a reá vonatkozó fiziológiai tanulmány. Brücke, a fiziológiai hangtan újabb megalapítója így nyilatkozik róla: „Kempelen fiziológiai hangtant hagyott reánk, a melyet, az igaz, hogy későbben itt-ott kiegészítettek és néha javították, de a mely oly szilárdul volt megalapítva, hogy valamennyi későbbi kutatásoknak eddig is szolgáltatta, ezután is fogja szolgáltatni a legbiztosabb alapépítményt“.

Nem oly világhírű s nem is oly zseniális, mint Kempelen, de a monarchia kulturájában annál mélyebb nyomokat hagyó férfiú volt *Keregedei Makó Pál*. Született 1724-ben Jász-Apáthiban.¹ Előbb a nagyszombati, azután a bécsi egyetemen tanított logikát és metafizikát. Nagy tudományával és felvilágosult szellemével magára vont a Van Swieten figyelmét, s ennek ajánlatára a Tereziánushoz a matematika, fizika és mechanika tanszékére hivatott meg. Itt működött a Jezsuitarend eltörléseig, s midőn a nagyszombati egyetemet Budára helyezték át, mint világi pap és váczki kanonok a budai és később pesti egyetem bölcsészeti karának igazgatója lőn. Testestül, lelkestül tanférfiú volt. Logikai, fizikai és különösen matematikai tankönyveit nemcsak a monarchiában, hanem künn Németországban és Olaszországban is használták és sokszor utána nyomatták. Osztrák életírói megjegyzik, hogy az ő könyvei és előadásai keltették fel Bécsben a kedvet a felsőbb matematika iránt, a mit addig ott inkább csak a neve szerint ismertek. „A villám természetéről éa elhárításáról“ írt latin munkáját lefordították németre,

¹ Term. tud. Közl. III. 456. — Wurzbach, Biogr. Lexikon.

és Révai Miklós magyarra. Latin elégiáit, klasszikus nyelvezetők miatt, még a svájcei iskolákon is tanították. Meghalt Budán 1793-ban.

Born, Hell, Kempelen és Makó életök legnagyobb részét Bécsben töltötték el. Másokat, száz év előtti természettudósaink közül, sorsuk vagy tudomány-szomjok még messzebb űzött el hazájoktól. Csak néhányat említek közülök. Debreczen város főorvosa, a pozsonyi születésű *Segner András* (1704—1777), mint a hallei egyetem nagy hírű tanára fejezi be fölfedezéseiben gazdag életét.¹ A veszprémmegyei születésű *Csernák László* (1742—1816), ki a „Cribrum Arithmeticum“-mal Le Gendre és Gauss magasztalásait vívta ki, mint a deventeri lyceum tanára, Hollandiában telepszik meg, de ott is büszke százmazására, mert művei címlapján neve mellől a Pannonius jelzőt el nem hagyja soha.² *Bucsányi Mátyás* (1731—1796) zólyomi fi, magántanár a göttingai egyetemen s több becses meteorologiai értekezés szerzője Hamburgba vonul.³ *Szentimrei Balog Józsefet* botanizáló szenvedélye Amerikába hajtja s onnan küldöz mesterének és barátjának, Benkő Józsefnek, Közép-Ajtára ritka növényeket.⁴

¹ Term. tud. Közl. III. 494.

² Tud. Gyűjt. 1817. VI. 175. — A „Cribrum“-ról *Legendre* a *Moniteur Universel* 1812-ik évi 105. számában így ír: „Ce grand ouvrage est un monument précieux élevé aux sciences: il mérite de figurer dans toute bibliothèque mathématique de quelqu'importance.“ Ugyanígy Gauss (Werke II. 182): „Der Verfasser dieses wichtigen und sehr verdienstlichen Werkes hat seinen Namen den unvergesslichen von Rhaeticus, Pitiscus, Briggs, Vlacq, Wolfram, Taylor zugestellt.“

³ Term. tud. Közl. III. 451.

⁴ Magyar Hírmondó 1780. 589—91. l.

De nemcsak a külföldre szakadtak, hanem az itthon működő mult századi természettudósaink között is találunk többeket, kik az akkori tudományos világ becsülését vívták ki magoknak. Ezek közül is csak néhányat említek fel: először is a két *Benkőt*, *Józsefet* (1740—1814), a tragikus sorsú nagy tudóst, kit életírója gróf Mikó Imre¹ az erdélyi történetnyomozás megalapítójának nevez, s kiben viszont mi Erdély természetrajzának és a magyar botanikai nomenklaturának nagyérdemű úttörőjét tiszteljük, és *Benkő Sámuel*t (1743—1825) Borsodmegye tiszti főorvosát, kinek huszonkét évről (1780—1801) szóló meteorologiai-medikai ephemeriseit az eredeti latinból németre lefordították, s kinek „a lázak kórjeleiről“ írt pályaművét a dijoni akadémia megjutalmazta s Mémoires-jai során közrebocsátotta.² *Grossinger Jánost* (1728—1803) az „Universa historia physica regni Hungariae“ ekkoráig még elegendőképen nem is méltatott, nagy érdemű szerzőjét;³ *Horváth Jánost* (1732—1800), a nagyszombati, később budai és pesti egyetemen a természettan tanárát, kinek fizikai, matematikai és mechanikai tankönyveit az olasz egyetemeken és akadémiákon is tanították, Velenczében utána nyomatták és egy részöket németre is lefordították;⁴ *Fogarasi Papp Józsefet* (1744—1784),⁵ II. Bernouli János tanítványát, Maros-Vásárhelyt a filo-

¹ Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 231 l.

² Közhasznú Esmeretek tára II. 192.

³ Term. tud. Közl. III. 453. Hanák, „Az állattan története“. Pest 1849. 69. l.

⁴ Georg Fejér, Hist. Acad. Scient. Pazmaniae literaria. Budae 1835. 113. l. — Term. tud. Közl. III. 454.

⁵ Siebenbürg. Quartalschrift VI. 310. — Siebenbürg. Provinzialblätter II. 152.

zófia és matematika tanárát, a filozófusok facile princepsét, ki a külföldi tudományos akadémiák természet-filozófiai pályadíjaival épp úgy tett 12 éven (1772—1783) át, mint nálunk a Szigligeti a drámai pályadíjakkal, mert majd mindig ő nyerte el a jutalmat; kilencz eset közül hatszor első és háromszor második jutalmat nyert a berlini, harlemi, leydeni és seelandi akadémiákon,¹ s kit, midőn József császár 1784-ben a pesti egyetemre a filozófia rendes tanárává kinevezett, a dekrétum már a ravatalon talált. Megemlíthetném még *Weiss Ferenczet* (1717—1785),² előbb a nagyszombati, azután a budai csillagásztoronynak külföldön is jónevű csillagászát, *Weszprémi Istvánt* (1723—1799),³ Debreczen városa tiszti orvosát, a „*Sunccincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*“ nagyérdemű szerzőjét, és még több másokat. De legyen ennyi elég!

Már a mondottakból is meggyőződhetett a t. gyűlekezet, hogy Magyarország száz évvel ezeleőt éppenséggel nem volt szegény kitűnő természettudósokban; nem tudósokban voltunk mi szegények, hanem szegények voltunk és vagyunk ma is kulturában. Száz évvel ezeleőt körülbelül ott állottunk, a hol ma Oroszország áll. Oroszországnak is vannak ma már nagyérdemű, világhírű természettudósai, de népe a kulturának inkább csak a kinövéseit ismeri, nem pedig áldásait. Így voltunk mi száz évvel ezeleőt. Mély fájdalommal dörgi el Born 1774-ben, Seneca szavait Magyarországra alkalmazva:⁴

¹ Arany érdempénzei egyikét a M. Nemz. Múzeum Régiség-tárában őrzik.

² Term. tud. Közl. III. 496.

³ *Pannoniae luctus*, Posonii 1799. 87—90. l.

⁴ Briefe über Mineralog. Gegenstände. 203. l.: „Valamint a barbárok rendszerint bezárkózva s a hadi gépeket nem ismerve,

„Sicut barbari plerumque inclusi et ignari machinarum, segnes labores obsidentium spectant, nec quo illa pertineant, qua ex longinquo struuntur, intelligunt, idem vobis evenit. Marcetis in rebus vestris nec cogitatis“. A nemzet felháborodott e rettenetes szavakon;¹ jele, hogy Bornnak igaza volt, s hogy szavai elevenre találtak. Már közelgett is az ébredés órája! Bessenyeivel és testőrtársaival majdnem egyidejűleg, sőt részben meg is előzve őket, lépnek fel *Mátyus István* (1725—1796) Erdélyben, *Csapó József* (1734—1799) Debreczenben és *Molnár János* (1728—1804) Budán. Az egyik a diaetika örve alatt — hiszen mi fontosabb az egészségnél? — fiziológiát, a másik a „Füves és Virágos kert“ népies címen botanikát csempész a magyar olvasó kezébe; a harmadik nyíltan bevallja, hogy mit akar: Newton tanítványainak nyomdokait követve, magyar fizikát ír, a mi addig még nem volt, magyar emberek számára. Nem tankönyvek ezek, hisz' ilyenek akkor, mikor iskoláinkban még a magyar nyelvet is latinul tanították, szükség egyáltalában nem volt; hanem kisebb terjedelmű kézi könyvek, a mint ma mondanók, a művelt olvasó közönség számára. De íróik tudják, hogy a fiataloktól remélhetnek legtöbbet; őket apostrofálják leglelkesebben, őket kérik, hogy legyenek odahaza, a családi körben a tudományos ismeretek buzgó terjesztői. „Lészen olyan idő — biztatják őket — hogy erre a fundamentomra valaki tornyot tégyen: leszen olyan idő, hogy megköszönjék hazánk jövőndő

tétlenül nézik az ostromlók munkálatait, s a távolban történő intézkedések célját meg sem értik: szakasztott úgy jártok ti is. Tessedtek a magatok dolgában és nem gondolkodtok.“ (Ponori Thewrewk Emil fordítása.)

¹ Horányi, Nova Memoria 516.

növendéki buzgóságunk merésségét. Lészen olyan idő, hogy a virág gyümölcsöt vessen. A felséges rendű és czélú jövőendő igyekezetnek kell egyszer vagy fundamentomot rakni vagy legalább téglavetőt építeni.“¹ Molnár János indította meg az első ismeretterjesztő magyar folyóiratot, a „Magyar Könyvház“-at, melyet 13 évig (1783—1795) szerkesztett vagy jobban mondva, egymaga írt. Ebben is megmondja világosan, hogy czélja az ismeretek terjesztése. Az ő nyílt föllépésének lett a legnagyobb hatása; mint az egykorúak feljegyzik, Molnár János művein a fiatalok kapva kapott s kézzől kézre adta őket.² Akadtak követői is, kik példáján búzdulva, a természettudomány különféle szakairól kisebb-nagyobb terjedelmű magyar kézi könyveket bocsátanak közre. *Benkő Ferencz* (1745—1816) Nagy-Enyeden, *Zay Sámuel* Komáromban Magyar Mineralógiát, *Dugonics* (1740—1718) geometriát és algebrát, *Gáti István* (1749—1843) állattant, *Rácz Sámuel* 1744—1807) fiziologiát ír. Igaz, hogy mindenkik az illető tudományszaknak inkább csak az elemeit tárgyalja s a tudomány magaslatait óvatosan kerüli, de a kevésről sokat mondanak, s mit előhozhatnak, azt világosan és értelmesen megmagyarázzák. „Életet vittek a tudományba, hogy így a tudományt kivihelessék az életbe.“ Minden sorukon meglátszik a magyar észjárás, a magyar gondolkodásmód s éppen ez az, a mi az olvasót még ma is megragadja, ha ez ócska könyvek elvéte kezébe akadnak. A mult század legvégén s a jelen század első negyedében már tartalmilag is mind jelentékenyebb magyar művek látnak napvilágot. Nyu-

¹ Molnár János: A fizikának eleji. Posony és Kassa, 1777. Bézvezető tudósítás.

² Tud. Gyűjt. 1820. IX. 60.

Ias Ferencz chemiája, *Diószegi Fűvészkönyve*, *Varga Márton* fizikája már egészen a kor színvonalán állanak s a mellett hiven visszatükrözik a magyar típust nemcsak szóban és mondatban, hanem szellemben is. De, fájdalom, a szépen megindult fejlődés menetét egy végzetes tévedés hosszú időre megakasztotta. A túlságig űzött nyelvújítás kinövései és erőszakoskodásai irodalmunk egyik ágában sem tettek annyi kárt, mint a természettudományiban. Bugát Pálnak és követőinek vad purismusa és minden törvényt lábbal taposó solocismusai a természettudományi műnyelvet érthetetlen szavakkal és éktelen germanismusokkal mételyezték meg; széttépték a szükségszerű kapcsolatot a magyar műnyelv és az internationalis műnyelv között, és csak a hatvanas évek végén kezdtük belátni, hogy nem a nemzet, a melyet annyiszor korholtunk idegenkedéseért, hanem mi magunk voltunk a hibásak. Ekkor, mintegy természetes átmenetképen, bizonyos világpolgáriás hangulat lepte meg különösen ifjabb tudósainkat. Megtértünk ebből is. Beláttuk, hogy, igenis, nekünk kell a világkultúrához alkalmazkodnunk, de a mellett saját típusunkat is meg kell őriznünk. Beláttuk, hogy mult századi természettudományi íróink már eltalálták a helyes utat, melyet nekünk is követnünk kell; mert ha azt akarjuk, hogy irodalmunknak hatása legyen a nemzetre s az ismereteket mind szélesebb és szélesebb körökben terjeszsze el, akkor annak, a mit írunk, nemcsak hogy éppen magyarul, hanem magyarosan és magyar szellemben kell megírva lennie. Meggyőződünk arról a régi igazságról, a mit Kossuth újabban a következő szavakkal fejezett ki: „Kétségtelenül fontos az, hogy a választékosabb tehetségeknek mód és alkalom szolgáltassék, oly magas

röptöt venni a tudomány légkörében, a mint csak sas-szárnyaik bírhatják. Hiszen alig van oly ága a tudományos ismereteknek, melyben egy-egy korszak-alkotó lépést magyar ember nevéhez kötött volna, a történelem. Hanem mégis fontosabb tekintet az általános magyar nemzeti kultúra tekintete. Amaz dicsőség kérdése, emez létkérdés. Akadon bár egy-két ember fajunk soraiban, ki oly magasra emelkedik, mint halandó sohasem emelkedett (miként Schiller mondja Keplerről), azért nincs számunkra jövedő, ha népünk értelmiségét nem emeljük s értelmisége súlyával természetes életrealóságát s vele önfentartási erejét nem sokszorozzuk“.²

¹ Term. Tud. Közl. XVII. 27.

APÁCZAI ENCYCLOPAEDIAJA MATHEMATIKAI ÉS PHYSIKAI SZEMPONTBÓL.¹

XVII. századi irodalmunk termékei között kétségtelenül a legfeltűnőbb s mind a magyar tudományosság, mind a magyar műnyelv története szempontjából legérdekesebb jelenség az *Apáczai Csere János* Magyar Encyclopaediája.² Magába öleli az összes ismeretkört, s egymáshoz fűződő, rövid monografiák alakjában tárja elénk a gnoseológiát, logikát, dialektikát, aritmetikát, geometriát, astronomiát, fizikai és politikai geografiát, physikát, mineralogiát, botanikát, zoológiát, physiologiát, pathologiát, therapiát, pharmakológiát, a mesterségeket, várak és városok

¹ (Természettudományi Közlöny 1889.)

² Magyar Encyclopaedia. Az az, Minden igaz es hasznos Böltsésgnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása, Apatzai Tsere Janos által. Ultrajecti, Ex Officinâ Joannis à Waesberge, clō Ioe LIII. 12-r. 412 (voltaképen 416 lap. — Elül: címlap, Ajánlás és Az Olvasóhoz 20 számozatlan levél. Hozzákötvé, folytatólagos lapszámozással (413—487), Johannis Apatzai, Epistola de studio sapientiae Ultrajecti MDCLV. (Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában a bibliographiai leírás nem teljes; nincs t. i. megemlítve, hogy a 95. lapra ismét 92—95 következik, s hogy e szerint a lapszám voltaképen 416.)

építését, gazdaságtant, grammatikát, historiát, a morál-tudományokat s végül a vallástant, s mindezt abban a korban, mikor a magyar matematikai irodalmat mindössze egy pár kis számvető könyvecske, asztronómiánkat a csízió és a száz esztendő's kalendáriom s összes természettudományunkat egy pár füveskönyv s egy-két kuruzsló munkácska képezte.

Egy hirtelen kiemelkedő s előhegyek nélkül magánosan álló csúcs, kietlen lapály és pusztaság közepén — ez Apáczai művének jelképe.

Mi indította a belgiumi főiskolákon járó székely ifjút egy ilyen munka írására és kiadására, melyre az akkori magyar közszellem még sem megérve, sem előkészítve nem volt? Elmondja maga az Encyclopaedia latinul írt előszavában:¹

„(Utrechtben) többféle nyelveken írott külömbféle könyvekre akadván és azokat nagy csudálkozással olvasgatván, világosan kezdém látni, mi légyen az oka, hogy minket egyéb nemzetek a tanultság dolgában annyira fellyül haladnak. Tudniillik, sokkal rövidebb és könnyebb útvok vagyon a tudományokra, mivel-hogy azokat az anyjok tejével szopott nyelven hallják, olvassák, közlik.“ . . . „Sokkal könnyebb azoknak tudósokká lenni, a kik a tudományoknak megtanulása végett idegen nyelvnek tanulgatására nem szorulnak. De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotát?“ . . . „Ez annyira furdalta bús szívemet, hogy azért gyakran nem is alhatván, a tanulásra sem lévén kedvem, egyedül e nyugtalanító gonddal vesződtem: vajjon

¹ A fordítást Sándor István-tól vesszük, az Encyclopaedia 1803-iki kiadásából.

miképen lehetne segíteni kedves hazámon? Annak okáért neki dühödtem az írogatásnak és meg akarván kísértetni, mennyire mehetnék (*prima pericula facere volens*), egyéb nyelveken megíratott mindenféle tudományból, valamint magyarra fordítani kezdtem; de mivelhogy engem e nyelvnek elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mintegy mezítelensége már kezdetben elijesztett, félbe szakasztottam a munkámat egy ideig, még Gázának könyvére nem akadtam, a ki mind azt a könyvet, melyet Aristoteles a sokféle állatokról írt, mind azt, a melyben Theophrastus a sokféle fáknak neveit foglalta, deák nyelvre fordította. „... „Ha szabad volt, sőt hasznos is, hogy egy görög nemzetből eredett tudós ember a deák nyelvben ezt merészlette, bizonyára nekem született magyarnak az anyám tejjével szopott nyelvre nézve nemcsak szabad, hanem szükséges is azont cselekednem. Annak okáért, minek utána magamban erősen elszántam, hogy ha a kegyelmes Úr Isten még csak egynéhány esztendeig nyújtja életemet, nem fogok előbb meghalni, hogy sem a szép és hasznos tudományokat hazámfiával magyar nyelvén közleném, egy új könyvnek készítéséhez fogék.“... „A fő indító okom ez vala: hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképen segítenék s oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna“.

Elmondja az előszóban azt is, hogy miként járt el az Encyclopaedia összeírásában: „Egyelsőben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat deákul kiírtam, a természethez illő rendbe szedtem, hogy így könnyebben *fordíthassam* a tudo-

mányokkal ekkorig meg nem ismerkedett magyar nyelvre“. Ugyanott hűségesen be is vallja, hogy az egyes tudományszakokat mely szerzőkből írta ki.

Ez őszinte vallomás daczára is akadtak Apáczai-nak lelkesült méltatói, kik az Encyclopaediában *önálló felfogást és eredeti tudományos eszméket akartak találni*. Így pl. Erdélyi János „Apáczai Csere János ösmertetése“ című akadémiai székfoglalójában Apáczai-nak külön bölcséleti rendszert is szeretne tulajdonítani. E rendszert a régi (Aristoteles) és az új (Descartes) vegyületének nevezi. „Régi szobor, melyre mai kéz faraga fejet“, ez, mint Erdélyi mondja, Apáczai rendszere. Megtalálja az Encyclopaedia kezdetén „a lét és tudat egységes bölcséletét a maga zsöngéjében, azt a bölcséletet, mely az egész új időt teremtő mozgalomba hozta“, s csupán azt sajnálja, hogy Apáczai mindezt csak encyclopaediai rövidséggel fejthette ki, munkásságát mindamellett *példányszerű*-nek nevezi.¹

A kérdést, vajjon van-e, miként Erdélyi hirdette, az Encyclopaediában eredeti felfogás s önálló tudományos eszme, csakis úgy dönthetjük el, ha Apáczait a tőle hűségesen idézett szerzőkkel, Descartes-sal, Ramus-sal, Amesius-sal, Regius-sal stb. pontról pontra összehasonlítjuk. E munkát az Encyclopaedia philosophiai részére vonatkozólag Horváth Cyrill már megtette s arra az eredményre jött,² hogy nincs abban egyetlen egy állítás, sőt egyetlen egy mondat se, a mely ugyanúgy, szóról szóra meg ne lenne Descartesban, vagy Ramus- és Amesiusban. A gnoseológiát illetőleg, mert a philosophiai részből minket itt

¹ Sárospataki Füzetek. 1859. 316—337. II.

² Apáczai Csere János Bölcsészeti Dolgozatai, szerkesztette Horváth Cyrill. Pest, 1867. 20—30. II.

csak ez az egy érdekel, magam is meggyőződtem Horváth Cyrill állítása helyességéről, s *A tudománynak kezdetiről* szóló első részt Descartes Principia philosophiae (Amstelodami 1644) első (De principiis cognitionis humanae) és második részével pontról pontra egybevetve, azt találtam, hogy Apáczai az egészet innen ollózta ki s fordította le, a nélkül, hogy maga részéről csak egy szót is tett volna hozzá. Az egész gnoseologiai rész Descartes 1, 4, 7, 9, 11, 13, 14, 17, 18, 20, 21, 22, 29, 30, 31, 32, 33, 45 és a második rész (De principiis rerum materialium) 1 alinéájából van szóról-szóra összetoldozva.

Ugyanígy járt el Apáczai az arithmetika, geometria, astronomia és physika együvé szerkesztésében is. Az arithmetika (A dolgoknak megszámlálásáról, 27—47. ll.), melyben a négy speciést, a törzs- és összetett számokat, a legnagyobb közös osztót, a legkisebb közös osztandót, a törteket, a viszonyokat, arányokat, alligatiót, összetett és folytonos arányokat, haladványokat tárgyalja, majdnem egészen Ramusból (Arithmetices libri duo), a többiek pedig, mint maga mondja, Schonerusból és Snelliusból, a geometria is (a mennyiségnek megméréséről 47—83. ll.), — melyben a nagyságról, a vonal-, szög- és idomról, a szögletes idomokról a síkban: háromszög, paralelogram és négyzet, a körről és szeleteiről, a körbe írt és körüle írt háromszögekről, a szabályos sokszögekről és a kör felméréséről, a síkok és egyenesek egymáshoz viszonyáról, a gömbölyű felületekről, a testekről: pyramis, prisma, kockza, szabályos polyéderek, gömb, kúp, hengerről mondja el a főbb kísérleteket, — tisztádon tisztára Ramusból (Geometriae libri septem et viginti) van kiírva, még pedig úgy, hogy a magyarázatokat és a

felvilágosító részletezéseket teljesen mellőzte és csak a fő tételeket, melyek Ramusban rendszerint dőlten vannak nyomva, szedegette ki, s egy pár többnyire igen esetlen dichotomiával (melyek a tőle használt hanaui kiadásban hiányoztak) egészítette ki.¹ Annál több helyről szedte össze a csillagászati részt (Az eghi dolgokról 87—115. ll.): a cosmogoniát (Descartes örvényeit), az égi koordináta-rendszereket, az álló csillagokat, csillagzatokat, a bolygókat, pályáikat (Copernicus elmélete szerint), astrologiai szerepöket, üstökösöket, az évszakok váltakozását a Földön, a kalendáriumot, a Holdat, a Nap- és Holdfogyatkozásokat, kit innen, kit onnan csipegetett össze, a mint az előszóban maga is elmondja. A physikát legnagyobb részt Descartesból (l. c.) és Regiusból² írta ki s több helyre, egybefüggetlen fejezetekre szórta szét. Az V. rész toldalékában (A testes dolgoknak módjaik, 83—87. ll.) a mozgás, az ütközés, az anyag folytonossága, a világ végtelensége Descartesból (l. c. 41—61. ll.) van fordítva; a VII. rész elejét (A földi dolgokról 115—141. ll.), melyben a Földről, vízről, levegőről, tűzről, melegről, nedvességről, a szilárd testek tulajdonságairól, a színekről, a zenéről, a meteorokról (szél, felhő, köd, eső, hó, jég, dér, hulló csillagok, villám, vak napok és holdak, szivárvány) szól, egy-két pontban Descartesból, de az oroszlan-részt Regiusból (l. c. 76—125. ll.) írta ki, a geográfiai adatokat, valamint a zenei részt Alstedius Encyclo-

¹ Elég lesz egy példa Apáczai dichotomiáira. Ramusnál (Basileae 1569. Geom. 8): *Magnitudo est linea aut lineatum*. Apáczainál (48. l.) ugyanez: *A nagyság, két felé osztatván, vagy vonás vagy vonásból való*.

² *Fundamenta physices*, Amstelodani 1646.

paediájából kölcsönözvén. A mágnesekről, az ásványok és kővek során (254—256. ll.) mond el egyet-mást, pontról pontra Regius szavaival.

Látjuk a fentebbi részletekből, hogy az Encyclopaediában, legalább a mi a philosophiai, matematikai, és physikai részt illeti, eredetiséget, önálló tudományos felfogást hiában keresünk. Habozás nélkül kimondhatjuk, Erdélyi felfogásával ellentétben, az ítéletet: *Apáczai enyhén szólva, eklektikus, magyarán beszélve, szolgai kompilátor volt.*

De bámulni lehet benne a bátorságot, hogy csak erre is mert vállalkozni. Apáczainak az innen-onnan összeböngészett dolgok magyarra fordítása keserves munka lehetett. Mert ő nem született írónak, vagy ha annak született volna is, az örökös latin excerptacsinálás teljesen megrontotta magyar nyelvérzékét, elrabolta tőle a saját szája íze szerint való beszédet, elannyira, hogy ő bizonyára szentségtörésnek tartotta volna a mestereitől tanult gondolatokat áthasonítani s maga szavaival elmondani. Nemcsak az eszméket, hanem a mondat-szerkezeteket s a szavak egymásutánját is másolni akarta. Innen vannak azután azok a borzasztó latinismuskok, melyek az Encyclopaediát lépten-nyomon éktelenítik. Apáczainak nincs is meg a kellő szóbőrsége, ritkán találja meg a neki is rendelkezésre álló kifejezést vagy szót; ő is, mint minden gyenge író, a nyelv sterilitásáról és nuditásáról panaszkodik. Bezzeg nem panaszkodott Pázmány Péter, pedig fél századdal írt előtte. Apáczaiban nem volt írói hivatás; őt csak a lángoló hazaszeretet unszolta az írásra. Jól mondja Bod Péter Athenása Apáczairól: „traktál mindenféle tudományokból röviden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy

ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti az olvasó magyarul“.

Apáczai szerencsétlen volt műnyelvi kísérletében is. Purista akart lenni minden áron; idegen szó, mint Erdélyi mondja, nem állhatott meg előtte átfordítás nélkül. Nem követte Calepinus magyarjainak eredeti módszerét, kik az idegen műszóval úgy bántak el, mint a hogy a nép az idegen szóval általában bánni szokott; nem is élt ő Molnár Albert módszerével, ki a műszókat hosszú körülírásokkal fejezte ki. (Pl. machina: *okosan kigondolt szerszám*, matematika: *bizonyos erősségből és megmutatásból álló tudomány* stb.). Apáczai minden egyes latin műszót egy-egy magyar szóval akart kifejezni, és pedig legtöbbször olyan közszóval, a mely már más közönséges értelemben a nyelvtől le volt foglalta. Nem gondolta meg, hogy a műnyelvi szabatoságnak és határozottságnak semmi sincs nagyobb kárára, mint a műszók kétértelműsége. Nála a causa efficiens is *tevő*, meg az algebrai factor is *tevő*; az effectum is *tött*, meg az arithmetikai factum is *tött*, nála a genus is, ratio is, species is *nem* s gyakran ugyanabban az egy mondatban majd az egyik, majd a másik értelemben. Pl. „a számi *nem* első vagy foglalt; az első az, a melynek egyetlen egy neme vagyon“. Az *egyenlőség* majd aequalitas, majd proportio, majd congruentia s viszont a proportio majd *hasonlóság*, majd *egyenlőség*, majd *illendőség*. Az *állat* néha substantia, néha essentia. Olvasása közben folyvást vigyázni kell, hogy a szót közönséges értelmében, vagy műszói több értelműsége szerint kell-e vennünk.

Az ilyen műnyelvi tétovának természetesen nem

igen akadhattak követői.¹ Az utókor inkább csak bámulta Apáczai nagy erudícióját, mintsem méltányolta; büszkék voltak arra, hogy a magyar irodalomban ilyen mindenre kiterjedő munka is van, mint az Encyclopaedia, de nem olvasták, mert nem értették s nem is érthették. Apáczeit a lángoló hazaszeretet oly vállalatra ragadta, a melyhez, ha befejezte is, nem volt elegendő ereje. A próbának balul kellett kiütnie.²

¹ Tudtommal, csak az egy Martonfalvi György vette át az Apáczai logikai műszóit. P. Rami Dialecticae Libri Duo. Debreceni 1664.

² Figyelemre méltó fizikai és matematikai műszavai ezek: *azonság* (identitas), *egymértékűség* (symmetria), *egynemű* (homogeneus), *ellenette való* (oppositus), *elszárnyalóság* (volatilitas), *elváladás* (disjunctio), *hígság* (liquor), *készántag* (alternus), *középpont* (punctum medium), *megmászlódás* (alteratio), *különközepű* (excentricus), *surlódás* (frictio), *vágaték* (segmentum).

AZ ELSŐ GEOGRAFIA MAGYAR NYELVEN.¹

Első, nem ugyan megjelenése (1757), hanem írása idejére (1741). Szerzője *Vetsei Pap István*, a nagy tudományú Vetsei Istvánnak, a Bochartus-féle Hierozoicon ügyes átdolgozójának, hasonnévű fia.

Mathematikai földrajzot a magyarországi középiskolákon (a philosophiai tanfolyamban) már a XVII. században is tanítottak. A jezsuiták Ratio Studiorum-ja megszabta, hogy a physikusok, miután Euklidesben jártasságra szert tettek, a mathesis folytatása mellett, *valamit* a geographiából vagy a sphaerákról is tanuljanak. Rákóczi Zsigmond pedig, mindjárt Comenius megérkezése (1650) után, nagy költséggel meghozatta Amsterdamból, a sárospataki iskola számára, a földrajz reformátorának, Mercatornak Atlasát.²

Ez a valamicske földrajz tisztán matematikai földrajz volt. Physikai és politikai földrajzot, saját állítása szerint, ifj. Csécsi János sárospataki tanár tanított először az országban, és pedig első ízben 1713-ban,

¹ (Megjelent az Irodalomtörténeti Közleményekben, 1891-ben.)

² Molnár Aladár, A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881. A 166. és 410 ll.

természetesen csak rendkívüli tárgyképen. Az esti órákban múzeumába hívta tanítványait és ott latinul lediktálta nekik az egész föld (totius orbis) leírását.¹

Ez időben járt a sárospataki főiskolába az ifjabb Vetsei Pap István. Tanulmányait végezvén, ref. predikátor lett; később azonban katholizált s a pécsi püspök és káptalan kegyeibe ajánlotta magát. Tudományát s használhatóságát bizonyítandó, benyújtotta kéziratban egy nagy munkáját, mely „Magyar Geographia” címet viselt. Új patronusainak szerette volna dedikálni; a kéziratnak akkoriban (1741) nem akadt kiadója, de többen lemásolták s egy ilyen példány elkerült Patakra is, az akkor már nyugalomban élő Csécsi kezébe.

Csécsi megbotránkozással tapasztalta, hogy a Vetsei Magyar Geografiája semmi egyéb, mint az ő latin diktandóinak magyarra fordítása s itt-ott belekontárkodó kibővítése. Haragjában, hogy róla nincs is benne említés, kemény szavakkal ráírta a kéziraatra a tényállást.²

¹ In emolumentum ac commodum suorum discipulorum in Ill. Reformatorum Collegio S. N. Patakino privatim in suo proprio Musaeo, a die 6. Martii Anni 1732 ad diem usque 10. Julii anni ejusdem, horis extraordinariis vespertinis dictavit ad calamum Cel. Clar. ac Doctissimus Dominus Johannes Tsétsi, Johannis Fil. seu II-dus Professor ejusdem Coll. (Sárospataki könyvtárban.)

² „Libri huius manuscripti (össze volt kötve a Bartha Boldizsár szintén kéziratban levő krónikájával) partis anterioris, idest geographiae, ego sum auctor, quam cum prima vice, in hac schola Patakina (antea vero bis in Belgio in Academia Franequerana omnibus hungaris et transylvanis academicis 1711. et 1712.) docerem 1713 (ante quod tempus nemo in Hungaria geographiam docuit) ex aliquo studioso meo, infelici alias raptore, infelicius rapuit aut potius furatus est, tunc Debreczini, antea vero hic Patakini studiosus Stephanus Vetsei, viri docti, qui Bocharti Hierozoicon contraxit et edidit Franequerae 1692. filius sat degener, ex studioso quidem scholae rector, postea pastor et quidem acade-

E példány a pataki könyvtárból elkallódott ugyan, de emlékét megmentette Szombathi János a Biographia Professorum című kéziratában.

A Vetsei-féle kézirat, miután *Zanathi József* „számtalan hibáiból megjobbította“ és *Z. J.* betűkkel megjelölve, itt-ott egy-két historiai adattal meg bővítette, 16 évvel később, 1757-ben“ nyomtatásban is napvilágot látott. Hosszú lélegzetű címe így hangzik:

Vetsei P. István Magyar Geographiája. Az-Az: Ez egész világ négy reszeinek, úgymint: Európának, Ásiának, Afrikának és Amerikának, 's benne lévő sokféle országok nemzetségek: azoknak eredetek, természetek, 's nevezetesebb szokásainak, vallásainak, imperatorinak, királyinak, 's több egyéb elmét vidító hasznos dolgainak rendes és rövid le-írása. Melly a' külső dolgok' olvasásában gyönyörködő Magyarok' kedvéért még 1741-ben Pétsen irattatott volt. Most pedig számtalan hibáiból meg-jobbíttatván meg bővítettett; sőt Zanathi Josef ur T. N. Szathmár Vármegye perceptora, 's ezen M. Grófi Typographia egyik delegált Censora jegyzéseivel meg-ékesítette kibotsáttatott Nagy Károlyban. — A' M. N. Karolyi Gróf, Karolyi Ferentz ur ő Excell: Priv: Typographiájában. Sz. N. Pap István, és Biró Mihály Typogr. által. 1757. Esztendőben. 8.-r. 435. l. Végül Mutató Tábla 2 számozatlan lap.

micus, demum vero, occisa a se uxore, turpis apostata, qui rapta illa a me, hungarice versit, sed male et valde interpolata, qui tamen jam Pontificius famelicus, missa tamen Hungaria tota ex multis nugis, hallucinationibus imo et mendaciis commaculata edidit ex novis suis patronis dedicavit, me penitus inconsulto, qui non tantum errores corréxissem sed et lacunas complevissem ac opus longe accuratius ac perfectius reddidissem. Quod ita et testari et hic ut ad posteritatem transeat, describere volui.“ (Szinyei Gerzson s.-pataki könyvtárnok úr szíves közlése.)

Vajjon volt-e és mennyiben volt alapja azon súlyos vádnak, melylyel Csécsi Vetseit illette? Toldynak van tudomása Csécsi reclamatiójáról; de ítéletet nem mer mondani, csak annyit jegyez meg Irodalom-Történetében: „Csécsi e művet magának tulajdonítja, Vetseit plágiummal vádolva“.

Addig nem is lehet a kérdésben végérvényesen ítéletet mondani,* a míg Vetsei munkáját a Csécsi diktandóival össze nem hasonlítjuk. De maradt-e ebből példány reánk? Igenis, maradt.

A sárospataki ref. kollégium könyvtára Polgárdi Vajda András pataki diák, később miszlai iskolamester és nótárius kezeírásában őrzi Csécsi János geografiáját, ily czímmel: „Geographia, concinnata studio Johannis Tseetsi Joh. fil. Coll. Ref. S. Patakini Professoris et dictata Auditoribus ad calamum Anno 1732.“

Kérésemre Szinyei Gerzson úr, a s.-pataki akadémia tanára és könyvtárnoka, nemcsak e kézirat meglétéről értesített, hanem szives is volt azt hosszabb időn át rendelkezésemre bocsátani, hogy így a szándéklott összehasonlítást alaposan elvégezhessem.

Az összehasonlítás Vetsei munkájára nagyon balul üt ki. Az egésznek beosztása, programja pontról-pontra megegyez a Csécsi előadásával, s e tekintetben nincs is egyéb különbség köztök, mint az, hogy Vetsei egy 12 lapra terjedő Bevezetéssel (Általmenetel a Geographiára) kezd, a mi Csécsinél nincs meg, és az, hogy Vecsei Magyarország leírását, Csécsi előadásainak ránc nézve legérdekesebb részét, noha két helyen is (170. és 257. ll.) igéri, „bizonyos okoktól indítatván“, teljesen mellőzi. Maga a szöveg, kivéve a *Z. J.* bővítéseit, több mint $\frac{9}{10}$ részében Csécsielőadásainak szó szerinti fordítása s nem ritkán értetlen elferdítése. Ime egy-egy példa:

*Csészinél Franciaország
jellemzése:*

„Terra hæc amœnissima plane est et temperatissima totius Europæ, non tam calida, quam Hispania et Italia, nec tam frigida quam Germania aut Anglia, et nulla in orbe Terra Hungariæ nostræ similior. Aëregaudet bono, fluviis et fontibus irrigua, vino supra fidem abundans, quo præter se totam fere Europam alit; frumenti insuper fertilissima, fructuum omnium nec non pecorum, ex quorum lanis pannos et omnes manufacturas conficit; omnique mechanicorum subtilissimorum multitudine abundat; salem ubique ex mari coquit; ita ut licet nullas habeat metalli fodinas, regnum tamen hoc supra omnia regna opibus abundat. — Incolæ forma elegantes, natura leves, agiles, faceti, jucundi, temperamenti partim ignei, partim sanguinei, generosi, ad studia Literarum aptissimi, sic et ad artes bellicas. Novitatis supra omnes homines studiosi, ita ut quicquid rari et novi in vestitu, victu, gestu occurat, hoc omne in Gallia nascitur etc.“

Ugyanaz Vetseinél:

„Ennek Földe, Európának minden földje felett legkiesebb és mértékletesebb, nem olly Meleg, mint Spanyol és Olasz Országok; nem-is olly hideg, mint Német Ország és Anglia, Magyar Országhoz hasonlóbb ennél sohol nintsen. Bir jó levegő-éggel, sok szép folyó-vizek és források nedvesítik, Borának bővsége majd épen hihetelenség; mellyel magán kívül majd egész Európát táplálja. Bő gabona termő, mindenféle gyümölcsökkel és barmokkal bővös; mellyeknek gyapjaiból külömb-külobbféle posztókat s egyebeket készít. Minden jeles és ritka Mesterség benne feltaláltatik; sőt elegendőt főz a Tengerből, és noha Bányái nincsenek, még-is minden Országok felett bővelkedik pénzzel, gazdagsággal. — A Frantziák ékes természetűek, természet benne a magok alkalmaztatása, könnyű-testűek, furtsák, játékosok és jádзи-beszédűek, pirossak, a társalkodásban nemessek, Tudományra alkalmazatosok és a hadi praktikákra, újságoknak találóji; mert valami új és ritka dolog találtatik az öltözetben, eledelekben, és a magaviselésben, már az a Frantziák között nem ujság, stb.“

Csécsi a diktandó-kézirat 16. lapján azt mondja, hogy a francziák „duella nullis poenis intermittunt“ vagyis hogy a párbajozással, akárhogy büntetik őket, *föl nem hagynak*, a szerencsétlen plagiátor ezt így fordítja (24. l.): „a viadalra való egyik a másiknak ki-hívását semmi büntetés alatt *meg nem szenvedik*.“

Nyelve sem különb, mint a tudománya; terjengős, ízléstelen s hozzá még nem magyaros. „Ezen szakaszok tehát ötek“ (5. l.), „tavai Abyssineának hármak“ (412. l.), a passivum szertelen használata s több efféle magyartalanság igen gyakori benne. Műszavai teljesen hasznavehetetlenek. *Aequator*: az eget két részre szakasztó linea; *zodiacus*: a 12 égi-jegyeknek lineája; *horizon*: a látásnak határozatjának lineája; *continens*: eggyé lett nagy föld; *peninsula*: sziget mássa (már Comeniusban, sőt Calepinusban is félsziget); *fretum*: szoros tenger (már Káldinál tenger szorossa); *sinus maris*: öblös tenger (már Pápai-Páriznál tenger öbli) stb.

Ezek után irodalomtörténetünk, azt hiszem, habozás nélkül kimondhatja Vetsei Magyar Geografiájára, a plagium vádjában, az elmarasztaló ítéletet.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT ÖTVENÉVES TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA.¹

Sohasem volt Magyarország, sem az előtt, sem az után, a természettudományok tekintetében oly messze hátramaradva a nyugat tudományossága mögött, mint a jelen század első és második negyedében.

A külföldtől teljesen el voltunk zárva. A tanulni vágyó, magukban tehetséget érző ifjaknak, nehogy veszedelmes politikai eszméket importáljanak, a külföldi útlevél szerfölött meg volt nehezítve, vagy éppen lehetetlenné téve. A külföldön nyomtatott könyvek a határszélen a legszigorúbb vizsgálatnak voltak alávetve; Bolyai-nak tizenkilencz évig kellett várakoznia, míg Gauss egyik matematikai művét Göttingából megkaphatta.

Természetes, hogy ily körülmények között egyetlen főiskolánkon, a pesti egyetemen, rohamosan aláhanyatlott az egyetemi oktatás színvonala, s legalacsonyabbra süllyedt éppen a természettudományi szakokban, a melyek leghamarabb megsínylik a szabad levegő és

¹ (Felolvastatott a társulat félszázados életének emlékére 1892 januárus 17-én tartott ünnepi közgyűlésen.)

szabad mozgás hiányát. Elavultak az egyetemi intézmények és — kevés kivétellel — maguk a tanárok is.

1832-ben megalakul a M. Tud. Akadémia. Matematikai és természettudományi osztályaiban hat rendes tagsági helyet biztosít a fővárosban lakó tudósok számára, de még 1840-ben is csak *egy* helyet bír igazi természettudóssal, a többi, nehogy üresen álljanak, gyakorlati mérnökökkel és orvosokkal kénytelen betölteni.

De nemcsak a természettudományokban, — hátra voltunk maradva minden egyébben is. S mindamellett szép korszak volt az mégis! Nemzetünk már föl volt rázva hosszú tespedéséből. A reform utáni vágy s a szebb jövőbe vetett remény sohasem volt olyan élénk nálunk, mint a negyvenes évek elején. Éltrevalóságának, alkalmazkodó képességének meglepő jeleit kezdi a nemzet adni, a tőle eladdig nem művelt mezőkön is. A kormánytól a reformok terén nem remélhetvén semmi támogatást, társadalmi úton létesíti a legsürgősebb alkotásokat. Széchenyi már megkezdte s részben végre is hajtotta nagy alkotásait; Földváry fölépítette a nemzeti színházat; Fáy megalapítja az Első hazai takarékpénztárt; Kossuth az Ipar-egyesületet; Batthyány a Gazdasági Egyesületet; Bene a m. Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseit, s Bugát, az egyszerű professor, az egyetemnek nem is elsőrangú tanára, megalapítja a Természettudományi Társulatot.

Bugát nem volt szaktudós. Előbb szemorvosi tanársegéd, azután bakabányai városi orvos, s végre egy encyclopaedikus cursus előadója; nem is volt szónok vagy nagy író. De el volt telve lángoló hazaszeretettel, s egy nagy ideál lebegett előtte, a melynek megvalósítására hivatást érzett magában: ő lesz a magyar

orvosi és természettudományi műnyelv megalapítója. Ő is, miként Kazinczy, fordításokban gyakorolja magát a nagy feladatra. Fordít anatómiát, fiziológiát, fizikát, sebészeti eszközök leírását; de folyóiratot is szerkeszt és szótárt is ad ki. A könnyen lelkesülő Toldy, a ki akkor még maga is félig orvos, társul csatlakozik hozzá. Toldy révén Bugát bejut Kisfaludy Károly körébe, a mi viszont nagy nimbust kölcsönöz nevének és működésének orvostársai előtt. Meghajolnak előtte; műnyelvi rendszerét elfogadja az egyetem, sőt az Akadémia is.

Nagy reformereink nem érdeklődtek a természettudományok iránt, vagy ha átértették is fontosságukat, mint a hogy Széchenyi átértette, az ő logikai egymásutánjokban még nem látták elérkezettnek a szükségét annak, hogy a m. tud. Akadémia mellett még egy külön előkészítő akadémiát is állítsanak a természettudományok számára. Bugát nem így gondolkozott. Az ő lángoló heve, akadályt nem ismerő merészsége, a mit műszavai alkotásában is annyiszor tanúsított, nem latolgatta sem a szükség mekkoraságát, sem a siker valószínűségét; ha egyebet nem, legalább fesztelen találkozó helyet akart teremteni öregeknek és fiataloknak; egy magasabb önképző kört felnőttek számára. Kétségtelen, hogy ötven évvel ezelőtt egy ilyenféle természettudományi társulat megalakítására nem volt alkalmasabb emberünk, mint Bugát Pál.

1841 április 18-ikán az egyetem orvosi karának elnöke, Bene Ferencz, a magyarországi orvosokat és természetvizsgálókat a m. kir. Universitas orvosi karának május 29., 30. és 31-ik napján tartandó gyűléseire hívta meg. Május 28-ikán, az üléseket megelőző napon, mint ma mondanók, az ismerkedési estén, Bugát Pál, az

ország minden részéről összesereglett társak között, előszóval tett előterjesztés mellett, aláírási ívet indít meg.

Pár nap alatt 134-en írják alá az ívet. Ők Társulatunk megalapítói; közülök már csak ketten vannak életben, Jedlik Ányos és Nendtvich Károly.

Alakító s egyszersmind első közgyűlését 1841 június 13-ikán tartotta a társulat, Kubinyi Ágoston táblalabíró elnöklete alatt. Az alapszabályok, a melyeket Bugát és Vajda Péter készített és egy kisebb bizottság már előre meg is vitatott, közmegegyezéssel helyben hagyatnak; elnökké: Bugát Pál, másod-elnökké: Kubinyi Ágoston, első jegyzővé: Vajda Péter, másodjegyzővé: Kovács-Sebestyén Endre, pénztárnokká: Mokossinyi Mihály, könyvtárnokká: Pauer Lipót választatnak; a társulat megalakultnak nyilvánítja magát; június 21-ikén kilép a nyilvánosság terére s hirlapilag tudatja a két magyar hazával szerkezetét, célját s alapszabályait.

De alig hogy megalakult a társulat, legott veszély fenyegette fennállhatását. A m. kir. Helytartótanács ugyanis, a hozzá intézett folyamodásra kijelentette, hogy a „magyar természettudományi társulatot“ magán-egyesületnek elismeri és mint ilyen ellen semmi kifogást nem tesz, de nyilvánosnak el nem ismerheti s következésképp „oklevél osztathatási képességet“ sem engedélyezhet, míg a társulat szokott renden és módon megerősítéseért nem folyamodik felsőbb helyekre.

A királyi engedély és megerősítés elnyerése akkoriban még nagy nehézségekkel járt. Egyesületek alakulását egyáltalában nem nézték jó szemmel, attól tartván, hogy azok előbb-utóbb átcsapnak a politika terére. A M. Természettudományi Társulatnak is jól meg kellett gondolnia, vajjon megkísértse-e a királyi

engedély elnyerését, vagy megmaradjon magán-társulatnak. A tagok többsége kíváncsi volt, hogy a társulat ne magános, hanem a kormánytól elismert legyen. „Hisz’ e társaság tagjai nem oly független emberek, mint pl. a gazdasági egyesület tagjai, a kik gazdák s a kormánytól igen kevésbé függenek; mi nagy részt egyetemi s más iskolákbeli tanítókból, múzeumi felügyelőkből, gyógyszerészekből stb. állunk, a kik mindenesetre a kormány helybenhagyásával bocsátkozhatnak hivatalukon kívüli munkásságba“. Ez okokból elhatározták, hogy megerősítés és oklevél-oszthatás végett a folyamodás nyujtassék át felsőbb helyekre.

A folyamodást benyujtották tehát s noha a Helytartótanács ajánlólag terjesztette fel, több mint egy évig maradt Bécsben elintézetlenül, s akkor is azzal a hátrattal érkezett le, hogy válaszszeretű előbb pártfogót s azután terjeszszék fel újra az alapszabályokat.

Az 1843 márczius 14-iki nagygyűlés egy szívvel, lélekkel fejezte ki azon óhaját, vajha sikerülne István főherczeg Ő Fenségét, mint a természeti tudományok barátját és művelőjét, nyerni meg pártfogóul. Iránta való tekintetből jónak találtatott, hogy a társulat címéhez a *királyi* szó toldassék hozzá. Magyarország leendő nádora, a bálványozásig szeretett főherczeg, kegyes volt kijelenteni, hogy „a pártfogói címet szívesen elfogadja s a vele járó tisztének teljesítését mindenkor örömei közé számítandja“. Ezután már aránylag hamar ment a királyi engedély kieszközlése, s le is érkezett 1844 október 22-ikén, tehát mégis több mint három évvel a társulat megalakulása és működésének megkezdése után.

Ha már ennyi bajjal járt a formaszerű megerősítés, még nehezebben ment a tényleges megerősödés.

Itt is bebizonyodott, hogy a lelkesedés egymaga elegendő lehet nagy célok kitűzésére, magasztos elvek hirdetésére, de már nem elegendő sem ezek, sem amazok életerős megvalósítására. Alapítóink szerfölött magas célzt tűztek maguk elé: a természettudományokat *művelni*, hazánkat természettudományilag *vizsgálni*, s hazánkfiat mennél nagyobb mértékben *részeltetni* a természettudományok jótékonyágában, sőt még természetrajzi *gyűjtemények* felállításáról gondoskodni, egy szóval vállalkozni mind arra, a mit ma, ötven év után, három nagy nemzeti intézet: a m. Tud. Akadémia, a m. Nemzeti Múzeum és a Természettudományi Társulat is csak nagynehezen és igen lassan bír megvalósítani. Bele is fogtak mindenbe, azt remélve, hogy lelkesedéssel, önzetlen jóakarattal, folytonos buzdítással és örökös ülések tartásával kipótolhatják az anyagi erő és a munkás kéz hiányát. Szinte elrémül a mai kor gyermeke, pedig ő is hozzá van szoktatva a sok ülés látogatásához, ha a régi jegyzőkönyvekben olvassa, hogy a Természettudományi Társulat, első éveiben minden három hónapban egy közgyűlést és minden osztálya hetenként egy, tehát havonként összesen 24 szakülést tartott. Nincs az a gondolat, az az üdvös eszme, a mi azóta alakot öltött s lassanként létesült is, a mit ott abban a sok ülésben meg ne pendítettek, sőt meg is ne vitattak volna.

Az 1841 október 12-iki gyűlésen Bugát indítványozza, hogy „a jövő novemberi vásárkor a társulat természettudományi mutatóványokkal lépjen elő a Nemzeti Casinóban, vagy a megye házában”. — A javaslat czélszerűnek találtatott s előadások tartására Frivaldszky Imre, Farkas Ferencz és Jedlik Ányos nyomban ajánlkoztak is. Ezen vásári alkalommal tervezett

népszerű előadások azonban később, az idő rövidsége s — mint a jegyzőkönyv mondja — más okok miatt is, jobb időkre halasztattak.

Az 1844 augusztus 24-iki közgyűlésén ugyancsak Bugát indítványára elhatározottak, hogy az alapszabályok első pontja értelmében a társulat feladata lévén: „minél nagyobb mértékben részesíteni hazánkfiait a természeti tudományok jótékonyágában“, gondoskodni kell népszerű könyvek kiadásáról és terjesztéséről s ennek megfelelőleg a társulat minden tagja felszólítandó ilyes munkák kidolgozására. — A felszólításnak előre láthatólag nem lett semmi eredménye.

1844 november 19-ikén ismét Bugát indítványozza, hogy „a társulat helyiségeiben a természettudományok külön ágaiból szaktudósok fizetéses gyakorlati leczkéket (mint ma mondanók: ciklusokat) kezdjenek“. Ez indítvány is elfogadtatott, de eredményre nem vezetett.

1846 december 15-ikén Szőnyi Pál indítványozza, hogy a tudományos közlekedés elérhetésére, a társulat közremunkálásával, egy folyóiratot kellene megindítani. Az indítvány azon, ma már sajátságosnak tetsző indokolással, hogy a társulat, mint ilyen, maga nevében folyóiratot nem adhat ki s a megjelenendő cikkekért a felelősséget saját neve alatt el nem vállalhatja, oda módosított, hogy a társulat, ha szerkesztők szövetkeznének össze, nekik a közremunkálást szívesen megígérné. — Török József és Pauer Lipót kijelentik, hogy ők vállalkoznak a szerkesztésre, ha a társulat az engedélyt számukra kieszközli; de a tanácskozások lassan haladnak előre; Török Józsefet meghívják időközben a debreczeni főiskolához; helyébe Gerenday Józsefet választják meg majdani szerkesztőül. „Magyar Isis“ lesz a folyóirat címe

és 1848 július havában kell megindulnia, ha addig legalább is 200 előfizető jelentkezik. Ez úgy látszik, nem következett be, hanem bekövetkeztek oly események, a melyek a tervezett folyóirat megindulását 20 évre vetették vissza.

1844 július 30-án Kubinyi Ferencz lelkes beszédben indítványozza, hogy az országgyűléshez folyamodást küldjön a társulat, melyben a törvényekbe leendő iktatását kérje. — Az indítványt nagy lelkesedéssel elfogadják és három évvel utóbb oda bővítik, hogy a társulat részére országos segély, gyűjteményei számára pedig a Nemzeti Múzeumban alkalmas hely is kéressék. — Ez ügyben István főherczeg tett is lépéseket fenséges atyjánál, a nádornál, de az országos segély csak egy negyed század multán valósulhatott meg.

1845 április 28-ikán Bugát azt indítványozza, hogy a társulat gyűjtsön a növények és gyümölcsök kifejlődésének idejéről phytophaenologiai adatokat. Elfogadtatik; de ez az ügy is zátonyra került.

Bugát azon felül „Hazai köszén“-bizottságot, „Hazai ásványvíz“-bizottságot, „Budapest és környékének helyiratára“ állandó bizottságot indítványoz és létesít is; indítványozza országszerte meteorologiai megfigyelések szervezését, a hazai mértékek és súlyok országos rendezését stb. — Minden indítványát elfogadják, tanácskoznak, üléseznek bennök, de eredményre, minthogy a viszonyok mind ezekre még nem voltak megérve, nem juthatnak. A helyett, hogy kiszemelték volna azokat a feladatokat, a melyek az akkori viszonyok közt is megoldhatók voltak, és reális munkaprogrammot tűztek volna ki s a mit Széchenyi mindig sürgetett, convergens systemát alkottak volna

maguknak, elforgácsolták a különben is csekély számú szakerőket, elvonva őket arról a térről, a melyben akár a tudomány művelése, akár az ismeretek terjesztése érdekében hasznosan működhettek volna.

A sikeres működésnek nagy akadálya volt a társulat anyagi gyöngesége is. Semmi oldalról támogatásban nem részesülve, egyes-egyedül a tagdíjakból befolyó csekély jövedelemre kellett szorítkoznia, 1841-től 1848-ig az évi tagdíjbevétel mintegy 1000 frtot tett. Ez volt az az összeg, a melylyel a társulat egy-egyesztendőben szabadon rendelkezett. A jövedelem legnagyobb része a lakbérre ment föl, mert a könyvtár és a gyűjtemények miatt több teremből álló lakást kellett tartani. Bugát idejekorán átlátta, hogy a társulat úgy, a mint háztartását elejétől fogva berendezte, külső támogatás nélkül meg nem élhet. Sokszor hangsúlyozta, hogy a társulatnak mentől több pártoló tagra lenne szüksége. Látta, hogy az ő elnöklete alatt más, mint orvos, gyógyszerész és tanár nem igen lép a társulat tagjai sorába; szerényen visszahúzódott tehát a másodelnöki tisztségre, s elnökké 1844-ben Kubinyi Ágostont választatta meg, azt remélvén, hogy Kubinyi neve és buzgalma a táblabirói körökben szerez majd a társulatnak nagyobb számú pártolókat. Kubinyi eleget buzgólkodott ugyan, de minden feltünőbb eredmény nélkül. Egy év múlva ő is visszalépett, s helyére 1845-ben Scitovszky János pécsi püspököt választották meg elnökül. Scitovszky tekintélye és jó példája szerzett is néhány pártoló tagot, különösen a főpapság köréből; de azért az alapítványok összege még 1848-ban sem haladta meg a 3500 frtot. Bugát itt is előljárt az ő 1000 frtos alapítványával, a mit utóbb 2000 frtra emelt föl. 1848-ban

Scitovszky is visszalépvén, ismét Bugát vette át nemcsak a vezetést, mert hiszen ez Kubinyi és Scitovszky elnöksége alatt is az ő kezében maradt, hanem a cím szerinti elnökséget is. Az utolsó ülést 1848 november 30-ikán tartottak, a mely alkalommal a Spalax szemérlől érdekes eszmecserét folytattak. Pár hét múlva Bugátnak s a társulat legtevékenyebb tagjainak menekülni kellett Pestről.

A Társulat életének első korszaka befejeződött. Láttuk, mily kedvezőtlen viszonyok közt indult meg társulatunk működése. E viszonyok oly nyomasztók voltak, hogy szinte csodálkoznunk kell, mikép érhetette el a Társulat azokat az eredményeket, a melyeket e nyolcz év történetéből összeállíthatunk.

Társulatunk életének második korszaka 1850 június 20-ikával kezdődik. E napra ugyanis az elnök távollétében, a másodelnök, Szőnyi Pál, közgyűlést hívott egybe, és bejelenté, hogy „felsőbb helyen nyert engedelem mellett a társulat gyűléseit és munkálkodását megkezdheti“. Megkezdheti, de hogyan? Az 1848/49-ik évi események a társulat élete fonalát ketté szakasztották. A tagok nagy része szétrobbanva; ki elhalt, ki emigrált, az itthon maradtak legtöbbször — mint maga Bugát is — hivatalát veszítve, szigorú rendőri felügyelet alatt. A 48 előtti hű gárdából mintegy 50-en maradtak csak meg. Ez a maroknyi kis csapat, Szőnyi-vel élén, mentette meg a Társulat életét. Bugát helyett Szőnyi lett a Társulat éltető szelleme. Ő és nevelő-intézetének derék tanárai: Gáspár János és Takács János, nem kimélve időt és fáradságot, sőt pénzbeli áldozatot sem, bizalmat és új munkakedvet öntöttek az elcsüggedt kis csoportba. A 48 előtti fennhéjázó programról le kellett mondani s az lett

a feladat: megmenteni belőle a megmenthetőt. A Társulat gyűjteményeit, a melyek úgysis többnyire a tagok ajándékából, fiatalkori gyűjtéseik átengedéséből halmozódtak össze s így nem is voltak valami kiváló becsűek, oda ajándékozták a Nemzeti Múzeumnak, megszabadítván a Társulatot egy olyan sallangtól, a mely sohasem volt hasznára, csakis terhére. A Társulat kis könyvtárát egyik buzgó tag s későbbi alelnök — Kovács Gyula — magánlakásán helyezték el; a gyűléseket az Akadémia termében tartották, s így megmenekülve a külön szállás költségeinek terhétől, minden kis bevételöket a tagok munkálatainak díjazására és kiadására fordíthatták. Ha az évi jövedelemből nem tellett, kénytelenségből hozzányultak az alaptőkéhez is, bízván benne, hogy majd eljön még az idő, a mikor a „sanyarú évek“ terheit bőségesen törleszthetik. Mikor már nagyon meg voltak szorulva, báró Sina Simon bőkezűségéhez fordultak s az ő költségén nyomatták ki az Évkönyvek harmadik kötetét. Lehetetlen, hogy a meghatottság érzése erőt ne vegyen rajtunk, ha a régi jegyzőkönyveket forgatva s az akkori állapotokról magunknak képet alkotva, előttünk látjuk azt a kis csoportot, a mely a legszegényebb viszonyok közepett, csendesen, szerényen, de mégis jó kedvvel, a szebb jövőbe vetett bizalommal végzi serény munkáját. A kidőlt régi jó öregek helyét új erők foglalják el: Frivaldszky János, Hunfalvy János, Kruspér, Preysz, Say, Sztoczek ekkor kezdik meg működésüket. Az Akadémia kapui be vannak zárva; új tagok beválasztásával nem frissítheti fel magát; vendégeket nem bocsáthat az előadói asztal mellé. A kinek valami dolgozata vagy előterjeszteni valója van, a Társulatot keresi fel, a hol tárt karokkal

fogadják az új munkásokat. Az a szerep, a melyet más viszonyok közt az Akadémiának kellene betölteni, lassanként átszáll a Társulatra, a melynek üléssein a 48 előtti gyakori dilettantismus mindinkább háttérbe szorul s helyét a mind jobban és jobban kifejlődő igazi tudományos szellem foglalja el. Jó hatással van a Társulat tudományos szellemére az is, hogy Szabónak, a kit 1855-ben titkárrá választottak, sikerült az akkoriban itt működő német tanárokat: Kernert, Kristet, Langert, Peterst, Schenzlt, Seidlt s még több másokat a belépésre bírni. Igaz, hogy ez szükségképen maga után vonta azt, hogy az évkönyvet német nyelven is ki kellett adni. De ennek is csak jó hatása volt. Munkás tagjaink látván, hogy dolgozataikat a külső tudományos világ is idézi és méltányolja, gyarapodtak önbizalomban és munkakedvben. Az egyetemen működő német tanárok, nagyobb-részt kiváló tudósok, egyébként is jó hatással voltak társulatunk tudományos színvonalának emelésére. Új erőket neveltek számunkra: egy Balogh Kálmánt, Chyzer Kornélt, Tóth Sándort s még több másokat. Az Évkönyvek III. és IV. kötete, a mely az ötvenes évek munkásságát öleli fel, terjedelmére nézve teljesen megegyez az előbbi évtizedével, de tartalmának jellemére nézve lényeges változást tüntet fel. Amaz, mint láttuk, majdnem kivétel nélkül, természetrajz; emez túlnyomóan fizika és chemia, s a mellett geologia; amarra Nendtvich, Petényi, Sadler, erre Jedlik, Molnár, Szabó és Sztoczek egyénisége süti rá bélyegét.

A folytonos erősödés és fejlődés örvendetes jelein kívül ez időben egy kellemetlen meglepetés is előadta magát. Az 1858. december 29-iki közgyűlés, a részt-

vevő tagok többségének titkos összebeszélése mellett, a szavazáskor a nagyérdemű Szőnyi Pált, a ki a Társulatot az enyészettől mentette meg, kisebbségben hagyta és helyére Korizmic Lászlót az akkoriban nagynevű közgazdasági írótt ültette az elnöki székbe. De Korizmic e légkörben nem érezhette magát jól; társulatunkban ekkor már a tudományos szellem oly mély gyökeret vert, hogy Korizmicnak, a kinek a természettudományok művelése iránt nem igen volt érzéke, lehetetlen volt azt a hangot eltalálnia, a melyen e társaságban hatást kelthetett volna. Két évi kénytelen-kelletlen elnökösködés után, be sem várva a triennium végét, lemondott tehát az elnökségről s egészen vissza is vonult a társulattól.

E lemondás kedvező alkalom volt arra, hogy a Társulat még egyszer kifejezhesse háláját és kegyeletét Bugát Pál, az első alapító iránt. Az 1860. december 29-iki közgyűlés majdnem egyhangúlag ültette Bugátot a tizenkét év előtt elhagyott elnöki székbe. Meghatottan foglalta el helyét, s azt hitte, hogy működése fonalát ott fűzheti tovább, a hol az 1848-ban megszakadt. De a régi kedves alakok helyett többnyire új arcokat látott maga körül; új modor, új szokások léptek a régiéik helyébe. Csakhamar tapasztalni kezdte, hogy ezek az új emberek már nem lelkesülnek oly könnyen, mint a 48 előttié; a legmagasabb röptű indítvány sem ragadja el őket; nyugodtan, higgadtan fontolóra vesznek mindent, és nem akarnak addig kísérletekbe bocsátkozni, míg a siker biztosítékait nem látják maguk előtt. Egy negyed évre elnökké választása után rendkívüli gyűlést hirdet s régi szokása szerint egy csomó indítvánnyal áll elő, többek közt egy javaslattal is, a tudományos nevek magyarítása

íránt. Nyílt ellenzésre talál, sőt mi több, a Társulat első titkára, Szabó József, a M. Tud. Akadémiában támadó harczot indít az ő legkedvesebb műve, a róla elnevezett tudományos műnyelv ellen, s az Akadémia nemhogy elhalgattatná a pártütőt, de még helyesléssel fogadja Szabó javaslatát. Rémülettel veszi Bugát észre, hogy az a mesterséges építmény, a melyet ő oly bizonybátran épített fel, s a melyet nemcsak ő, hanem Toldy is örök időkre szólónak vélt, mily hamar kezd roskadozni. Érti is talán, hogy életének legszebb reménye füstbe fog menni. Testben, lélekben megtörve, 1865. elején megvál az elnökségtől és alig fél év múlva életétől is. Senki sem szerethette jobban e Társulatot, mint ő szerette: „megindítója, három ízben elnöke, kétszer alelnöke, bőkezű jóltevője és folytonos pártfogója“. Áldás legyen emlékéen!

Már Korizmics, de még inkább Bugát elnöksége idejében mind több és több jel tünedezett fel, melyek azt hirdették, hogy a társulat életében is új idők közelednek. Szerencsénkre ekkor már Sztoczek, Szabó voltak társulatunk vezérférfiai és kívülök még egy fiatal egyetemi tanár, ki akkorában jött haza külföldről és üléseinken a kísérletekkel illusztrált előadásokat meghonosította: Than Károly. Szabó a Társulatnak sok éven át titkára és szerkesztője és 1861. óta a M. Tud. Akadémia Matematikai és Természettudományi Bizottságának előadója is; Than 1862. januárius óta a Társulat másodelnöke; Sztoczek pedig, Bugát visszalépése után, a Társulat elnöke. A fiatalabb tagok közül mind többen és többen utaznak ki külföldre, tanulmányaik kiegészítése végett, és térnek azután haza, telve nemes becsvágygyal és ideálokkal. Szabó az első, a ki az új zászlót már ekkor

ki szeretné bontani. Az 1860. június 23-iki közgyűlésen figyelmezteti a Társulatot, „hogy a M. Tud. Akadémiában mind nagyobb munkásság fejlődik ki a matematikai és természettudományi osztályban is. A nyomozás, kutatás, adatgyűjtés és közlés a Társulattól át fog, ha nem is egészen, de java részében az Akadémiára szállni. A Társulat lesz a matematikai és természeti tudományok azon organuma, mely a nyert eredményeket népszerűen adja elő, s előterjesztésükön, megkedveltetésükön dolgozik“. Ugyanazon év deczemberi közgyűlésén ismét előhozza Szabó a dolgot, és újra sürgeti, hogy a társulati működés népszerűsítése és a természettudományok terjedése érdekében kellene már valamit tennünk. Ő cél elérésére jó eszköznek tartaná, „ha az eddigi szaküléseken kívül előadási ciklusokat is rendeznénk népszerű modorban a nagy közönség számára“. Bugát 1861. márczius 28-ikán, kiegészítve Szabó indítványait, fölvetette a kérdést: „nem indíthatna-e meg társulatunk egy népszerű természettudományi folyóiratot?“

A Társulat választmánya, noha elvileg mindezen indítványokat helyeselte, még nem látta elérkezettnek az időt foganatosításukra. A fő ok, mely a választmányt tartózkodásra készítette, az volt, hogy a Társulat akkoriban nem bírt olyan titkárt találni, a ki hosszabb időre megmaradhatott volna. 1861-től 1868-ig nem kevesebben mint öten váltották fel egymást a titkári hivatalban. Szabó után jött Tóth Sándor ennek elhunytával Balogh Kálmán, s azután csakhamar Vész János Ármin, a kit végre Kátai Gábor követett, de előre kijelentvén, hogy 1868. elején meg fog válni a Társulattól. Természetes, hogy ilyen átmeneti viszonyok közepett, átmeneti titkárokkal

és szerkesztőkkel nem lett volna tanácsos határozott programmal a közönség elé lépni. Várni kellett az állapotok meghiggadására. Addig is egy-egy próbát nagy óvatosan megkoczkáztatnak, de a folytatás kötelezettsége nélkül. 1860-ban átalakították az addigi Évkönyveket egy időhöz nem kötött, füzetekben megjelenő folyóirattá, mely „A Természettudományi Társulat Közlönye” címet viselte, s megengedték, hogy a szorosan szakszerű cikkek közé helyel-közzel egy-egy népszerű cikkecske is becsúszhassék. A „harmad- és negyedfokú egyenletek új megoldási módja” után következett egy populáris ismertetés az alumíniumról vagy a hipnotizmusról. Világos, hogy így nem lehetett szélesebb körökben is érdeklődést keltetni a Társulat Közlönye iránt. De hisz', mint mondtam, ez csak próba akart lenni. Így jelent meg a Társulat folyóirata 1867-ig, összesen hét kötetben 138 nyomtatott íven. Itt lépett fel először Balogh, Hunyady, Jurányi, Kondor, Krenner, Kriesch, Lengyel, Szily, Than, Tóth Sándor, Wartha, Weninger és még sok más. Jól mondotta Bugát, hogy e társulat az Akadémia matematikai és természettudományi osztályának előkertje, szeminariuma.

Egy másik próba, a melyet a Társulat 25 éves jubileuma alkalmából, 1866 tavaszán kísértett meg, már sokkal inkább biztató sikerrel járt. Az 1865. október 25-iki választmányi ülésen Sztoczek elnök előadta, hogy most már ő is elérkezettnek hiszi azt az időt, a melyben czélszerű lesz a népszerű természettudományi előadások régóta pengetett eszméjét megvalósítani. Ő a népszerű előadásokat olyformán gondolná rendezendőkné, hogy azok, a társulat pénzerejének gyarapítására, mérsékelt belépti díjjal volnának összekötendők,

s előadások tartására a társulat tagjainak szivességből kellene vállalkozni. A választmány elfogadta Sztoczek indítványát s Than elnöklete alatt bizottságot küldött ki népszerű előadások rendezésére, a melyek 1866. februárius és márczius havában, az ágostai evang. egyházközség dísztermében, a művelt közönség élénk részvéte mellett, három estén meg is tartattak. Az első estén Sztoczek és Parragh, a másodikon Szabó és Nendtvich, a harmadikon Vámbéry és Than tartottak előadásokat. Kár, hogy a nagy tetszéssel fogadott előadások nyomtatásban nem jelenhettek meg; a Társulatnak azonban nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is nagy hasznára voltak, a mennyiben megérlelték azt a meggyőződést, hogy a közönségben megvan már az érdeklődés, csak a Társulat vállalkozni merjen. Magát a jubiláris ünnepet, a melynek alkalmából ezen *első* természettudományi estélyeket rendezték, nem tarthatták meg — a porosz háború miatt — 1866. nyarán, hanem elhalasztották 1868. februárius 1-jére, a mikor is Sztoczek elnöki megnyitóján és Kátai-nak Bugátról írt emlékbeszédén kívül Than tartott populáris előadást „Az égi testek alkatrészeiről“. Fájdalom, ez az előadás sem jelent meg nyomtatásban.

Ugyanezen időtájt — 1867. februárius 13-án — valósította meg a választmány Kubinyi Ferencz ama régi indítványát, hogy a Társulat írta fel az Országgyűléshez, kérvén: „méltóztassék őt azon közintézetek sorába beiktatni, a melyekről már eddig is kimondatik, hogy országos gondoskodásban és segélyezésben részesülnek“. E kérvény kiadatott a Közoktatási Miniszternek s a feledhetetlen báró Eötvös József javaslatára és Csengery Antal hathatós támogatása mellett az országgyűlés, három évvel később,

az 1870-iki költségvetésbe 5000 forintot vett fel a Társulat segélyezésére, s ez összeget utóbb 4000 forintra leszállítva, azóta is folyvást megszavazza.

1867. februárius 19-ikén, távol a hazától, a melyet oly hőn szeretett, húnyt el István főherczeg, Magyarország utolsó nádora. Társulatunk első pártfogóját vesztette el benne. Kit választhatott volna méltóbbat helyére, mint fenséges öcscsét, József főherczeg ő cs. és kir. Fenségét, a kire a nemzet is átruházta azt az osztatlan tiszteletet és szeretetet, a melylyel hajdan István főherczeg iránt viseltetett, s valóban az 1867. július 17-én tartott közgyűlés, a választmány egyhangú ajánlatára, József főherczeg ő cs. és kir. Fenségét választotta meg, általános és élénk lelkesedéssel, a Társulat pártfogójává. Ő Fensége 1867. augusztus 11-ikén kelt levelében kijelentette, hogy e megtiszteltetést legőszintébb örömmel veszi s legmelegebb hálával elfogadja.

Az 1867-ik évvel záródik be Társulatunk életének második korszaka, az a korszak, a melyet egyik megnyitó beszédében Sztoczek találóan „a csendes magába vonulás és felüdülés“ korszakának nevezett.

Az 1868-ik évi téli közgyűléssel kezdődik a harmadik korszak, t. i. az, a melyben jelenleg is élünk. E korszak eseményeiről, épp ezen oknál fogva, fölösleges lenne bővebben szólanom; elegendő lesz, ha a főbb statisztikai adatokat néhány észrevétellel megvilágítom.

A Társulat tisztikara és választmánya sohasem volt az előtt oly homogén elemekből összeállítva, mint az 1868-iki közgyűlés óta. Előbb a tudományművelő szakférfiak sorában nem ritkán táblabíráskodó dilettánsok is ültek, a kik mindenhez értő bőbeszédűségükkel csak zavarták az összhangot. Most csupa egy-

gondolkodású, egyműveltségű férfiak kerültek össze, kik saját tapasztalataikból ismerték a természettudományok művelésének szükségleteit. Legfőljebb abban tértek el nézeteik, hogy az öregebbek, kik átszenvedték „a sanyarú éveket“, óvakodóbbak, tartózkodóbbak szerettek volna lenni, mint a fiatalabbak, kik ifjú tűzzel, merész idealizmussal eltelve fogtak bele az átszervezés munkájába. Az akkori politikai és társadalmi viszonyok különben is szerfölött kedvezők voltak kulturális kezdeményezésekre. Nemzet és kormány egyaránt érezték az idővesztés okozta hátramaradásunkat. Báró Eötvös József a természettudományi tanszékek számát megkétszerezte az egyetemen és műegyetemen, Pauler felállította a kolozsvári egyetemet, Trefort fölépítette a budapesti természettudományi intézeteket. Mindezek és a közoktatásügyi kormánynak sok egyéb intézkedései — hálásan jegyezzük fel — lényegesen megkönnyítették a Társulat átszervezésének munkáját.

A Társulat első ténye, melylyel az új rendszert inaugurálta, a 25 év óta tervezett népszerű természettudományi folyóirat megindítása volt. A *Természettudományi Közlöny* első füzeté 1869 januárius 1-én jelent meg, nem külön előfizetés mellett, mint hajdanta tervezték, hanem mint a tagoknak évdíjak fejében járó illetmény. A hatásnak, melyet a Társulat a Természettudományi Közlönnyel a közönség körében elért, biztos fokmérője tehát a tagok számának statisztikája. 1867 végén a Társulat tagjainak száma 577; 1869 végén, tehát egy évre a Közlöny megindulása után, 1658; 1871 végén 2737; 1873 végén 3808; 1875 végén 4432; 1879 végén 5150; 1885 végén 5780 és ma, midőn e sorokat írom, 7524. E számok, melyek a velünk nem

éppen rokonszenvező s bennünket rendszeresen ignoráló külföldi kritikusokat is bámulatba ejtik, mutatják, hogy a Természettudományi Közlöny hatása tartós és állandó. A közönség Társulatunk ígéretét bírja, hogy a mint a rendes tagok száma eléri a 8000-et, a Közlöny havi folyóiratból két-hetivé alakul át. Úgy látszik, hogy ez idő már nem messze van. Tény az, hogy a Közlöny a Társulat erejét, 23 év alatt megtizenhámszorozta.

A Természettudományi Közlöny megindításával majdnem egyidejűleg lépett életbe az eladdig csak szórványosan tartott népszerű természettudományi előadások rendszeresítése is. Ezen előadások eleinte az Akadémiában tartattak, utóbb, mikor már ez a terem is szűknek bizonyult, az egyetemi és műegyetemi intézetek valamelyikének legnagyobb előadó termében. Népszerű előadást, vagy a mint utóbb a közönséges gyűlésektől való megkülönböztetés végett elneveztük: természettudományi estélyt, a lefolyt 23 év alatt, közel 200-at rendezett a Társulat, kiterjeszkedvén a természettudományok minden ágára, sőt a rokon tudományok egynémelyikére is. Az előadások száma örvendetes tanúságot tesz a mellett is, mennyire meggyarapodtunk természettudományi szakerőkben is az utolsó 25 év alatt.

A népszerű természettudományi előadások eleinte a Természettudományi Közlönyben jelentek meg s később, mikor már ide nem fértek be, külön gyűjteményben, legutóbb pedig, összesíteni akarván az egynemű munkásság termékeit, a Közlöny pótfüzeteiben, külön előfizetési díj mellett. A Pótfüzetek előfizetőinek száma kerek számban 3500, vagyis minden második tag egyszersmind előfizető a népszerű előadásokra is.

Láttuk föntebb, hogy előadási cyklusok tartását

Szabó József már 1860-ban indítványozta. Az eszme megvalósulását két dolognak meg kellett előznie: a Társulat anyagi megerősödésének s az egyetemi intézetek fölépülésének. A mint ez megtörtént, a Választmány, Fodor József titkár indítványára, azonnal megvalósította a régi tervet. 1887 óta már hat ilyen cyklusos előadás tartatott, a közönség rendkívüli érdeklődése mellett. Szerencsés körülménynek nevezhetjük minden tekintetben, hogy ez idén éppen az a nagyérdemű férfiú fogja az előadási cyklust megtartani, a ki ezen intézmény életbeléptetését, már 32 év előtt, oly erélyesen sürgette.

De társulatunk nemcsak népszerű előadások és cyklusok tartásáról gondoskodik, hanem havonként egyszer alkalmat nyújt szakszerű előadásokra, előterjesztések, bejelentések megtételére s ezekkel kapcsolatosan tudományos eszmecserékre is. Ezeket, t. i. társulatunk szakgyűléseit nevezte Bugát igen találóan a m. tud. Akadémia szemináriumának, s valóban azok is voltak e gyűlések még egy évtizeddel ezelőtt is. Itt léptek fel először, mint már láttuk, jóformán mindazok a férfiak, a kik most a m. tud. Akadémiának a természettudományok terén legtevékenyebb munkásai.

Pár évvel később a Természettudományi Közlöny megalapítása után, 1872-ben — tehát éppen most 20 éve — indult meg a Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, a melyet eleinte önerejéből, később pedig a M. Tud. Akadémia támogatásával olcsóbb áron adott ki a Társulat, s ad ki ma is. Nagy haladást jelez e vállalat a magyar tudományos irodalom fejlődésében, nemcsak tárgyánál és nyelvénél, hanem elterjedésénél fogva is. Eddigélé 43 kötet jelent meg belőle, kiterjeszkedvén a természettudományok minden ágára. A 43 kötetből

13 eredeti magyar, 13 angolból, 8 németből, 7 francziából és 2 több nyelvből van fordítva. Az aláírók száma 1300—1800 között ingadozik, s a mi nem csekély jelentőségű, most már 20 év óta. Oly tekintélyes szám ez, a melynél nagyobbbat és huzamosabbat egy tudományos vállalat sem mutathat fel irodalmunkban.

Az országos segélyből, a melyben, mint már fentebb említettem, 1870 óta részesül a Társulat, hazai tudósoktól egyenes megbízás útján készített természet-tudományi monografiák adatnak ki, hazánk természeti viszonyainak megismertetésére. Eddigelé 26 kötet jelent meg belőlük, nagy részük nemcsak magyar, hanem valamely más nyelven is. Ezeknek köszönhetjük jórészt, hogy most már 159 külföldi tudományos társulattal állunk csereviszonyban, a mi viszont könyvtárunknak van tetemes hasznára. E szerény kis könyvtárunkra, a mely annak előtte jóformán csak ajándékokból gyarapodott, az utóbbi években társulatunk több mint 40,000 forintot adott ki, ezen az úton is szolgálni akarván a természettudományi ismeretek elterjesztésének.

Társulatunk már több év óta nem változtat, nem bővít működése programmján semmit. Nem a megállapodás, nem a veszteglés, hanem a jó úton való következetes haladás jele ez. Már évek előtt belezökkent a helyes kerékvágásba, a melyet számára a hazai viszonyok kijelöltek; vétek volna abból kitéríteni akarni. Valószínű, hogy a közel jövőben sem kell működésünk programmját meg bővíteni. Legfeljebb akkor válhatik ez szükségessé, ha a magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései arra a meggyőződésre találhatnak jönni, hogy a mi viszonyaink között célszerűbb lenne, mind ezek, mind amazok érdekében, az orvosi vándorgyűléseknek a természetvizsgálókétól különválni,

mondom, ha ez bekövetkezik, akkor erkölcsi kötelességünk lesz a Természetvizsgálók vándorgyűléseit felkarolni s azokat *a mi magunk módja szerint* reformálni. De még ez esetben sem kell mostani programunkon változtatni, hanem csak annyit bővíteni, hogy azontúl nem csupán Budapesten, hanem a vidék valamely nagyobb városában is tarthatunk majd szakgyűléseket, népszerű természettudományi előadásokat stb. Ismétlem, nem a mostani módok szerint, hanem a Társulat szellemében és az ő módjai szerint.

Akármi következék is be, maradjunk hívek jel-szavunkhoz: Lassanként, észrevétlenül foglaljuk el a tért; lassanként, észrevétlenül kedveltessük meg a természettudományokat, s neveljünk a kulturának az európai civilizációnak egy új életrevaló, őserőtől és eredetiségtől duzzadó népet, hazánk és fajunk dicsőségére!

A HONFOGLALÓ MAGYAROK TERMÉSZET- RAJZI ISMERETEI.¹

A Természettudományi Közlöny 326. füzetében, egész terjedelme szerint, megjelent Horváth Gézának azon érdekes előadása, melyet a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ez évi vándorgyűlésén, szeptember 22-ikén Budapesten tartott. Az előadás honfoglaló őseink természetrajzi ismereteit, tehát egy oly tárgyat kívánt megvilágosítani, mely nemcsak az ezeréves ünnep alkalmából, hanem általában is bizton számíthatott e folyóirat minden olvasójának érdeklődésére, még akkor is, ha az előadónak egyes föltevései, egyes következtetései nem is állhatnának meg a tudományos kritika ítélőszéke előtt.

S ez okból köszönettel tartozunk a tudós előadónak, hogy e dolgozatát is, noha nem a mi Társulatunk ülésén olvasta fel, először a Természettudományi Közlönyben tette közzé. Alkalmat adott ezzel arra, hogy megismerkedhettünk mindannyian előadása tartalmával, s a tárgyhoz így hozzászólhatván mindazok, a kik egy-

¹ (Megjelent a Természettudományi Közlönyben, 1896-ban.)

ben vagy másban nem értenek vele egyet, tudományos vitatkozás indulhat meg, a melytől a kérdés többoldalúsága szerint teljesebb megvilágítását remélhetjük.

A kérdés, a melyet Horváth Géza maga elé tűzött, így hangzik:

„Miféle állatokat, növényeket és ásványokat ismert az ősmagyarság akkor, a mikor ezt az országot ezer év előtt megszállotta?”

Az én nézetem szerint e kérdésre a legmegbízhatóbb válasz ez lenne:

„Ismerte mindazokat az állatokat, növényeket és ásványokat, a melyek a Volga és Jajk folyók közt elterülő pusztákon s a Kaukázustól északra fekvő lapályokon akkorában éltek, tenyészték s találhatók voltak.”

Horváth Géza válasza nem ily egyszerű; szerinte:

„Mindazokat a természetrajzi tárgyakat, a melyeknek magyar *nevők* keleti török, ugor és iráni nyelvekből származik, már a honfoglaló magyarok ismerték; ellenben azokkal, a melyeknek magyar *nevők* szláv nyelvekből van kölcsönözve, nagyrészt már csak az ország megszállása után, az itt talált szlávok révén, ismerkedett meg. A német, olasz és ozmanli eredetű *nevekkel* jelölt tárgyak, kivétel nélkül, mind csak később kerültek a magyarság ismeretkörébe”. (515. l.)

Kettőnk felfogásában a különbség tehát röviden ez: én magára a dologra s módszertanilag a természetrajzi geografiára fektetném, Horváth Géza pedig a dolog nevére s módszertanilag az összehasonlító nyelvészetre fekteti a súlyt. A geografiai módszer minden egyes esetben azt keresné: él-e most a kérdéses állat vagy növény ott a Volga és Jajk folyók vidékén; s nem azóta, a mióta a magyarok onnan elköltöztek, vándorolt-e be oda, akár önként, akár az emberi kul-

tura útján? Ha az előbbi kérdésre *igen*, az utóbbira *nem* lenne a válasz, határozottan ki fogná mondani, hogy a honfoglaló magyarok azt az állatot vagy azt a növényt igenis ismerték. A nyelvészeti módszer pedig azt keresi, hogy az illető állatnak vagy növénynek magyar neve ázsiai vagy európai eredetű-e, s ha azt találja, hogy e nevet nem a szlávoktól, németektől, olaszoktól s ozmanliktól kölcsönöztük, akkor azt állapítja meg, hogy az illető állat vagy növény ismeretes volt a honfoglaló magyarság előtt is, ellenkező esetben pedig nem.

Feltéve, hogy az őshaza éghajlati és időjárási viszonyai ezer év alatt észrevehetőleg nem változtak meg, s feltéve, hogy a magyar nyelv, ez alatt az ezer év alatt, csakis annyiban változott, a mennyiben szláv-ból, németből stb. egyes szókat, neveket átkölcsönzött, egyébként pedig változatlanul megtartotta régi szókincsét, — úgy a két módszernek, helyes alkalmazásuk mellett, szükségképen egyazon eredményre kell vezetnie. De vajjon teljesítve van-e e két föltétel?

Az őshaza égálji és időjárási viszonyai észrevehetőleg nem változtak meg; endogén faunája és flórája lényegében ugyanaz ma is, mint ezer év előtt volt. A magyar nyelv őseredeti szóanyaga azonban óriási változáson ment át; temérdek régi magyar szó végkép kiveszett nyelvünkéből, viszont az élő nyelv teremtő ereje temérdek új szót fejlesztett magából az őseredeti szóanyagból is. A Horatius-féle „*cadent, quae nunc sunt in honore, vocabula*“ nemcsak a jelenre, hanem a multra is áll. Régi nyelvemlékeinkből tudjuk, hogy Zsigmond királyunk korában (tehát nem is ezer, csak félannyi évvel ezelőtt) *bese*, *luptán*, *torontál*, *zabálló*, *zongor* madárnevek voltak a magyarban.

Miféle madarak? ma senki sem tudja határozottan megmondani. Ugyancsak Zsigmond korában a kalapácsnak *verő*, piócának *nadály*, kásának *pép*, rablónak *fosztó*, mocsárnak *ebes*, viharnek *vész*, a poszáta-madárnak *nyomorék* volt a magyar neve. A nyelvünkbe beköltözött idegen szó nemcsak hogy megtelepedett nálunk, hanem számtalan sok régi szót ki is ölt. A *mai* nyelvből nem szabad tehát és nem is lehet következtetéseket vonni az ezer év előtti állat- és növénynevekre; mert nagyon könnyen meglehet, sőt sok esetben nemcsak valószínű, hanem egészen bizonyos is, hogy állatoknak és növényeknek, a melyeket ma a szomszédos európai nyelvekből kölcsönzött neveken ismerünk csupán, ezer év előtt megvolt még az őseredeti magyar nevök, de azóta ezek a nevek kihaltak, nyomtalanul kivesztek. A régi nevek kipusztulását nagyban előmozdította őseinknek a pogány vallásról a kereszténységre való áttérése is. A mely állat- vagy növénynev a régi pogányságra emlékeztetett, annak szükségképen pusztulnia kellett és csak egyes kivételes esetekben menekedhetett meg az enyészettől.

Azt hiszem, eléggé meggyőzően sikerült kimutatnom, hogy a magyar nyelv mai állat- és növényneveiből az ősmagyarág természetrajzi ismereteire nagyon nehéz következtetést vonnunk, s ha vonunk is, következtetéseink nem lehetnek megnyugtatók, sőt határozott tévedésekbe is sodorhatnak bennünket.

Ime néhány példa állításom igazolására.

A mai magyar nyelvre alapított összehasonlító módszer arra az eredményre vezet, hogy az ősmagyarok *nem* ismerték a szamarat (de az őszvért igen), macskát, vidrát, hörcsögöt, menyétet, sneffet, vadréczét, kányát, kuvikot, szarkát, szajkót, czingét, pintyet,

csízt, verebet, galambot, gerliczét, a csukát, vizát, harcsát, kecsegét, a pókot, rákot, pióczát gilisztát, sőt még a bolhát sem (noha táborban éltek és kutyájok is volt) stb. stb.

Abban teljesen egyetértünk, hogy a magyarok ott az őshazában ez *állatnevek* legnagyobb részét még nem ismerték: csak abban térnek el nézeteink, hogy a most elsorolt *állatokat* sem ismerték volna. Szerintem ezeket az állatokat őseinknek már a régi hazában is ismerniök *kellett*, hiszen körülöttök futkároztak, röpdöstek, úszkáltak, mászkáltak, ugráltak. Nevök is volt: ősmagyar nevök, csak hogy ezek a régi magyar nevek már rég kihaltak a mai magyar nyelvből.

Érdekes lenne, ha zoológusaink közül valaki zoogeografiai alapon összeállítaná azon állatok jegyzékét, melyeket őseinknek már a régi hazában is ismerniök kellett.

ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉD.¹

Tisztelt Közgyűlés! A lefolyt év nagy nemzeti ünnepei annyira lebilincseltek — a mire büszkék lehetünk — a magyar közönség minden rétegének érdeklődését, sőt egyesekben annyira, nem ritkán az anyagi erők végső kimerítéséig, felcsigázták az egyéni és családi hiúságot — a miben bizony már nem igen büszkélkedhetünk, — hogy méltán lehetett tartani attól, vajjon nem fogja-e éppen ez az ünnepi év megcsapantani a közönség érdeklődését a magyar kultúra egyéb tényezői, nevezetesen a tudományos és irodalmi társulatok és vállalkozások iránt. Megvallom, tisztelt Közgyűlés, én ettől az évtől a Természettudományi Társulatot is féltettem. El voltam rá készülve, hogy az évek hosszú sora óta folytonosan tapasztalt érdeklődést 1896-ban valami csekély csökkenés fogja követni. S hogy az aggodalom nem volt fölösleges, azt más a miénkkel rokon társulatok, egyesületek ez idei példája tényleg igazolta is; a mi Társulatunkra azonban a lefolyt év sem hozta meg az érdeklődés csökkenését, sőt még mindig emelkedést tanúsított.

E tényből, tisztelt Közgyűlés, nagy megnyugvást

¹ Felolvastatott a Természettudományi Társulat 1897. jan. 28-iki közgyűlésén.

meríthetünk mindannyian; mert ez a folytonos emelkedés annak a tanúbizonysága, hogy Társulatunk egészséges alapokra van fektetve; mi eddigelé nem ismerünk rossz esztendőket, nem ismertünk kedvezőtlen időjárást; a mi közönségünk, ha néha talán több eleveniséget kívánna is Társulatunk egy vagy más életnyilvánulásában, azért híven kitart mellette, s a kidőlték helyébe új meg új erőket soroz be a lankadatlan érdeklődés. És éppen a lefolyt év volt az, mely egy megbecsülhetetlen tapasztalattal gazdagította a Természet-tudományi Társulat nagy hivatásának tanúbizonyságait.

Társulatunk életében eddigelé minden újítás, minden vállalkozás eszméje a tisztikar és a választmány köréből indult ki. Az impulzust az intéző körök adták, s a Társulat tagjai örömmel engedtek az impulzusnak, mert a kitűzött cél és a választott eszközök helyességét be kellett látniok. De el kell jönni annak az időnek is, mikor a Társulat tagjai nemcsak engedni fognak az intéző körök részéről jövő impulzusoknak, hanem viszont ők is — a hatás és ellenhatás elvénél fogva, — impulzusokat fognak adni az intéző köröknek, új meg új eszmék, új vállalkozások megvalósítására. Erre az egészséges kölcsönhatásra minden szervezetnek szüksége van, hogy hosszabb ideig fentarthassa életerejét. Ez frissíti fel a szervezetet; ez óvja meg az idő előtti elöregedéstől.

Társulatunk folyó hó 20-ikán tartott, tehát legutóbbi választmányi ülésén értük meg először azt a nagy örömet, hogy vidéki tagok, kiket személyesen nincs is szerencsénk ismerni, s velők egyidejűleg helybeli tagok, a kik magukat meg nem nevezik, egy oly impulzust adtak a választmánynak, mely az ülésen minden jelenlevőt lelkesedésre ragadott.

A választmány megbízásából nekem jutott a szerencse, hogy ez indítványról, az ügy előzményeinek előterjesztése mellett, a tisztelt Közgyűlésnek jelentést tegyek.

Biró Lajos, Társulatunknak ifjú kora óta tagja, előbb ref. theologus itt Budapesten, később a természetrajz tanára a kecskeméti kollégiumon, 1895 végén, közel 40 esztendős korában, egy oly útra határozza el magát, mely talán egy jeltelen sírban végződik, túl ott a Föld másik oldalán. Terve eljutni Új-Guineába, hogy természetrajzi tárgyakat gyűjtsön, Új-Guineába, hol már annyi nagy expedíció tagjai pusztultak el, s a hol a mi fiatal társunk, Fenichel Samu hamvai is porlanak. Megindítóan közli Biró az ő tervét egy régi pártfogójával:

„Nem vagyok világfájdalmas, nem tartom magamat sorstól üldözöttnek, nem ágaskodom mellőzött geniek módjára . . . Ha igaz az, hogy mindenki a maga szerencséjének kovácsa, én rosszul kovácsoltam az enyimet . . . De a mi itt, a társadalomban élve, bennem hiba, másutt erény lehet. Hát igen, künn a természetben. Óh, ha a Karst erdeibe, a Velebit sziklái közé, a Retyezát rengetegeibe bevehettem magamat, egyedül a természetben, vagy idegen nép között, melynek nyelvét sem értettem, ott éreztem én magamat otthon. Az a semmivel sem törődés itt jó tulajdonsággá válik, képessé tesz a kedvezőtlen természeti viszonyok elviselésére; az az önfejlőség itt bátorsággá és kitaratássá nemesedik, segít legyőzni a nehézségeket. Hát nem legjobb helyem nekem egy ilyen ország? Félig a társadalomban, félig azon kívül. Azután nekem nem kellene sietni a hazajövetellel. Nincs a mi haza vonjon, nincs a mi távol tartson. Itthon nekem hasznomat nem vehetik, onnan talán igen. S ha végkép elmaradok is! — Egy levél lehull az erdőben. Ki veszi azt észre? . . .

Ott még az én gyűjtési mániám is erénynyé válnék. Én csak hordanám össze az anyagot másoknak, szerencsésebb helyzetben levőknek. Az alakok feldolgozása jutna ezeknek. Nekem is maradna szép terem: a biológiai észleletek. Milyen nekem való tér lenne ez abban a csodálatos világban, honnan még olyan keveset ismerünk. Ott még töretlen mezőn járhatnék, nem kellene lekaszált réten tarlóznom“

Az elhatározást követi a tett. Tíz hónapig előkészül a nagy útra: a Nemzeti Múzeumban tanulmányozza az irodalmat és a gyűjteményeket. A mi kevese van, pénzzé teszi, nem sok az egész; de nem is kell sok. „Hiszen 170 frttal eljuthat az ember Hongkongig; persze csak a fedélzeten. Az éppen jó lesz szoktatónak egy viszontagságos életre.“

1895 november közepén útnak indul s éppen új év napján 1896-ban megérkezik „a boldog emberek hazájába“: Friedrich-Wilhelmshafenba, s onnan azóta szakadatlanul küldi a M. Nemzeti Múzeumnak a folytonos életveszély közt gyűjtött természetrajzi és néprajzi tárgyakat, köztük számos unikumot, minőkkel a világnak még egy múzeuma sem dicsekedhetik, s onnan írja azokat a mélyen megható, sokszor elragadó leveleket, melyeket Társulatunk tagjai a Természettudományi Közlöny hasábjairól ismernek.

A mit tehát más boldogabb országok kormányai és tudományos testületei jól fölszerelt, nagy expedíciókkal akarnak elérni, azt bámulatos sikerrel ez a szegény magyar tanár kezdi megvalósítani, egyedül hazája szeretetétől és „gyűjtési mániájától“ hevítve.

Biró Lajos levelei rendkívül hatással voltak a Természettudományi Közlöny olvasóira. Az utóbbi hetekben Közgyűlésünk közeledtének hírére, az ország min-

den részéből érkeztek levelek Társulatunk titkárságához, melyek mind azt sürgetik: indítsunk gyűjtést Biró Lajos számára. Legjobban jellemzi az általános hangulatot az az indítvány, melyet Somogyból, a csurgói gimnázium tanárai (Adorján Miklós, Czeglédy Tivadar, Hám Ferencz, Héjjas Endre, Mátray Gyula, Vida Károly), mindannyian Társulatunk tagjai, intéztek a Választmányhoz.

„Bizonyára mindenki, — így hangzik a csurgóiak indítványa — ki a Természettudományi Közöny legutóbbi számait kezébe veszi, élénk érdeklődéssel olvassa Biró Lajos hazánkfiának a messze távolból hozzánk intézett leveleit.

Nincs senki sorainak olvasói közt, ki önérzetében gyarapodni ne érezné magát, midőn azt látja, hogy nemzetünk sorából ismételve akadnak lelkes férfiak, kik életüket arra szentelik, hogy az emberiség hiányos ismereteit kiegészíthessék.

Nemzetünk sohasem késett meghozni áldozatait, midőn az ismeret világosságát kellett bevinni Földünk még át nem kutatott, ismeretlen régióiba. Magyar László, Kőrösi Csoma Sándor, Fenichel Samu méltó helyet vívtak ki a magyar nemzetnek az úttörő európai nemzetek sorában.

Im, ismét van egy bajnokunk, ki Új-Guineába ment babért szerezni a magyar névnek. Gyűjt, kutat, életét kockáira teszi értünk, de fáradozása kárba vesz, mert becses gyűjteményét el kell kótyavetyélnie, hogy megszerezhesse a mindennapi kenyeret.

Hát a magyar társadalom nem volna elég egészséges arra, hogy érte küzdő fiát megmenthesse? Bizonyára meg fogja menteni! Ha a Közöny minden olvasója csak tíz krajczárt ad is e célra, már is tett

valamit. És ki sajnálna ennyit? Senki; sőt bizonynyal állíthatjuk, hogy nem egy közülök szívesen kezébe venné a gyűjtőívet, nem restelné a fáradságot, hogy ismerősei között szétjárva, összegyűjtse a könyörület, az áldozatkészség filléreit.

Kérjük, de nem: követeljük, hogy a Természettudományi Társulat, mint erre leghivatottabb tényező, vegye kezébe Biró Lajos ügyét, rendezzen országos gyűjtést, hogy a magyar társadalmat ne érhesse a vád, hogy közönyösségének, szűkkeblűségének újabb kiáltó jele akadt.

A csurgóihoz hasonló indítványok érkeztek Duka Marczel társunktól Szegedről, Erős Károly társunktól Mária-Kéméndről, a kik azt ajánlják, hogy a Társulat minden tagja, mikor évdíját beküldi, toldja azt meg Biró Lajos számára egy koronával; továbbá Széki Ákos társunktól Aradról, a ki egy állandó „Természettudományi segélyalap” egybegyűjtését indítványozza, s abból legelőször is Biró Lajost kívánja részesíteni. Mások pedig már a tett terére is léptek: egy névtelen társunk 25 frtot, egy másik névtelen szintén 25 frtot, egy asztaltársaság 21 frtot küldött be, minden felszólítás nélkül, Biró Lajos számára.

Ime, t. Közgyűlés, ez az örvendetes impulzus, a melylyel Társulatunk tagjai hatottak a választmányra. Mi itt Budapesten, kik tudományos intézményeink szegényes viszonyaiba már belefásultunk, azt véltük, hogy elég az, ha Biró Lajos a Nemzeti Múzeumtól negyedévenként néhány száz forintot kap, ama megbecsülhetetlen értékű küldemények ára fejében. De ime, vidéki társainkban és a névtelen adakozókban megdobbant az a jó magyar szív, s e dobbanást megértette a Társulat Választmánya s meg fogják érteni az ország minden részében.

A XVI. SZÁZADI MAGYAR ARITHMETIKÁK.¹

Maróthi az ő arithmetikája előljáró beszédében azt mondja, hogy három magyar arithmetika volt a keze között: egyik a Tolvaj Menyőfi Ferenczé, másik az Onadi Jánosé, a harmadik legrégibb; mert még A. 1591 nyomtattatott Kolozsváron in 8-vo. „Ezen a' hárman kívül — mondja Maróthi — kellett még avagy tsak kettőnek lenni mindeniknél régibbnek. Mert a Kolozsvári felől az van írva a' Titulusban, hogy az most ujonnan a Frisiusnak Magyar Arithmeticájából sok új és hasznos példákkal kiadatott. *Mely magyar Frisiustól különböző az a Debretzenben nyomtattatott Arithmetica, a mely azon Kolozsváriban folio k. 2 emlittetik*; melynek Regulái felől azt mondja, hogy nem tudhatja honnan vették légyen azokat.“²

A Műegyetemi Lapok „egy szorgalmas olvasója“ arra figyelmezteti a szerkesztőket, hogy Maróthi tévedett, midőn azt vélte, *hogy a Debreczenben nyomtattatott arithmetika különböző a magyar Frisiustól*. A dolog t. i. úgy áll, hogy a Frisius magyar Arithmeti-

¹ (Megjelent a Műegyetemi Lapokban, 1876-ban.)

² V. ö. Műegy. Lap. 183. old.

kája Debreczenben adatott ki, először 1577-ben, másodszor pedig 1582-ben. Világosan kitűnik ez Szabó Károly nagyérdemű tudósunk egyik közleményéből, mely az „Erdélyi múzeum-egylet évkönyvei“ V. kötete I-ső füzetében jelent meg s mely ím itt következik:

Arithmetica, Az az Számvetesnek Tudomania mel' fordítatot Gemma Frisius Arithmethicaiaból Magyar Nielure az Calcularis Szamueteris szép rövid értelemmel kiadatot. (Következik Debreczen város czímere, a zászlós bárány) Romanorum 16. Aszt akarom hog' az io es hasznos dolgokban eszesek legietek, az gonosz és ártalmas dolgokban pedig egiugieuk. Debreczenbe Rodolphus Hoffhalter Niomtatta. Anno D. 1582. 8r. $A-J6 = 8\frac{3}{4}$ ív = 70 számozatlan lev. — Elől: címl. és ajánlás 4 számozatlan levél.

Ajánlva van Váradi Kalmár Mihály biharvármegyei harminczadi inspector fiainak, Istvánnak és Mihálynak „Debrecini II. Ti kegyelmeteknek szolgálja Rodolphus Hoffhalter Tigurinus: Debre. Köniniomtato“.

Az előszóban Hoffhalter e könyvről csak annyit mond: hogy „eszt mostan Magier nieluen niomtattam ki“, azonban a fordítót nem nevezi meg.

A szöveg elején ez a fölírás áll: „Az Szamvet'eznek rövid és hasznos uta avagy modgya, mely az tanulóknak hamarabb való értelmekre, az Frisiustul irattatot szam vetesből Anno 1577. rövideden rendeltet“. Kitetszik ebből, hogy a fordítás 1577-ben készült; ugyanez évben jelent is meg e kézi könyv első magyar kiadása, melynek *egyetlen példánya* Debreczen. 1577. 8. r. Farkas Lajos könyvtárában létezik.

Az 1582-ik évi második kiadásból egy egészen ép példány a kolozsvári ref. coll. könyvtárában, egy másik csonka példány — három levél híja — az Erdélyi

Múzeum könyvtárában (most egyetemi könyvtárban) van. *E két példányon kívül többnek létezéséről nincs tudomásunk.*

Szabó Károly azt gyanítja, hogy a fordító Laskai János volt, ki már 1577-ben Debreczenben tanított s 1592-ben mint „debreczeni mester“ görögből és deák-ból magyarra fordította „az Aesopus életéről, erkölcséről, minden földolgairól és haláláról való históriát“.

Az 1577-ik évi magyar arithmetikáról lapunk legközelebbi számában bővebb ismertetést fogunk adni.

A LEGRÉGIBB MAGYAR ARITHMETIKA.¹

A megelőző füzetben (164 l.) megígértük, hogy lapunk legközelebbi számában a most 300 éve megjelent legelső magyar arithmetikát bővebben meg fogjuk ismertetni. Egyetlen megmaradt példánya, előbb Farkas Lajos tulajdona, a nemzeti múzeum könyvtárában a XVI-ik századi magyar incunabulák között őriztetik. Formája kis 8-rét. $A-S_2=8^3/4$ ív=70 számozatlan levél. Fájdalom, a 9., 12., 13. és 30-ik levél hiányzik, különben ép; csak hogy valamely szorgalmas olvasója, az írás után ítélve még a tizenhetedik században, telefirkálta a széleket és az üres fejezetközöket magyar és latin jegyzetekkel. Elől: címlap és előszó 2 számozatlan levelen. Címlapján ez áll:

Aritmetica, | az az, A Szamve | tesnec Tudoma | nia,
mell' a Tudos Gemma | Frisiusnac szam-vetesbeol | Ma-
ggar nyelure (ez tudománban gyönyörkö | dőknec hasz-
nokra, es hamaráb való értelme | kre io moddal) fordí-
tatott. | (Debreczen város címere) | Romanorum 16. |
Azt akarom hog' az io es hasznos dolgokban e | szesec
legyetec' az gonoz es artalmas dolgokban | penig egiú-
giúek. | Debreczenbe. | Rodolphus Hoffhalter niomtatta, |
Anno D. 1577.

¹ (Megjelent a Műegyetemi Lapokban, 1876-ban.)

Az előszó így hangzik:

Minden keresztien olvasónac a keonynyomtató isteni kegyelmet es bekesseget kevan.

Minden valaki ez láthato világnac, niomorodot es vtolsó részében, az istenteul szerzet közenséges társaságnac, Politiaknac, es Respublikáknac megmaradására valamit akar használni, nag' figyelmetessen es szorgalmatossan ez kis kön'uechkét: (melyben az szám vetésnec mogya szép rendel meg irattatott) oluasa. Mert iol tudom hog' mindennek ez igen tuttára vag'on, hog' fölötte nag' hasznot hoz az Szám vetésnec tudása, mind közönseges es mind az kiuálképpen valo hasznac megmaradására és öregbeulására, Vg' annira hog' még sok helyen a' Szent írásnac magyarázatt'a, főkeppen penig az ó törüén sem lehet annekeul. Nem nehéz leszen penig ez tudománnac ez kichin kön'euchkéből való tanulása, mert mindenec oll' szép rendel es moddal hel'heztettenec eg' más után, hog' minden tanuloknac elmeiöc, az kik az *Gemma Frisius* böséges beszédében láttatnának el fáradtaknac lenni, ez kis röuid es hasznos tractatusban fölötte meg niughatnac.

Eszt is penig meg kell tekinteni hog' ez tudoman böséges hasznot hoz azoknac az kie amaz fő es öreg tudomániokra igyekeznec, feuképpen penig az Astro-nomiára, az az, amaz égi chillagoknak és Planetáknac, helyeknek, forgásoknac es mozgásoknac megtudására, mell' tudomán, a Philosophianac auag' a Deáki tudománnac fő része es tagia. Vgyan ezen tudomán' által erthettieuc meg az Geometriaknac is, az az, ez világnac, földnec, es Országoknak részeinec tudomániát, Mert az Geometria auagy az földmérés, az Aritmetikában valo liniác nékeul semmi keppen nem lehet, ielesben mikor demonstratit, az az, kétség nélkül

való mutogatást akar tenni, mely mutogatásra az számok is igen hasznossok, mellyec az egi chillagoknak járásokat es mozgásokat, (mell' az Arithmetica és Geometria nekeul nem lehet) meg mutattiák. Azért szerelmes atyámfia kereszién oluasó, nem en vag'ok ez Arithmeticianac forditoia, hanem egy iambor vram es Istenben attiamfia hozta az en officinamban, kérúen hog' ki nyomtatnám es ő sem tudá énnekem meg mondani az iambornak neuét, ki neue alatt tuttam volna kibochátani. Hog' ha penig valami vétket vagy Cotákban vagy böteukben talalandasz, arról ennékem kegyesen meg bochás, Mell' dolgot ha chelekeszel (es ennekem kegyessen megbochátandasz) ez után a *Jehova* segítségével igyekezeunc nagyobakba szolgálni ti kegyelmeteknek. Ezokáért minden szorgalmatos es hiu oluasot es tanulat itt ez aránt kérem, hog' ez kis könuechkét meg ne utáll'a hanem szorgalmatosan oluassa, mell' beol mind kiuálképen való es mind keozeonséges hasznot nem keuesset vehet. Vale. Debrecini 13 August: Anno Domini M.D.LXXVII. Ti kegyelm: szolgália Rodolphus Hoffhalter.

Figyelmesen elolvassván címlapot és előszót, ellenmondást sejdítünk a kettő között. Amaz azt mondja, hogy „a tudós Gemma Frisius számvetéséből magyar nyelvre *jó móddal* fordíttatott“; emez pedig azt állítja, hogy „a kik a Gemma Frisius bőséges beszédében látatnának elfáradtaknak lenni, e kis rövid és hasznos tractatusban fölötte megnyughatnak.“ Ha a kettőt: „a rövid és hasznos tractatus“ elnevezést és a „jó móddal fordíttatott“ kifejezést össze akarjuk egyeztetni, úgy latszik azt kell föltennünk, hogy a XVI. században a „jó móddal fordítás“ alatt valamely bővebb munka kivonatos fordítását értették. Tisztába akarván jönni a dologgal, kivettem az egyem könyvtárából Gemma

Frisius latin arithmetikáját¹, és összehasonlítottam a múzeumbeli magyar arithmetikával. Egészen meg voltam lepve, midőn azt tapasztaltam, hogy a magyar arithmetika és a Gemma Frisiusé közt semmiféle egyéb hasonlatosság nincs, mint az, hogy ez is, amaz is a számvetéssel foglalkozik. Egész bátorsággal ki merem mondani, hogy *a debreczeni arithmetika tősgyökeres eredeti magyar munka*. Mind a szabályok fogalmazásában, mind az útmutatásban a műveletek véghezvitelére, mind pedig a példák megválasztásában teljesen eredeti. — Ime, e tekintetben is mily különbség a mostani és a 300 év előtti szokás között. Most ha valami tankönyvgyártó két vagy három német munkából kegyetlen magyarsággal összeferdít egy nyomorult arithmetikát vagy algebrát, nagy büszkén odaírja a maga úri nevét a címlapra, világért sem említvén meg az eredeti szerzők nevét. Háromszáz évvel ezelőtt egy szerény debreczeni tanító (talán Laskay János) nagy szorgalommal áttanulja Gemma Frisiust, teljesen magáévá teszi belőle az arithmetika elemeit s aztán ír az ő tősgyökeres eredeti felfogásával egy kis arithmetikát, az akkori magyar szükségletekhez mérve; de nevét elhallgatja, s a munkát Gemma Frisius fordításának adja ki. Meglehet azonban az is, hogy akkoron ez volt a reklám-csinálás legsikeresebb módja.

A munka tartalmát és viszonylagos terjedelmét előtünteti a fejezetczímek következő összeállítása:

Mitsoda a Számuetés? Hány keuzeunseges Regulai vadnak az Számuetésnek? De Numeratione 3 lap. — *Az Numerationac Fractioiáról 4.* — *De Additione 11.* — *Micsoda az Additio Fractioia. De Subtractione*

¹ Arithmeticae Practicae Methodus Facilis, per Gemmam Frisium Medicum ac Mathematicum. Witteberga. Anno M.D.XLVIII

17. — *Az Subtractionac Fractioiáról* 10. — *De Multiplicatione* 15. — *Az Multiplicationac Fractioiáról* 4. — *De Divisione* 12. — *De Progressione* 12. — *De Regula Detri* 13. — *Az Regula Detrinec fractioiáról* 9. — *Regula Wlgaris* 3. — *Regula Societatis*¹ 5. — *De Regula Falsi* 4. — *Az Nemet penzreol. Az Magyar penzről. Az Masa szamrol. Magyar fontrol. Az Magyar fertonrol. Az Nemet Masarol es fontrol. Az Nemet Fontrol és Lotrol* 2. — *Ha meg akarod tudni tarsodnac hani penz vagyon erszenieben, így probald meg* 2. — *Az Figuralis Arithmeticanac vége. Követtkezc immár az calculussal valo szam vetes. De Additione. Subtractio. Multiplicatio. Divisio* 14.

E munkából öt évvel később, 1582-ben ugyancsak Debreczenben egy teljesen változatlan második kiadás jelent meg. Úgy látszik, az egyedüli különbség a két kiadás között az, hogy a második Váradi Kalmár Mihály biharmegyei harminczadi inspector fiainak, Istvánnak és Mihálynak van ajánlva. Ebből 2 példány maradt fenn, az egyik a kolozsvári egyetem, a másik a kolozsvári ref. coll. könyvtárában.

Ugyan e munkából, első megjelenése után 14 évre, 1591-ben tetemesen meg bővítve és javítva egy harmadik kiadás jelent meg Kolozsvárott. A kolozsvári kiadás² összehasonlíthatatlanul jobb, értelmesebb és terjedelmesebb a debreczeninél, úgy, hogy bátran egészen új munkának nevezhető.

¹ E fejezetet a kedélyes szerző így kezdi: „Magyar országban ennec e regulanac igön nagy haszna nintsen, mert à Magyaroc igön kemény nyakuuac es egyaránt az fizetést restellie. De meg-is ha az töb speciesekről szoltunc, szollyunc erről is valami keueset.

² Ebből tudtommal nincs a budapesti könyvtárakban. A kezem közt forgott példány a kún-szentmiklósi ref. gimnázium tulajdona.

GYÖRGY MESTER ARITHMETIKÁJA 1499-BŐL.¹

Hellebrant Árpád úr, a m. tud. Akadémia alkönyvtárnoka, az Irodalomtörténeti Bizottság megbízásából az ez idei szünetek alatt is, tanulmányokat tett Németországban, hogy a Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtár III. kötetéhez magyar íróktól külföldön, nem magyar nyelven kiadott munkákról, ha eddig még föl nem volnának jegyezve, czímmásokat gyűjtsön. Meglátogatta többek közt a hamburgi városi könyvtárt, és ott egy colligatumban (Realcat. AC. Vol. VII. p. 37 jelzéssel) talált egy latin nyomtatványt, a mely „*Arithmetice summa tripartita Magistri georgij de hungaria*“ czímet visel és a colophon tanúsága szerint 1499. április havában fejeztetett be.

E fölfedezésével Hellebrant úr nagy szolgálatot tett a magyar irodalomtörténetnek. Eddigelé ugyanis azt hittük, hogy a legelső matematikai tárgyú munka, a melyet magyar ember írt, az 1577-ben Debreczenben megjelent Arithmetica — és ime most a hamburgi lelet e dátumot majd 80 évvel, 1499-re viszi vissza.

A mint Hellebrant úr ez érdekes leletét velem

¹ (Megjelent az Akadémiai Értesítőben, 1893-ban.)

közölte, azonnal írtam a hamburgi városi könyvtár igazgatóságának, a munka kikölcsozését kérve. Kéréssemnek az igazgatóság a legnagyobb készséggel eleget tett s ezennel szerencsém van Magyarországi György mester 1499. évi Arithmetikáját a t. osztálynak bemutatni.

Az egész nyomtatvány csak 20 oldalra terjed, de mégis öt oldallal terjedelmesebb, mint Peuerbachnak, a híres bécsi tanárnak, Regiomontanus mesterének, 1510-ben tanítványai számára kiadott „Opus algorithmi“-ja. György mester az első oldalon elmondja, hogy barátai igen gyakran több ízben arra kérték, foglalná egybe a gyakorlati Arithmetika összeségét, menten minden fölösleges vagy kevésbé szükséges részeitől. Szívesen hajlik kérésükre s elhatározza magát, hogy munkáját tágasabb körök számára is közrebocsátja, mert az arithmetika gyümölcseimindenek számára hasznosak, sőt szükségesek is, ú. m. a királyoknak, vezéreknek, mágnásoknak, nemeseknek, katonáknak, valamint a theologia és a philosophia tanulmányozóinak, praelatusoknak, szerzeteseknek s világi papoknak, szintűgy a kereskedőknek és mesterembereknek. Művét három részre osztja: az elsőben az arithmetika 9 speciesét: ú. m. a számlálást, összeadást, kivonást, kétszerezést, felezést, sokszorozást, osztást, haladványokat és a gyökvonást számjegyekkel tárgyalja, a második részben, pedig a négy műveletet a számok vetése útján (per projectiles) magyarázza s végül a harmadik részben a hármas és arany-szabályt (quas aureas appellat, quia sicut aurum in metallis supremum atque optimum obtinet nomen, sic et ista pars regularum) több rendbeli példával világosítja meg.

A 7 első speciést elég részletesen (noha a felvilágosító példák hiánya miatt itt-ott zavarosan és

nehezen érthetően) adja elő; kevesebbet ér a mit a haladványokról mond; éppenséggel értéktelen pedig az, a mit számok vetéséről és a gyökvonásról beszél. Látszik, hogy legtöbb öröme telt a hármasszabályra vonatkozó példák megoldásában, mert a húsz oldalból nyolczat kizárólag erre szentel s itt egész világosan még is bírja magát értetni. Egyik példája, a mely eléggé jellemző a fogós kérdéseket kedvelő középkorra, a következő:

Egy haldokló ember, kinek neje áldott állapotban van, testamentomában akként rendelkezik: ha az asszony fiút szül, ezer aranyra menő vagyonából két részt kapjon a fiú s egy részt az asszony; ha ellenben leányt szül, akkor az asszony kapjon két részt és a leány egyet. Meghal az ember s az asszony ikreket szül, még pedig egy fiút s egy leányt. Kérdés, mennyit kap az ezer aranyból — a végrendelet intentiója értelmében — a fiú, mennyit az asszony és mennyit a leány? A kérdés egészen helyesen van megfejtve.

Az egész munkában mindössze két matematikai íróra van hivatkozás: Boethiusra és Bravardinusra. Boethius Arithmetikáját 1480-ban adták ki Párisban és 1488-ban Augustában; Bravardinusnak pedig 1496-ban jelent meg „Geometria speculativa“ című munkája (Heilbronner, Hist. Matheseos, Lipsiae 1742.). Ezeken kívül György mester bizonyára ismerte még valamelyik spanyol algorista művét is. Ezt abból következtetem, hogy az ezerszer ezret nem nevezi milliónak, mint a hogy az olasz algoristák (pl. Pietro Borgi, Velence 1484.) már akkor nevezték, hanem az akkori spanyol módra *cuentus*nak, az ezer milliót *milonnak*, a billiót *summának*, az ezer billiót *dragának*, a melyek valószínűleg mind megannyi spanyol divatú elnevezések.

A ránk nézve legérdekesebb kérdést — vajjon ki lehetett ez a magyarországi György mester? — legutóljára hagytam.

A könyv nyomtatásának helye, a miből gyakran nagy valószínűséggel némi következtetést lehet vonni a szerző kilétére, különösen lakóhelyére nézve, sem a címlapon, sem a colophonban nincs megnevezve. Szerencsére a könyv szövegéből és a colligatumban levő többi munkából e kérdést majdnem teljes bizonyossággal meg lehet fejteni.

A könyvben t. i. több feladat van, a melyekben valaminek az árát kell kiszámítani, vagy pedig az osztalékot, a mi valami nyereségből egy-egy társra esik. A pénznemek, a melyekkel György mester e példákban számol, ime a következők: *aureus*, *ignilis*, *stuferus*, *but*, *placca nova*, *placca antiqua*, *duytmarus*, *bramincus*.¹ Hová való pénzek voltak ezek?

Az „ignilis“-ről Ducange ezt írja: *Belgis ickse*, *nummi argentei nomen vulgo escalin*; ez utóbbiról pedig Jurende Münzen-lexiconja: *alte brabantische Silbermünze*. — „Stuferus“, Ducange szerint, *Belgis stuyver*; ez utóbbiról pedig Jurende: *alte Rechnungs- und silberne Scheidemünze in den Niederlanden und den benachbarten Ländern*. — „Placca“ (= *plaquet*): *halber brabantischer Schilling, alte silberne Scheidemünze in Antwerpen, Brüssel etc.* (Jur. i. h.). „Duytmarus“-t a rendelkezésemre álló kézi könyvekben nem találtam ugyan, de a szó előrésze: *deut*, *doit*, *duyt*

¹ György mester feladataiból következtetve; 1 aureus = $12\frac{2}{5}$ ignilis; 1 ignilis = $2\frac{1}{2}$ stuferus; 1 stuferus = 2 but; 1 but = 4 placca nova; 1 placca nova = 2 placca antiqua; 1 placca antiqua = 2 duytmarus; 1 duytmarus = 2 bramincus.

(u. o.) alte *holländische*, Scheidemünze aus Kupfer, 2 holländische Pfennige an Werth.

Látjuk ezekből, hogy György mester németalföldi pénznemekkel számol, egy oly munkában, a melyet barátai kérésére állított össze. E barátai tehát, minden valószínűség szerint, németalföldiek voltak, s így az is igen valószínű, hogy ő maga is Hollandiában tartózkodott, a mikor e munkáját írta.

Egy további adatot, a mely e következtetést még jobban megerősíti, a hamburgi colligatumban György mester Arithmetikájával egyűvé kötött többi munkák nyomtatási helyéből vonhatunk le. E munkák közül kettőt Antwerpenben, egyet Deventerben s egyet Utrechtben nyomtattak s ha az utrechti nyomtatás colophonjának betűit a György mester Arithmetikájának betűivel összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy a két betűtypus feltűnően hasonlít egymáshoz, a miből némi valószínűséggel szintén az következik, hogy a mi György mesterünk, mikor Arithmetikáját kiadta, *vagy Utrechtben vagy az utrechti püspökség valamely városában tartózkodott.*

Még nagyobb világosság okáért, bővebben kellett magamat tájékoztatom a középkori hollandi pénznemek felől. T. társunkhoz, Hampel r. t. úrhoz fordultam, ki is szives volt egyenest Utrechtbe írni, a fentnevezett pénznemek felől részletes fölvilágosítást kérve.

Utrecht városának levéltárnoka szeptember 23-áról kelt válasza szerint: mindazok a pénznemek, a melyekről föltebb szóltam, az utrechti püspökség Ysselentúli részének, az ú. n. Overstichtnek pénzei. Az Oversticht négy városa (Deventer, Kampen, Zwolle és Groninga) ugyanis 1488. október 27-én elhatározta, hogy egy új ezüstpénzt veret: az *overstichti stuvert*; e stuvernek

fele volt a *but* vagy *butken*; a *but* negyede a *placken*. a *placken* negyede a *duytmer*, a *duytmer* fele a *braems* vagyis a *bramincus*.

Mindezekből egész tisztán előtűnik, hogy Magyarországi György mester overstichti pénznemekkel számolt s hogy e szerint barátai, valamint ő maga is, híhetőleg az Oversticht egyik városában laktak.

Megjegyzem még, hogy György minden valószínűség szerint, papi ember volt. Ezt több körülményből következtethetjük. Először is abból, hogy munkáját különös melegséggel ajánlja a papok figyelmébe: *doctissimis excellentissimisque viris sacro sanctae theologiae, ecclesiasticis quibuscunque, praelatis et non praelatis, religiosis ac secularibus, sacerdotalique officio adornatis*. Másodszor abból, hogy külön példát szentel arra a kérdésre, hogy a kanonokok és káplánok miként osztozzanak az *ecclesia* jövedelmén. Végre abból, hogy minden fejezetet isten segítségül hívásával vezet be: *invocato igitur primo omnipotentis auxilio, sine quo nullum rite fundatur, vagy pedig deo semper favente, favente altissimo, auxiliante semper omnipotenti deo stb.*

De végre is, mit kereshetett Georgius de Hungaria 1499-ben az utrechti püspökség Ysselentúli részében?

Groningában a középkor végén két főiskola volt: a „*fratres communis vitae*“ iskolája és a Szent-Márton templomáé. Ez utóbbi oly híres volt, hogy százával tódultak oda a tanulók Német-, Olasz-, Francia- és Spanyolországból; a mi György mesterünket is alkalmasint ez az iskola csalta Groningába.

További kutatásoknak kell eldönteni, vajjon csakugyan volt-e azon időben Georgius de Hungaria Groningában, akár mint tanuló, akár mint tanító; valamint további kutatások fogják eldönteni azt a kérdést is,

vajjon az a Magyar György dominikánus szerzetes — kiről Toldy Ferencz a M. Nemzeti Irodalom Történetében (II. 57. l.) azt írja, hogy „De ritibus Turcarum“ című kéziratát Rómában in Collegio S. Mariae ad Minervam őrzik — nem egy személy-e a mi György mesterünkkel?

Hogy azonban e kutatásokban historikusaink és bibliographusaink résztvehessenek, czélszerű lenne, ha a m. tud. Akadémia György mester Arithmetikáját, mielőtt ez Hamburgba visszaküldetnék, híven lemásoltatná és a Matematikai Értekezések során közrebocsátaná.

ADATOK BOLYAI FARKAS ÉLETRAJZÁHOZ.¹

A világhírű magyar matematikusnak, a fönséges érzelmű és gondolatú költő philosophusnak, Bolyai Farkasnak, e rendkívüli szellemnek sem tudományos, sem irodalmi jellemzése, de még csak életrajza sincs megírva maiglan sem. Mind az, a mit egy hálás tanítvány róla sok szeretettel följegyzett és közzétett,² s a mit egy nem magyar ajkú hazánkfíának lelkes buzgalma összegyűjtött s a külföld elé terjesztett,³ mind az még csak hézagos töredék. Erdély ősz tudósa is, ki szelleme sokoldalúságával hajdani öreg barátját nemcsak megközelíti, de felül is mulja, még mindig késlekedik abbeli ígérete beváltásával, hogy a rendkívüli szellemet „teljes egészében mutatja be a hazának“, itt az Akadémiában tartandó emlékbeszédben. Pedig 28 éve már, hogy „a nyolcz X alatt sok x -et írt tanár-

¹ (Megjelent a M. Tud. Akadémia Matematikai Értekezései során, 1884-ben.)

² Réthi Lajos az „Országútkre“ 1863-ik, a „Vasárnapi Újság“ 1870-ik évfolyamában s az „Új korszak“ I. kötetében.

³ Fr. Schmidt, La Science absolue de l'Espace. Paris, 1868 és Grunert Archivja 48. kötetében: „Aus dem Leben zweier ungarischer Mathematiker“.

nak, ki azon felsőbb táblához, melyen az ittenin ismeretlen maradott x -ek megfejtetnek, örömmel ment tanulónak, hamvait az a köztakaró borítja, melyet az Anya alvó gyermekeire az égről a földre vont fellegszálak közt bujkáló Nappal sző s naponként hulló könyvek zölden tartanak“. ¹ Sírját ma már nemcsak az a pónyik-almafa, melyet a végkivánságnak megfelelően, egy szerető kéz ültetett dombja tövébe, hanem díszes emlék is jelöli, melylyel a maros-vásárhelyi kollégium a kitűnő tanárt, a tudományt s leginkább pedig önmagát tisztelte meg, alig néhány héttel ez előtt. E szép ünnep is elmúlt s nem kaptuk meg, mit méltán várhattunk, az ünnepelt kimerítő életrajzát s tudományos jellemzését. Mindamellett az ünnepnek e tekintetben is sokat köszönhetünk; mert ez indította Bolyai fiát, Bolyai Gergely nagyküllőmegyei földbirtokos urat arra, hogy családi irományaiból s fiatalkori emlékezete tárházából sok érdekes adatot följegyezzen. Eme följegyzések több kézen át végre hozzám jutottak, s miután rendeztem, összeállítottam s a mennyire lehetett, szerves kapcsolatba hoztam őket, ezennel a M. Tud. Akadémia elé terjesztem, meg levén győződve, hogy az Akadémia szívesen veszi a legcsekélyebb adatot is, mely hajdani dicső tagjának életére vagy jellemzésére vonatkozik.

Bolyai Bolyai Farkas, Bolyai Gáspárnak és nejének Pávai Vajna Krisztinának fia, született a nemrég feloszlott Felső-Fehérmegyében, Bolyában 1775. febr. 9.-én.

Atyja, Bolyai Gáspár, megyéjében szolgabírósággal és arendae perceptorsággal töltötte el életét; birtokos volt Bolyában és neje után Domáldon, Kis-Küküllő

¹ Bolyai saját gyászjelentéséből. Maros-Vásárhely 1855.

megyében. Gazdaságát szorgalommal és nagy indusztriával vezette, úgy hogy birtokos társai azt mondták róla: „ha Bolyai Gáspár sokáig élne, a mennyi kopár hegy van Bolyában, mind zöldelővé tenné“. Pedig sok szerencsétlenség érte életében: neje korán elhalt s háromszor égett le mindene. De a sors csapásai nem törték meg a filozófiai gondolkozású, erős jellemű férfiút. Hátrahagyott irományai között megvan impurumban egy levele, melyet „Kedves fiam Bolyai Farkas-hoz Göttingába lett elindulásakor való atyai szavaim és intéseim“ cím alatt fiához intézett, s a mely szó szerint így hangzik:

„Azok az emlők, melyek a te csecsemőségedet táplálták, azok a szemek, melyek a ti megelégedéstednek mezején legeltek; az a szív, mely minden embertársáért érezett, főként a kiknek életet adott, hová enyésztenek?“

„A ti anyátok a férgek konyhája. A senyvedést és a férgeket szerezte ő magának lakó- és vendégtárs gyülekezettül. — Emlékezzél meg akkor is, mikor az én megvénült természetem elgyengülvén, összeomlik, hogy mind az enyém, mind a tiéd köz az ember sorsával. — Azért mikor a föld a rothadásnak az én csontaimmal is áldozik, mikor ama fösvény kölcsönözőnek, a földnek azt a kevés sárga fövenyt visszaadom, melyet egynéhány esztendeig viselni engedett, mikor a senyvedés és az örökké való sötétség lesznek az én barátaim, el ne feledkezzél arról, hogy neked olyan atyád volt, a ki a te boldogságodon tehetsége szerint (munkálódni) el nem mulasztotta, elválásakor pedig tégedet ama legfelségesebb monarchának, a ki a te lételedet a semmiségnek temérdek méhéből előkormányozta, gondja alá ajánlott és tégedet arról kívánt

meggyőzni, hogy azok az intések, melyek néha kedvetlenek voltak, egy megaglott ősz főnek egyenes indulatból eredett javaslati voltakak“.

E levélben a halál erős gondolatokkal és borzasztó ecsettel van festve; jól jegyzi meg a hálás unoka, hogy az ilyen észnek kár volt arendae perceptorsággal vesztegetni el az életet, Bolyai Gáspár 1804-ben halt meg, épp azon évben, mikor fia, Farkas, tanárrá választott. „Nyugodtan halok meg — mondá halálos ágyán; — mert fiaim célzt értek; Farkas m.-vásárhelyi professor s Antal vice-notárius“. Kisebbik fiából, Antalból, ki 1778-ban született, Felső-Fehérmegyének híres főjegyzője lett utóbb.

* * *

Bolyai Farkast atyja — miután otthon magyarul és latinul megtanította olvasni — hetedfél éves korában, 1781. szeptember 1-én vitte be a n.-enyedi kollégiumba, Herepei János privát-precceptor keze alá. A kis gyermek már első belépésekor jelét adta lángeszének. Precceptora ugyanis próbára akarván tenni tehetségét, kezébe adott egy kis latin-magyar szótárt, hogy tanuljon belőle néhány szót. A kis gyermek kiment a szobából s néhány percz múlva visszatérve, a szótárt tanítójának kezébe adta s kérdezést sem várva, 190 latin szót jelentésével együtt, a mint egymásután következtek, elmondott s ezzel mind tanítójának, mind a szobában jelen voltakaknák bámulatát kelté föl.

A kezdetnek megfelelőleg, óriási léptekkel haladt minden tantárgyon keresztül; a latin nyelvben már syntaxista korában oly erős volt, hogy akkori tanítója a logikusok stílusait vele korrigáltatta, s vele tartatott privátát, mikor sürgős teendői miatt magának

nem volt érkezése. Más irányban is kitűnt rendkívüli tehetsége; már fiatal gyermekkorában oly bámulatos ügyessége volt latin versek rögtönzésében, hogy az apparitor mint csoda-tüneményt szobáról szobára hordozta a kollégiumban, hol a deákoktól feladott tárgyakra rögtönözve mondott latin verseket.

Kitűnő tehetségéről korán elhiresedvén, id. báró Kemény Simon fölkérte atyját, engedné meg, hogy ha ifj. báró Kemény Simon mellett mint correpetitor, a kis báró nevelőjétől, Herepei Ádámtól tanulhasson. Az atya, szerencséjére a fiúnak, engedett a fölkérésnek s a talán csak még a rhetorikába járó fiút a tanulósergeből kiszakítva, magántanulónak adta. Tanulmányait így is a legnagyobb előmenetellel folytatta s a felsőbb tudományokat Enyeden és Kolozsvártn kitűnően végezve, 1798 táján a fiatal báróval kiment a jénai és göttingai egyetemekre. Ekkor írta Bolyai Gáspár fiához azt az intő levelet, a melyet az apa jellemzésére az imént felolvastam s a melyet a fiú késő öreg korában is kegyelettel emlegetett.

Egyetemre menetelők alkalmával Bécs-Újhelytt meglátogatták Kemény Simonnal az ottani katonai-akadémiát, s a mint Bolyai a hallgató, de a magok helyén annál hatalmasabban megszólamló ágyúkat és szobáikban az akadémistákat, az előttök nyitva álló Wega felsőbb mennyiségtanával, asztalaiknál ülve meglátta, lángeszének vérmes fantáziája úgy el lőn ragadtatva a katonai pálya költői oldalától, hogy egy lépést sem akart tovább menni s erőnek erejével ott akart maradni katonának. Alig tudta Kemény Simon kéréssel, könyörgéssel rábírní, hogy kitűzött útjokat a németországi egyetemekre folytatva, tőle el ne válják.

Az egyetemen saját nyilatkozata szerint úgy bele-

merült volt a theológiába, hogy egész fanatikussá vált; míg végre kiábrándulva fanatizmusából, teljesen a matematikára adta magát, s egy alkalommal Jénában, a Sale-folyó mellett sétálva, sok gondolkozás között jött reá a térnek általánosabb felfogására. E gondolatot fia, János, később részletesen kifejtette s ez biztosítja a Bolyai névnek a halhatatlanságot a matematika történetében.

Az egyetemeken oly kitűnően tanult és tehetségért a német tudósok annyira megkedvelték, hogy tanulmányai végeztével állítólag tanári állomással kínálták meg. De mind a mellett, hogy a német deákok körében igen jól találta magát s különösen Gauss-szal a legbensőbb baráti viszonyban is állott, a honvágy erőt vett rajta, és sok küzdelmek között — Göttin-gától gyalog Bécsig — visszajött bérczes hazájába.

Hazaérkezve, nemsokára megnősült és Kis-Küküllőmegyében, Domáldon, boldogult anyja rész-jószágán telepedett le, gazdai pályára szánván magát addig is, míg tehetségét és gazdag ismereteit egyébként értékesítheti. — A gazdasági pályán, a szenvedélyesen kultivált pomológiában és a kertek angol ízlés szerinti berendezésében tűnt ki. Jóllehet e foglalkozás aesthetikai ízlésének elegendő táplálékot nyújtott, magasra törekvő és közlékeny szellemének nem volt elég a fák és virágok néma társasága, s nem is rejtőzhetett el észrevétlenül kertje lombjainak árnyékában. 1804. febr. 4-ikén meghívást kapott a maros-vásárhelyi ev. ref. kollégiumon megüresült matematikai, physikai és chemiai tanszékre. A meghívást elfogadta és örökre megvált a szép ízléssel berendezett domáldi kertjétől és kedves pónyik-almafáitól. Beköltözött Maros-Vásárhelyre az egyik tanári szállásba s abban meg is maradt halá-

láig. Ezt a telket is egész akác-erdővé alakította s itt is szép kertet rendezett be. A 40-es években egyszer egy különös szeszélye jött, hogy ő itt tovább nem lakik s átköltözik egy másik tanári szállásra, a melynek előleges átalakítására, kicsinosítására sokat is költött, s mikor át kellett volna költöznie, a tőle ültetett s vastagra nőtt akácfáit sorba megölelgette, bucsút véve tőlök, s végre is nem tudott a régi helyről megválni s az átalakított, kicsinosított szállást cserben hagyva, továbbra is egész holtá napjáig megmaradt a kedves fák lombjai között.

Tanári állása elfoglalásakor 1804. május 4-ikén tartott s a kortársaktól nagyon magasztalt beköszöntő beszéde a családi irományok között nem maradt meg, azonban valószínűleg megvan a maros-vásárhelyi kollégium levéltárában. A matematikán kívül elő kellett adnia a fizikát, sőt még a chemiát is. Ifjú tanár korában Wega matematikáját használta kézikönyvül, s matematikai műveket eleinte nem adott ki, noha folytonosan dolgoztatott rajtok. Irodalmi pályáját szép-irodalmi művekkel kezdte, 1817-ben közrebocsátván a régi időben sokat olvasott „Öt szomorú játék“-át és 1818-ban a „Párizsi per“-t. Ezeket Toldy is megemlíti irodalomtörténetében, röviden utána dobva, hogy Erdélyben olvastatott. Úgy tudom, hogy Toldy utóda az egyetemi tanszéken jobban tudja Bolyai szépirodalmi működését méltányolni.

Vannak továbbá angoltól és németből következő fordításai: Pope „Próbatétele az emberről“ 1819-ben, s ezzel egy kötetben Milton és Thomson himnuszainak s Gray több költeményének fordítása; németből Schillertől: „Az örömhöz“, „Az ideálok“, „A harang“ és „A resignatio“-t fordította le. Bolyait, mint költőt,

Névy László méltatta az „Otthon“ című havi közlöny 1875-ik évfolyamában.

E műveinek saját költségén való kiadása, első nejének négy évig tartó örültsége, nagyobbik fiának, Jánosnak a bécsi genie-akadémiában neveltetése miatt, az akkori nagyon csekély tanári fizetés és az ezt eléggé nem pótló, szerény magánjövedelem mellett, Bolyai súlyos anyagi zavarokba sodródott, úgy hogy 1820 táján komolyan elhatározta, hogy a tanári pályával végkép szakít és állami hivatalért folyamodik. E végből egy akkoriban üresedésben levő kincstári főerdészi állomás elnyeréseért pályázott is, és saját nyilatkozata szerint, 40 darab könyvet tanult meg, hogy magát e hivatalra képesítse, mind a mellett — vagy azért, mert a tudós professorból nem néztek ki elég ügyes főerdészt, vagy pedig protestáns vallása miatt — a hivatalt, magyar a tudományosság nagy szerencséjére, más nyerte el s Bolyai megmaradt továbbra is a tanári pályán. Anyagi viszonyai azután lassanként meg is javultak, a miben barátja s egykori növendéke, br. Kemény Simon nagy segítségére volt. Így aztán hozzáfoghatott matematikai munkái kiadásához. Ezek magyar nyelven a következők:

1. Arithmetika eleje. M.-Vásárhely, 1829—1830-ban.
2. Arithmetikánk eleje kezdőknek. Hely és évszám nélkül, hihetőleg 1845-ből.
3. Az arithmetikának, geometriának és physikának eleje. I. kötet, M.-Vásárhely 1843.
4. Ürtan elemei kezdőknek. Hely és évszám nélkül, hihetőleg 1846-ból.
5. A M.-Vásárhelytt 1829-ben nyomtatott arithmetika elejének részint rövidített, részint bővített, általán jobbított s tisztáltabb kiadása, M.-Vásárhely 1834.

Latin nyelven írta a híres Tentament, melynek czíme ez:

„Tentamen juventutem studiosam in elementa matheseos purae, elementaris ac sublimioris methodo intuitiva, evidentialque huic propria, introducendi. Cum appendicetriplici.“ Tom. primus. Maros-Vásárhelyini 1832.

Ehhez az I. kötethez hozzákötve jelent meg fia, Bolyai János neve alatt a világhírű Appendix, melynek teljes czíme: Appendix, Scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate Axiomatis XI Euclidei (a priori haud unquam decidenda) independentem adjecta ad casum falsitatis, quadratura circuli geometrica.

A Tentamen II. kötete, ugyanazon cím alatt mint az I., 1833-ban jelent meg Maros-Vásárhelytt. E munkája tette a Bolyai nevet világhírűvé, s a Tentament különösen az Appendix kedvéért elannyira keresetté, hogy ezen igénytelen külsejű, nyomtatási hibáktól hemzsegő munkát, melyben csak a lényegesebb sajtóhibák kiigazítása 56 nyomtatott 8° lapot foglal el, a berlini antiquariusok most az eredeti árnak húszszorosával fizettetik.

Legutolsó matematikai munkáját, melynek legfőbb tartalma az Appendix összehasonlítása Lobacszevszky vizsgálatainak eredményével, 1851-ben német nyelven „Kurzer Grundriss eines Versuches die Arithmetik darzustellen stb.“ cím alatt adta ki. Kéziratban maradt matematikai dolgozatai fiának, Jánosnak hátramaradt dolgozataival együtt a m. Akadémiához küldettek fel átvizsgálás végett. Hogy azonban élte fogytáig élénken foglalkozott a matematikával, kitűnik 1855-ben, 81 éves korában gr. Teleki Ferenczhez írt leveléből, melyben tőle, ha megvan, a Crelle Journal 10-ik és 19-ik kötetét rövid használatra kéri.

A szépirodalmon, matematikán kívül technikai kérdésekkel is szenvedélyesen foglalkozott. Idevágó kísérleteire nagyon sokat áldozott, különösen igen sok jeles fűtő- és főzőkemenczét talált fel, melyek nemcsak a fűtés, hanem a szoba levegőjének tisztántartása tekintetében is kitűnők voltak s a melyeknél követett új elvei és szabályai ma már az újabb rendszerű kályhákban részben alkalmazva is vannak. — A kemenczékről írt s kéziratban hátrahagyott munkája, halála alkalmával, hogy hogy-nem elsikkadt, a mi elég kár, mert csaknem félszázad alatti tapasztalatainak eredménye veszett el benne. E mű, fia, Bolyai Gergely megjegyzése szerint, egy kis tapintatos utánjárással talán még ma is kézrekeríthető lenne.

A Bolyai-kemenczék, annak idejében, Maros-Vásárhelyt és környékén oly hiresek voltak, hogy ősszel és télen át, kiknek rosszul fűtő vagy füstölő kemenczéik voltak, úgy folyamodtak Bolyaihoz, mint a beteg az orvoshoz tanácsadásért. Rendesen ősszel végezte a kemenczék körüli experimentatioit és sokszor olyan szeszélye jött, hogy noha 2—3 betanított fazekasa volt, maga rakta meg a próbakemenczét; egy pár nap alatt más eszméje jött, lebontotta a tegnapit s megint mást rakott. Így ment az mindaddig, míg végre 4—5 fűtőkemenczét sajátkezűleg felállított s a legjobbat meghagyva, annak a mintáját pappendekliből vagy bádogból megcsináltatta. Szerkezetei közül néhányat, rajzokkal fölvilágosítva, Horváth Farkas úr le is írt a M. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében.¹

A mai draisine-t is már 60 évvel ez előtt fölta-

¹ Horváth Farkas: A szobafűtés elmélete. M. Mérn.- és Épít.-Egyl. Közl. 1875-ik évf. 405. l.

lálta, és a szobában testmozgás végett használta. A 30-as évtized végén egy sajátos külsejű szekeret is talált föl, melyre fiatal korabeli kocsijának anyagát, a végpusztulástól megmentendő, takarékosági szándékából reá alkalmazta, s a mely természetesen a legelegánsabb kocsinál is többre került. Előbb három kerekűre csinálta, de ez nem mutatkozván célszerűnek, négy kerekűre változtatta. Alakja négyszögű volt; négy oldalú filagóriaszerű fedéllel; ajtaja hátul, hogy elragadás esetében veszély nélkül lehessen belőle kilépni; tengelyei, mint a vasúti kocsiknál, a kerékekkel együtt forogtak, az első kerekeknél más és a hátsóknál megint más mechanizmussal. Télben egy kis pléhkemencze volt benne, melynek kinyuló csőkémenye úgy füstölt, mint egy kis lokomotív. Mikor legelőször kiindult vele, a nép összesereglett az utczákon s megbámulták, mint a Fulton gőzhajóját.

De Bolyai nemcsak a matematikával, technológiával, költészettel, s a mi fiatal korától fogva kedvenc foglalkozása volt, a kertészettel, hanem a nyelvészettel, rajzolással és a zenével is sokat foglalkozott. Tökéletesen bírta anyanyelvén kívül a latin, görög, angol, francia, német és román nyelvet. Mikor látta, hogy gyermekei mily sok bajjal jutnak el a *faba-fabae* bemagolásához, kedélyesen elbeszélte, hogy minő rendszert követett ő az idegen nyelvek tanulásában. T. i. megunván a sok szókeresgélést a lexikonban, előbb megtanulta a lexikont tökéletesen s azután fogott a fordításhoz. Oly éles emlékező tehetsége volt, hogy a mit gyermekkorában megtanult, késő vénségében is tudta; az idegen nyelveket, noha alig volt bennök gyakorlata, mindvégig el nem felejtette. Képes volt öregségében a régi klasszikusokból, vagy angol, francia,

német művekből bármikor idézni. Shakespeare-ből sokszor lapokat elmondott könyv nélkül s nyomban fordította is magyarrá.

A mi zeneismeretét s képzettségét illeti: többször elbeszélte, hogy gyermek- és fiatal korában az itthon hallott czigányzene nem sok hatással volt reá; de Göttingában az első opera hallatára a zenét s különösen a hegedűt úgy megkedvelte, hogy másnap egy hegedű-tanítóhoz ment leczkéket venni. A tanító figyelmeztette, hogy elkésett a hegedű-tanulással, mert már ujjai sebességet sohasem szerezhetnek, s ez okból nem is akarta tanítványul elfogadni. De oly nagy volt benne a vágy, hogy teljességgel nem tágitott és szigorúan követelte a tanítótól, hogy teljesítse kötelességét és a fizetni kész tanulni vágyót tanítsa is. Végtére, miután a mester a lelkesült fiatal embertől semmikép sem bírt menekedni, elfogadta tanítványul és rendes leczkéket adott neki. Fáradozása nem is volt eredménytelen; mert tanítványa kitartó szorgalommal annyira vitte, hogy a nagyobb sebességet nem kívánó darabokat erős taktussal s nagy pontossággal eljátszotta. Tanítója, ki előbb nem akarta tanítványul elfogadni, nagy megelégedését és örömét fejezte ki előhaladásán. — Ifjú tanár korában a hegedűt a kevesebb sebességet kívánó brácsával cserélte fel s ebben is annyira begyakorolta magát, hogy társas zenében, nehéz quartettekben is, pontosan lejátszotta a maga darabját. A zene iránti érzéke, ízlése, ítélő tehetsége annyira ki volt mívelve, hogy előtte a zene mezején a legmagasabb régióig — mint állítják — terra incognita sehol sem volt. „A zene elméletéről“ írt munkát is, a mely azonban kéziratban maradt. Kitűnik ez azon levélből, melyet gr. Teleki Ferenczhez 1855. október 15-ikén intézett,

s a melyben szó szerint ez áll: „ha a musika theoriájáról s matematika geografiáról (népszerűen, kevés tudományos toldalékkal) s többféle (nagyobbára mathesisi) miscellaneákkal kinyomathatom, azokból is küldök“ (t. i. a maros-vásárhelyi bibliothekának). Azonban ezek a művei is, valamint a kemenczékről írott munkája, még valahol lappanganak. Kár, hogy még életében be nem adta e kéziratokat a maros-vásárhelyi kollégium könyvtárába, hol biztosan megőrizték volna, valamint maiglan is kegyelettel őrzik egy fapohárban azon hamvakat, melyek szépirodalmi kéziratnak 1836-ban a kolera-járvány ideje alatt történt szántszándékos elégetéséből fenmaradtak. „Apám — mondja Bolyai Gergely — egy egész nap régi kéziratok összeszedésével és elégetésével foglalkozott. Én, mint kis gyermek, nem tudtam miféle papirokat égetett el, s akkor nem is mondotta meg, hogy mik voltak, mindaddig, míg felnőtt fiatal ember nem lettem“. Elég kár volt — teszi hozzá a hálás fiú — mert sok szép eszme lett a lángok martaléka. Ezek hamvait tette le egy fapohárban a kollégium bibliothekájába, s ott őriztetnek azok ma is.

Bolyainak, mint tanárnak, paedagogiai és didaktikai elvei kiviláglanak azon két nagybecsű impurum fogalmazványból, melyek fiának, Gergelynek iratai közt találtattak meg.

Az első kézirat 1830—1831-ből való impurum, mely napvilágot eddig nem látott.¹ Ez egy terv vagy értekezés a népiskolai rendszer újjáalakítása tárgyában. Nevezetes, hogy mindazok az elvek s eszmék,

¹ Bolyai e kéziratát, több másokkal együtt, a M. Tud. Akad. Matematikai Értekezései XI. kötetében a 139—149. lapokon tettem közzé.

melyek ma mint a legújabb kor vívmányai szerepelnek, ebben már félszázad előtt le voltak téve, s talán eredetibb alakban, czélszerűbben javasolva, mint a hogy ma foganatosítva vannak. A községi iskola s a tanfelügyelőség eszméje már benne van, a reáliskola föl- említtve stb.

A második kézirat azon javaslatnak impuruma, melyet Bolyai bizonyos kérdőpontokra adott válaszképen 1852-ben, Ő felségének m.-vásárhelyi legmagasabb látogatása után, az erdélyi Méltóságos Consistoriumhoz intézett. Nagy visszatetszést kelthetett e javaslat a Consistoriumban, mert a 78 éves Bolyai többek közt azt is javasolja, hogy a n.-enyedi hires kollégiumot föl kell oszlatni, az osztrák kormánytól a protestáns iskolák számára segélyt kell kérni, tan-nyelvül be kell hozni a német nyelvet stb. Mindenesetre nagy erkölcsi bátorság s a népszerűség teljes megvetése kívántatott ahhoz, hogy egy protestáns magyar ember abban az időben efféle javaslatot mert a Consistorium elé terjeszteni, s egyszersmind jellemzi politikai nézeteit is.¹ Kossuth lángeszét nagyra becsülte, de forradalomra vezető politikáját élesen elítélte. „Könnyű — mint mondá — az állam szekerét kerékvágásából kikökkenteni, de évtizedek múlnak el, míg újból a rendes vágásba jut.“ — 1848-ban az első m. minisztérium kineveztetésekor így nyilatkozott: „Nagyon szép! örvidenék rajta, ha így maradna! de nem állandó, mert vér fog folyni, az orosz bejön és abszolútizmus következik. Erdélynek pedig a jövője: a Galliczia sorsa és zsidó-ország!“

¹ Ugyancsak 1852-ben egy füzetet nyomtatott és adott ki „Szívhangok“ cím alatt, üdvözlétül Ferencz József Ő Felségének, Maros-Vásárhelyt, júl 31-ikén 1852. 4-r. 12. lap.

Bolyainak az ő irodalmi munkásságában volt még egy különös specialitása: gyászjelentések, rövid nekrológok írása néha versben, de legtöbbször leendő prózában. Ezek közül a legkitűnőbbek: a br. Kemény Simon és id. Szász Károly barátai halálára írottak.

A M. Tudós-Társaság Bolyait még a Tentamen megjelenése előtt, 1832. márczius 9-ikén a matematikai osztály lev. tagjává választotta. Sem székfoglalót, a mi akkor nem is volt szokásban, sem más előadást az Akadémiában nem tartott ugyan, de megválasztására, úgy látszik, büszke volt, mert azt a két lapnyi kis közleményét is, a melyet a Tud. Társaság kiadásában megjelent Tudománytár 1834-ik év folyamában a maroszlaki lakodalmi szokásokról közzétett, így írta alá: „Bolyai Farkas, a m. tud. Társ. lev. tagja“. A Tud. Társaság ügyrendének megfelelően, 1840. október 25.-én beküldötte önbioγραφiai jegyzeteit, melyekből Toldy az 1863-ik évi Almanach-ban a következő megható sorokat idézi: „Születtem 1775. február 9-ikén; tanultam Enyeden, Kolosvárott, Jénában, és Göttingában. Több évszámot nem igen tudok, nem is csinálván magamból oly nagyot, hogy az a figyelmet megérdemelje. A bimbó s a virágzás is sokat ígért, de jég érte a termést. Azzal ugyan, a mi kevés jutott, mint az evangéliumi szolga, kereskedtem, de mostohák voltak a körülmények. A mit fogyatékok-időmből megtarthatok, még kárpótlásra fordítom; de este van már, s az elhervadt földi remény meghajolva a harmat alatt, más nap reggelére vár“.

Családi életéről fia a következőket jegyzi fel. Bolyai kétszer nősült: először, kevés idő múlva külföldről hazajövedele után, elvette Benkő Zsuzsánnát, a kolozsvári orvos leányát. Ettől született 1802-ben János nevű fia, a már gyermekkorában híres matematikus,

férfi korában jeles genie-kapitány, híres vívó, virtuóz-hegedűs, ki mint nyugalmazott tiszt halt el M.-Vásárhelytt 1860-ban.¹ Első házasságában Bolyai szerencsétlen volt, mert neje, mint föntebb is érintve volt, négy évig tartó, olykor dühöngésbe fajuló őrültségének korai áldozata lett. Másodszor 1824-ben M.-Vásárhelyről nősült, egy köztisztletben álló kereskedő leányát, Somorjai Nagy Teréziát vévén nőül, ki 1833-ban tüdővészben halt el. Ezen második házasságából született 1826-ban Gergely nevű fia, kinek eme feljegyzéseket köszönjük. Gergely kis korában gyenge idegzetű levén, atyja saajátságos módon akarta megerősíteni. Ő ugyanis még jó erős férfi korában előre megcsináltatta maga számára a koporsót, s azt folyvást a szobájában tartotta. E koporsóban hálatta, megedzés végett, 8—9 éves Gergely fiát.

Családi körében rendszerint igen kedélyes, álmatlan éjszakák után nagyon zsémbes volt. Társaságban pedig, minden gondját otthon hagyva, mind férfiak, mind nők körében könnyű, kedves, elmés társalgó volt. Oly körben, hol szellemi táplálékra talált, oly exaltált tudott lenni, hogy a testi táplálékról egészen megfeledkezett. Így történt ez 1847-ben N.-Enyeden, lángeszű barátja, id. Szász Károly tanári pályájának 25 éves jubileumán. A találkozás sok rég nem látott kedves emberével úgy elragadta s oly élénken társalgott, hogy egy fogás ételből sem vett. Ebéd végén Szász Károly ezen szavaira: „hiszen te semmit se ettél!” ocsúdott fel, s ekkor vette csak észre, hogy étlen maradt. — Életrendje különben a mértékletesség netovábbja volt, ételben és italban. Fiatal korában

¹ (L. életrajzi adatait a függelékben.)

rendkívül nagy pipás volt, de rossz hatását érezvén, elhagyta és csak ritkán s csakis vacsora után élvezett egy-két pipa vitnyédi dohányt, felváltva a Gausstól és br. Kemény Simontól emlékből bírt pipáiból. Szemeit önmaga feltalálta s készítette szemvizével úgy tudta konzerválni, hogy látása szemüveg mellett élte fogytaig nem hagyta el, pedig az orvosok még gyermekkorában azt rendelték, hogy olyan pályát ne válasszon, a hova szem kell, minthogy szemeit még gyermekkorában az önmaga készítette puskapor föllobbanása veszélyesen összeégette.¹

Bolyai közepes, szikár természetű, szívós természetű férfiú volt, élénk villogó szemekkel, kétfelé választott hosszú hajjal. Impozáns alak volt, megjelenésével tiszteletet gerjesztő. Fiatal korában, azon arczkép után ítélve, melyet barátja br. Kemény Simon festetett róla s mely jelenleg br. Kemény Györgynek, Torda-Aranyosmegye főispánjának birtokában van, annyira hasonlított Schillerhez, hogy midőn a m.-vásárhelyi kollégium egyik tanára br. Kemény György előtt említette, hogy a kollégium is meg akarná szerezni az ifjúkori arczkép másolatát, azt a választ nyerte: „bátran vehetnek egy Schiller képet s írják alá: ² Bolyai“. Fiatal korában jó rajzoló lévén, tükörből levette magát pasz-

¹ Nagyon jól tudván egészségére vigyázni, beteg ritkán volt; orvoshoz, maga személyére nézve, csak egyszer folyamodott, t. i. midőn az ülő munka szokott következményeitől menekülni akarván, barátjához, a régebbi időben M.-Vásárhelytől élt dr. Szotyorihoz fordult tanácsért. Az orvos javallatának nem lévén semmi eredménye, mindennapi lovaglással kísértette meg a gyógyulást, s ez csakhamar használt is. Egyszer lovaglásból hazatértében találkozik az utcán dr. Szotyorival, s így szól hozzá: „vedd le a kalapod lovam előtt; ez kigyógyított, a mit te nem tudtál megtenni“.

² Dr. Vályi Gábor, kolozsvári egyet. tanár úr szives közlése.

tellel, még pedig — a mint utóbb mondotta — jól eltalálva. Egy sokkal későbbi olajfestésű arczképe, mintegy 70 éves korából, fia Bolyai Gergely birtokában van.¹ Ezeken kívül van még egy közkézen forgó fotografiai fölvétel, mely a ravatalon fekvő Bolyai nemes vonásait tünteti elő.

Baráti köre a társadalomból mind szellemi tehetség, mind jellem tekintetében kimagasló férfiakból állott. Legbensőbb barátja, br. Kemény Simon volt, kihez a gyermek- s fiatalkori illúziókban gazdag éveit itthon s külföldön a legszorosabban fűzték, s kivel mind műveltségök iránya, mind a tudomány iránti szeretetök kapcsán teljes harmóniában állott. Br. Kemény Simon korai halála 1826-ban a legmélyebb benyomást tette reá. — Zeyk Dániel, Marosszék egykori főkirálybírája s kormányszéki tanácsos is igen kedves barátja volt, valamint id. Zeyk Miklós, ki minden világi élvezettől visszavonultan, egész életét a tudománynak szentelte; id. Szász Károly, n.-enyedi tanár s Erdély egyik legkiválóbb államférfia; Vajda Dániel, a báró Kemény Simon fiainak volt nevelője; Hegedűs Sámuel, szintén n.-enyedi tanár s utóbb szászvárosi lelkész stb. Külföldön is volt több fiatalkori barátja s köztük a nagy Gauss Göttingában, ki egyetemi tanulótársa volt. Rövid ideig voltak együtt, de a baráti viszony annál tartósabb volt. Mikor Bolyai Göttingából elindult, Gauss 10 mérföldre kíserte el gyalog, s egy hegy tetején váltak el egymástól örökre, mert az akkori nehéz közlekedés miatt többé nem találkozhattak. De azért a baráti viszony fenmaradt köztük: egész éltök végeig levelezésben állottak egymással. A korábban elhalt Gauss emlékére

¹ Koncz József, m.-vásárhelyi tanár úr közlése.

a hannoverai király Princeps mathematicorum köriratú ezüst- és bronz-érmét veretett s két darabot Bolyai Farkasnak, mint Gauss barátjának rendelt küldetni. E két érem a maros-vásárhelyi kollégium könyvtárában őriztetik, a hannoverai király rendeletéből írt levéllel együtt. Hogy Gauss mily sokat tartott Bolyai felől, ismeretes Sartorius v. Waltershausen művéből; de viszont Bolyai is mindig a legnagyobb elragadtatással nyilatkozott Gaussról. A „Kurzer Grundriss eines Versuches“ 44-ik lapján matematikai óriásnak nevezi, „welcher aus erhabenen Thürmen, von den Sternen bis auf die tiefe Gründe mit gleichem Auge sieht“. Mikor Gauss haláláról értesült, a göttingai tudós-társaságnak — ennek fölkérésére — megküldte Gausstól kapott leveleit s több adatot Gauss ifjúkori életéből, eme hexametereket csatolva hozzá:

Summa et ima simul penetrans vix exstitit alter,
 Utraque digna etiam promovit acumine eodem.
 Mens ingens, fulgore carens, sed lumine pollens,
 Quod mors frangendo fracta ipsa extingvere nequit,
 Atque Deo, ut Newton gaudentes pectore puri
 Aetherei coelos pervadunt ultteriores.¹

Bolyai 47 évi tanári szolgálata után 1851-ben, testi erejében már megtörve, nyugalmaztatásáért folyamodott. Kérelmét 1851. november 16-ikán teljesítették s a leghizelgőbb kifejezésekkel, szállása meghagyásával

¹ Ponori Thewrewk Emil, akad. r. t. úr szabad fordításában:

Mindennek velejébe hatott, mint senki se jobban:
 Földerítette a legmélyebbet s legmagasabbat.
 Ritka nagy ész, nem villámló, de világot özönlő:
 Bár elhunyt, a halál nem bírta eloltani fényét.
 S Isten színe előtt, mint Newton, úgy ő is a tiszta
 Lelkek közt örvend, s ott jár a boldog egekben.

s egész fizetésével nyugalmazták. Testileg megvolt ugyan törve, de lélekben nem hogy megtörve, de még megfogyva sem lévén, azután is folytonosan dolgozott, míg végre 1856. június havában szélhűdés érte, s ez augusztusban ismétlődött. Erről Gergely fiát hozzá írt levelében így értesíti: „már a harmadik következik, mint a törvényben az exekúció a 3-ik lépés. A halál a kórón megszegyenült kaszáját most jobban feni ki a 3-ikra“. A halál nem sokára be is következett; a rendkívüli szellem 1856. november 20-ikán, 82-ik évében aludt ki.

A halál gondolatával már korán előre ki volt békülve. Saját gyászjelentését maga írta meg s 1855-ben egy évvel halála előtt ki is nyomatta. Meghatóan nyilatkozik ebben saját munkásságáról, midőn ezeket írja:

„Én tavaszomból akkori barátim temetőjén egyedül a halál kertében egy idős fa, melynek havas feje a lement nap után hajlott, s odvából bagoly huhog a hajdan fülemüle-hangok közt virágzott remények kórói felett, a 8 Trója-időn védett gyenge várat kitett fehér zászlóval adom fel. S ámbár sok jeles tanítványaim szép sorára nézve vissza, hűnyok el; hogy betegesen s az élet gondjaitól és sok más keresztől elnyomottan, sokfelé oszlott, egyre sem elég erővel, még a tudomány alapossága iránti szenvedélyért is sokaktól megfeszítetve, többet nem tehettem, bocsánat minden felől!! Adjon Isten mind jobbakat nálamnál! hogy midőn kevesünk is mind külföldről vettük, adhassunk vissza is valamit! Erre segítse Isten mind az Előljárókat! mind a tanárokat! mind a tanítványokat!“

Gyönyörűen ír gr. Teleki Ferencz Bolyai haláláról, Szász István tanárhoz 1856. november végén intézett levelében:

„Előre tudjuk ugyan, hogy a hanyatló Nap nem sokáig fog nekünk sugározni, de mégis sajnosan esik, mikor lehanyatlott. Ily sajnós érzéssel értettem becses leveléből Tekintetes Bolyai Farkas úrnak, ezen föl-emelkedett eszű és gyöngéd szívű, úgyszólván egyedül álló férfiúnak halálát, kiben a hideg mathesis mellett a meleg poézis létezett. A távolságban ragyogó csillag, mely sokkal magasabban áll felettünk, mintsem hogy sugárainak hatását érezhetnők, jelképezhetné az ő megjelenését: valamint eltűnik a csillag, mikor beborul az ég, eltűnék ő is hazánk besötétülő látköréről“.

FÜGGELÉK.

Bolyai János, született 1802. december 15-én Kolozsvárott. — Anyja, Árkosi Benkő Zsuzsánna, érdekes arcú, jeles elmébéli tehetségű, de szerencsétlen beteg nő volt. Már fiatal asszony korában hysteriában szenvedett s e baja utóbb nymphomaniává fajult el. Mikor férje, Jánost 15 éves korában, a genie-akadémiára akarta küldeni, a szegény asszony így nyilatkozott: „ittthon ne maradjon, de ha elmegy, meg fogok örülni!“ S ez csakhamar be is következett; 4 évig élt még ily szerencsétlen állapotban. Sokszor Istennőnek, az égben trónon ülve képzelte magát s ilyenkor nagyszerű szónoklatokat tartott, melyeket férje egy nyolczadrétű füzetbe gyorsan mind feljegyzett; máskor meg állat módjára négy-kézláb mászkált a földön s az éjszakákat mellette virrasztó férje haját tépte. A szerencsétlen nő testvérei is excentrikus emberek voltak; egyik kivégezte magát, a másik ifjúkorában Törökországba vándorolt s renegát lett.

Bolyai Farkas e házasságáról így nyilatkozott Gergely fia előtt: „haza jöttem az egyetemekről; a világot nem ismertem, a nőkkel kevés érintkezésem volt, tapasztalatlan voltam. Elmentem Kolozsvárrt egy bálba; szegény első nőmet megláttam, belebolondultam, elvettem; — de eléggé megadtam a szerelem árát“.

János nevelésére atyja sok gondot fordított s nagy áldozatokat hozott érte. Collegiumba nem adta, a legjelesebb deákok

közül házi tanítót tartott neki. Első tanítója Vajda Dániel volt, később a b. Kemény Simon fiának instructora; a második Csapói Szilágyi József, a mostani kis-küküllőmegyei alispán atyja. Ezek-től tanulta a tantárgyakat, az egy mathesis kivételével; ennek tanítását az apa magának tartotta fenn. Haladása a mathesisben oly villámgyors volt, hogy — mint atyja akárhányszor elbeszélte — be sem várta a theorema megbizonyítását, a probléma megfejtését, előre elmondta azt. „Mint az ördög, előmbé ugrott — atyja szavai — és sürgette, hogy menjek tovább!” Tizenkétéves korában letette a rigorozumot (a 6 gymn. osztályról) és az akkori szokás szerint subscribált deáknak. Rigorosumi fordítása magyarból latinra oly kitűnő tacitusi stilussal volt írva, hogy a tanárok nem győzték eléggé dicsérni. Két évig volt deák s végezte a philosophiát, jobban mondva bejárt ostáblázni. Előadásra csak nagy ritkán ment. A téli vizsga közeledtével a történelem akkori tanára, Antal János, később reform. püspök, elpanaszolta az atyjának, hogy János mindig csak ostáblázik, előadásra nem jár; a censura itt van, mi lesz már most? Az apa elővette a hanyag fiút, megdorgálta — mit ő számba sem vett; — egyszer-kétszer átolvasta a cursust s felment a vizsgára; eminenter felelt, akár hol, s akár hányszor szólították föl, mindenütt otthon volt. A következő félévben is folytatta az ostáblázást; tanára sem szólt semmit, s a vizsgán megint jól ment minden.

Ha atyja beteg volt, őt küldte fel előadást tartani az akkori bajszos deákoknak, kik a 13 éves gyermeket jobban szerették hallgatni, mint az atyját, mert jobban megértették. Már 12 éves korában oly kitűnő hegedűs volt, hogy a legnehezebb darabokat első látásra lejátszotta. Abban az időben adták talán elő az első operát M.-Vásárhelytt, melyen a szerző is, ki vak volt, megjelent. Az első hegedűt egy százsz fiatal ember, a másodikat János játszotta. Előadás közben elszakad a primista hegedűjének egyik húrja; hirtelen kótát cserélnek s a gyermek első látásra úgy játssza a primet, hogy a vak compositeur, ki addig mind zúgolódott, felkiáltott: „bravó! most dominál a prim“.

Mint már említettük, 15 éves korában ment fel a genie-akadémiára. Ott egy alkalommal János főherczeg, mint az akadémia felügyelője, meglátogatta az osztályokat s a tanárt felszólította, hogy hívjon fel valakit az új tanulók közül. Bolyaira esett a választás; a tanártól eléje adott problémát a táblán gyorsan

kidolgozza, azután tovább megy a következőre; ennek megfejtése után még tovább. A főherczeg elbámult a gyermek lángeszén s roppant ismeretein; dicsérettel szakította félbe, azt mondván a tanárnak: ennek a fiúnak a keze alá kell adni a többieket is, mert ez többet tud az egész osztálynál. Kevésszel utóbb erdélyi mágánások voltak fenn Bécsben a főherczegnél, kihallgatáson. A főherczeg elbeszélte nekik, hogy milyen zseni egy fiú van Erdélyből az akadémián, s kérdezte tőlök, hogy ismerik-e az apját? Nemcsak ismerték, de nagyon jó emberei is voltak. Elmondták, hogy az apa is milyen lángész. A főherczeg azt izente tőlök az atyának, hogy a fiában nagy öröme van, s ha különben jól viseli magát, nagy előmenetelre számíthat. Az 5 évi cursust legkitünőbbben elvégezve 20 éves korában, mint kadet lépett ki a genie-corpshoz; 21 éves korában hadnagy, 22 éves korában főhadnagy, 24 éves korában kapitány. A hadseregben első matematikus, első virtuózhedgűs, de fájdalom első vívó is. Polytonosan párbajai voltak s több közülök halálos végű, s ő mindig a győztes fél. Egyszer egy lovasezrednek tizenhárom tisztje hívta ki; elfogadta, mind a tizenhárom kihívást, csak azt kötvén ki magának, hogy két-két párbaj közt egy darabot szabadjon hegedűjén eljátszania. Mind a tizenhárom ellenfelét legyőzte. Conduiteje „unverträglich;“ végtére ő is beleunt s talán őt is megunták. Önként-e vagy figyelmeztetésre? nem tudni, nyugalmaztatását kérte; meg is adták neki 1833. június 16-án, azon feltétel alatt, hogy a mikor tetszik, visszamehet; hülapedni küldték a polgári életbe.

Még tényleges katonai szolgálatában írta a világhírű Appendixet, a mint ennek címlapján: auctore Joanne Bolyai de eadem, Geometrarum in Exercitu Caesareo Regio Austriaco Castrensium Capitaneo olvasható. Eme 26 lapnyi értekezés megjelenését a Tentamen függelékébe apa és fiú között sűrű levélváltás előzte meg, kiválóan matematikai tartalommal. Fájdalom e leveleket nem őrizték meg. Ezekből lehetne földeríteni azt az érdekes tudomány-történeti kérdést, mennyiben osztozik az apa és fiú az Appendix szerzősége érdemében. Valószínűnek látszik, hogy az eszmében az apának is van érdeme, a kidolgozás azonban kétségtelenül egészen a fiúé. Ha Bolyai Farkasnak ebben is lett volna része, úgy az ő ártatlan kedélye és hímzetlen őszintesége, mely az öregebb Bolyait oly kiválóan jellemzi, bizonyára nem engedte volna meg, hogy az Appendix szerzőjéről annyi lelkesült-

séggel és elragadtatással nyilatkozzék, a mint ezt több alkalommal, de különösen az Arithmetika Elejének második kiadásában (M.-Vásárhely 1843) a 185. lapon teszi. „Az Appendix — mondja Bolyai Farkas — foliánsokat érő kis munka, a tiszta igazsághoz hív mértanász előtt oly szép, szükséges eredeti és colosszális mív, hogy annak szerzőjétől hasonlókat várni, sőt igényelni lehet. Hány nagy fők hiába próbálták a legújabb időkig, az Euclides alkotmánya edjik főalapját biztosítani? s csak edj feltételen álló űrtan maradott: még az említett kis munkában, attól független s minden esetre igaz űrtan állíttatott fel s megmutattatott, hogy van terj, melyben az egész Euclides systemája is igaz; s a gömbi három szögtn, a gömb terje sat az euclidesi XI. Axiomától független hozatott le, és ezen XI. Axiomának (melynek igazsága a többivel szintűgy megállhat, mint a nem igazsága) nem igazsága esetére a kör négyszögíttetett sat. Ezen munka a nagy Gauss dicséretát megnyerte: de még kevesen látják becsét, holott szószaporítás nélkül, remek tisztán van írva.“ Így nem írt volna az öreg Bolyai, ha az Appendix szerzőségében része lett volna.

Bolyai Jánosnál a várt hűlepedés nyugalomba lépése után sem következett be s nem is váltotta be azokat a jogos reményeket, a melyeket az Appendix zseniális szerzőjéhez kötni lehetett. 1833-ban hazajöve, apjához M.-Vásárhelyre költözött; talán egy évig laktak együtt folytonos viszálkodásban. Az apa gyöngéd költői kedély, a fiú rideg önző lelkület; amaz szereti az embereket, rajong a természetért, ez megvet embert, világot, egyaránt. Csak egyben hasonlítanak: mind a kettő vérmes, lobbanékony természetű. A folytonos egyenetlenségnek az a vége, hogy a fiú teljesen megfeledkezik magáról s atyját kihívja párbajra. Az apa a kard helyett mázsás dorgatoriumokkal felel; elűzi házától a hálatlan gyermeket. János külön költözik s egyideig még M.-Vásárhelyt lakik, míg végre az atyja, testvér-öccse, Bolyai Antal közben jöttére, beleegyezik, hogy a fiú menjen gazdálkodni a domáldi kis birtokra. Tíz évig lakott itt teljes elvonultságban, Marsnak és Minervának bucsút mondva, hozzá nem illő viszonyok között. Tíz évig nem is találkozott atyjával. 1843 tavaszán magába szállt, bejött meglátogatni és megengesztelni a szegény jó apát; hat hétig volt nála, de minthogy ismét elkezdődött köztük a viszálkodás, kiment megint Domáldra. 1846-ban végleg beköltözött M.-Vásárhelyre s ott lakott 1860-ban január 27-én bekövetkezett haláláig;

viszonya azonban az ugyanott lakó atyjával mind végig feszült maradt. Réthy Lajos egy jelenetet rajzol Bolyai Farkas halálos órájából, mely annyira jellemző János lelkületére, hogy méltónak tartom a szó szerinti idézésre.

„Halálos óráján éppen nála voltam“ — beszéli Réthy Lajos

„Csendesen feküdt ágyában, úgy tetszett öntudatlanul; de hogy nem volt öntudatlan meglátszott később.“

Kezemből voltak Arany költeményei; félrevonulva olvasgattam. Bolyai János, az öregnek lángeszű fia, mellém lépett s gúnyos hangon kérde: Valami új poéta?

— Igen, mondtam, Arany; azt hiszem, ismeri már a százados úr?

— Nem ismerem! Írt-e ez valami olyat, a mi már százszor meg ne lett volna írva? No lássunk egyet.

Zách Klárára nyitottam. Ő rémítő kicsinylő arczzal olvasni kezdé:

Király asszony kertje
Kivirult hajnalra —
Fehér rózsza, piros rózsza.
Szőke leány . . .

Itt megszűnt és sebesen a kandallóhoz ment. Alig tudtam a könyvet megragadni, hogy be ne hajtsa.

— Ez az én birálatom, monda, midőn be akarta hajítani. Lám ez se tud egyebet, csak virág és leány . . .

— Egyéb is van itt, kérem; megmutatom.

— Szükségtelen! Az emberiségnek minden szenvedését, visszaesését csupán a költészet okozta. Sokszor mondtam az öregnek is, hogy hagyjon fel vele. Nem tévé. Leélte életét haszontalanul.

Az utolsó szavak már tüzzel és hangosan voltak mondva.

A beteg csendesen fölemelé a kegyeletről megfélemedezett fiúra tekintetét, és e tekintet olyan sokat mondott! azután megint lecsukta pilláit, és fel sem nyitá többé soha!

Az utókor most már meghozhatja kettejük: az apa és fiú fölött az ítéletet. Nem Bolyai Farkas, hanem János „élte le életét haszontalanul“, Értékesítetlenül hagyta elparlagosodni azt a nagy matematikai lángeszűt, mely atyja örökségeként agyában lakott. Az anyai örökség — a szerencsétlen vérmérséklet — hatalmasabb volt az apainál. Az Appendixen kívül nem tett közzé s nem is fejezett be soha semmit. Néha-néha, az érzéki élvekből nagy ritkán

felocsúdva, vissza akart térni a matematikához. Halála után papirjai között egy értekezés némi töredékeit találták, mely e címet viselte : „Principia doctrinae novae quantitatum imaginariarum perfectae uniceque satisfaciens, aliaeque disquisitiones analyticae et analytico-geometricae cardinales gravissimaeque; auctore Johan. Bolyai de eadem, C. R. austriaco castrensi capiteo pensionato. Vindobonae, vel Maros-Vásárhelyini, 1853.“ Azt is ígérte, hogy egy munkát fog kiadni *Tan-tan* (Tanok tana) cím alatt, mely minden könyvet nélkülözhetővé teszen! A magyar nyelvet világnyelvvé szerette volna tenni; minden szép hangzásától megfosztva, Bugát-módra agyon csonkítva, a magyar gyökökből szótárt akart készíteni, a kigondolandó világnyelv alapjául! Eszméi a fennálló világrendtől teljesen eltérőkké váltak, valami sajátságos cynismus lepte el az egész embert, s mint elzüllött genie halt meg.

De azért Bolyai János neve a matematika történetében halhatatlan. Az Appendix megmarad örök emlékeül !

SZTOCZEK JÓZSEF EMLÉKEZETE.¹

Századunk közepén és harmadik negyedének első felében, mind irodalmi, mind társadalmi hatásuknál fogva, hárman tűnnek ki azon hazánkfiak sorából, kik tollal és előszóval magyar nyelven művelték és hirdették a fizikai tudományt.

Működésök iránya és hatása mindhármoknál mérőben különböző, de egyben teljesen megegyeznek. Mind a hárman autodidakták a szó legszorosabb értelmében és csak azután, mikor már fizikát tanítanak, kezdik maguk is tanulni e tudományt.

Az egyik, mint Hegel követője, tér vissza a külföldi egyetemekről. Azonban a főiskolának, melyen tanít, nem bölcsészre s különösen nem ilyen bölcsészre, hanem esetleg éppen fizikusra van szüksége. Tanít tehát mindvégig fizikát, de természetesen csakis filozófiai irányban. Tanítványai rajongnak érte, s egy Petőfi, egy Jókai évek múlva is, mikor már országos híró férfiak, áldólag ejtik ki *Tarczy Lajos* nevét.

A másik egy tanítórend tagja. Oly tanártól tanulja a fizikát, kinek nevét legjobban ismerik a magyar

¹ Előadatott a M. Tud. Akadémia 1892. október 31-iki ülésén.

történetírók, mert egy nagy szorgalommal írt segéd-könyvvel, az Index alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae-val ajándékozta meg irodalmunkat, t. i. Czinár Mórtól. A fiatal benzés, ily vezetés mellett is, minden szabad idejét a fizikai múzeumban tölti. Végezze hát előbb a theológiát s legyen aztán fizikus: valóban az lett, a qualitativ fizika kitűnő mestere. Nem méregetett ő — hisz hogyan is tanulhatta volna ezt meg — csak megfigyelt, de ebben s a mechanikus leleményességben sokáig utólérhetetlen maradt. Az elektromosság tanának története, ha majd egyszer meg leszen írva, nem egy lapján fogja hirdetni szeretve tisztelt nesztorunknak, *Jedlik Ányos*-nak dicsőségét.

A harmadik, a legfiatalabb hármok között, mérnöknek képezi ki magát s még 1844-ben is, 25 éves korában, azon töprenkedik, vajjon mint gyakorló földmérő keresse-e kenyerét, vagy pedig, mint az elmélet embere, tanszékért versenyezzen. És ő belőle lesz majdan a mérő fizikának első képviselője Magyarországon. A jelen órát az ő emlékezetére szenteli Akadémiánk, s midőn emléke felújításával engem bízott meg, a tanítványban is a mestert tisztelte meg.

* * *

Sztoczek József 1819. január 19-én született Szabadkán, jómódú iparos szülőktől. Már elemi iskolás korában kitűnő tanuló; nem a gyermekjátékokban, hanem a könyvekben találja örömét:

„Olvas a nagyobbik, nem ügyelve másra;
E fiúból *pap* lesz akárki meglássa!
Legalább így szokta mondani az apjuk,
Noha a fiú nem imádságon kapkod.“

A gymnasium akkori hat osztályát Szabadkán végzi; innen 1834-ben Pécsre megy a philosophiára. Atyja ez évben meghal, özvegyére hat árva nevelésének gondját hagyva. Az idősebb fiúkat mielőbb szárnyra kell bocsátani: Mihály legyen szabó, József pedig pap, boldogult atyja akarata szerint. 1835 őszén, kitűnően megállott versenyvizsga után, föl is veszik a pécsi egyházmegye noviciusai közé s 79 iskolatárs között mint eminens primus végzi a philosophiai cursust. A következő tanévben a pesti kir. seminarium papnövendéke; itt azonban már nem megy a tanulás oly kitűnő sikerrel: a homiletikából és a jus ecclesiasticumból már csak 10-ik eminens. Érzi, hogy a theológiára nincs hivatása; lelke egyensúlya megrendül, évekig gyötri a gondolat, hogy rosszul választotta pályáját. Mint negyedéves theologus, 1840 tavaszán, a buda-újlaki templomban nyilvános hitszónoklatot tart. Elégedetlen szónoklata sikerével, elégedetlen önmagával. Kitör belőle a végleges elhatározás. Bejelenti kilépését a seminarium rectorának. Szaniszló Ferencz rector, később Nagyvárad püspöke, sajnálattal ereszti el a mindenkitől szeretett növendéket, s a meleg hangú távozási bizonyítványban kiemeli többek közt azt, a mi Sztoczek megjelenésében és társadalmi föllépésében mindvégig jellemző maradt: a komoly, de mindamellett kedves előadási modort (*gravemque simul tamen affabilem conversandi rationem*). Társai könyek közt búcsúztak el a világi élet zajos tengerére szálló, kedves baráttól.

Egyelőre maga sem tudja, hová fogják sodorni a hullámok. Négy évet jóformán elvesztett életéből; új pályát kell választani, még pedig olyat, a mely hamar meghozza a kenyeret, bármily szűk és keserű

legyen is az. A mérnöki pálya akkortájt a legkevessebbre becsültek egyike volt az országban, de két év alatt el lehetett végezni. Sztoczek ezt választotta.

1840 őszén belép tehát a tud. egyetemhez kapcsolt „Mérnöki intézet” hallgatói közé. Itt már ismét a régi kitűnő tanuló; másodéves korában elnyeri a legjobb növendék számára kitűzött jutalmat, a melynek „praemium geometricum” volt a neve. Tanárai, *Petzval Ottó* (a mathesis sublimiorból s az oeconomia ruralisból), *Wolfstein* (az architectura analyticából), *Jedlik* (a mechanikából), *Petzelt* (a geodaesiából és hydrotechnikából). Physikát az akkori mérnokok nem tanultak, s a mechanika is, a mit hallgattak, heti két órás popularis cursus volt.

Tanárai közül a legnagyobb hatással volt rá a kitűnő geodaeta, Petzelt József, a ki később oly tragikus sorsra jutott. (1848-ban Mészáros Lázár honvédelmi miniszter ugyanis Petzeltre bízta — ki mielőtt a tudományegyetem r. tanára lett, mérnök-kari főhadnagy és az olműtzi hadapród-iskola tanára volt — a Ludovika-akadémia újjászervezését és igazgatását; ezért azután 1849-ben megfosztatott az egyetemi tanárságtól, s valamelyik tanítványa oldala mellett a vidéken, mint földmérősegéd, fejezte be életét.)

Petzeltnek szigorú matematikai szellemű s a gyakorlati végzélt mindig szem előtt tartó előadásai legjobban lebilincseltek tanítványai figyelmét. Sztoczek már el is végezte a mérnöki cursust s időközben meg is nősült, de Petzelttől nem bírt megválni. Inkább nélkülözött és keserves correpetíciókkal kereste meg a napi kenyeret, csakhogy két éven át fizetéstelen assistens lehessen Petzelt mellett. Hányadik fiatalember tenné ezt ma meg? Pedig Sztoczek ezzel

vetette meg jövőendő nagysága alapját. Gyökeresen megismerkedett a mérőeszközökkel s megtanult mérni. Tanár és tanítvány együtt dolgoznak; amaz megírja németül, minthogy a magyarban nem eléggé jártas, a Kis katoprikai Kathetometert, emez lefordítja magyarra s egyszerre jelenik meg a német és magyar kiadás 1845-ben. E fordítás Sztoczek első irodalmi munkája.

Ez időben történt, hogy a helytartó-tanács, hosszú előkészület után, egy újfajta, Magyarországon eladig egészen ismeretlen iskola, a Pesten felállítandó ipartanoda több tanszékére, köztük egy fizikai tanszékre is, pályázatot hirdetett. A versenyzők között van Sztoczek is. Folyamodik, de nem a fizikai tanszékért, hanem azon tanítószékek *akármelyikeért*, a melyek e matematikai tudományokat, ú. m. „a szám-tant, elméleti és gyakorlati mértant és moztant, vagy a száraz- és vízépítésetet a mértani szerkesztésekkel, vagy az általános szám- és könyvvitelt illetik“.

A bölcsészeti kar igazgatója, mert ő eléje tartozott a concursualis examenek vezetése, teljes jóindulattal azt a tanácsot adja Sztoczeknek, hogy csak a könyvviteltani versenyvizsgán vegyen részt, a többiekben úgy sem lenne kilátása sikerre. Megfogadja a tanácsot és az egyetem bölcsészeti kara, valamint a helytartó-tanács is, őt jelölik ki első helyen a könyvviteltani tanszékre.

A cancellaria azonban nem nyugszik meg az egyetem fölterjesztésében; minden versenydolgozatot lefordíttat németre, és átteszi az egész ügyet a bécsi politechnikumhoz fölülvéleményezés végett.

A bécsi politechnikum teljesen fölforgatja a pesti egyetem kijelöléseit. Megengedi, hogy Sztoczek gya-

korlott matematikus, de a könyvvitelben nincs tájékozottsága. A versenyzők közt csak egy van, a ki tekintetbe jöhet és ez: Conlegner Károly. A cancelária mindenben igazat ad a bécsi politechnikumnak, s a szerint történnek a kinevezések.

Innen elesvén, másfelé kellett keresnie tanszéket. Ime a zágrábi akadémián megüresedik egy tanszék: de ez a fizika tanszéke. Megkísérti ezt is, s ismét őt jelölik ki első helyen, versenytársát, Wenzel Gusztávot, a ki akkor szintén fizikus akart lenni, a másodikon.

A zágrábi kinevezés, valószínűleg a bécsi fölülvéleményezés miatt, azonban soká elhúzódik; azalatt a pesti ipartanodán megismétlik a concursust a fizikai tanszékre, a mely a multkor eredménytelennek nyilvánított. A versenyvizsgán ketten válnak ki: Sztoczek és Szabó Alajos, az állatorvoslás későbbi érdemes tanára. Sztoczek mellett az dönt, hogy már harmadízben versenyez, s hogy szükség esetén, ha helyettesre lesz szükség, akármelyik tanszéket elláthatja.

Jellemző adatok ezek, t. Akadémia, arra a korra, a melyben Sztoczek nevelkedett s tudományos működését megkezdette. Szaktudomány, szakképzettség mellesleges dolgok voltak a tanári állás követelményei közt. Fac me talem, talis ero. A könyvviteltanra versenyző, nem is egy év mulva, fizikai tanszéket kap, és a fizikusból esetleg jogtörténész, esetleg állatorvos válik. S a mi a legcsodálatosabb, mindenik nemcsak derekasan megállja végleges helyét, hanem kiváló szakirodalmi munkásságot is bír azon kifejteni.

Sztoczek valójában csak a kinevezése után kezdett a fizikával tüzetesebben foglalkozni, s bizo-

nyára több tanulni valója volt a fiatal tanárnak, mint hallgatóinak. Mennyi szorgalomra és kötelességérzetre, mennyi lelki erőre és tudományszeretetre volt szüksége, hogy szakbeli képzettségének csorbáit helyre-
üthesse. Hallgatói soha sem vehették észre sem azt, hogy fiatal tanáruk ismeretei még talán hézagosak, sem azt, hogy mennyi munkába, előkészületbe kerül neki egy-egy előadás megtartása. Világos felfogása, erős ítélőtehetsége s ritka előadóképessége, belső sugallat útján, megéreztették vele, hogy mit hogyan s mily sorrendben kell előterjesztenie, hogy hallgatói figyelmét lekösse s tárgya iránt érdeklődést keltsen. Előadása modora leginkább Pauler Tivadaréhoz hasonlított. Ugyanaz a komoly s mégis nyájas föllépés, ugyanazok az eleinte kimért taglejtések. Szabatosan, kellemes hangsúlyozással, s minden szótag érthető kidomborításával peregnek le ajkairól a leghosszabb periodusok is, de a mint a tárgyba jobban belemélyed, a tények igazsága vagy a gondolatok szépsége mindjobban hat reá; a hang érczesebbé, rezgőbbé válik s az előadás menete szónoki erővel száll fel, magával ragadva a hallgatóságot, a mely néma áhítattal csüng az ékesen szóló ajkakon. A hajdani kir. József-ipar-tanodának s a belőle keletkezett műegyetemnek régibb hallgatói mind megegyeznek abban, hogy egy tanáruk sem volt, a ki nagyobb hatást gyakorolt volna reájok, mint Sztoczek. Mai mérnöki karunknak több kitűnőségétől tudom, hogy tőle tanultak meg tanulni, s hogy a matematikát is nem a matematikai, hanem a fizikai előadásokon szerették meg, mert itt ismerték föl annak valódi szépségeit.

E nyilatkozatok találóan jellemzik az ő előadásai irányát. Sztoczek nem volt experimentator; figyelme

a fizikai jelenségek leírásában is mindig a matematikai vonatkozások kiderítésére volt irányozva. Ugyane törekvés nyilvánul irodalmi szakdolgozataiban is. Csakis az első dolgozata tesz kivételt. Ebben egy érdekes jelenségre hívja fel a fizikusok figyelmét, t. i. arra, hogy a rhombus-alakra metszett finom aranylevélke, a megtöltött leydeni palaczk gömbje közelében, a vonzás és az elektromos szél ellenhatása alatt, lebegő egyensúlyban marad. E kísérletet nemcsak Sztoczek, hanem a külföldi fizikusok is újnak tartották. Mintegy tíz évvel később Tyndall vette észre, hogy e kísérletet már Franklin is leírta s hogy Sztoczek csak újra fedezte föl a rég feledésbe ment szép jelenséget.

Második dolgozata egy alkalmi tanulmány volt, a melyet a budapesti katonai parancsnokság megbízásából a Károly-kaszárnya legénységi termeinek levegőjén, Nendtvich Károly tanártársa közreműködésével, 1854-ben tett. A feladat az volt: állapíttassék meg, jut-e a télen rendszeren zárva tartott legénységi termekbe annyi friss levegő, a mennyi az egészség fenntartására okvetetlenül szükséges. A hosszú tanulmány-sorozat végeredménye az lett: hogy egy-egy emberre óránként csak négy köbméter levegő jut, holott legalább is 10—12 köbméternek, tehát háromszor annyinak kellene jutnia, hogy a levegő egészségesnek mondathassék. Ez volt az első ilyenmű higiénikus vizsgálat, a melyet Magyarországon végrehajtottak.

Ugyanez évben végezte Sztoczek nálunk az első galvanometrikus vizsgálatot. Az 50-es évek elején történt ugyanis, hogy t. társunk, Jedlik Ányos egy új galvánelemet készített, a Bunsen-elem agyag-czelláját sajátságosan praeparált papiros-czellával cserélvén föl.

Mint minden újításnak, ennek is lelkes szószólói akadtak nemcsak idehaza, hanem külföldön is, mielőtt még az új elem elektromindító ereje és ellenállása szabatosan meg is lett volna mérve. Erre vállalkozott Sztoczek s kimutatta, hogy az új elemekben sem az indító erő nem nagyobb, sem az ellenállás nem kisebb (sőt ez valamivel nagyobb), mint a régiekben.

Sok időt és fáradságot szentelt Sztoczek még az aneroidbarométer és a Fessel-féle gyroskop tanulmányozására; amannál a hőmérsék befolyását vizsgálván meg és kijelölván azt a szerepet, a mely e kényelmes instrumentumnak a tudományos vizsgálatokban juthat, emennél pedig, Foucaulttól függetlenül, meghatározván a készülék sokféle forgandóságának tapasztalati törvényeit.

Sztoczek önálló tudományos buvárkodásának ideje alig terjed tíz évre, s már 1861-ben megszakad. Ezentúl már a nagytehetségű adminisztratív és szervező erő nyilatkozik meg benne, s a tudós csendes munkálkodása végkép háttérbe szorul. Egyes apróbb dolgokat közlétesz ugyan még, de ezek már csak az „ellopott órák“ termékei.

Az 1846-ban Pesten alapított és 1856-ban Budán műegyetemi rangra emelt kir. József-ipartanoda még 1860-ban is oly szerény kis intézet volt, a mely az ő 12 tanárával és 98 hallgatójával egy közönséges kétemeletes bérházban is kényelmesen elérhetett. Ekkor jöttem Sztoczek mellé tanársegédnek s az ő jósága révén a gyermekifjú szives fogadtatásra talált a tanárok meghitt összejöveteleiben is. Büszkeséggel néztem, hogy az én kedves főnököm és mesterem tekintélye előtt mily készséggel hajolnak meg a külföldről behozott német tanárok is: egy Schmidl, egy Kerner, jelenleg a bécsi egyetem, egy Haussmann, később a prágai

műegyetem tanára. Nem a tényleges igazgató, hanem ő volt már akkor a tanártestület szellemi vezére, s előre lehetett látni, hogy a mint a merev abszolutizmus megtörik, senki más nem lehet a műegyetem igazgatója, mint ő. Nem kereste a terhes és nagy felelősséggel járó állást, a mely végét volt vetendő az ő tudományos irodalmi munkásságának, de nem is térhetett ki előle. A legnehezebb időben vette át a műegyetem igazgatását. „Könnyű most uraim — így szólt 1887-ben boldogult társunk, Hunfalvy János, a tudományegyetem akkori rektora — könnyű most a rektoroskodás akár a műegyetemen, akár az egyetemen, mikor a kormány mindent megtesz, a mit a főiskolák s a tudomány fejlesztése és művelése megkíván. Nem így volt ez abban az időben, mikor Sztoczek az igazgatói tisztelet viselte. Csak ő volt képes nagy tudománya, jellemeszilárdsága, bölcsesége és tapintatossága által egyfelől az akkori intéző és parancsoló közegeknél magának kellő tekintélyt és befolyást szerezni, másfelől pedig tanártársainak s a tanulóifjúságnak tiszteletét és őszinte ragaszkodását megnyerni.“ Hunfalvynak, ki azon időben maga is műegyetemi tanár volt, competens ítéletét még csak azzal kell kiegészítenem, hogy Sztoczek nemcsak a napi teendőket végezte el pontosan és lelkiismeretesen, s nemcsak az aktuális kérdéseket oldotta meg tapintatosan és mindenkit kielégítő módon, hanem ő hintette el már akkor, az ő bölcs előrelátásával, a műegyetem jövődő felvirágozásának magvait. Hányszor rajzolta előttem, rendes napi sétáinkban odaát a budai vároldalon, tekintve az akkoriban oly csendes és pangó Pestre, műegyetemünk jövődő képét. „A mint a dolgok fejlődnek — mondá — pár év múlva báró Eötvös József

lesz megint a magyar közoktatási miniszter: közoktatási ügyünk föl fog virulni s akkor a mi szerény kis műegyetemünkre is nagy feladat és szép jövő fog várni. A tanárok száma meg fog kétszereződni. Előre kell gondoskodni megfelelő erőkről, hogy a mikor a kedvező pillanat megérkezik, már kéznél legyenek.“ Kieszközülte a Helytartó-tanácsnál, a mi akkor nem ment könnyen, mert eladdig példátlan volt, hogy végzett műegyetemi hallgatók államköltségen külföldre küldessenek, maguk továbbképezése végett. Az első, a ki e szerencsében részesült, én voltam, s nemsokára követtek többen barátaim közül. Mikor útra bocsátott bennünket, azt a bizalmas utasítást is adta, hogy ha a külföldi egyetemeken jövőt ígérő magyar ifjakat találunk, iparkodjunk őket a műegyetem szolgálatának megnyerni. Így történt aztán, hogy pár év múlva már Bécsben, Berlinben, Göttingában, Heidelbergben, Münchenben, Párisban, Tübingában és Zürichben kitűnő szorgalommal és sikerrel tanultak magyar ifjak, a kiknek az volt az ambíciójuk, hogy majdan a hazai műegyetemen viszont ők taníthassanak. S a mikor a rég előrelátott pillanat megérkezett, mintha csak egyszerre a földből pattant volna elő, egy egész sereg fiatal tudós, telve tudományszeretettel és lelkesedéssel, ajánlta fel szolgálatát a műegyetemnek.

Büszke önérzettel tekinthetett vissza a műegyetem viszontagságos multjára, midőn 1872-ben székfoglaló beszédét, melyet mint a műegyetem első választott rektora tartott, a következő szavakkal rekesztette be:

„Mint zsenge ipartanoda, hagytuk el Pestet, s most, 18 év után, visszatérünk, mint nagyratörőkvő egyetem, melynek megvannak a szükséghez mért szakosztályai, melynek megvan a maga önkormányzata;

mint számkivetett fiú, hagytuk el a szülővárost, s most visszatérünk, mint a tisztos tudományegyetemnek ámbár ifjabb, de egyenjogú testvére; visszatérünk mint nagyjövőjű műegyetem, mely bizonyára jeleit adandja annak, hogy Magyarország nagy nádorának, Józsefnek nevét méltóan viseli.“

Es mindez, t. Akadémia, legnagyobb részben Sztoczek műve volt.

A műegyetem kormányzatában tanúsított szervező talentuma, előterjesztéseinek tapintata megszerzték számára a közoktatási ügyek élén álló férfiak teljes bizalmát. Befolyása és munkaköre a közoktatás terén a magyar minisztérium helyreálltával évről-évre növekedett. 1872-től kezdve a közoktatási tanács al-elnöke s műszaki alosztályának elnöke, 1874-től a középiskolai tanárképző-intézet igazgatója s a középiskolai tanárvizsgáló bizottság elnöke. Boldogult társunk, mikor mindeme mellék hivatalokat, melyek jóformán csak nobile officiumok voltak, minisztereink egyenes fölkerésére magára vállalta, még férfikora teljében állott; évek multával, mikor már e hivatalok ügyforgalma tetemesen megnövekedett s az ő fizikai ereje hanyatlani kezdett, maga is elviselhetetlennek találta már a vállaira nehezedeő terhek súlyát, de vas-következetessége és kötelességérzete nem engedte, hogy terhein könnyítsen, bárha leroskad is alattok. E mellett szorgalmasan eljárta a főrendiházba, melynek 1885-ben lett tagjává; tevékeny részt vett tudományos társulatainknak legaprólékosabb tanácskozásaiban is. A Természettudományi Társulatnak (miként ezt más helyen és más alkalommal bővebben kifejtettem) elnöki tisztét viselte 1865-től 1872-ig, tehát éppen a legnehezebb időkben, mikor e társulatunk gyökeres reformját

élte át, s azontúl is, mint választmányi tag, mindvégig a legszorgalmasabbak közé tartozott. Részt vett a M. Mérnök- és Építészegyesület megalapításában, s ennek is alelnöke volt hét éven át s mindvégig legbuzgóbb tanácsadója éppen a legnehezebb ügyekben. Hogyan is tudta volna megvonni közreműködését és útbaigazító tanácsait hajdani kedves tanítványaitól, kik, valahányszor az egyesület termébe lépett, sorfalat képezve, a tisztelet és szeretet őszinte kifejezéseivel üdvözölték benne egykori mesteröket. Nem felelte el soha, hogy ő is mint okleveles mérnök kezdte pályafutását, s viszont a magyar mérnökök is érezték, hogy régi kartársuk, ha ki is emelkedett körükből, nemcsak a maga tekintélyét, hanem az egész kar díszét és nimbusát is emelte.

Utoljára hagytam, t. Akadémia, azon kiváló szolgálatok fölemlítését, a melyeket boldogult társunk, mint másodelnök és majd két éven át mint helyettes elnök, itt, a M. Tud. Akadémiában teljesített. Ez utóbbiak még úgyis mindnyájunk emlékezetében élnek. De kevésbbé ismeretesek, különösen a III-ik osztály körén kívül, azok az érdemek, a melyeket ő éppen ez osztály szellemének gyökeres átalakítása, tudományos színvonalának emelése körül szerzett. 1858-ban, mikor Sztoczek az Akadémia tagjává választatott, a matematikai és természettudományi osztályban régi világbeli mérnökök, mezőgazdák és orvosok adták a tagok többségét. Bizonyos kedélyes dilettánság ömlött el az egész osztály működésén, s ez okból nem is volt az osztálynak valami nagy tekintélye az Akadémiában. Sztoczek és a vele egyidejűleg vagy kevéssel utána beválasztott tagok alakították át e szellemet. Föllépésük, tudományos érvelésük s vitatkozási módjuk

eleinte meglepte, de csakhamar tiszteletre gerjesztette a régi tagokat. Sztoczek két év múlva már rendes tagja az Akadémiának, s a mikor 1867-ben, az új szervezet életbeléptével, osztályelnökök is választatnak, ő lesz a III-ik osztálynak első elnöke s az is marad mindaddig, míg az Akadémia és Igazgató-tanács azzal nem tiszteli meg őt s az ő személyében az osztályt is, mely e kitüntetésben eladdig sohasem részesült, hogy az Akadémia másodelnökévé választja meg.

1887. október 24-én töltötte be boldogult társunk tanársága 40-ik évét. Tanártársai és tanítványai ez alkalomból egy szerény kis jubileumot akartak számára rendezni, a mi éppen tegnap öt éve meg is tartatott, s akkori kormányférfiainknak, tudományos intézeteinknek meleg részvételével, impozáns érdemünneppé alakult át. Ekkor tűnt ki igazán, hogy Sztoczeket mily tiszteletben tartotta mindenki, a ki vele valaha érintkezett. A minden oldalról érkező üdvözetekben, mint egy diorámában, maga előtt látta elvonulni élete minden időszakát. Trefort miniszter megleghangú levele a közoktatás terén szerzett érdemeit fejti ki előtte; Tisza Kálmán és Kállay Béni miniszterek üdvözlete eszébe juttatja a magánlecczkékkal is terhelt fiatal tanárt; Conlegner Károly sürgönye viszont azokat a régi időket, a mikor együtt versenyeztek a könyviteltani kathedráért; s mily szeretettel, mily nagyrabecsüléssel emlékeztetik hajdani klerikus-társai a szemnáriumi csendes időkre s élete azon válságos pillanatára, midőn körüket örökre elhagyta. Különösen megható volt rá nézve régi barátjának, Nogáll cz. püspöknek és a Kempis Tamás kitűnő fordítójának üdvözlete: „Közel ötven éve az ifjúkor drága emlékei meggyökereztek bennem a tiszteletet és ragaszkodást az ünnepelt iránt.

A szív melegével osztozom a méltatásban, mely a széplőtlen lélek, nagy elme, győztes akarattal fogantatos igyekezet és áldásos munkásság érdemeinek szól. Szives éljen, ezer áldás rajta!”

Ezt hangoztattuk akkor mi is mindnyájan, s gondoltuk volna-e, hogy ő, a kinek vaseszségét mindig bámultuk, s a kit sohasem láttunk betegen, oly hamar itt fog hagyni bennünket.

1889. április havában híre terjedt, hogy nagy bajának kell lenni, mert már három nap óta nem bocsát senkit maga elé. Csellel hatoltam be hozzá. Hargosan nézett rám, először életében. De aztán tekintete ismét azzá a jóságos tekintetté változott, a mely az ő sajátja volt. Elrémültem látásán; magas termete meggörnyedve, arcza, szeme beesve és oly ijesztően elváltozva. A rögtöni orvosi segély elhárította a pilanati veszélyt, de a régóta fejlődő kórt, a melyet mindeddig semmibe sem vett, már nem gyógyíthatta meg. Egy évig szenvedett még, s 1890. május 11-én, épp azon órában, mikor az Akadémia ünnepélyes közülését tartotta, adta ki nemes lelkét.

Több mint két éve már, hogy hamvai porladnak. Alakja, emléke lassanként elmosódik még azon körökben is, a melyekben oly áldásosan működött. De szelleme itt van ma is közöttünk. Bennem is van egy rész belőle, s minden tanítványába, a kik közül oly sokakat látok itt, át van plántálva egy rész az ő szelleméből. Mi átadjuk e szellemet a mi tanítványainknak, s azok meg az övéiknek. Alakot cserél, részekre oszlik, de megmarad az a szellemi energia, a mely Sztoczek József kebelében az ő fenkölt jellemével oly nemes összhangban élt, megmarad a magyar tudományban és a magyar kultúrában továbbra is.

ARANY JÁNOS, MINT FŐTITKÁR.¹

Ez a hely az övé volt! Ki oly visszavonultan élt, itt jelent meg, évenként egyszer, a nagy nyilvánosság előtt; innen, e helyről jártatta végig mélabús tekintetét a közönség tömött sorain, a mely áhítattal leste a szót, még az évi jelentés száraz adatait is, az ő ajkairól. Évről-évre megtörtebben jelent meg előttünk; tizenhat éve láttuk itt utoljára s már több mint tíz éve, hogy elhagyott bennünket örökre.

De szelleme ma ismét itt van közöttünk. Az ő szellemét idézte föl imént a hivatott tolmács és hű barát szava. És ma meg fogjuk látni ércz-alakját, látni fogjuk a teremtő erő teljességében, a művész ihlete által visszavarázsolva.

Az ily ünnepen szabad talán a krónika-írónak is elfeledkezni kötelességéről, s meg lesz engedve, hogy ő is szentelhesen egy szerény koszorút a nagy előd emlékezetének.

1864. július 18-án szomorú ülése volt a M. Tud. Akadémiának. Szalay Lászlónak, a szeretve tisztelt

¹ Előadatott a M. T. Akadémia 1893 május 14-iki közülésén.

titoknoknak váratlan halála hírért jelentették be. Vele egy nagy tekintély: országszerte tisztelt történetíró és publicista, külföld tudományos köreiből is nagyra becsült tudós, a 61-iki országgyűlés egyik vezérférfia, Deák és Eötvös meghitt barátja szállott sirba. Tekintélye oly fényt árasztott a titkári székre, a minőben az sem előtte, sem utána nem tündöklött még soha.

Ki legyen utóda? Csengery Antalra, ki négy évvel ezelőtt, Toldy Ferencz visszalépésekor, ha Szalayt nem sikerült volna megnyerni, szívesen vállalkozik vala, most már, soknemű politikai és közintézeti elfoglaltsága mellett, gondolni sem lehetett. Báró Eötvös József másodelnök Arany János nevét pendítette meg. Az eszme általános tetszéssel találkozott. Arany nemcsak mint költő, — a legnagyobb az élők között — hanem mint a „Koszorú“-nak, az akkori kitűnő aesthetikai és irodalmi folyóiratnak szerkesztője, s a Kisfaludy-Társaságnak, melynek azon időben másfélezer pártoló tagja volt, fáradhatatlan buzgalmú igazgatója is köztiszteletben állott. De vajjon megnyerhetik-e őt ez állásra? Tudva volt, hogy Arany megúnta már „a kenyérkereső mindennapi munkát: független nyugalomra vágyott, melyben ne legyen „senki bábja“. Viszszavágyott szülőföldjére, abba az alföldi nagy magyar városba, a hol gyermekei és Toldija születtek; leánya ott volt férjnél. A paplak mellett telket vesz, kis házat épít rá s a két kert közti kerítésen kis ajtó lesz; hol ők, „az öregek“ mennek át Juliskáékhoz, hol azok jönnek hozzájuk. Itt majd, kedve szerint, igazán magának fog dolgozhatni. E tervről kellett Aranyt lebeszélni; Eötvös vállalta magára. „Hogyan lehessek én Szalaynak utóda? Hogyan vezethessem én, a ki már úgy bele fáradtam a közmunkába, a Tudós Tár-

saság ügyeit?“ Eötvös megnyugtatta: ne agggódjál, te lész a bokréta az Akadémia süvegén. Hisz' a ház sem kész még odalent; vállald el ez állást legalább addig, míg terved megvalósíthatod! Arany végre nem ellenkezett.

1865. január 26-án volt a választás; 42 szavazatból 30 esett Aranyra, s 8 Erdélyi Jánosra, kiről barátai tudták, hogy szívesen feljönne Pestre. Arany a következő szavakkal fejezte ki köszönetét a választó testület előtt:

„Én, Tekintetes Akadémia, még ide a terembe is azon elhatározással léptem, hogy mindenestre elhárítsam magamról a netán személyem felé irányuló bizodalmat. Azt hittem ugyanis, hogy legméltóbban fejezem ki tiszteletemet az Akadémia iránt az által, hogy nem vállalok oly hivatalt, melyre magamat oly sok tekintetben elégtelennek érzem. De most látva e nevezetes többséget, melyért hálás köszönetet mondok, kész vagyok meghajolni az Akadémia akarata előtt. Másfelől érzem azt, hogy vannak átmeneti időszakok, midőn a gyenge is köteles elé állni és szolgálni a közügyet, midőn t. i. az erősebbek visszavonulnak, vagy akadályoztatnak. Ily átmenetnek tekintem én e mostani választásomat s a rákövetkező időt az Akadémia életében. Kijelentem azért, hogy állomásomat részemről csak ideiglenesnek kívánom tekintetni. Egy, legfőlebb két év megmutatja, ha képes leszek-e betölteni fontos hivatalomat, egy vagy két év az Akadémiának is elegendő a körületekintésre, hogy helyemet alkalmas egyénnel pótolhassa“.

A rövid egy-két évből hosszú tizenkét év lett, kevés örömmel és megelégedéssel, de annál több gyötrellem- és keserűséggel.

Mindjárt hivatalba lépésekor erős sérelmet kellett szenvednie. Ugyanaz napon, a melyen titkárrá megválasztották, az Akadémia igazgató-tanácsa ülést tartott és csupa takarékoságból elhatározta, hogy az akkor éppen épülőfélben álló palotában a titkári hivatalos szobák mellett s azokkal egyfolytában készített lakást, a mi Szalaynak volt szánva, ki kell adni bérbe, a jövőndő titkárnak pedig vagy egy szerényebb lakást a bérházban, vagy ennek megfelelő szállásbért ajánlani föl. Aranyt ez az eljárás nagyon bántotta; nem szólt, nem panaszkodott, megmaradt üllei-úti lakásán és sértett önérzetét keble mélyébe zárva, fájdalmas benyomásait egy kedves dalban fejezte ki, melyet az Akadémia palotájának megnyitása napjáról keltezve, kiadatlan versei közt találtak meg halála után:

A Tudománynak háza vagyon:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolni a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon,
Hát hisz' a malmot befejezték:
De szegény molnárt kirekeszték;
Kormányos evezzen a gálya után —
Így akará ezt a kapitány.

Nincs ki ne lássa, bár csupa vak,
Hogy kocsis helye kocsin a bak;
Ha leszorítják, hajtja gyalog:
Csakhogy ez aztán lassú dolog.

Ámde ki vallja ebben a kárt?
Nékem ez a kis séta nem árt:
Pezsgeti vérem', tart melegen —
Csak a szekéren baj ne legyen.

Nem palotába — veszszen a fény! —
Nem oda vágytam s gondolok én;
Vontak erővel, kór-nyavalyást,
S dísze nekem Dejanira-palást.

Egyszerű kunyhó, ott keleten !
 Rakja rajongó képzeletem ;
 Oda sóvárog e fáradt tetem :
 Küzködve, várok, míg tehetem.

Tavaszi fecskék, dal kedvesi !
 Jertek el, Isten kőművesi !
 Rakjatok ott egy fecskefalat :
 Megpihen a költő az alatt.

Később (1879-ben) e költemény kéziratához Arany a következő jegyzetet csatolta: „A föntebbi humorkás elmejáték csupán amaz egyéni fájdalmas benyomás szüleménye, hogy a határozottan titkári lakásnak épült lakrészt, az *én* megválasztásom után idegennek adták bérbe, nekem pusztán lakbér és bérlak közt engedtetvén szégyenítő választás. Azonban ez állapot nem tartott sokáig; 1867-ben báró Eötvös, akkori elnök, maga szólított föl e tisztí lakás elfoglalására, melynek nagyobb részét, csekély évi bérért, használtam 1870-ig, midőn az igazgató-tanács kegyessége e bért is megszüntette“.

1865. deczember 11-ikén jelent meg Arany, mint az Akadémia titkára, először a nagyközönség előtt. Az évi jelentés bevezető soraiban igen érdekesen fejtegeti a tudomány világpolgárisága és a haza szeretete közti viszonyt.

„Vannak, tisztelt Gyülekezet — így szól Arany — kik mindjárt kész gyakorlati eredményt várnak a tudománytól s ily szempontból ítélik meg egyesek és testületek működését. Kivált mi magyarok hajlandók vagyunk lenézni minden elméletet, ha nincs szembeötlő gyakorlati értéke s egy magasztos tulajdonunk, a hazaszeretetet, könnyen gyanúba veszi a cosmopolitaiságát. Avagy ritkaság-e nálunk csekélylő s idegenkedő véleményt hallani ama foglalkozások legtöbbjéről, me-

lyeket a tudomány űz . . . Igaz, a tudomány cosmopolita természetű. Ezért, kik politikai jóllétünkre közvetlen befolyást várnak tőle, vagy éppen, hogy szónoki virágokkal piperézze magát, könnyen gyanúba veszik, mintha mellőzné a hazafiságot. De valamint anyagi téren nem az elzárkózás — mely már lehetetlen is — szolgál üdvünkre, hanem mentől nagyobb részvét a viláfgorgalomban: úgy a szellemiek terén politikai súlyunk is a szerint növekszik, a minő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbviteléhez. Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagy világgal. Ha majd e haza szent földén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kikkel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyészt és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv- és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbuvároltuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőnek — édes nemzetünknek — nyelv- és tettben nyilatkozó multját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk: ez által oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömesőbb ismeri el a művelt külföld. És im, ez a honszeretet a tudományban!”

Talán az napon, vagy éppen azon órában, mikor a palota megnyitása és a nagygyűlés gondjaitól is elfoglalva, e szép és bölcs beszédét tartja, érkezik hozzá a sürgöny, a mely leánya súlyos betegségéről tudósítja.

„Röpülnék, mint az ércz-fonál
Villáma, mely hírt hoz, viszen,
De akaratom lánczon áll,
Erős békón lábam, kezem . . .

Mit ér e zúgó rossz fejet
Széttörnöm a kalit vasán:
Ha gyötrő, távol fekhelyed
Nem enyhül e meddő tusán.“

Az erős békó a titkári hivatal! Az Akadémia ügyrendje megszabja, hogy a jegyzőkönyvet három nap alatt el kell készíteni, a határozatokat nyolcz nap alatt végre kell hajtani, s december 18-ikán még összes ülés is lesz. Arany nem szól, nem panáskodik senkinek; megírja a jegyzőkönyvet, végrehajtja a határozatokat, megvárja az összes ülést s a december 13-án elkezdett, megható verset december 19-én, leutazása napján fejezi be:

Röpülök, látlak-e megint?
Vagy a pohár csordulva vár,
S fenékig kell ürítenem!...

A pohár csordulva várta: leánya már a halállal vívódott s néhány nap múlva karjai között halt meg. A szegény költő szerény ábrándjai végkép megsemmisültek: a kis házikó ott a paplak mellett s vele a független nyugalom, melyre úgy vágyott lelke, terv maradt csupán; romba dőlt, mielőtt fölépülhetett volna.

Búskomolyságra hajló természete még búskomolyabb lett s megtartotta vállain a *Dejanira-palást*-ot; az akadémiai titkárságot. Pontosabb, lelkiismeretesebb, mondhatni pedánsabb titkára sohasem volt az Akadémiának Arany Jánosnál. Télen-nyáron, napról-napra pontosan megtartotta a hivatalos órákat, ezeknek áldozta délelőttizeit; napja többi részét pedig nem ritkán az aprólékos teendők miatti gondok rontották meg. Nem felejtett-e el valamit? El van-e ez vagy az már intézve? Jól van-e informálva a mellé rendelt személy-

zet részéről? Folytonos aggodás, folytonos töprengés! „A kötelesség vampír-vádja hált mindig vele“ . . . „No ugyan szép bokréta lett belőlem“ — szokta mondani.

Apró kellemetlenségek is zaklatják. Egyik nagygyűlésen javában foly a szavazás az ajánlott tagokra; a jelöltek, még a legérdemesebbek is, sorra elbuknak, Mi ez? Miféle intriga dolgozik itt? A választó-testület izgalomba jó; a kölcsönös gyanúsítások mind hangozások lesznek, míg végre észreveszik, hogy a szavazó-gépnek valami baja esett: a legtöbb golyót, ha jobbra is volt szánva, balra hullatja le. A szavazást elhalasztják másnapra s a titkárt megbízzák, hogy az ördögös gépet addig javíttassa ki. — Egy másik nagygyűlés elrendeli, hogy az olyan tagokat, a kik még nem foglaltak széket, az Almanachban a levelező tagok között kell hagyni s nem szabad őket a rendes tagok sorában fölemlíteni. A jövő nagygyűlés táján az egyik osztály összeszámlálja rendes tagjait s úgy találja, hogy egy hely üres s ajánl is rá; a nagygyűlés meg is választja az ajánlottat és csak akkor veszik észre, hogy az a hely voltaképen nem üres, mert egy széket még nem foglalt rendes tag által már tavaly óta be van töltve. A nagygyűlés az Almanachot okolja, pedig ez a tavalyi nagygyűlés rendelete szerint készült. — Egyes akadémiai tagok hol levélben, hol szóval panaszkodnak, hogy az Akadémiának ez vagy az a körlevele nem érkezett hozzájuk. Arany, tudva azt, hogy a körlevél innen a maga idejében elment, bosszúsan dörögte nagy bajusza alatt: „mikor én Szalontán nótárius voltam, a kurrens mindig megérkezett“. — Egyszer meg Toldy Ferencz ír neki szemrehányó sorokat, mert a nagygyűlés jegyzőkönyve nem felel meg a történeteknek. Arany meglehetősen száraz hangon, de megdönthetetlen

logikával czáfolja meg Toldyt. Ez átlátja, hogy igazságtalan volt, s e szavakkal kér tőle bocsánatot: „Általad még legyőzteni is dicsőségem. Fel vagyok általad akasztva, de igazságosan — és virtuozus módon“. Arany levelének aljára pedig Toldy ezeket írja: „Valóságos kis remek ez a czáfolat. Dehogy nem teszem el levéltáramba!“

Ilyesekben, efféle kicsinyes dolgokban telt el a drága idő legnagyobb része. „Buda halálá“-nak megkoszorúzása óta, Arany múzsája többé semmi életjelt nem adott magáról. A nagy közönség is a titkári hivatal viselésében kereste az igazi okot, és szerette volna a költőt e teher alól fölszabadítva látni. A Mérnök-Egyesület és a Természettudományi Társulat tagjai körében mozgalom indult meg ennek lehetővé tételére. Akkor még nem tudtuk, hogy először B. Eötvös József, azután Pauler Tivadar közoktatásügyi ministersége alatt is történtek lépések, hogy a parlament a nemzet koszorús költőjének évdíjat szavazzon meg. Arany mind a két ízben tiltakozott ellene. Tisztelt társunk, Pauler Gyula megőrizte a boldogult atyjához intézett levelet, a mely így hangzik:

„Egy köztiszteletű hazafi tegnap azt a bizalmas közlést tevén nekem, hogy Nagyméltóságodnál lépés tétetett volna a jövő évi országos budgetbe egy oly tétel fölvevése iránt, mely személyemet érintené. Azon esetre, ha ily szándék csakugyan létezik, kérem Excellenciádat, hogy az egész dolgot, a mennyire t. i. reám vonatkoznék, mielőtt nyilvános észrevételek tárgya lehetne, méltóztassék teljesen mellőzni“. . . Baráti körben pedig így nyilatkozott Arany: „Keserű az a kenyér, a mit a nemzet kegyelemből ad“.

Az Akadémiának 1870-ben életbeléptetett új alap-

szabályai némileg könnyítettek az addigi titkár, ezen-
túl főtitkár teendőin. Dolga kevesebb s a hatásköre,
az osztályok és bizottságok autonómiája következtében,
szűkebb lett. Ekkor írta Arany a „Főtitkárság“ című
kis versikéjét:

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a *kés*,
Hanem csak a nyele.

Sorsába belefásulva, teljes resignációval tovább
viselte hivatalát; minden kedv és öröm nélkül ugyan,
de azért, a míg egészsége hanyatlani nem kezdett,
pontosan elvégezte hivatalos teendőit. Azonban már
1876. júniusában beadta lemondását, hogy a szünet
után helyét már utódja foglalhassa el. „Erőm hanyat-
lása mindinkább s napról napra meggyőz arról, hogy
a Tekintetes Akadémia iránt csak az által teljesíthetem
már legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról,
melyet az Akadémia érdememen kívül reám ruházni
kegyeskedett, valahára lemondok“.

Az Akadémia a lemondást nem fogadta el, s maga
is és az elnök úr által is kérve-kérte, hogy hivatalában
továbbra is maradjon meg. Arany nem vonta vissza
lemondását, s az 1877. évi nagygyűlésen ismételte
kérését. „Azon egészségi okokhoz — úgymond — melyek
miatt lemondásomat benyújtottam, szemeim oly mér-
tékű megromlása járult, hogy már félév óta hivatalom
napi teendőit is csak szemeimnek (orvosi tilalom elle-
nére) folytonos megerőltetésével s mégis tökéletlenül
végezhettem.“ A nagygyűlés élénk részvételt vette
tudomásul a lemondás indító okait; de a lemondást
most sem fogadta el. A főtitkárt előbb egy, azután
még egy esztendőre, hivatalának összes teendőitől föl-

mentette, s helyettesítéséről az alapszabályok értelmében gondoskodott.

Hivatalától megszabadulva, teljes lélekből élvezte a régóta esengett független nyugalmat, „s a Margitsziget tölgyfái alatt még egyszer visszamosolygott reá a múzsa.“ Ekkor fejezte be a Toldi-trilogia közbülső részét, a *Toldi szerelmét*, melyen már titkársága jobb óráiban dolgoztatott; ekkor készült el teljesen Aris-tophanes vígjátékainak fordításával, melylyel magát, négy-öt évvel azelőtt, ha egyébhez kedve nem volt, szórakoztatta. Számos lírai költeményt és balladát is írt ekkor, a melyekből néhányat még életében közrebocsátott. Kijelentette, hogy most már, ha ereje engedné is, vissza nem térne többé hivatalába. 1879-ben negyed-fében kérte végleges fölmentését, s ekkor az Akadémia nagygyűlése egy oly megható jelenetnek lett a színhelye, hogy annak emlékezetét meg kell őriznünk az utókor számára is.

A lemondást — oly határozott és visszavonhatatlan volt az — a nagygyűlés most már kénytelen volt elfogadni. Elfogadta tehát, s az alapszabályok 58. §-a értelmében, mely szerint „azon tisztviselők, kik az alapszabályok 1870-ben történt megváltoztatásakor fizetésben állottak, fizetésöket holtig megtartják“, egy-szersmind elhatározta, hogy Arany János élethossziglan élvezze a főtitkári fizetést.

Mialatt ez ügyet a nagygyűlésen tárgyalták, Arany a mellékteremben időzött. Egy kijövő barátjától meghallván a határozatot, visszatér a terembe, s az elnök-től szót kérve, körülbelől így szólt:

„Bármennyire megtisztel is a nagygyűlés irányomban tanúsított kegyességével, ki kell jelentenem, hogy azt el nem fogadhatom. Én jelen voltam az alap-

szabályok változtatásakor a megelőző tárgyalásokon, sőt mint titkár én vezettem a jegyzőkönyvet, s így biztosan tudom, hogy az 58. §. reám nem volt értve. Valamint tehát eddig, a mióta szabadságolva vagyok, nem vettem föl a főtitkári fizetést, ezentúl sem fogom fölvenni, mivel az engem nem illet meg“.

Csengery, Lónyay s még mások hiába vitatták ellenében, hogy az alapszabályok rendelkezése egészen világos és hogy a szabadságon levő tisztségviselőnek mindenütt kijár a fizetése — Arany hajthatatlan maradt. Az Igazgató-tanács másnapi üléséből, br. Vay Miklós koronaőr vezetése alatt, küldöttség ment hozzá, hogy az Akadémia kérelméhez az Igazgató-tanácsát csatolja. Br. Vay, maga is meghatva, meghatóan adta elő az Igazgató-tanács kérését. Arany könnyezett, de hajthatatlan maradt: „nem tehetem, nem engedi a lelkiismeretem!“ Majláth György országbíró, ki mint igazgató és tiszteleti tag, mind a két ülésen jelen volt, e szavakban tört ki: „életemben nem láttam ilyen embert!“ A díszülést követő lakomán ugyan ő, pedig hideg, büszke természetnek tartották, lelkesülten emelte poharát a távollevő Arany János egészségére, „a kinek nemcsak neve, hanem jelleme is arany“.

Valóban az volt! Jellemének egyszerű fönsége mélyen meghatotta azt a fejedelmi férfit is, a kinek birtokán

... a környék agg fülemüléje
Éneke utoljárt elzöngicsélte.

A Margit-sziget tölgyfáiról nemcsak a költő ravatalára, hanem halottak napjain, meg-megújulva, sírjára is koszorút küldött a Fönséges úr gyöngéd figyelme, mintegy szomorú visszaemlékezésül az ott eltöltött kedves napokra.

* * *

A főtitkári hivatalban, dolgozó asztalommal szemben, függ az ő arczképe. Ha néha kedvetlenség vagy elcsüggedés száll meg, oly szemrehányóan tekint le reám, mintha azt akarná mondani: „még te is panaszkodol!“ Nem, nem panaszkodom. A te példaadásod megerősíti a gyöngét, s megvigasztalja a csüggedőt. Legyen áldott a te szent emlékezeted!

„A SZÉGYEN-PARAGRAPHUS.”¹

A Magyar Tudományos Akadémia ügyrendjének 292 szakasza közt bizonyára egy sincs, a melyet íróink és hirlapjaink annyit emlegetnének, mint a 141-ik szakaszt. Külön nevet is adtak neki, elnevezték „szégyen-paragraphus“-nak, mert ezt az Akadémia, nézetök szerint, a magyar drámaírók „megalázása, megszégyenítése“ végett gondolta ki.

Sajátságos egy dolog!

Éppen azt a szakaszt illetik e névvel, a melyet a leggyöngédebb érzésű, legeszményibb gondolkozású magyar író, báró Eötvös József javaslatára fogadott el az Akadémia, s éppen az írók iránti figyelemből s gyöngédségből iktatott ügyrendjébe.

Mily különfélék a fölfogások; különböző szemüvegeken nézve, mily más színben tűnik föl ugyanaz az egy dolog.

Nemcsak irodalomtörténeti, hanem még lélektani szempontból is érdekes e szakasz létrejövetelének és sorsának története.

Hadd mondja el e tanulságos történetet az Akadémia krónikaírója, nem is a maga szavaival, hanem az eredeti jegyzőkönyvek szavait és kifejezéseit idézve.

¹ (Megjelent a Budapesti Szemlében, 1892-ben.)

Gróf Teleki József, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, 1854. június 10-én kelt végrendelete nyolczadik pontjában ezt hagyta:

„Családom nevét örökösen viselő alapítványra rendelek 12 ezer forintot, oly móddal, hogy ennek kamataiból egyhatod rész tőkésítettén, öthatodrészt adassék évenként a legjobb magyar, fölváltva, szomorú- vagy vígjáték szerzőjének, ki művét nevének titkos lepecsétlése, s mind amarra, mind erre tett emlékmondatának följegyzése mellett titkon nyujtsa be a magyar tudós társaság heti ülésétől meghatározandó napig és helyen. Az így bejövendő színműveket az Akadémia egyik tiszteletbeli tagjának elnöksége alatt két, az elnökkel együtt, a magyar tudós társaság, és ugyanennyi a Nemzeti Színház igazgatósága által ki-nevezendő tagból álló bizottság fogja elítélni. A jutalmat nyert színmű, előadás végett, a nemzeti színház sajátja, de annak kinyomatása fönmarad a szerzőnek.“

Az Akadémia a végrendelet kifejezéséhez tartotta magát; 1856. január 28-iki üléséből 1857-re két jutalmat hirdetett ki: egyet a „legjobb“ szomorújátékra, a másikat a „legjobb“ vígjátékra.

A Teleki-jutalmat első ízben 1857. márczius 19-én adta ki az Akadémia, mind a kettőt Szigligetinek, az egyiket *Béldi Pál* szomorújátékért, a másikat *A mama* vígjátékért.

Még 1858-ban is jól ment a dolog: a 100 aranyat megint Szigligeti nyerte el *Fenn az ernyő, nincsen kas* című vígjátékával.

A rákövetkező évben azonban már egy olyan eset fordult elő, a mi nem kis zavarba hozta az Akadémiát.

A jutalom odaítélése előtti utolsó ülésen a bíráló-

bizottság (Csengery Antal, Egressy Gábor, Tóth József és Tóth Lőrincz) nevében a bizottság elnöke:

Báró Kemény Zsigmond kérdést intéz az Akadémia összes-üléséhez. A bizottság ugyanis nem talál a pályázó nyolcz mű közt olyat, mely önálló beccsel is bírna; magát pedig nem véli arra jogosítotttnak, hogy gróf Teleki József végrendeletének ide vonatkozó pontját értelmezze. Mielőtt tehát a művek viszonylagos becse s a szerinti osztályozása fölött ítélethozásba bocsátkoznék, tisztelettel kéri az Akadémiát, méltóztatnék az iránt, vajjon a jutalom minden esetre s okvetlenül, évről-évre kiadandó-e, határozni s a bizottságot e részben utasítani.

Az Akadémia, noha a végrendelet általános kifejezése, midőn a „legjobb“-nak talált pályaművet rendeli jutalmaztatni, a jóság bizonyos fokát föl látszik tenni, s noha kétséget nem szenved, hogy az irodalom jelen álláspontján a jutalmak osztásában több szigort követelhetni, mint két évtizeddel előbb, — mindazonáltal a végrendelet illető pontjára nézve a legkedvezőbb magyarázatot tartja követendőnek, minthogy az alapító nemes gróf intentiója bizonyosan az volt, hogy a tehetségek anyagi eszközökkel is, mennél nagyobb számban és folyvást buzdíttassanak az irodalom ez ágával való foglalkozásra. Az alapító ekkép magyarázott szándékához képest, a bíráló-bizottság arra utasíttatott, hogy a kitűzött jutalomdíjat a viszonylag legjobbnak azon esetben is ítélje oda, ha a pályaművek közt nem taláztatnék is olyan, mely önálló beccsel is bírna.

A bíráló-bizottság márczius 19-én fölolvasott jelentése újabb bonyodalomra adott okot.

Ugyanis a bizottság jegyzője:

Tóth Lőrincz jelenti, hogy a bizottság a beérkezett nyolcz pályamű közt egyet sem talál a többiek fölött annyira kitűnőnek, hogy pályatársai közt legjobbnak mondathassék; azt javasolja tehát, hogy a száz arany jutalom a IV. és V. számú közt egyenlően osztassék meg.

Az Akadémia úgy vélekedett, hogy a jutalom megosztása egyaránt ellenkezik a gyakorlattal és az alapító szándékával. Miután tehát a bizottság nem tudott választani a kiemelt két pályamű között: e két pályamű egy újabb bizottságnak adatott ki, oly utasítással, hogy egyiknek a kettő közül az egész pályadíjat mindenestre odaítélje. E bizottság tagjaiul az Akadémia részéről Lukács Móricz, Arany János és Jókai Mór küldettek ki.

Jókai Mór az április 16-iki összes-ülésben jelenti, hogy a bizottság a IV. számúnak ítélte a díjat. Midőn mint előadó, e tiszteben eljár, „a maga részéről“ egyzersmind a következő indítványt terjeszti elő:

„A drámai pályamunkák megvizsgálására kiküldött választmány tüzetes véleményét négy fal közt egymásnak elmondva, az ezek következtében szerkesztett jegyzőkönyvet tartsa meg oly titoknak, a mit kívánatra mindenki, a kit illet (úgy mint a versenyző és akadémiai tag), saját megnyugtatója vagy okulása végett megtekinthessen, de a mi a közönség elé sajtó útján ne kerüljön. Az Akadémia s általa a közönség is egyszerűen arról tudósíttassék a választmány által, hogy a megvizsgált pályaművek közt szavazattöbbséggel melyiket fogadta el, nem ragasztva ehhez sem kitüntető, sem magasztaló szavakat.“

Az Akadémia Jókai indítványát nem fogadta el, s ekkor még nem is tartotta szükségesnek, hogy a

birálóknak oly esetekre, mikor a rosszak közt a „legjobbat“ nem képesek kijelölni, előlegesen valami utasításfélét adjon. Megmaradt a réginél, s 1860. július 9-én csak annyit iktatott az ügyrendbe, hogy mind a Teleki- és mind a Karátsonyi-pályázatokon „a jutalom a legjobb műnek mindig kijár“.

Valamit pedig kellett tenni, valami *modus vivendi* kellett keresni, mely az elhunyt végakarátát tiszteletben tartsa és a bírálók lelkiismeretét is megnyugtassa.

Már a következő év (1861) bizonyrágot tett erről. A bíráló-bizottság egyik tagja:

Gaal József különvéleményt nyújt be. Szerinte a száz arany díjat egyik pályamű sem érdemli meg. Az alapítólevél idevágó szavait nem ismeri, csak halomából tudja, hogy a díj az aránylag jobb műnek kiadandó; de nem hiheti, hogy ez „aránylag jobb“ alatt az alapító minden silányságot érthetett volna. E tekintetben határt kell vonni, különben oda jutunk, hogy a drámai díjak kiosztása csak anyagi haszon lesz az íróra, de korántsem dicsőség. Átlátja ugyan, hogy nehéz aesthetikai határt vonni: hol végződik a jutalomra méltó s hol kezdődik az elvetendő silányság. Nehogy az utóbbiba süllyedjünk, mitől a pályázó drámák s különösen vígjátékok évenkénti hanyatlásánál fogva valóban félnünk kell, azt hiszi, hogy határol a „színpadi előadhatást“ vonhatnak addig is, míg az Akadémia, mint a két drámai jutalom kezelője, más-képen intézkednék. Megvallja ugyan, hogy a színpadi előadhatást, legyen az bár sikeres is, nem tarthatja a költői becs mértékének, de jobb hijában elfogadja, mint minimumát azon érdemnek, melyért a jutalmat — ha már ki kell adni — kiadhatónak véli.

Lukács Móricz, a bíráló-bizottság elnöke (maga és társai: Gaal József és Salamon Ferencz nevében) határozott indítványt terjeszt elő. Bizottság kiküldését indítványozza, mely az alapítóval, illetőleg az alapító örököseivel érintkezésbe tevén magát, véleményt adjon mind a Karátsonyi-, mind a Teleki-jutalom akkép formulázása iránt, hogy az esetben, ha a bírálók egy pályaművet sem tartanak jutalmazásra érdemesnek, a jutalom ne adassék ki; s ily esetekben a ki nem adott száz arany a következő évi jutalomhoz csatoltassék. A nagyobb jutalom jelesebb tehetségekre is ösztönzőleg hathat; míg a drámai jutalomnak minden esetben kiadása a jutalmazott művek becsét és az Akadémia tekintélyét egyaránt csökkenti a nagyközönség előtt, mely nem tudja, hogy az Akadémia minden esetben köteles kiadni a jutalmat, s nem ismeri a bírálók véleményét sem. A közönség bizalmatlansága annyira megy immár a jutalmazott művek irányában, hogy elsőbrendű írók e miatt pályázni nem is akarnak többé. Úgy hiszi indítványozó, hogy a bíráló-bizottság javaslata a gróf Karátsonyi-pályázat e részben módosítása iránt, minthogy az alapító él, könnyen eszközölhető. A Teleki-jutalomra nézve már több nehézség forog ugyan fenn, de ezt is eloszlathatja az alapító utódainak és az Akadémiának közös megegyezése, mivel itt nem az alapítvány más célra fordításáról, hanem csupán az alapítvány kezelése módjának és formáinak az idő viszonyaihoz alkalmazásáról van szó.

Báró Eötvös József a bíráló-bizottság indítványát a Karátsonyi-jutalom célszerűbb formulázására nézve elfogadja; a Teleki-jutalomra nézve azonban azt hiszi, hogy továbbra is ragaszkodnunk kell az

Akadémia azon határozatához, melyben az alapító végrendeletét akkép vélte magyarázandónak, hogy a jutalom minden esetben kiadandó az aránylag legjobb műnek. Az alapító szándékát az Akadémiának meg kell tartani; azt se az utódok, se az Akadémia már nem változtathatja meg. Minthogy azonban a szigorú ítéletmondást az Akadémia tekintélye követeli, az ócsárlással nyújtott jutalom pedig sértheti az írói önérzetet: oly esetekben, midőn a bírálók egy művet sem találnak jutalomra érdemesnek, módot kellene nyújtani a viszonylag legjobb pályamű szerzőjének arra, hogy ki nyilatkoztathassa, vajjon a díjat ily körülmények között is föl akarja-e venni? A jutalom odaítéléséről szóló hivatalos jelentést azon megjegyzéssel kellene közzétenni, hogy ha az író a rosszaló ítélet ellenére is föl akarja venni a díjat, félév alatt jelentse ebbeli szándékát az Akadémia titoknoki hivatalánál, mire a nevét rejtő jelíges levél felbontatván, a jutalomdíjat azonnal fölveheti; különben pedig, ha e határidő alatt a nyertes pályázó nem jelentkeznék, a nevét rejtő levél elégettetik s a pályadíj a következő évi jutalomhoz fog csatoltatni.

Az Akadémia egyhangúlag elfogadta Eötvös József indítványát és ennek értelmében alkotta meg a mai ügyrend 141-ik szakaszát.

Kétségtelen, hogy az irodalmi dicsőség eszményi fölfogása, az írói önérzet iránti gyöngédség sugalmazta Eötvös indítványát, de kétségtelen az is, hogy e szakasz gyakorlatilag merőben eltévesztette célját; mert nem volt eset, hogy az e szakasz alkalmazása mellett pályadíjat nyert drámaírók közül egyik is a jutalmat föl ne vette volna.

Már közel egy évtizede, hogy az Akadémia nem

is alkalmazza e szakaszt. Utoljára 1883-ban tette; azóta hallgatag megegyezés jött létre, hogy ezentúl csak abban az esetben kell majd alkalmazni, ha valami föltűnő silányság nyeri el „mint legjobb“ a jutalmat.

Ennyiből áll a hirhedt szakasz története. Szükségesnek tartottam ezt egyszer részletesen is elbeszélni, hogy valaki ha majd megint a „szégyen-paragraphus“-on fogja elmésségét gyakorolni, mint ezt egy nagy képes lapunk nem régiben is tette, legalább tudja is, hogy ezzel voltaképen nem cselekszik egyebet, mint azt, hogy *a legnemesebben gondolkodó magyar írók egyikeként az írói önérzetről táplált eszményi fölfogását teszi gúny tárgyává.*

EGY KIS STATISZTIKA.¹

A M. Tud. Akadémia első kiadványa 1831. január havában jelent meg:

A' Magyar Tudós Társaság Alaprajza és Rendszabásai, 4°, 27 l. Pesten, 1831. Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál cím alatt, 5000 példányban. Erre nézve az Igazgató-Tanács Pesten 1831. februárius 2-án tartott ülése határozta: hogy minden Vármegye, Kerület, Sz. Kir. Város, Püspökség, Káptalan, Apátúrság, Superintendencia, Universitas, Akadémia, Collegium, Gymnasium számára kiosztás végett több példány küldettség, s külön minden alapító egygyel legyen megtisztelve; így az Ország zászlósai. Ugyanez deák nyelven is megjelent: *Planum et Statuta Societatis Eruditae Hungaricae*. 4°, 28 lap. Pestini, 1831. Typis Joh. M. Trattner de Petróza et Steph. Károlyi cím alatt, 600 példányban, a külföldiek számára.

A Rendszabások 1. §-a kijelenti, hogy „a magyar tudós társaság a tudományok és szép művészségek

¹ (A M. Tud. Akadémia kiadványainak címjegyzéke, 1896)

minden nemeiben a nemzeti nyelv kimíveltetésén igyekszik „*egyedül*“. Nem a tudomány és irodalom magyar nyelven művelése, hanem a nemzeti nyelv kimíveltetése az egyedüli cél. Ez szabja meg a Társaság irányát és „foglatatosságait“, ez jellemzi kiadványait egész 1848-ig.

Kiadja 1832-ben először s utóbb sokszor a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályait*, a *Magyar szókötés főbb szabályait* (1842); a *Magyar nyelv rendszerét* (1845. és 1847.); közrebocsát *magyar-német* (1838.) és *német-magyar zsebszótárt* (1835. és 1843.), *mathematikai és philosophiai műszótárt* (1834.), *törvénytudományi műszótárt* (1843. és 1847.), *tájszótárt* (1838.), egy *grammatica ungheresét* olasz-magyar és magyar-olasz szótárral; legfőbb gondja a Nagy magyar szótár belső elrendezése s miképeni dolgoztatása (1834. és 1840.), valamint *Régi magyar nyelv-emlékek* összegyűjtése és kiadása; s hogy a nemzeti játékszín, egyik segéde a hazai nyelv kimíveltetésének, jó darabokban szükségét ne szenvedjen, megindítja a *Külföldi játékszínt* 1833-ban, az *Eredeti Játékszínt* 1834-ben, s 1846-ig kiad bennök harminczöt színművet; *hellén és római klasszikusokat* fordíttat stb.

1833-ban adja ki *Évkönyvei* első kötetét, s 1847-ig nyolcz kötet jelenik meg belőlük, a Társaság történetére vonatkozó jelentésekkel, emlékbeszédekkel és székfoglaló értekezésekkel; 1834-ben indítja meg a mai Budapesti Szemle előlfutóját, a *Tudománytárt* „korszerű, tanulságos, közhasznú s a művelt rendek foghatóságához mért dolgozatokkal“; 1840-ben az *Akadémiai Értesítőt*, mely az Akadémia munkálkodását időhöz nem kötött füzetekben akarta a közönséggel megismertetni. A Tudománytár, pártolás hiányában, (utoljára már csak 74 előfizetője volt) 1844-ben a 32-ik

kötettel megszűnt, s az Értesítő is, pénz hiányában, igen rendetlenül jelenhetett meg. Ez okozta azt is, hogy a jutalmat nyert pályamunkák közül némelyek sohasem láthattak napvilágot. Hiszen a 40-es években, még a legjobb esztendőben sem fordíthatott a Tudós Társaság „könyvek s ezzel rokonok kiadására“ többet 2—3000 frtnál. — A *Könyvkiadó-Vállalat* megindításán már 1837-ben sokat tanácskoztak; el is határozták, hogy „Közhasznú Tudományos Könyvtár“ czímen a tudomány állásához mért kézikönyveket rendszeresen fognak közrebocsátani, de „a Társaság pénztárának állapota nem javulván“, a foganatosítás „határozatlan időre“ elnapoltatott. Szórványosan mégis megjelent már ez időben néhány kézikönyv is: *Blair Hugó*, Rhetorika és aesthetikai leczkéi; *Hartmann*, Az ember szelleme; *Köteles*, Philosophiai anthropologia; *Szlemenics*, Fenyítő törvényszéki magyar törvény; *Zsoldos*, népszerű erkölestudomány; *Chelius*, sebészség; *Cuvier*, Az állatország (csonkán maradt); *Fabinyi*, A szem-betegségekről stb.; sőt egy nagylelkű maecenás-család (a Marczibányiak) kívánságára még az elemi oktatást szolgáló kézikönyvecskékkel (Edvi Illés Pál, 1837.) és Fali ABC és olvasó táblákkal (Warga János, 1837.) is tettek kísérletet.

1831-től 1848-ig a M. Tud. Társaság, nem számítván az apróbb füzetkéket, összesen 166 kötetet adott ki, és pedig 64-et az I., 21-et a II., és 18-at a III. osztály köréből, 63-at az összes Akadémiára tartozót. Egy-egy évre tehát átlagban *kilencz* kötet esik.

Az 1849-től 1867-ig terjedő időszak — noha az Akadémia ekkor állott országos népszerűsége tetőfokán, s a nemzet közadakozása ez időben építette föl a palotát s többszörözte meg az alaptőkét — könnyen meg-

magyarázható okokból nem volt kedvező a tudományos munkásságra. Első felében le volt a nemzet nyűgözve, második felében pedig a politikai változások reménye töltötte el a sziveket. Ez időszak legfontosabb alkotása volt az *állandó szakbizottságok* létesítése. Ezzel ki lőn mondva, bárha elburkoltan, hogy a czél többé már nem *egyedül* a nyelv, hanem a tudomány művelése is. Ez időben állíttatott fel a nyelvtudományi, a történettudományi, az archaeologiai, a nemzetgazdasági, a matematikai és természettudományi bizottság, s közülök már csak az első foglalkozott egyedül a nyelvvel, a többi pedig a körükbe utalt tudományágak szakszerű művelésével. Az Évkönyvek továbbra is megtartották encyklopaedikus jellegüket s az akadémiai tagoktól írt és kiadott *Uj Magyar Muzeum* is ilyen irányt követett, de az Akadémiai Értesítő, a később életbe léptetett tagozat szerint, három szakfolyóirattá vált szét. Mellettük, mint a bizottságok organumai, külön szakfolyóiratok is keletkeztek: a *Nyelvtudományi Közlemények*, a *Történelmi Tár*, a *Statistikai Közlemények*, a *Mathematikai és Természettudományi Közlemények*. A Történelmi bizottság ekkor indítja meg a magyar *Magyar Történelmi Emlékek* két első osztálya: az *Okmánytárak* s az *Írók* kiadását s a *Magyar Levelestárt*. Gr. Teleki József ekkor ajánlodekossa meg a nemzetet a *Hunyadiak kora* történetével, az Akadémiát pedig e nagy munka tulajdonjogával. A nyelvészek figyelme mindinkább az összehasonlító nyelvészet felé fordul, nemcsak a Közleményekben, hanem külön munkákban is. Ez időben lát napvilágot a 30 év óta készülő nagy Magyar Szótár első fele is, nem az Akadémia (hanem Emich) kiadásában. Teljesség okáért említjük meg, hogy *Mátray*-tól zenetörténelmi,

Érdy-től, Henszelmann-tól archaeologiai, *Brassai-tól, Hetényi-től, Szalai István-tól* filozófiai, *Hunfalvi János-tól* (Magyar László utazásai) földrajzi, *Petényi* hagyatékából őslénytani, *Szabó-tól* geologiai, *Kruspér-től, Sztoczek-től* meteorologiai, *Petzval-tól* és *Vész-től* matematikai, *Kiss Károlytól* hadtudományi szakmunkák jelentek meg. A tudományos ismeretek terjesztése körül ez időszakban vajmi kevés történt. A *Magyar Hölgyek alapítványa* ismét megpendíti ugyan a húsz év óta nyugvó kérdést, de helyes megoldásra még nem viheti.

1849-től 1867-ig a M. Tud. Akadémia, az apróbb füzeteket ismét nem számítván, összesen 131 kötetet adott ki, ú. m. 11-et az I., 67-et a II., és 19-et a III. osztály köréből, 34-et pedig az összes Akadémiára tartozót. Egy-egy évre tehát átlagban *hét* kötet esik.

Az 1867-től 1895. végeig lefolyt 28 esztendő alatt, az apróbb kiadványokat ismét nem számítván, az Akadémia összesen 786 kötetet adott ki, ú. m. 181-et az I., 450-et a II., 103-at a III. osztály köréből, 52-öt pedig az összes akadémiára tartozót. Egy-egy évre tehát átlagban *huszonnyolcz* kötet esik. A munkásság hatalmas föllendülése tűnik itt elénk az előbbi évekéhez képest! A részletezésről itt már le kell mondanunk s meg kell elégednünk egy pár főbb adat összeállításával.

Legtöbbet tett a M. Tud. Akadémia eddigelé a magyar nyelvtudomány és a magyar történetírás érdekében. A *Nyelvtudományi Közlemények* (eddig 25 köt.), a *Nyelvemléktár* (eddig 14 köt.), a *Nyelvtudományi értekezések* (eddig 16 köt.), a *Nyelvtörténeti Szótár* és a most megjelenő *Tájszótár* (a két utóbbi Hornyánszky kiadásában), a rokon nyelvek szótárai, a tudományos monografiák egész sorozata, a *Magyar*

Nyelvőr 25 köt. (a szerkesztő kiadásában), s annyi más, önálló kutatáson alapuló munka a magyar nyelvtudománynak a külföldön is becsületet szerzett, valamint a classika-philologiai terén kifejtett munkásságunk is. Az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Magyar Írók élete és munkái* (Hornyánszky kiadásában), a *Régi m. költők tára*, nagy bibliografiák, hasonmás-kiadások, emlékbeszédek, életrajzok, önálló monografiák készítik elő a jövőendő Toldy Ferenczének munkáját. Magyarország történelme köréből, ideszámítva jogtörténetünket is, *Monumenták*, *Értekezések*, külön *Okmánytárak*, monografiák során nem kevesebb, mint 272 kötetet adott ki az Akadémia, nem is számítván ide a *Történelmi Tár* új folyamát s a *Történelmi életrajzok*-at, a melyeket az Akadémia támogatásával a Történelmi Társulat gondoz. Az archaeologia érdekében is sokat tett Akadémiánk. Az *Archaeologiai Értesítő*, *Értekezések*, *Közlemények*, *Emlékek* s az önállóan kiadott munkák kötetszáma megközelíti már a százat; becsők pedig az egyetemes tudomány színvonalán áll. Közgazdasági irodalmunkat az Akadémia támogatásával és megbízásából szerkesztett *Remek írók tára*, *Közgazdasági Szemle*, *Évkönyv*, monografiák és *Értekezések* gyűjteménye fejleszti. A II. osztály körébe tartozó tudományok közt legszegényebb nálunk a filozófia irodalma. Az *Athenaeum*-on, a *Philosophiai Írók tárá*n kívül, mely utóbbi az Akadémia támogatásával jelenik, elvétve lehet csak nagynéha egy idevágó munkára vagy értekezésre találni.

A III. osztályba tartozó értekezések a legújabb időkig hat különféle folyóiratban: A *Mathematikai Értekezések*-ben, a *Természettudományi Értekezések*-ben, a *Mathematikai és Természettudományi Érte-*

sítő-ben, a *Mathematikai és Természettudományi Közlemények*-ben, a *Természetrajzi Füzetek*-ben és az *Orvosi Archivum*-ban szétszórva jelentek meg. 1895-től kezdve a matematikai, fizikai, chemiai, fiziologiai tárgyúak a *Mathematikai és Természettudományi Értesítő*-ben, a természetrajziak az Akadémiától támogatott *Természetrajzi füzetek*-ben, az orvosiak a szintén segélyezett *Orvosi Archivum*-ban csoportosítva látnak napvilágot. Feltűnő, hogy az 1083. kötetnyi munkából, a mennyit az Akadémia 1831-től 1895-ig kiadott, a III. osztályra csak 140, tehát az egésznek 12 százaléka esik, holott az I. osztályra 23, a II. osztályra 50 s az összes Akadémiára 15 százalék.

Az Akadémiának 1869-ben életbelépett új alapszabályai kötelességévé teszik, a külföldi Akadémiáktól eltérőleg, a tudománynak szélesebb körökbe való elterjesztését is. Erre szolgál az Akadémia hivatalos közlönye: az *Értesítő*, mely 1890-től kezdve havi folyóirattá vált; a *Budapesti Szemle*, melyből az Akadémia segélyével már 117 kötet jelent meg, a *Könyvkiadó Vállalat*, előbb négy (széptudományi, történettudományi, államtudományi és természettudományi), most két sorozatban, melyből az egyiket maga az Akadémia, a másikat, akadémiai segélylyel, a Természettudományi Társulat adja ki. Amabból már 131, emebből 56, tehát összesen 187 kötet jelent meg, mintegy $\frac{1}{4}$ -e eredeti, $\frac{3}{4}$ -e angol, francia, német, olasz művekből fordítva. Mind a két vállalatnak külön-külön mintegy 1600—1800 pártolója van.

AZ ELSŐ MAGYAR GAZDASÁGI FOLYÓIRAT.¹

Sándor István a Magyar Könyvesházban följegyzí, hogy 1796-ban Bécsben egy ujság jelent meg a következő cím alatt: „*Magyar Újság, mely Magyar- és Erdélyországban a Mezeigazdaságot és Szorgalmatosságot erányozza*“ s rekeszben még hozzá teszi, hogy Pethe Ferencz írta.

Id. Szinnyei József szerint: ez volt az *első* magyar gazdasági folyóirat.² Sz. megjegyzi, hogy Pethének e lapja 1796 elején indult meg és a végével *meg is szűnt*, hetenként egy ívet, összesen tehát 52 ívet adván. (Vasárn. Ujs. 1862. évf. 404. l.)

Ugyancsak Szinnyei 1878-ban (Magyarország Term.-tud. Könyvészete 590. l.) már mit sem tud arról, hogy Pethe ezt a gazdasági ujságot szerkesztette volna, hanem e helyett azt állítja, hogy Pethe 1796-ban a „*Vizsgálódó Magyar Gazdát*“ szerkesztette.

¹ (Magyar Könyvszemle, 1898.)

² *Első*, ha t. i. a Pozsonyban, 1783-ban „Királyi Magyar Ujság a Földművelésről“ című folyóiratot figyelmen kívül hagyjuk, a mit jogosan meg is tehetünk, mert ez, mint Sándor István (i. h.) mondja: „egynehány darab Levele után megszűnt“.

Ferenczy József (A magyar hirlapirodalom történetében 150. l.) meg-meg mást mond. Szerinte Pethe Ferencz a mult század végén a „Gazdaságot czélozó Ujság“-ot szerkesztette.

Kinek van közülök igaza? Azt csakugyan nem hihetjük el, hogy Pethe a mult században egyszerre három magyar gazdasági lapot szerkeszthetett volna.

E hármassal ellenmondást, tudtommal, Balás Árpád fejtette meg a Pethe Ferencz életéről írt lexikoni cikkében (Pallas-Lexikon). A dolog t. i. így áll:

A „Magyar Ujság, mely Magyar és Erdély Országban a Mezei Gazdaságot és Szorgalmatosságot erányozza“ Bécsben 1796 januáriusnak 1-ső napján indult meg és ugyanazon év június 21-ikéig huszonnégy szám jelent meg belőle. A június 28-ikán kiadott huszonötödik szám (Nr. 25) egyszerre csak elhagyja az eddigi hosszú lélekzetű czímet s helyette a „Gazdaságot tzélozó Ujság“ czímet veszi föl s így folytatja az augusztus 30-ikán kibocsátott Nr. 35-ig. A szeptemberi első szám (Nr. 36.) újra czímet változtat, s ettől kezdve „Vizsgálódó Magyar Gazda“ cím alatt jelenik meg.

Balás Árpád úgy adja elő a dolgot (i. h.), mintha ezt a címe szerint *három*, de lényege szerint *egy* ujságot *az egész esztendőben* (1796-ban) Pethe Ferencz szerkesztette volna, noha jól tudja s meg is említi, hogy Pethe, nyolcz évi külföldön tartózkodása után, 1796-ban tért vissza és egyelőre Bécsben telepedett meg. Már pedig az, a ki csak 1796 folyamán tért vissza külföldről, bajosan szerkeszthette, különösen akkor, a Bécsben 1796. januárius 1-én megindult ujságot. Ebből azt kell következtetnünk, hogy e folyóiratot kezdetben más valakinek kellett szerkeszteni, s hogy Pethe csak évközből vehette át a szerkesztést.

Egy chemiai magyar műszónak (az *erjedés*-nek történetét kutatva, e nyáron rájöttem, hogy e szót legelőször Pethe Ferencz használta. Az volt a kérdés, hol és mikor használta előben? A csapázás visszavezetett a „Vizsgálódó Magyar Gazdáig“.

Elmentem a Nemzeti Múzeum könyvtárába s kikértem ezt a sokcímű gazdasági ujságot. Az *erjedés* szó keresgélése közben megtaláltam, a mit nem is kerestem, hogy mikor vette át Pethe Ferencz e gazdasági folyóirat szerkesztését?

A Gazdaságot tzelezó Ujság 33-ik száma ugyanis egy Hadhárról *E' 's ez* aláírással beküldött levél következő szavaival kezdődik.

„Magyar Gazd' Uraimék! — Én a G. tz. Ujságot eddig tsak imitt-amott, a' hol megkaphattam, próbául olvastam. Megvallom, hogy eddig idegen voltam tőle, nem azért, mint ha ez az igyekezet nem hasznos, és nem felette igen szükséges volna: hanem a látott Daraboknak — meg kell vallanom — híjjánosságokért és sok és sok zavaros hibájokért. Most látom, hogy *Magyar pennára került az Igazgatás*: azért én is a' több rendes Olvasók közzé akarok számláltatni; és íme az egész esztendőre megkivántatott 4 Rhénes frtot és 30 krt küldöm, hogy *ama ledarált 24 heti számot* is küldjék meg“ A levél további tartalmából kitűnik, hogy írója nem lehetett más, mint a nagyérdemű Földi János, a Hajdú-kerület ordinarius physicusa.

E levél kapcsában az Újságnak *mostani szerzői*, megköszönvén a Nagyérdemű *E' 's ez* Úrnak buzgóságát, jól elverik a port az első 24 szám szerkesztői hátán. A szerkesztő-változásnak tehát a 25-ik számnál kellett bekövetkeznie. És ha most a 25-ik számot jól megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy e számnak (és csakis

ennek a számnak) az alján Pethe Ferencz kezdő betűi *P. F.* állanak, vagyis Pethe a szerkesztést csak a 25-ik számmal vette át, az első 24 szám más valaki (ki?) szerkesztésében jelent meg.

Ebből világosan kitűnik, hogy:

1. A „*Magyar Ujságot, mely Magyar- és Erdély Országban a Mezei gazdaságot és szorgalmatosságot erányozza*“ nem Pethe Ferencz, hanem más valaki szerkesztette.

2. Pethe Ferencz átvevén a szerkesztést, a lap címét nyomban megváltoztatta s a Gazdaságot tzelőző Ujságot, valamint a Vizsgálódó Magyar Gazdát is (látszik a stílusából) tényleg ő szerkesztette.

Ezt hamarosan megállapíthattam, de az *erjedés* szót nem találtam meg, pedig a nyomok kétségtelenül a Vizsgálódó Magyar gazdára utaltak. Szerencsémre, a Nemzeti Múzeum példánya csonka: egy pár szám hiányzik belőle. Hátha a keresett *erjedés* éppen a hiányzó számok egyikében fordult elő? Hol lehetne teljes példányt találni? A „Königl. Ungarische Zeitungs-expedition des Herrn von Schönfeld in Wien“, a hol 1796-ban az *előpénzt* kellett befizetni, rég be van csukva. De talán van egy példány a bécsi udvari könyvtárban? Jött a válasz, hogy *nincs*. Forduljunk másfelé! Pethe Ferencz 1797 végétől 1801-ig gr. Festetics György szolgálatában állt, előbb mint gazdasági könyvvívő, azután mint tiszttartó a keszthelyi uradalomban. Nagyon hihető, hogy gr. Festetics György, a Georgikon alapítója, előfizetője volt a Pethe szerkesztette gazdasági lapnak. Kérdezősködjünk Keszthelyen.

Párkányi József úr, a keszthelyi grófi könyvtár jelenlegi kezelője, lekötelező szíveséggel arról értesít, hogy a Vizsgálódó Magyar Gazda 1796-iki számaiból

egy sincs a keszthelyi grófi könyvtárban, hanem *az 1797-iki évfolyamból van egy csonka példány.*

Ime egy egészen váratlan új adat! A Vizsgálódó Magyar Gazda tehát nem szűnt meg 1796-ban, hanem még 1797-ben is járt.

Párkányi úr, kérésemre, szíves volt az 1797-iki folyam Keszthelyen meglevő számait pár heti használatra hozzám eljuttatni. E számokból azt látom, hogy 1797-ben 46 szám jelent meg belőle, közben-közben egy-egy hét átugrásával. Az utolsó szám (december 21-ikén) így fejeződik be:

Jelentés az Érdemes Olvasóhoz.

„A körülállások úgy hozták magokkal, hogy ezen V. M. Gazda név alatt járó Heti-számjaimat megállítsam, de tsak bizonyos ideig, míg t. i. más plánumot készíthetek hozzá, azután ismét folytatni fogom. Mihelyt tehát azzal elkészülhetek, azonnal hírül adom Érdemes Olvasóimnak; addig méltóztassanak a Prenumeratioval várakozásban lenni.“

Szegény Pethe Ferencz! Érdemes olvasóidnak 17 esztendeig kellett várakozniok; még az új plánum szerint készített Nemzeti Gazdát 1814-ben csakugyan megindíhattad.

Végezetül, én is jelentem érdemes olvasóimnak, ha ugyan érdeklí ők, hogy az *erjedés* szó ősalakját, eme könyvészeti kutatásom okozóját, a Vizsgálódó Magyar Gazda 1797-iki folyamának 11-ik lapján csakugyan megtaláltam.

II.

NYELVTÖRTÉNETIEK.

JELÖLÉSEK MAGYARÁZATA.

- Bal.** = Ballagi Mór Szótárai, 1843, 1846, 1848, 1873, 1890.
Bug. Szh. = Bugát Pál: Természettudományi Szóhalmaz, 1843.
Cal. = Calepinus: Dictionarium decem linguarum, 1588.
CzF. = Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára, 1862—1874.
Fog. = Fogarasi: Magyar és Német Zsebszótár. 1836, 1847, 1852; vagy pedig Segédszótár 1845.
Kr. = Kresznerics Ferencz: Magyar Szótár, 1831.
Lex. = Versegly Ferencz: Tudományos Mesterszókönyv, 1826.
MA. = Molnár Albert: Dictionarium 1604; 1611; 1621; 1644; 1708.
Márt. = Márton József, Magyar-Német Lexicon 1811.
Math. = Matematikai Műszótár, 1834.
Mond. = Mondolat, 1813.
MUg.Sz. = Budenz József: Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár 1873—1881.
Ny. = Magyar Nyelvőr. (Az első szám a kötetet, a második a lapszámot jelöli).
NySz. = Nyelvtörténeti Szótár, 1890—1893.
Ph.Msz. = Philosophiai Műszótár, 1834.
PP. = Páriz Pápai: Dictionarium. 1708; 1762.
PPB. = Páriz Pápai-Bod: Dictionarium 1767; 1801.
Sl. = Sándor István: Toldal. a Magyar-Deák Szókönyvhöz, 1808.
SK. = Simai Kristóf: Végtagokra szedetett szótár, 1809.
SzD. = Baróti Szabó Dávid: Kisded Szótár, 1784; 1792.
Szirm. = Szirmay Antal: Glossarium vocum, 1806.
Törv. Msz. = Törvénytudományi Műszótár, 1843; 1847.
Tsz. = Magyar Tájszótár; I. kiad. 1838, II. kiad. 1893—.
Veszpr. = Veszprémmegyei Tiszti Szótár, 1807.

R a g.

(Nyelvőr, 1879.)

Simonyi Zsigmond bizonyosnak állítja (Ny. 8 : 323) 1., hogy a nyelvtani *rag* szót nyelvújítók csonkították a *ragasztékból*; 2., hogy a csonkítók a *rag* tájszót nem is ismerték. És csakugyan a látszat annyira mellette szól Simonyinak, hogy magam is, ha már előbb nem tudtam volna valamit e műszó eredetéről, ugyanezt a véleményt vallanám. Már régebben észrevettem és megjegyeztem magamnak Kresznerics Magyar Szótára Bé-vezetésében az első lapon a következő helyet: „A gyökér-szónak nevekedeése, el szaporodása, el ágazása bizonyos apró szócskáknak hozzáadásával történik meg. Ezen szócskákat, mivel a gyökér-szóhoz *rag*-adnak, és vele egyetemben egy egészszet tesznek, *rag-szóknak* neveztem“. Csillag alatt még ezt is hozzáteszi Kr.: „Mások ragasztékoknak híják. Nem ellenzem, de nekem a rövidebb szó jobban tetszik“. Szótára 149. lapján pedig ez áll: „*Rag*. Cantherius, cantherii, quibus tigilla affiguntur. Item Affixum.“ Ezek szerint úgy látszik, hogy a *rag* műszót nem nyelvújító — mert ez a név csakugyan nem illik rá — hanem Kresznerics csinálta, a ki a *rag* tájszót nagyon is jól ismerte. Különben megjegyzem, hogy a *rag*, tájszói értelmében, már Simai Kristófnál, sőt Baróti Szabó Dávidnál is megvan.

A „felület“ és társai.

(Nyelvőr 1880.)

Annyit talán még egy magyar szó sem szenvedett, mint ez a szegény *felület*. A mióta csak betette a lábát az irodalomba, csípi, rugja, üti, vágja minden nyelvész, orthologus és neologus egyaránt. Gróf Teleki József már 1818-ban, nem sokkal a győri futamodás után, rápirított, hogy nem azt jelenti, a mit jelentenie kellene: csak bitangolja a superficies értelmét, holott, ha egyáltalában valamit, hát mást nem jelenthet, mint *insurrectiót*. Ma meg, az országos felületek korában, azt vetik a szemére, hogy voltakép a *ufsitzen-t* tesz. Még az áldott jó Fogarasi, a ki a zulkaffer szókat is, ha magyarnak adták ki magukat, berakta a szótárába, sem tudott vele megbarátkozni, inkább elbémálta felülegnek; nehogy valaki azt mondhassa, hogy még ilyen rossz szót is bevett a Magyar Nyelv Szótárába. Hát még a Nyelvőr? Ez meg már valami három forumon is kimondta rá a halálos ítéletet; elnevezte képtelenségnek, elnevezte fattyúhajtásnak és keményen meghagyta a nyelvkertészeknek, hogy irtsák, a hol csak látják, mint a gondos gazda a szerbiai tüskét.

Ennyi felől zaklatva, senkitől nem védelmezve, él egymagában a szegény „felület“. Társai, a kik voltak is, már régen visszavonultak a falusi élet magányába; csak ő hányódik még egymaga a felszínen.

Victrix causa Diis placuit, sed victa Catoni. Hadd legyenek én is egyszer egy vesztett ügynek védője.

Hát mivel is vádolják a szegény pörbefogottat, mit rónak fel neki bűnül?

Azt, hogy „az *-at*, *-et* a nyelvünkbeli jelenségeknek egybehangzó tanúsága szerint functiójára nézve

ikerpárja az -ás, -és-nek, mind a kettő kizárólag cselekvésneveket alkot; egyéb szókhöz pedig nem függednek. A *felül* nem igető, hanem határozó; s valamint nem mondhatni *felülés* (felső része valaminek), éppen oly képtelenség a *felület* is; s ilyenek volnának az *alulat*, *belület*, *hátulat*, *közelet* stb.“

Így nyilatkozott a nyelvbéli hibák megjavítását célba vevő tanácskozmány 1875-ben a *felület*-ről. (Ny. 4: 337.)

Bocsásson meg nekem a tanácskozmány és a részemről igen tisztelt Nyelvőr is, ha egyenest ki mondom, hogy vádbeszédük okadatoló részében egészen elpártolt tőlük a szerencse. Okoskodásuk nemcsak hogy nem győz meg engem, sőt ellenkezőleg egyenest a kezembe adja a fegyvert, melylyel az egész vádat egyszerre lesujthatom.

Tehát a *felület* képtelenség, valamint képtelenség volna az *alulat*, *belület*, *hátulat*, *közelet* stb.

Erre csak azt mondom, hogy a mi megvan, az a logika örök törvénye szerint nem képtelenség. Már pedig a *közelet* szó megvan; él még ma is; tősgyökeres magyar nép ajakán él; ott, a hol Vas, Veszprém és Zala megyék egybesarkallanak. Akárhányszor hallottam magam is: „te ott laksz a közeleten“; „van-e itt kocsmá a közeleten“ s több efféjét.

De az én szavamat ha akarják, elhiszik, ha nem akarják, nem hiszik. Inkább állítok hát magam helyett egy olyan tanúbizonyságot, a kinek a szavahihetőségét a Nyelvőr sem vonja kétségbe, és ez: Kresznerics Ferencz. Tessék elővenni a Kr. Szótárát és a 340-ik lapon keresgélni; ott szóról-szóra ez áll:

Közelet. Propinquitas, vicinitas.

Közeleten. In propinquo, in vicino.

És hogy Kr. is a nép szájáról hallotta e szót, kitűnik abból, hogy a forrást nem idézi. Ő éppen ott, ama három vármegye összeszőgellésén, Ságbon volt plébános; nyilván ott figyelte meg ő is e szót, a hol én hallottam. És mi több, Kr. nem is tekintette e szót valami szokatlannak vagy ritkának, mert különben szokása szerint hozzátette volna, hogy ekkor és ekkor hallotta.

A Nyelvőri tanácskozmány argumentatiója tehát maga alatt vágta le a fát, midőn a nagyobb erősség okáért a *közelet*-re is a képtelenség bélyegét akarta rásütni.

A Tájszótárban (I. kiad. 288.) olvasom: „Az aratók pásztának nevezik a földnek azt a részét, melyet két, három vagy több arató *keresztületbe* kiszakaszt és aratva rajta általmén“.

Azonban még szolgálhatok más példákkal is, és pedig a 16. és 17. század irodalmából, a mikor még a szó is csak úgy termett, mint a subagallér. Kinyitom Calepinus Szótárát (1590-ből); ott találom a circumferentia mellett *környület*, *körület*. Pauly „Polgári és pörös Szótára“ (Budán, 1827) szerint Verbőczy Magyar Decretumában is a circumferentia = a *körület*-nek kitetszése. — Molnár Albert Szótárában pedig megvan a *környület* circuitus, tractus, ambitus értelemben. És hogy is énekelt a költő Zrínyi:

„Mint egek forognak örök *környületben*,

Úgy bűm, úgy bánatom forog örökségben.“

A *környül*, *körül*, *keresztül*, *közel* épp úgy határozó, mint a *felül*; és ha a *környület*, *körület*, *keresztület*, *közelet* nem képtelenség, már pedig nem az, mert megvan, akkor a *felület* sem képtelenség.

Midőn ezt megállapítom, eszem ágában sincs felszabadítani akarni a szófaragókat, hogy ezek kaptájára most

már, vagy kell vagy se, holmi *alulat*, *belület*, *hátulat* szókat csináljanak. A régi meglevőnek megvédése még nem ad szabadalmat meg nem levők fölerőszakolására. Ha valaki mostanában lépne fel először a *felület* szóval, magam is azt mondanám neki: „hagyj fel vele barátom; való igaz, hogy javaslatod nem képtelenség, de nem is pótol szükségét“. Azonban a *felület* most már nem eshetik az újdonsült szók kategóriájába. 1786 Kisasszony havának 9-ik napján lépett be az irodalomba, a Magyar Hírmondó 62-ik számában; 1791-ben vezette be a természettudományi műnyelvbe a kitűnő magyarsággal író dr. Zay Sámuel az ő Magyar Mineralogiájában és 1792-ben Baróti Szabó Dávid már csilagozás nélkül fölveszi a Kisded Szótár második kiadásába: *fellület*, *fellyület*, felső rész, szín. A téjnek, víznek fellyülete. S azóta, akármennyit riogatják, hessegetik is, csak nem tágít egy tapodtat sem. A szónak ma már innen-onnan százados multja van; matematikai, természettudományi irodalmunkban tökéletesen meghonosodott s minden literátus ember megérti és használja is. Minek üldözzük hát? hiszen, mint Brassai mondaná, a kutyának sem árt, és nem is képtelenség, mint a hogy sokan rá szeretnék fogni.

Más kérdés, és pedig nem érdektelen kérdés az, hogy miféle *-at*, *-et* képző az, a mi a környezet-, körület-, keresztület-, közelet-, felületben a határozóhoz van függedve. Kész örömmel aláírom, hogy ez az *-at*, *-et* nem az *-ás*, *-és* ikerpárja; de hogy minő képzővel van itt dolgunk, annak megítélését a Nyelvőrre kell bíznom és tőle kell kérnem.

Némely „ny” végezetű szónk keletkezéséről.

(Nyelvőr, 1880.)

Ha valami idegen ajkú ember előtt leírnám az alább következő kilencz határozót és melléjük írnám rendre a nekik megfelelő kilencz főnevet, ilyenformán:

<i>átalán</i>	<i>átalány</i>
<i>heven</i>	<i>heveny</i>
<i>hián</i>	<i>hiány</i>
<i>közön</i>	<i>közöny</i>
<i>magán</i>	<i>magány</i>
<i>méltán</i>	<i>méltány</i>
<i>talán</i>	<i>talány</i>
<i>versen</i>	<i>verseny</i>
<i>viszon</i>	<i>viszony</i>

s magyaráznám neki, hogy mit jelentenek az első s mit a második oszlopbeliek, fogadni mernék, hogy ez az én idegenem egész határozottsággal rámondaná a következtetést, hogy: a magyarban kell lenni egy y képzőnek, mely a határozókból főneveket alkot.

De hát hogyan is keletkeztek a második oszlopbeli új szók? Mert hogy újak, az kétségtelen, hiszen egyikök sincs meg sem a nép nyelvében, sem pedig Molnár Albertnél vagy Páriz-Pápainál, sőt egy híján még Barótinál és Sándor Istvánnál se, holott a velők szemben álló határozók mind régi szók.

Azt a magyarázatot semmikép sem fogadhatjuk el, a mit a Magyar Nyelv Szótára kockáztatott meg e szók származása felől. Szerinte az *átalány*, *heveny*, *hiány*, *magány* stb. szók úgy képződtek, hogy az *által*, *hev*, *hía*, *maga*, *vers* stb. szókhoz hozzáfüggedt az *ány* vagy *any*, *eny* képző s az így keletkezett

szókból képződött aztán tovább az *általányos*, a *hevenyében*, a *hiányos*, a *verseny*es stb.

E magyarázatnak nemcsak a szóképzés törvényei, hanem maguk a nyelvtörténeti adatok is világosan ellentmondanak. A legutóbb említett képződmények t. i. már rég megvoltak az irodalom és a nép nyelvében is, mikor még az *általány*, *hiány*, *magány*, *verseny* stb. meg se született. Íme:

általányos (általános) már megvan Márton Istvánnál a mult század végén, holott az *általány* (akkor még 'das absolute, unbedingte' értelemben) csak Helmezcynél (1816-ban) először.

hevenyében már megvan Pázmánnál, Heltainál, s előfordul régi közmondásokban is, holott a *heveny*, mint főnév, csakis Wagner Phraseológiájában található először.

hiányos (majd *hijányos*, *hijjános*, majd *heános*, *héjános*nak írva) előfordul már a XVII. század elején, holott a *hiány* (heány) csak a legvégén. NySz.

magányos (*magános*) megvan már Pázmánynál, holott a *magány* csak Verseghynél (Aglája 1806) először.

*verseny*es megvan már a XVI. században, holott a *verseny* csak száz évvel utóbb NySz.

viszonyos (*viszonos*) megvan SzD.-nál (1784), holott a *viszony* először csak Verseghynél (Tiszt. Magy. 1805).

Ezen nyelvtörténeti adatokat ismerve, lehetetlen elfogadnunk azt a hipotézist (hacsak a filius ante patrem-et törvényesíteni nem akarjuk), mintha a *hiá*-ból keletkezett volna előbb a *hiány*, ebből pedig aztán a *hiányos* stb.

Nézetem szerint a második oszlopbeli főnevek

csakugyan az első oszlopbeli határozókból keletkeztek vagy legalább keletkezhettek, és pedig kétszeri képzés (egy sarjadzás és egy csonkulás) és egy hangváltozás (az *n*-nek *ny*-re változása) útján.

A történeti fejlődést hadd tüntessem elő táblásan. négy egymásra következő időrendi rovatban:

I.	II.	III.	IV.
<i>általán</i>	<i>általános</i>	<i>általányos</i>	<i>általány</i>
<i>heven</i>	<i>hevenjében</i>	<i>hevenyében</i>	<i>heveny</i>
<i>hián</i>	<i>hiános</i>	<i>hiányos</i>	<i>hiány</i>
<i>közön</i>	<i>közönös</i> ¹	<i>közönyös</i>	<i>közöny</i>
<i>magán</i>	<i>magános</i>	<i>magányos</i>	<i>magány</i>
<i>méltán</i>	<i>méltános</i>	<i>méltányos</i>	<i>méltány</i>
<i>talán</i>	<i>talánoz</i> ²	<i>talányoz</i>	<i>talány</i>
<i>versen</i>	<i>versenes</i>	<i>versenyos</i>	<i>verseny</i>
<i>viszon</i>	<i>viszonos</i>	<i>viszonyos</i>	<i>viszony</i>

Így támadhatott a *viszály* szó is a *viszál* (MA.) igéből. Ez utóbbiból lett a *viszálos* melléknév, s ezt, már *viszszályos*-nak írva, megtaláljuk az 1780-ik évi „Bévezetés a számvetésre“ című iskolai könyvben: „a keresett napok száma *viszszályos* az aratók számával“. A *viszályos*ból keletkezhett azután a *viszály*, elvonás által.

Ha az *estélyt*, az *estvel*, *estveli*, *estvélyi*, *estvély*-ből magyarázva, mint az Antibarbarus teszi, helyeseljük, úgy gondolom, nem szabad egészen elítélnünk a *közöny*, *viszony*, *viszály* szokat sem.

¹ Az előttök mindegy, *közönös*nek tetszik. (Arany: Toldi Szerelme, VII. 3.)

² Talán-nal szólani, felelni, állítani. (S. I.)

Kényszerít.

(Nyelvőr, 1880.)

„Mégis csak sok következetlenség van ebben a magyar nyelvben“, — mondja valaki minapában — „lám például a *kényszerűség* és *kénytelenség* egyet jelentenek, holott az *észszerűség* és *esztelenség*, *okszerűség* és *oktalanság* analógiája szerint homlokegyenest ellenkezőt kellene jelenteniök“.

Etimológiáját nézve mindenesetre különös egy ige is ez a *kényszeríteni*: azt tétetni valakivel, hogy *ne a kénye szerint* cselekedjék.

Eme különösségnek, vagy mondjuk egyelőre, eme következetlenségnek megmagyarázása sok gondot adott a Nagy-Szótár íróinak is. Nem egy, hanem mindjárt háromféle magyarázatot is próbálnak. Egyik különösebb a másikonál!

1. „*Kényszer* annyi mint *kényszor*, vagyis oly állapot, melyben az ember *kénye* meg van *szorítva*.“

2. „Mivel a *kény* önző akaratot is jelent, a szer pedig többek közt eszközt, módot; ennélfogva *kényszer* annyi volna, mint önző akarat vagy sors, szükség eszköze“.

3. „*Kényszer* annyi mint *kínszer*, hol is a *kín* általában szenvedő állapotot jelent; tehát *kínszerít* szenvedő állapotba juttat.“

Nyilvánvaló, hogy e magyarázatok közül egyik sem állja ki a komoly bírálatot. Az első tiszta komikum, a két utóbbi pedig érthetetlen nyelvfilozófia.

Ha valamely kétséges alkotású szó eredetét ki akarjuk puhatolni, nem szabad egyes-egyedül a mostani írásmódot venni vezetőnknek, mert úgy könnyen juthatunk álutra; mindenekelőtt a nyelvtörténeti adatok vallomását, ezt a legbiztosabb útbaigazítót, kell meghallgatnunk.

A kényszer szó egész a jelen század elejéig elő sem fordul nyelvünkben. Sándor István fejtette ki először e főnevet a kényszerítből és „medium coactivum“-nak értelmezte. (Sokféle, 1801:205 l. és SL.) — Régiebb irodalmunkban csakis a *kénszerít*, *kénszereg*, *kénszerget*, *kénszeredik* igék fordulnak elő és pedig leggyakrabban nem is így, hanem *készerít*, *készereg*, *készerget*, *készeredik*-nek írva. CzF. is megjegyzi, hogy a *készerít* régies alakja a *kényszerít*-nek. — Megtaláljuk már a Bécsi codex-ben: „es nem vala ki a nem akarokat innya *kezerytene*“ (48:24). — Weres Balás 1565. évi Magyar Decretumában csakis ezt az alakot találjuk: „az oly thawol walo iozagoknak gondwyselisire teubeth *kezereytetnek* kewlténye“; „megfogattassek es a byro által az elégtételre *készereytesék*“. Ugyanígy olvassuk Nagy Sándor Historiájában (Debreczen, 1582.):

„Bissus Dariusnak lovat vit vala,
Jó lóra fel ülni készeríti vala.“

Cal. és MA.-nál az „adigo, angario, cogo, impello, instigo, subigo, urgeo“ igék és származékaik magyarázataiban 27-szer fordul elő a *kíszerít* és csak 13-szor a *kénszerít*. — PP. magyar részében is megtaláljuk még; de már a latin szavak értelmezésében csakis a *kénszerít* fordul elő. A *készerít* alak lassanként kihalt az irodalomból s ma már csak a nép ajakán él még imitt-amott. (Ny. 2:44.)

Kisértsük meg először a *készerít* elemzését és vessük egybe néhány hozzá hasonló formájú igével.

Készerít, készereg, készerget, készeredik.

Nyomorít, nyomorog, nyomorgat, nyomorodik.

Hunyorít, hunyorog, hunyorgat, hunyorodik.

Töpörít, töpörög, töpörget, töpörödik.

Az utóbbiak a *nyom*, *húny*, *töpi*k (megtöpi>k a szőlő) igékre vezetnek vissza. Ez a világos analogia szinte unszol bennünket arra, hogy a *készerít* elemzésében egy hipothétikus *kész* vagy *készik* igéhez folyamodjunk.

Az már most a kérdés, hogy ez a *kész* vagy *készik* ige, ha valaha létezett, mit jelenthetett? És nincsenek-e közvetlen bizonyítékaink arra, hogy nyelvünknek efféle igéje csakugyan volt hajdanában.

Már CzF. és Budenz (MÜg. Sz.) a *készt*, *késztet* (impellere, instigare, illectare) causative alakult igének alapját egy *kész* vagy *készik* igében keresték, melyeknek még nyomát is megtalálták ebben: *készakarva*, e. h. *készveakarva*. Sőt az Ehrenfeld-codexben (Ny. 1:267) közvetlen bizonyíték is van a *kész* ige hajdani megvoltára: „kyzy wala ew baratytt bezeduel es pel-deual: (fratres suos verbo ot exemplo *induxit*)“. Ezen *kész* (inducere) igéből fejlett ki *r*-es képzéssel, mely lényegeset nem változtat a jelentésen, a *készer* ige (vö. a népies *kénszöri* módon dolgozni)“; ebből momentán alakul támadt a *készerít*, *g*-es gyakorítóul pedig a *készereg* stb.

De, úgy látszik, még a *kész* vagy *készik* sem alapige, hanem maga is csak származék. Egyfelől az ugor rokonság (MÜg. Sz. 16.), másfelől a *kéntet* (urget, sollicitat) causativ ige azt sejtetik, hogy hajdanában egy *kén*-, vagy *kény*-ige is létezett. Ebből származhatott *sz*-es képzéssel a *kénsz* valamint a *von*-ból származott a *vonz* (régiesen *vonsz*); a *kénsz*-ből eredhetett egyfelől a *kénszt* causativ ige, másfelől pedig a *kényszer* és folytatólag a *kénszerít*, *kénszereg* stb. igék. Ott, a hol a mássalhangzók nagyon összetorlódtak, a nasalisnak az *sz* előtt szükségképen el kellett kopnia

s a *készt* ige már csak eme kopott alakjában maradhatott meg (vö. *foszt*, *foszlik*, e. h. *fonszt*, *fonszlik*); ott ellenben, hol az *sz* után következő magánhangzó a kiejtést megkönnyítette, az *n* el is kophatott, de nem kellett multhatatlanul elkopnia. Így maradhatott meg és fejlődhetett egymás mellett: *készerít* és *kényszerít*, *készerít* és *kénszereg* stb.

Azt hiszem, hogy ezen nyelvtörténeti adatok eléggé bizonyítják, hogy a *kényszerít*-nek ilyféle elemzése: *kény* + *szer* + *ít* tehát a *szer* (eszköz, mód) főnévvel való egybekapcsolása nem egyéb népetimológiánál. — Az én nézetem az, hogy a *kényszerű* így elemezendő: *kén* + *sze* + *r* + *ű*, holott az *ész-szerű*-, *okszerű*-ben névszó (*szer*) csatlakozik az előtte álló másik névszóhoz.

Nyegle.

(Nyelvőr, 1880.)

Túri P. azt mondja a Nyelvőr legutóbbi füzetében (9: 275), hogy a *nyegle* szóra érdemes megjegyezni, hogy tájszó is egyszersmind.

Erős gyanúm van, hogy Túri úr a *nyeglét* nem a nép ajakáról hallotta, bizonyosan csak a Tájszótár tekintélyére alapította állítását. Már pedig a Tájszótár igen derék munka ugyan, de mégsem lehet neki vakon hinni. Akkoriban. t. i., mikor a M. Tudós Társaság (1834—1838) a Tájszótárt összeszerkesztette, volt az akadémiának egy irtoka, Matics Imre, kiben a titkokok igen megbízhattak, ki azonban, valószínűleg csak tévedésből, itt-ott olyan szavakat is bejuttatott a Tájszótárba, melyekre tisztán rá van sütvé a neologia bélyege. Ilyenek a többek közt:

hamag, pottasche;
olu, liquor (SI.);
órny, rostrum.

Bajosán tévedek, midőn azt állítom, hogy a *nyegle* is ezek közé tartozik. Ennél sem teszi hozzá Matics, hogy hol élnek vele.

A tévedés alkalmasint úgy történt, hogy Matics új szókat is gyűjtött és szokás szerint egyes czédulákra írta őket. Meglehet, hogy e czédulák közül egykettő a Tájszótári anyag közé keveredett. A Matics közölte Tájszókra tehát különösen vigyázni kell!

Lukna.

(Nyelvőr, 1880.)

A Nyelvőr V-ik kötetében Deák Farkastól XVII. századi magyar okiratokból közölt homályos értelmű szók legtöbbjét Szarvas Gábor u. a. kötet 207—210. lapjain megvilágosította, csak valami tizet hagyott közülnök magyarázat nélkül. Ez utóbbiak között volt a Baracska István 1635. évi végrendeletében előforduló *lukna* szó is, melyre Zibrinyi Gy. (5:416) később azt jegyezte meg, hogy talán rokon vele a Baranyában használatos *lukma* (papi bor és gabona fizetés. Tsz. 246).

Legközelebb egy barátom szives volt Bél Mátyás „Adparatus ad hist. Hung.” I. kötetében a Závodszy György 1586. évi naplójára figyelmeztetni, hol a következők állanak:

Tantum aeternus Deus in poenam peccatorum nostrorum immiserat charitatem annonae praesertim in his partibus Hungariae, ut hic apud nos *Lukna* una tritici venderetur florenis tribus et 60 dena-

riis. — Bél Mátyás az „in his partibus“-hoz * alatt megjegyzi: Trentsiniensem comitatum, quem coluit Závodszky, et utrinque vicinos intelligit. — A *lukna* szóhoz pedig a következő megjegyzést teszi: (Lukna) mensurae aridorum nomen est, quae ultra duas kilas Posonienses, sive Coros quatuor continet, quorum tres duas kilas aequant, coro quarto superante.

A *lukna* tehát körülbelől 4 vékás (koreczes) gabonamérték lehetett. Nyelvi eredetét megmagyarázza a vidék, a hol vele éltek.

Hézag.

(Nyelvőr, 1880.)

Tudjuk, hogy 1. *hí hiú* régente üreset jelentett, MA.; 2. hogy a *hézag*-ot még a mult században többen *hízak*, *hiúzag*-nak írták, Kr.; 3. hogy a szóvégi *k* időjárástával sok setben *g*-re módosul, mint pl. a *rétek*, *rétekes* SzD. ma már *réteg*, *réteges*, a *bodak* SzD. ma már *bodag*, sőt még a *vaczok*-ot is némely vidéken ma már *vaczog*-nak ejtik, Ny. 7:235; s végre 4. hogy a túladunai *fészak*, *fészakos* eredetileg *félszak* és *félszakos* volt (Kr.), — nem hihetőbb-e tehát az, hogy a *hézag* két névszó összeragadásából (*hé-szak*) támadt, mintsem az a magyarázat (MUG. Sz. 135. l.), mely csupán a *hézag* kedvéért egy sehonnan nem ismert, állítólag magtalanul elhalt *héz* igét kénytelen kigondolni.

Néhány új szó keletkezéséhez.

(Nyelvőr, 1881.)

Ponori Thewrewk Emil (Ny. 10:174) a *pír* szót a Thewrewk Józseftől származó szók közé sorozza, holott ez már SL-nál, sőt Kr. tanúsága szerint Győrfi József Klimius Miklósában is előfordul.

Ugyanő a *sürgöny*, *távírat*, *jegyzék*, *vonat*, *mel-lény*, *sétány* szók eredetét az 1845-ik évről dotálja, holott az utolsó már Kunoss 1835-ki Szófüzérében, az öt első pedig Fogarasi Zsebszótára 1836 évi kiadásában is megvan, s mindannyi a mai jelentésükben.

Megemlítendő az is, hogy 1845-ben (Fog. Segéd-szótár) a *közlöny* és *előny* szókat már a mai jelen-tésükben is ismerték s csakis ezen jelentésüket iktat-ták a szótárakba.

Ezek szerint Huszthy Pálnak nem marad egyéb, mint talán a *gyorskocsi*, a *futár* és *vonat* s ennek is csak a mai jelentése, mert a *vonat* szó máskülönben megtalálható már a mult században is SzD.-nál; Benovich Józsefnek pedig meg kell elégedni magával a *körzővel*, ha ugyan ezt is el nem disputálják még tőle.

Közöny, magány, viszály.

(Nyelvőr, 1881.)

„Az analogia hatásairól“ szóló nagybecsű aka-démiai értekezésében Simonyi Zsigmond figyelmére mël-tatja a 258. lapon közzétett kis dolgozatomat is. Meg-dicséri, de megis csipkedi egy kicsit, csillag alatt helyre-igazító megjegyzéseket tévén némely állításomra.

Az Akadémiában én, laikus, nem védhetvén ma-

gamat, itt kell helyet kérnem visszaigazító megjegyzéseim számára.

1. Simonyi megrója, hogy a *közönyt* a *közönös* származtatom, hiszen tudnom kellene, hogy „a *közönös* Toldi Szerelménél régebben nem fordul elő“.

Kérem Simonyit, nyissa föl akár Kunoss 1836. évi Szófüzérét, akár Fog. 1836. vagy 1848. évi Zsebszótár, akár Bloch 1843. vagy 1848. évi Zsebszótárát, mindenikben megtalálja a *közönös* szót. A fenforgó kérdésben különösen érdekes az az egymásután, mely Kunossnál található s melyet szó szerint kiírok:

„*Közönös*, többekkel közös, gemeinschaftlich, communis.

Közönösség, többekkel közös állapot, die Gemeinschaftlichkeit.

Közöny, közönség, das Publicum“.

Látható ebből, hogy a *közöny*-nek a *közönös*-ből származtatása nem képtelenség s hogy a *közöny* előbb mást jelentett, mint most. Mai értelmében 1838-ban fordul elő először, a M. Tud. Társaság Zsebszótárában.

2. Simonyi megjegyzendőnek tartja, hogy a *magányt* Kresznerics Sándor Istvánból idézi.

Valóban azt kezdem hinni, hogy Kr.-nek és SI.-nak is két-két kiadása van: az egyik Simonyinál, a másik nálam. Annyi bizonyos, hogy az én Kresznericsemben a *magány* szónál nincs hivatkozás SI.-ra, s az is bizonyos, hogy az én Sándor Istvánomban nyoma sincs a *magány*-nak.

3. Én a *viszálos* melléknevet egy 1780. évi számvetésből idéztem. Simonyi, megjegyzi, hogy az megvan PP. 1801. kiadásában is. Én többet mondok, megvan az már SzD. 1784. kiadásában is.

4. Ha életre nem kapott szókat is akartam volna

idézni, a *nyilván*-on kívül, (mely már Fog.-nál 1836-ban is előfordul) Kunoss *különy*-ét és *rimány*-át is megemlítettem volna.

Néhány új szóról.

(Nyelvőr 1881.)

Szarvas Gábor (Ny. 9:215—219) a „minden valószínűséggel Toldytól származott“ új szók közé tévedésből fölvesz olyanokat is, a melyek már megvoltak a nyelvújítók munkáiban akkor is, mikor még a gyermek Schedel magyarul sem igen tudott, vagy meg sem született. Nevezetesen: *bőröndő*, a bőröndének ez az alakja megvan már a Mondolat szótárában is (1813); *csataj* megvan Kazinczynál (1815. Munk. 5:359); *cselem* Barczafalvi szava (Ny. I:46); *engedély* (Mond.); *estvély*, (Kazinczy, 6:240); *írász* (Dugonics 1794; id. Ny. 5:462); *kinézet* (Mond.); *rom* (már WF.-nél 1750); *szerencséz* (Mond.); *szörny* (Verseghy, Tiszt. Magyar. 1805); *vid* megvan már MA.-nál.

L é v é l.

(Nyelvőr, 1883.)

Simonyi Zs. (Ny. 12:462.) megmutatta, hogy a XVI. és XVII. századi íróknál *lejel*, *lél*, *lévél* alakban előforduló ige a *van* ige gyakorítója, illetőleg a *lesz* igének épp olyan mellékalakja, mint pl. a *metél*, a *metesz* igének. A Simonyi idézte művek legújabbja 1639-ből való lévén, talán az is megérdemli a följegyzést, hogy ugyanez a *lévél* ige számtalanszor előfordul még a Lippai János „Posoni Kert“-je I. kiadásában is,

melynek első része 1664-ben, befejező része pedig (A gyümölcsös kert) 1667-ben jelent meg. Ugyane munkából 1753-ban, tehát mintegy 100 évvel az I. után, egy II. kiadás is napvilágot látott. Ez, a címlapján tett némi módosítások leszámításával, úgyszólván, változatlan lenyomata az elsőnek. Az új kiadó nem tett változtatást az eredeti szövegen, lenyomatta úgy, a mint találta, száz esztendő előtti formájában. Többnél több összehasonlító próbát tettem a két kiadás megfelelő helyein: mindenütt megegyeznek szóról-szóra, csakis ott találni változtatást, a hol az első kiadásban a *lévél* fordul elő. Ezt az egy szót az új kiadó irgalom nélkül kiküszöböli; mindenáron más szót próbált helyébe tenni, de többnyire kevés szerencsével. Szolgáljon mutatóul a következő egy-két idézet az első kiadásból, rekeszben melléírván a második kiadás megfelelő helyén levő szót: „(1. könyv XVII.) A fűvek pedig, és virágoknak gyökerek, mivel közelebb *lévélnék* (*levelek*) a földnek színéhez. (2. köt. CXXXIX). Noha immár Magyar-országban-is el-szaporottanak, és szintén olly jó magok *lévél* (*leszen*) itt is, mint másütt. (2. köt. CCCII.) Két kő *lévél* (*leszen*) az varasbékában, de nem mindenikben. (3. k. XVIII.) Főképpen a' körtvély fát, a' ki gyakran darabos *lévél* (*leszen*). (3. k. XXVI.) Élnek ugyan evel-is némelly tartományokban Magyar-országban, a' hol hidegebb vagyon, és későn indulnak meg a' fák: úgy-mint Baynócz táján azokban a' hosszú falukban a' hegyek-közt, a' hol sok gyümölcs *lévél* (*leszen*).“ Világosan kitűnik ezekből, hogy a *lévél* szót, mely még 1667-ben közkeletű és gyakori használatú volt, 1753-ban már alig értették, vagy nem is értették; *leszen*-nel akarták pótolni ott is, a hol *van* volt a megfelelője, sőt a *levelek*-kel is

összetévesztették. E szó tehát a XVII. század második felében még élt, de már a XVIII. közepén (legalább túl a Dunán) ki volt halva. Sőt Bod Péter sem, vagy vagy legalább az a munkatársa, a ki a Szótára magyar-latín részéhez a német értelmezéseket csatolta, sem értette már e szót. A PP. *leélni*, esse solere magyarázatához PPB. ezt függeszti: *ableben*, vor sich leben.

Es z t e n k e d d .

(Nyelvőr, 1884.)

Bethlen Gábornak 1621. május 22-én Thurzó Szaniszlóhoz írt levelében (Régi M. Ny. 3:306) előfordul *eszten kedd* szóról Jászay Pál azt vélte, hogy az mához két hetet tesz, Simonyi Zsigmond pedig (Ny. 13:80.) nyelvtörténeti adatokkal bizonyítja, hogy az nem jelenthet egyebet, mint mához egy hétre kedden-t.

Ha Simonyi magyarázata helyes, a minthogy csakugyan annak látszik, úgy 1621. május 22-én keddi napnak kellett lenni. Vajjon az volt-e? A chronologia azt feleli rá: kedd is volt, nem is volt kedd, a szerint, a mint veszszük. 1621-ben ugyanis a Gergely-féle naptár május 22-je szombati napra (tehát nem keddre), ellenben a Julius Caesar-féle naptár május 22-je csakugyan keddre esett. Már most megint az a kérdés, hogy Bethlen Gábor miféle naptár szerint szokta keltezni iratait?

Szilágyi Sándor, a Bethlen-korszak legavatottabb buvára azt írja nekem, hogy Bethlen idejében sem Magyarországon, sem Erdélyben nem használta már senki az ó-hitű naptárt. Ha Tehát Bethlen a Gergely-

féle naptár május 22-jén írta Thurzóhoz a levelét, akkor az *eszten kedd*-en nem érthetett mához egy hétre *kedd*-et, mert aznap szombat volt. Tehát vagy-vagy! Ha a nyelvésznek igazat adok, nincs igaza a történetbuvárnak, és viszont. Vagy Bethlen tán elhibította a dátumot? (Ny. 13: 184.)

A következő adat, melyet Szalay „400 magyar levél a XVI. századból“ című munkájának 153. lapján találtam, egészen világosan beszél, s egyszer s mindenkorra eldönti a kérdést. Ali Aga, a veszprémi török porkoláb 1555-ben azt írja devecseri Choron Jánosnak: „*Ezten vasarnapra* kegelmed kwlgyon egh koehyt az marhaert“, s levelét így datálja: „Zent Sophia azzonnap után valo *zombaton*“.

Ebből világos, hogy *ezten vasárnap* ugyanaz, a mit most így mondanánk: „vasárnaphoz egy hétre“, *eszten kedd* pedig: „keddhez egy hétre“.

Versegby mint neologus.

(Nyelvőr, 1885.)

Nem volt ember, kit a nyelvújítók úgy gyűlöltek volna, mint Versegby; de nem is volt az ő Révai-féle helyesírásuknak és az ő Révai-ellenes neológiájuknak nagyobb ellensége, tudósabb ostromzója, mint éppen ő. Versegby volt, Riedl Frigyes mondása szerint, az első magyar nyelvőr. Kortársai közt ő ismerte legjobban a magyar képzők természetét; ő meg tudta különböztetni a szóképzőket a szóvégektől, az élő képzőket a kihaltaktól, a denominálisokat a deverbálisoktól stb., a melyek közt az újítók nem akartak semmi különbséget tenni.

És ez a Verseghy, a ki a szóképzés törvényeit, korához mérve, oly alaposan ismerte, a ki a hibás képzések gyöngéit oly finoman kiérezte, más tekintetben egyike volt a legvakmerőbb nyelvújítóknak.

Verseghy volt ugyanis a *nyugvó gyökök*, vagy a mint ő nevezte őket, a szendergő gyökök elvonásának rendszeresítője, grammatikai megállapítója. A mit Dugonics félve, aggódó kézzel kezdett meg (pl. *gömb, henger, köb, kör* stb.), azt ő rendszerbe foglalta s a grammatikus merevségével hirdette. Példája, fájdalom, nagyon kapóra jött a törvényt nem tisztelő nyelvújítóknak. Ha Verseghynek szabad, miért ne szabadna nekünk? Ha neki lehet a századok óta szendergőket fölbresztteni, miért ne kísérthetnők meg mi a talán csak álhalottak föltámasztását? Hiszen Révai is jól megróttta Verseghyt, hogy különbséget akar tenni néma és szendergő gyökök közt. Szabad mindannyiát, így szóltak az újítók, föltámasztani, csak szépek és mentől rövidebbek legyenek!

Verseghyt nem törvénytelenkedés, sőt ellenkezőleg a szabályokhoz való merev ragaszkodás csábította a ballépésre. Elvonásait, ha hibásak voltak is, a nép nyelvéből analóg példákkal, kétségtelen nyelvtényekkel igazolhatta. Hibája nem is lett volna oly végzetes, csak abban a korban, a nyelv törvényeinek lábbal-tiprása korában ne követte volna el.

Vádam, a melylyel Verseghyt illetem, oly hihetetlennek tetszhetik a Nyelvőr olvasói előtt, kik Riedl Frigyes dolgozatából (9: 493.) más oldalról ismerték meg V. nyelvész működését, hogy tüzetesen be kell állításomat bizonyítani.

A szendergő gyökökreől és életrekeltésükről Verseghy több helyütt nyilatkozik.

1. „A néma gyökerek közt sok szendergő fekszik, melyekkel a középdőbeli zabcultura azért nem élt, mivel a stylus szépségét a hosszú szavakban kereste. Ilyenek *kegy* és *köny*, melyek helyett a középdőbeliek *kegyelem*, *kegyelmesség* és *könyhullajtás* szavakkal éltek. Vigyáznunk kell azonban a szendergő gyökereknek a némáktól való megválasztásában, mert *irg*, *ak*, *tan* s több efféle néma gyökerek sohasem voltak elevenek és így velek formatívák nélkül most sem élhetünk.“ (Tiszta Magyarország 1805, a 36. l.)

2. „Occurunt nomina, in quibus *ű* et *ű* verae formativae esse apparent. Aliqua eorum e mutis radicibus sunt creata: alia vicissim e radicibus sopitis, quas moderato conamine et cum debita circumspectione in vitam revocare, ad partes culturae pertinet. Talia esse existimo: *domború*, *gömbölyű*, *háború*, *savanyú*, *gyönyörű*, quorum proinde radices sopitas: *dombor*, *gömböly*, *hábor*, *savany*, *gyönyör* in vitam pedetentim reduci possent, idque eo magis, cum sensus eorum e compositis et derivatis, universim usitatis, facile innotescit. Consulto repeto, istud cum omnio moderatione ac circumspectione fieri debere, ne forte conatus, radices sopitas in vitam revocandi, in immoderatum illum fervorem degeneret, qui ipsas radices mutas, cum dispendio claritatis, in quovis sermone summae necessariae, animare contendit . . . Generatius eas puto e sopitis sine anxietate adhiberi posse, quorum sensus ex earum derivatis, primo intuitu innotescit, út *szomor*, *téboły* vel *tévely*, *hunyor*, *mosoly*, *hempely* vel *henger*, *szender*, *könyör*.“ (Analytica 1816, 1: 91. és 312. ll.)

3. „Vannak nyelvünkben némely szenderedő gyökerek, melyeket életre hozni, de nagy vigyázással és

megválasztással, magam is javasoltam a végből, hogy a rövid versekre több rövid szavaink legyenek. De e javaslást nem kell ám még a valóságos holt és kivált egyszersmind idegen gyökerekre kiterjeszteni, melyeknek soha sem volt, nem is lesz semminémű nyelvben szóképzők nélkül határozott értelmek.“ (M. Gramm. 1817; a 32. l.)

E nyilatkozatokból világosan kitetszik, hogy Verseghy a képzőkön végződő szavakból, a képző lemetzése után megmaradó szótörzsököket, ha különben még elég testesek, hogy értelmük a származékokból az első pillanatra kiismerszék, nyugvó gyökereknek tekinti s életrekeltésöket megengedhetőnek tartja.

Verseghy nem elégedett meg a gyökelvonás elvének hirdetésével, hanem az elmélet mikénti alkalmazásáról gyakorlati példákat is akart adni. A Tiszta Magyarság függelékében összeállította a Cadentiák lajstromát, melynek, miként mondá, „a filologusok és poéták egyaránt hasznát vehetik“. E lajstromba fölvette Verseghy, minden megkülönböztetés, csillagozás nélkül, s hozzátehetjük, „moderatio ac circumspectio“ nélkül, a tőle akkoriban szendergő gyökereknek tartott szótörzsököket is, mintha azok is valóságos élőszók volnának.

Ilyenek: főlnagyból *fól*; násfából *nás*; kisdedből *ded*; kaja-bajál-ból *kaj*; konyá-ból *kony*; csecsemős-ből *csecsem*; czinkos-ból *czink*; tellyes-ből *telly*; tilos-ból *til*; czirkál-ból *czirka*; dorgál-ból *dorga*; táplál-ból *tápla*; zabál-ból *zaba*; abárl-ból *abár*; czáfolból *czáf*; figyel-ből *figy*; rombol-ból *romb*; tombol-ból *tomb*; tatároz-ból *tatar* stb.

Verseghy Cadentia-lajstromára és a tőle 1806-ban kiadott Magyar Aglájá-ra hivatkozik Kazinczy, mikor

egyik levelében azt írja, hogy Versegthy merészebb szócsináló volt, mint ő; erre Helmeczy, mikor a Bersenyi-kiadásában (1816) a nyelvújítók merész elvonásait igazolni akarja.

A 'tény' szó eredete.

(Nyelvőr, 1885.)

A Magyar Salon márczius havi füzetében azt állítja Helfy Ignác, hogy Kossuth egyetlen egy szóval gazdagította a nyelvünket. E szó, H. szerint, a *tény*: factum. „A Pesti Hirlapban használta, mondja H., legelőször, azután a szószéken s rövid néhány hónap alatt az új szó köztulajdonná vált.”

Bocsánatot kérek, de a dologban egy kis tévedés van. A Pesti Hirlap 1841-ben indult meg, holott a *tény* szó megvan már a M. Tud. Társaságtól 1834-ben közrebocsátott Philosophiai Műszótárban (az *actus* szó alatt), sőt megvolt már, e mű tanúsága szerint, az Imre János r. tagtól 1831-ben kéziratban benyújtott Philosophiai Kis Szótárban is. E szót, mint szót, Szemere Pál csinálta még 1811-ben, de nem mindjárt a mai értelmében, hanem *tugend* jelentéssel, a Helmeczytől származó *lény* (Szemere Pál munkái, III. 107) mintájára, a mi viszont a Baróti Szabó Dávid *lőny*-ének (Kisd. Sz.) a módosítása. Az analogia ez: *thun*, *tenni*, *tény*; *sein*, *lenni*, *lény*.

Ha igaz az, a mit Helfy mond, hogy Kossuth csak egy szóval gazdagította nyelvünket, akkor nem a *tény*, hanem a *tekintély* szó az. Ezt csakugyan Kossuth használta legelőször a Pesti Hirlapban és rövid idő alatt köztulajdonná is vált. Hogy e szót valóban Kossuth csinálta, egykorú tanúk is bizonyítják, a Törvénytu-

dományi Szótár szerkesztői, kik azt egyenesen neki tulajdonítják (az *auctoritas* cikk alatt).

Abban igaza van Helfynek, hogy Kossuth, a stílus nagymestere sohasem találta a magyar nyelvet szűknek vagy szegénynek: a meglevő szókincs elég volt neki, sohasem szorult szófaragásra.

Férj.

(Nyelvőr, 1885.)

„Igenis kérem alássan, majd elhozom a férjemet is“ mondá egyszer a palócz, s a meg nem értett *férj* szóval a feleségét gondolta, teszi hozzá a Budapesti Hirlap tárczaírója. (Ny. 14:88.).

A dolog pedig voltaképen úgy van, hogy nem a palócz értette félre a *férj*-et, hanem a tárczaíró nem értette meg a palóczot. Nem csak a palócz, hanem a drávamelléki paraszt is *férj*-nek nevezi a feleségét s nem csak akkor, „ha úr elé kerülnek s finoman törekednek beszélni“, hanem maguk között is, mikor igazán a szájok íze szerint beszélgetnek. (Vö. Tsz.²).

Hogy pedig a *férj* szót régente, még alig 100 évvel ezelőtt, nemcsak a drávamelléki parasztok, hanem a somogyi urak is feleségre is értették, kitűnik a családi irományaim között eredetiben meglevő móríng-levélből, melyet szép apám 1750. augusztus 1-én Csombárdon (Somogy megyében) állított ki, s mely szó szerint így hangzik:

„Charta bianca Super florenis Rhenensibus két ezer idest f. 2000, mellyeket én alább irtt az midőn Nemes és nemzetes Csák Justina Leány Aszszont Isten eő Szent Felsége mindenható rendelkezéből és tetczé-

sébül magamnak örökös Társnak eljegyzettem, mind azon okból, hogy előbb enyi *Férjemtől* maradt neveletlen Gyermekeimnek Galibás daikálkodása, nevelése és terhes gondviselése fiatalságában reá hárámland, mind pedig hogy több érdemes Szerencsény között öszvegyi Sorsomban meg nem vetett említett és megnevezett Jegyessemnek Szabad dispositiojára moringoltam és in forma liquidi Debiti kötöttem, sőt ennek erejével kötök és moringolok, akar mely Ingatlan Javaimbulis megvehetőket. Azon felül pedig ha én előbb meg találnék halni mind azon Ingó és ingatlan Javaimban mellyeket Isten kegyelméből Szerzettem, annyival inkább azokban mellyeket ennek utánna Szerzhetek, Törvénytől engedett Szabad rendelésemből pro Coaquisitricie declaralom. Melynek nagyobb és bizonyosb elhitelére ezen Leveletem Saját Subscriptionmal és pecsétémmel erősíttem Csombárdon die I^a Augusty 1750. Szily Ádám m. p. Coram me Ladislaus Bakó m. p. (P. h.). Coram me Alexander Somogyi m. p. (P. h.)“.

Mind ezekből én azt sejtem, hogy *férj* régente ‚házastársat‘ jelentett; erre mutat, ha nem csalódom, a *férjfi* szó is, mely a férj két jelentése között különbséget állapít meg. Érdekes volna tudnunk, hogy a Nyelvtörténeti Szótár összegyűjtött adatai között nincs-e valami olyas, a mi e kérdésben felvilágosíthatna bennünket.

Tömkeleg.

(Nyelvőr, 1885.)

Nagy fába vágom a fejszémet: egy bitangnak nyilvánított s az irodalom nyelvéből ebrúdon kihajintott szónak akarnám az elvesztett becsületét visszaszerezni. Meglehet, hogy a kegyes szándék nem fog sikerülni; de annyit talán elérhetek, hogy bírák uraimék még egyszer előveszik a tíz év óta porosodó iratcsomókat, s az új védelem meghallgatása után az eddigieknél nyomósabb okokkal fogják támogatni a már kimondott ítéletet.

E szó: a *tömkeleg*.

Nincs meg a szerencsétlen se Cal., se MA., se PP. szótárában. Az igaz, hogy SzD.-ében (még pedig * nélkül) és SI.-ében már megvan, de ez egymaga még nem hitelesítheti a törvényes származást, mert ezek a szótárak Barczafalvi korában, a rendszeres szógyártás megindulta után, jelentek meg s bizonyos is, hogy több olyan akkori készítésű szót is befogadtak, pl. *gyepleg*, *laplag*, *pamlag*, *páralag* sat., a melyeket a kényesebb ízlésű Kresznerics irgalom nélkül visszautasított. Az is igaz, hogy Kr. — noha a Bévezetésben kijelenti (XLIX. l.), hogy SzD. és SI. szótáraiból csak azokat a szókat írta ki, melyekről meggyőződött, hogy nem koholt, hanem a régiség maradványaiból szedett szók — a *tömkeleget* épenséggel nem utasította vissza. Azonban Kr. is tévedhetett, a mint hogy több esetben csakugyan tévedett is; tehát ez sem elegendő bizonyíték. És a gyanút nagyban súlyosbítja még az is, hogy az eddig közzétett adatok szerint, a *tömkeleg* Barczafalvinál az *emlep*, *közbönök*, *szörmény*, *űszkeleg*, *vimály*-féle érthetetlen betű-habarcsokkal vegyest fordul elő legelőször. Nem ilyen betű-habarc-s-e maga a *tömkeleg* is?

miért jelentsen éppen labirintust? mi benne a gyökér és mi a képző? mint a hogy Helmeczy kérdezte a patvaristát, mikor ez a *krumpli* szót ki merte előtte ejteni. CzF. szótára megmagyarázta ezt is, már t. i. hogy nem a *krumpli*-t, hanem a *tömkeleg*-et, persze az ő szokott módja szerint. Először is érteelmét adja a *labirintus*nak: „sűrűn benőtt, tekervényes járású, úttévesztő kert”; azután áttérve a szó képzésére, úgy hiszi, hogy alkotója a sűrűségre vonatkozó *töm* igét vette fel alapfogalmul s a *gombolyag*, *gömbölyeg*, *huppolag* sat. szók hasonlatára alakította, melyek törzsei: *gomboly*, *gömböly*, *huppol*. E szerint a *tömkeleg* közelebbi törzse volna, mondja CzF., *tömegel* vagy *tömgel*, némi hangváltozattal: *tömkel*.

Ilyen etimologia után, természetes, hogy a Nyelvőrnek ki kellett mondani a *tömkelegre* a meggyalázó ítéletet. Ki is mondta egész határozottsággal: „a *tömkeleg* egyike a nyelvújítás legfonákabb alkotásainak s használata a legkiáltóbb bizonyság, mennyire meg van romolva némely írónknál a nyelvérzék” (4:146). A Faludi *úttévesztőjét* ajánlotta helyébe s az irodalom ez esetben szót is fogadott. A *tömkeleg* úgy el tűnt egyszerre a színtérről, mintha ott se is lett volna soha.

Már pedig én azt állítom, hogy a *tömkeleg* nem is csinált szó, hanem a régi magyar nyelvből került az irodalomba. Tüstént hozzá is látok állításom bizonyításához.

A mesterséges szócsinálás irodalmunkban, mint tudva van, Barczafalvi írói fölléptével 1786-ban, vagy ha egy magában álló, egészen különleges szárnyaverdezt is számba akarunk venni, Dugonics Tudákosságával 1784-ben indult meg. Ezen nem azt kell értenünk, hogy addig íróink nem alkottak volna

új szókat s nem hoztak volna forgalomba előbb ismeretlen s a kortársak fülében eleinte szokatlanul csengő szavakat, hanem azt, hogy 1784 előtt, a nyugvó gyökök és képzők elmélete még nem levén kitalálva, érthetetlen betűhabarcsok, ha csak sajtóhibából nem, egyáltalában nem juthattak irodalmunkba. A mely szó már ezen évszám előtt is előfordul egyik vagy másik írónk művében, arról nem szabad azt mondani, hogy a nyelvújítás alkotása, már pedig a *tömkeleg* szó 10 vagy 12-szer is előfordul Molnár Jánosnak 1760-ban (Barczafalvi születése előtt) megjelent, „Régi jeles épületek“ című nevezetes munkájában: „kívül a Torony derekán a szellőző kamarák, a világos paloták, a függő tornáczok s bálhajtásos tzfira pitvarok egymást érik; belől az épületet a kerek udvarok, tömkeleg módjára készített tárházok ékesíték (148 l.). Tsodát támasztanak pedig a többi között Egyiptomban a nagy tornyok és oszlopok, a sugaras kövek, a mesterséges tömkeleg, Meris tója sat. (255. l.). De ez a Tömkelegre nézve merő aprólék épület. A Tömkelegnek szemlélésén annyira elhült, elbámult Herodotus, mint ha az egész világnak tsudájit mind egygyütt és egy tsomóban látná“ (383. l.).

Ha az irodalom történetéből nem ismernők is a tudós jezsuitának, Molnár Jánosnak kiváló írói szereplését, már ebből az egy-két idézetből is sejthetjük, hogy itt nem valami „romlott nyelvérzékű“, hanem egy ritka zamatos magyarságú íróval van dolgunk. Molnár János irodalmi működését éppen az jellemzi legkiválóbban, hogy még az elvontabb tudományokban is a törzsökös népnyelvet akarta meghonosítani. Az olyan író, a ki még a Fizikában (1777.) is a rugalmas testeket pöczköldők-nek, a parányokat piczinkesé-

gek-nek nevezi, bizonyosan nem gyártotta a *tömkeleget* s nem is fogadta volna el mástól sem, ha népies voltáról meg nem lett volna győződve.

De én nemcsak ebből az egy okból vitatom a *tömkeleg* szó népies eredetét. Van még egy más okom is és azt hiszem, ez még erősebb az elsőnél.

Szirmai Antal, Zemplén- és Szatmármegye kitűnő monografiáinak írója, 1806-ban egy kis törvénytudományi szótárt bocsátott közre, *Glossarium vocum stb.* cím alatt. Álláspontja a legszigorúbb orthologia; nem akar semmiféle szokatlannak tetsző szót elfogadni, még az *ügyész* ellen is erősen tiltakozik. Az előbeszédben világosan kijelenti, hogy „a mostani újabb s helybenhagyható kifejezéseket“ a régiektől akként fogja megkülönböztetni, hogy utánok fogja írni: „új szók!“ Ezt a megkülönböztetést a szótárban végig is viszi: *iromány, engedmény, vallományos, ügyelet* sat. ilyenekül vannak megjelölve. És ez a rendkívüli rigorózus, lelkiismeretes Szirmai a labyrinthus latin szó mellé minden megjegyzés nélkül írja oda: *tsal-kert, tömpeleg*.

Mind a két szó igen nevezetes! Az első azért, mert a *cselel* mélyhangú párjának, a *cselel*-nek főnévi voltát bizonyítja, a másik pedig azért, mert a *tömkeleg*-nek egy a népnyelvében gyakran előforduló mássalhangzói váltakozásáról tesz tanúságot. Ilyen váltakozás tisztán irodalmi szókon, melyek papirosról ismét csak papirosra vándorolnak, példátlan, sőt lehetetlen is; ellenben az olyan szókon, melyek ajakról ajakra szállnak, igen gyakori, sőt igen természetes is. Íme néhány példa: *csüngeszkeedik-csimpeszkeedik, csempe-csonka, tompa-tonka, hempereg-hengereg, czölömp-czölönk, tömpöly-tönkő* (Somogyban: *döng* Ny. III. 141), *tömpe-tönkesz, ténfereg-töngörög*.

Ezek után bátran merem kérdezni: nem történt-e nagy méltatlanság a *tömkeleg*-gel, mikor tíz évvel ezelőtt becsületétől oly irgalmatlanul megfosztottuk? Igazságos volt-e csak azért elítélni mivel CzF. szótára, ez a szerencsétlen prókátor, oly ügyetlenül védelmezte?

D r i d a.

(Nyelvőr, 1885.)

Szarvas Gábor és Volf György már közöltek egy-két példát annak a lelkiismeretességnek jellemzésére, a melylyel az eddigi szótárak szerkesztődtek. Én is szolgálhatok egy igen jellemző adattal.

A PP. szótárának Bod-féle (1767.) kiadásában, a magyar-latin részben *dsida* és *dsidázni* helyett sajtóhibából *drida* és *dridézni* van nyomtatva, de a könyv végén az „Errata” között a hiba hűségesen ki van igazítva. A későbbi szótárírók rá sem hederítenek a helyreigazított sajtóhibára s valamennyien beiktatják a *dridát* a valóságos szók sorába; megvan PP.-nál (1801.), SzD.-nél, Kr.-nél, CzF.-nél, Ballaginál; sőt az utóbbiak még azt is hozzáteszik, hogy „rég irodalmunkban található, de a mai használatból kiesett szó”.

C s á k ó.

(Nyelvőr, 1885.)

Sándor István Sokféléje IV. darabjának 128. lapján ez áll: „*Tsákó* vagy *Tsákó-süveg* nints igazán magyarul mondva, mert *Tsákos*-nak vagy *Tsákos-süveg*-nek kell mondani. A magyar Süveg és Ruha készítői (süvegesek és szabók) igen jól tudják, mi nevez-

tetik *Tsák*-nak, mert az elsőknél a' Süvegből hegyesen ki metszett Darab, melly olykor hátul le botsáttatik, annak neveztetik, a' Szabóknál pedig a' Dolmányának előlről való hegyes vége“.

Sándor Istvánnak ez adata kétségtelenné teszi, hogy a *csák* főnév, a melynek *csák-os* (*csákós*) származékából utóbb a *csákó* főnevet elvonták, a magyar mesteremberek közül a süvegeseknél és szabóknál, még az ő idejében járatos szó volt. (l. Ny. 12:483.)

G o l y ó.

(Nyelvőr, 1885.)

Pár évvel ezelőtt azt kérdezték a Nyelvőr szerkesztőségétől: mi az eredete a *golyó* szónak s vajjon nem ettől származik-e, vagy viszont a *golyhó*? A felelet az volt, hogy „a *golyó* nem származik a *golyhó*-tól, sem ez amattól. A *golyó* nem más, mint a régies s a népnél még ma is általános *golyóbics* vagy *golyóbiss* szónak a megcsonkítása, ez pedig ugyanaz, mint a latin *globus*“. (Ny. 11:423.)

Megvallom, akkoriban magam is tökéletesen helyesnek tartottam e feleletet. Régi szótárainkban hiába kerestem a *golyó*-t, csakis a Kisded Szótárban láttam első megjelenését, s ott is azzal a megjegyzéssel, hogy „e szó bevétele felett még talán kérdés támadhat, ámbár pártfogói is találtnak“. Az idő tájt hasított le Dugonics a *gömbölyű*-ből egész egy *ölyű*-t, miért nem állhatott volna ki, gondoltam magamban, a *golyóbics* is egy efféle műtétet.

Régi természettudományi könyveink olvasgatása azonban másra tanított. Apátzai Csere János „Magyar

Encyclopaediá“-ja (Utrecht, 1653) 210. lapján ezt olvasom a hódról: „A monya *golyói* orvosságra jók, innen vagy on, hogy ha veszi eszébe, hogy a vadászok utánna leselkednek, a *golyóit* kiszakasztja és az ötöt üzőknek hagygya, hogy maga életben maradhasson“. — Miskolczi Gáspár „Egy jeles Vadkert“-je (Lőcse, 1702) 243. lapján ugyancsak a hódról szoltában: „Az ő heréjének *golyói* rész szerint kedves, rész szerint pedig nehéz kedvetlen illatúak szoktak lenni“. Alább pedig az 504. l.: „(A tengeri halaknak) mint egyéb földi állatoknak vannak nemzésre való tagjaik, úgymint: tüdejek, *golyójok*, nemző herélyek és méhek avagy mátrájok“. — Milesz József „Orvoskönyv“-e (Bécs, 1778) II. köt. 104. lapján: „melly miá abban eltűrhetetlen, égő feszülés támad, és a *golyóknak* és a mellette levő részeknek-is öszve huzódása kínos fájdalmat okoz“. Alább a 118. l.: „Megesik néha az-is, hogy a meggyuladott, megkeményedett *golyókra* hirtelen a fene esik“.

Az imént idézett könyvek mind a szócsonkítás korát megelőző időkből valók, s ha még hozzá teszem, hogy Cserénél, Miskolczinál a *golyóbis* is számtalanszor előfordul, és pedig mindig csak ‚globus‘ értelemben, azt hiszem, egész bizonyossággal kimondhatjuk az eredményt: 1. a *golyó* nem származik a *golyóbis*-ből; 2. a *golyó* eredetileg nem ‚globus‘-t, hanem ‚testiculus‘-t jelentett; 3. a *golyó* szót nem a nyelvújítás gyártotta, már készen találta és a ‚globus‘ jelentést csak reá ruházta.

De ezek után most már megint fölmerül a kérdés, hogy honnan származik hát a *golyó*?

E kérdésnek megfejtése nem tartozhatik ugyan én rám, szabadjon mégis egy magyarázatot fölvetnem, mely, nekem legalább, igen hihetőnek látszik.

Az olaszban, melyből Kőrösi szép fejtegetései szerint (Nyr. XIII. XIV.) a magyar sok szót vett át, találjuk a *coglione* szót, a magyar *golyó*-val mind alakjára, mind régi értelmére teljesen megegyezőt. E szót az olasz *kolyó*mnak ejti; az átvételkor a szóvégző *n* könnyen eleshetett, vö. ol. *pantalone*, m. *pantalló*; fr. *patron* (töltény) a Balaton-melléken *patró*. A szókezdő *k* pedig nyelvünkben gyakran változik *g*-re: *kazdag*, *gazdag*; *kővecs*, *gőbecs*; *kebel*, *geleb* (Ny. 4:44), és kölcsönzött szókban is: ószl. *koliba*, Calep.-nál *kaliba*, ma *galiba* is; lat. *collare*, ném. *koller*, m. *gallér*; *cavalier*, *gavallér*, Pethénél (Pall. mez. Gazd.) *kavallér* stb.

Figyelemre méltó még az is, hogy a *coglione* az olaszban kettős értelmű: 1. *testiculus*, *golyó*; 2. *uomo gaglioffo*, *balordo* (Antonini: *Dizionario*, Velencze, 1792) tehát ugyanaz, a mi a magyar *golyhó*. Ezt a második értelmű szót átvette az olasztól a franczia is *coïon* alakban, s nála az ma pernahajdert, kujónt tesz. Ebből a *coïon*-ból lett a német s azután a magyar *kujón*.

M o g y.

(Nyelvőr, 1885.)

SL. óta megvan e szó minden szótárunkban s azt mondják róla, hogy elavult régi szó, mely hajdanában *bogyót* jelentett. CzF. sok regényes szófejtést is fűz hozzá, sőt Budenz is épít rá s azt állítja, hogy a magyar *mogy* (*mogyo*) éppen annyi mint a finn *marja*, lapp *mourje*, mordvin *mař*, cseremisiz *mör* (MUgSz.).

Vajjon honnan vette SL. e különös szót? Gazdáját nem adja a szótárában s régi irodalmunk sem tud róla semmit. Léte egyesegyedül SL. hitelén alapszik.

Sándor István, mint tudva van, az ő történeti és nyelvészeti buvárkodása eredményeit „Sokféle“ című gyűjteményes munkájában tette közzé. Itt nyomára akadhatunk a *mogy*-nak is.

A Sokféle VII. darabjában (165—256. ll.) „Többféle szavainkról való vélekedésem“ cím alatt SI. egy szólájszót közöl, melyben előadja, hogy az abban foglalt szavakat eleink hajdan miként ejtették; hozzá teszi azonban egész nyomatékkal, hogy „mindezek csupán vélekedései, és hogy noha sokakról bizonyos, de nem mindenekről“.

Van e lajstromban néhány talpraesett megjegyzés és temérdek sok délibábos szófejtés. A mióta e lajstromot és a Sokféle XI. darabjában levőt átolvastam, véleményem nagyon megcsappant SI. nyelvtudományáról.

A 217. lapon azt mondja: „*mogyoró*, hajdan *mogyorú*, azaz olyan mint a *mogy* vagyis *bogyó*“. Még furesábban értelmezi a 228. lapon Somogy vármegyét: „*Somogy*, *Somogyság*, hajdan *Sommogyság*, azaz *somfa* gyümölcssel bőves föld, táj vagy környék, Cornetum. *Mogy* annyit tett egykor mint *bogyó* s abból jöhetett *sommogy* azaz *somfa bogyója*; *Sommogyság*, azaz *somos-táj*“.

Mind a két helyen egész bizonyosnak mondja, hogy a *mogy* annyit tett egykor mint *bogyó*; de már a VIII. darab 115. lapján határozottan megvallja, hogy mindaz, a mit a *mogy*-ről mondott, csupán az ő sejtelve. Itt ugyanis így szól: „Mit tehettek hajdan ezek a magánérthető szavak: *hom*, *mogy*, *szom*, *gyap*, *szap*, *kes*, *sany*, *isz*, *zör*, bizonytalan; de hogy belőlök származtak ezek a mással érthetők: *homorú*, *mogyorú*, *szomorú*, *gyaporú*, *szaporú*, *keserű*, *sanyarú*, *iszonyú*,

zörönyű, a bizonyos. Éppen olyanképen eredtek ezektől is: *domb*, *mony*, *fa*, *ha* (tempus), *por*, *szőr*, *vér*, *víz*, *gyöngy*, *gömb*, imezek: *domború*, *monyorú*, *fanynarú*, *hamarú*, *porhanyú*, *szörnyű*, *verhenyő*, *vízenyős*, *gyöngyörű*, most *gyönyörű*, *gömbölyű*“.

Világos ebből, hogy a *mogy* pusztá etimológiai koholmány: SI. gondolta ki, hogy a *mogyoró* ne legyen kéntelen gyökér nélkül élni. (A *mogyoró* eredetére nézve v. ö. Ny. 13:262.)

E tapasztalat nagyon megingatja a SI. szótárában réGINEK állított (*R*-rel jelölt) szavak hitelességét. Az első marokra egész rakás koholmány hull ki belőlök, ú. m.: *alkony*, *állvány*, *állványkép*, *csek*, *dics*, *dicstelen*, *dicsvadász*, *éd*, *égi tűz*, *égi víz*, *ék* (decor), *élem*, *emelyű*, *előd*, *előlni* (anteponere), *fegy*, *fegyház*, *figyelni*, *forgács* (tornator), *futam*, *honmívek*, *ind*, *izz*, *kapacs*, *károm*, *karölyű*, *kellem*, *kellevény*, *kőmű*, *köz* (insula), *láz* (tumultus), *lobtyú*, *lúg* (nemus), *mag* (altitudo), *mez*, *mogy*, *olu*, *olu vaj*, *özön* (oceanus), *rez*, *rip*, *rom*, *szállongó* (waldschnepf), *szeg* (districtus), *szollóka*, *zajgó* (corvus glandarius), *szor* (angustia), *talpodni*, *talp*, *teker* (schraube), *telep*, *terep*, *tév*, *timársó*, *töm* (multus), *tömleni*, *tömlevény*, *utálni* (postponere), *ülep* (sedimentum), *ür*, *ütü*, *vér* (weiher),

Bizony, igazat mondott Toldy Ferencz: Sándor István csakugyan czégéres nyelvújító volt! (Értek. a Nyelv- és Széptud. köréből IV. 8:12).

G ú l a.

(Nyelvőr, 1885.)

Szónyomozás, nyelvtörténeti adatok figyelembevételével nélkül, sötétben való tapogatózás. Íme a *gúla* szót CzF. szótára a *gul* vagy *gúl* elvont gyökből, Munkácsi Bernát (Ny. 13: 365) a szláv *kulá*-ból, Körösi Sándor (Ny. 13: 500) az olasz *gugliá*-ból származtatja. Nyelvtörténeti adattal egyikük sem igazolja állítását, jöllehet már Kr. is nyomra vezethette volna őket.

A *gúlya* szónál, noha SzD. és SI.-nál is megvan, Kr. mégsem ezekre, hanem Molnár János „Régi jeles Épületei“-re hivatkozik, nyilván mint első forrásra. Így nyilatkozik Sándor István is (Sokf. IX: 59): „Ezeket Pyramis, Obeliscus, Spitzsäule Molnár apát úr hol *Gúlyának* nevezi az olasz *gugliá*ból, hol sugárkőnek“. Maga Molnár János (Régi jeles Épül. 296—7. ll.) így szól: „Más egyéb tornyok Egyiptomban a görögöktől obeliscusoknak neveztettek; az olasz fordítás szerint pedig *gulyáknak* hivattatnak. Kászálius ezt a szót Frantzia eredetűnek tartja, mert ezeknél *Aiguille* tűt jelent. Mi ezt a szózatot megtarthatjuk a magyar nyelvben, míg a többi olasz szózatokon ki nem adunk; de a kinek kedve tartja, Hallerrel hegyes köveknek is nevezheti.

Munkácsi ezt bizonyosan nem tudta; CzF. ellenben jól tudta, mert a *gugliát* emlegeti is, és mindamellett nem átalotta magát s másokat holmi *gul*, *gúl* elvont gyökökkel áztatni.

Egy elsőbbségi kérdés.

(Nyelvőr, 1885.)

A *-só, -ső* képzőnek az *eső* igenévből való származtatását Simonyi (Budenz-Album: 58) s utána Csapodi (Ny. 14: 270) Riedl Szendének tulajdonítja.

Hihető, hogy Riedl csakugyan önállóan jött e gondolatra, de az elsőbbség mégsem őt, hanem Sándor Istvánt illeti, ki már e század elején (Sokf. XI) kifejezte abbeli vélekedését, hogy a *belső, felső, innenső, közelső, külső, tulsó végső* szokat hajdanta *belül, fölül, innen, közel, külül, túl* és *végén, végére eső*-nek ejtették.

Ugyanerre a mintára SI., a szláv eredetű szomszéd helyettesítőjéül, új szót is csinált, t. i. a *mellső*-t a *mellül eső, mellülső* összevonásaképen.

Különben e képző szerepéről már Verseggy is helyesen jegyezte meg (Lex. 17), hogy csupán „helyjentő szavakból szül adiectivumokat“.

Tenyésztő növények.

(Nyelvőr, 1885.)

Szarvas Gábor a Ny. 14:413. és 414. lapján a „Kulturpflanze“-ra magyar műszóul a *tenyésztő növényt* ajánlja. Okoskodása kifogástalan, példái találók, a mit mond, az mind igaz, s még sem bírja bennem — s azt hiszem, sokunkban — legyőzni az idegenkedést, a mit e kitétel az emberben kelt.

A „tenyésztő növény“ kifejezés nem azt a fogalmat ébreszti bennünk, a mit Sz. G. vele értetni akar; már pedig ez minden kifejezésnél, de különösen műkifejezésnél, igen nagy baj. Pl. *festő szoba*: hiába fogom rá, hogy ad normam *szántóföld*, ez olyan szoba,

a melyet festeni szoktak, mégis mindenki a piktor szobáját érti rajta; *tanító-gyerek*: ezen sem értene senki, pedig az egészen az *ivóvíz* mintájára van, olyan gyereket, a kit tanítani szoktak, hanem a tanító gyereket vagy valami kocza-tanítót. A *nyomtató lovat* sem szokás nyomtatni, hanem vele nyomtatnak. Az *itató bojtár* is szeretné, ha őt itatnák s nem neki kellene a csordát itatni. Ilyenformán vagyunk a tenyésztő növénynyel is; sehogy sem bírjuk kiérezni belőle azt, hogy *tenyészteni* szokták; akaratlanul is azt kérdezzük magunktól, vajjon selyembogar, méh vagy gulya *tenyészik-e* rajta?

Minden idegenkedésünk mellett is meg tudnánk talán e műszóban nyugodni, ha analogiákkal támogathatnók. Hiába keresek azonban a mai élő nyelvben csak egy példát is, a mi azt bizonyítaná, hogy az *-aszt* végű míveltető igékből képezett *-asztó* melléknevek olyan tárgyra is vonatkozhatnak, a melyet *-asztani* szoktak. Gondolhatunk az *enyésztő*, *fárasztó*, *ébresztő* sat. melléknevek után akármilyen tárgynevet, sohasem fogja e kitétel azt jelenteni, hogy e tárgyat *enyészteni*, *fárasztani*, *ébresztteni* sat. szokták. A tenyésztő növényben sem érthetünk tehát olyan növényt, a melyet *tenyészteni* szokás.

Ha már a tenyésztő és tenyésztett növény kitételek között kellene választanom, én inkább szegődném az utóbbihoz. Ha ugyanis egy lajstrom élén azt olvasom: „Magyarországban ezek a *tenyésztett* növények“, mindjárt megértem, hogy itt ezeket *szokják* *tenyészteni*; holott ha azt írnám, hogy „a budapesti *nyomtató* könyvek igen szépek“, aligha értenének meg az olvasók, hogy azokat a könyveket, dicsérem, a melyeket Budapesten szoknak nyomtatni.

Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?

(Nyelvőr, 1886.)

XVI. századi irodalmunk termékei között egy sincs, mely akár a nyelvanyag terjedelme és minősége, akár az irodalmi nyelv fejlődésére gyakorolt befolyása tekintetében, Calepinus Dictionariumával versenyezhetne. A benne összegyűjtött változatos szókincs mellett egészen eltörpül akár Pesti Gábor szótárkája, akár Szikszai Fabriciusé, sőt az addigi 150 vagy 200 magyar nyomtatvány összes szókészlete is. Későbbi szótáríróink nemcsak hogy felhasználták Cal. magyarjának úttörő művét,¹ hanem egyszerűen kiírták belőle a nekik szükséges magyar szókat, és pedig minden kritika nélkül, még a sajtóhibákat is készpénzül vévén. Irányadó szerepét 200 évnél tovább, egész Baróti és Sándor István koráig, megbírta tartani, és szókészlete még ma sincs teljesen kiaknázva. A *Nyelvőr* majd minden füzete meríthet belőle tanúságokat, melyek Molnár Albert, Páriz-Pápai, sőt még Kresznerics figyelmét is elkerülték. Czuczor-Fogarasirol tudva van, hogy nagyon is megbíztak Kresznericsben s Calepinust azon hiszemben, hogy már úgysis teljesen fel van dolgozva, nem is vették figyelembe. Csakis a készülőben levő *Nyelvtörténeti Szótártól* reméljük a Calepinusban főlhalmozott nyelvkincs kiaknázását.

Ki volt Calepinus magyar tolmácsa? Egymaga, vagy többed magával gyűjtötte-e és mikor a magyar szókat?

Irodalomtörténetünk mind eme kérdésekre maig

¹ Szenczi Molnárt Albert őszintén be is vallja előszavában: „in versione juvit me interpres, qui Calepino Ungarica inseruit“.

is adós a felelettel, sőt ekkoráig még azt a sokkal könnyebb kérdést sem döntötte el: mikor és hol jelent meg Calepinusból az a kiadás, melybe már a magyar nyelv is föl van véve. Irodalmunk régibb historikusai, Bod Péter,¹ Sándor István² azt állítják, hogy e kiadás Lyonban, 1587-ben jelent meg először; az újabbak, Toldy Ferencz³, Szabó Károly⁴, a külföldi könyvészekkel egyetértve⁵, a megjelenés helyül Baselt, évül 1590-t állapítják meg, a nélkül, hogy a Bod Péter közkezen forgó szótárában foglalt adatot megczáfolnák vagy csak meg is említenék. A baseli kiadást eme tudósaink bizonyára azon okból tartották elsőnek, minthogy az előszóban Henric-petri Sebestyén typographus világosan kijelenti, hogy a lengyel, magyar és angol nyelvet ebbe a kiadásába vette föl legelőször.⁶

Azonban eme világos és határozott kijelentése mellett sem szabad Bod Péter állításának hitelességében kételkednünk. A lyoni kiadásról az idéztem helyen elmondja Bod Péter azt is, hogy e kiadást

¹ A Párizz-Pápai 1767-iki kiadásához írt ajánló levelében mondja Bod Péter: „Ambrosii Calepini Dictionarium cum Anno 1587. Lugduni in Gallia ederetur, addita est etiam Hungarica Interpretatio“.

² „Ki magyarázta légyen a Calepinust, midőn 1587-ben Lióban jött ki, nem tudatik bizonyosan“. *Sokféle*, VIII. köt. 44. l.

³ *Magy. Nemz. Irod. Története rövid előadásban*. Pest, 1867. 53. l.

⁴ *Régi Magyar Könyvtár*. Budapest, 1879. a 117., 153. és 144. ll.

⁵ Így p. Ersch és Gruber *Allg. Encycl.*; Brunet; Grässe; Hoefer a *Biographie Universelle*ben a *Calepine* czikk alatt.

⁶ „Præter illas superioris editionis linguas et Polonica, Ungarica et Anglica hac demum vice, nostra cura, adjecte venerint“.

Janus Passeratius és (Joannes) Ludovicus de la Cerdá gondozták, sőt a lyoni nyomdász előszavából még e szavakat is közli: „novissime autem tribus disertissimis Viris provinciam mandavimus, ut quo labor hic noster esset commendatior, Polonicam Linguam, Ungaricam, atque Anglicam adjicerent“. Első pillanatra úgy látszik, hogy a két nyomdász most idézett nyilatkozatai ellent mondanak egymásnak, bővebb megfontolás után azonban átlátjuk, hogy a két nyilatkozat jól összeegyeztethető. A baseli nyomdász ugyanis volta-képen csak annyit mond, hogy az ő kiadásai közül (nostra cura) ebbe vette föl a lengyel, magyar és angol nyelvet legelőször, a mi nem zárja ki azt, hogy másutt, más nyomdában készült kiadások valamelyikében e nyelvek már előbb is föl ne lettek volna véve. Bod Péter, a minden tekintetben szavahihető és lelkiismeretes Bod Péter kezében volt ilyen példány, és pedig lyoni kiadás 1587-ből. Kétségtelen tehát, hogy Toldy Ferencznek, Szabó Károlynak az az állítása, mely szerint a magyar Calepinus először Baselben, 1590-ben jelent volna meg, tévedésen, a baseli nyomdász szavainak félreértésén alapszik.

A lyoni kiadás Magyarországon nem igen terjedhetett el, vagy talán egészen ismeretlen is maradt; legalább Sándor István, Szabó Károly egyetlen egy példányt sem találtak belőle, holott a baseli 1590-iki kiadás csak magában Budapesten megvan legalább is 10 példányban. Ennek oka, azt hiszem, könnyen megmagyarázható. Lyonnal a XVI. század végén Magyarország nem állt semmiféle élénkebb összeköttetésben, holott Baselben, a protestantismus egyik főfészkeben és híres egyetemén, mely még a XVI. század második felében sem süllyedt le a Rotterdami Erázmus

korabeli fényes polczról, sok magyar ifjú fordult meg s hazajöve is bizonyosan sok maradt közülök baseli tudósokkal, könyvkereskedőkkel levelezésben. Kétségkívül ez az oka annak, hogy a baseli kiadás nálunk oly gyakori, a lyoniból pedig unikum sem kerül.

De talán külföldön maradtak fönn belőle példányok? hol keressük ezeket? Első sorban bizonyára Párisban, a gazdag Bibliothèque nationaleban.

A kérdés fölkeltvén érdeklődésemet, levelet intéztem Párisba a klasszikus műveltségű De Gerando Attilához, kinek nevét Párisban és Budapesten tartott előadásaiból, francia és magyar nyelven megjelent dolgozataiból a párisi és a budapesti tudománykedvelő közönség egyaránt ismeri és tiszteli. Megkértem, fáradság nélkül a Bibliothèque nationaleba s tudná meg nincs-e ott példány Calepinus 1587-ik évi lyoni kiadásából s vajjon a latin szavak magyarul is tolmácsolva vannak-e benne, s ha igen, írna ki belőle különféle helyekről egyes magyar szavakat, hogy őket itthon a baseli kiadásbeli szavakkal összehasonlíthassam.

De Gerando Attila válasza nem sokáig váratott magára, s a benne foglalt tudósítás nemcsak fényesen igazolja Bod Péter állításának helyességét, hanem teljesen új adatokkal is szaporítja eddigi ismereteinket. Calepinus szótárának lyoni kiadásában csakugyan megvan a magyar nyelv is.

„Egy nagy in folio kötetet hoztak eléembe — írja De Gerando — címlap nélkül, de a kötésre hátul, régi papíron és régi írással ez van írva:

Dictionarium
Calepini
Lugduni
1585.

Belül a szótár első lapján legfönt ez áll: Calepini Dictionarium latinum, Præter adagia selectiora, et Gallicas, Italicas, Hispanicas voces, variè auctum permultisque mendis accurate repurgatum, atque Hebraica, Græca et Germanica explanatione illustratum; s ezek alatt kisebb betűkkel: Jam vero postrema hac editione magna latinarum vocum accessione, linguisque tribus, Polonica, Ungarica et Anglica locupletatum, cum haud pœnitenda multorum locorum censura.

Van előszava is (Typographus Candido lectori) s ebben a következő sorok, melyeket már Bod Péter is kijegyzett a lyoni kiadásból: novissimè autem tribus disertissimis viris provinciam mandavimus, ut, quò labor hic noster esset commendatior, Polonicam linguam, Ungaricam atque Anglicam adicerent.

A szótárban a kilencz nyelvű magyarázat közül (héber, görög, franczia, olasz, német, spanyol, lengyel, magyar, angol) a magyar mindig az utolsó előtti.

Ezen eddig teljesen ismeretlen adatokból, melyeket De Gerando Attilának köszönünk, kiviláglik:

1. az, hogy a párisi *Bibliothèque nationale*ban őrzött czímlaptalan Calepinus (Inventaire X. 260) lyoni kiadás s hogy benne már a magyar nyelv is megvan.

2. Hogy e szótár a latinon kívül kilencz nyelvű, tehát ú. n. dictionarium decem linguarum. A baseli 1584-iki kiadás nyolcz nyelvéből és az 1590-iki kiadás tizenegy nyelvéből a lyoniban nincs meg a belga nyelv.

3. E példány, a kötésére följegyzett régi írás szerint, 1585-iki nyomtatás, tehát a baselinél 5 évvel és a Bod Pétertől említett lyoninál 2 évvel régiebb kiadás.

De Gerando Attila kértémre ki is írt e példányból mintegy 50 magyar szót, s ezek a következők:

Abdomen, Has, auagy potrok.

Abduco, El viszóm.

Abedo, El ezem, el ragom.

Abemo, El veszóm.

Abeo, El megyők.

Abiuro, Eskőuefsel meg tagadom, el efközem.

Abjudico, Tõruénnyel rolam masra haritom meg vetem.

Ablaqueo, Faknak es zõlõnek tõvet megafom ki nytõm.

Ablaquatio, Elõfának, es zõlõ twnek meg asása, kynytása.

Abrogo, Minden haznát es erciét el vefzem el tõrlõm, fel bontom.

Acerra, Tõmién tartó ládátska auagy toboz.

Afflictus, Megh nyomorult.

Affligo, Az földhõz verõm, paskolom.

Affluo, Bwuelkõdõm.

Affrico, Valamihõz vakarom.

Agedum, No nofzza.

Aggredior, Hozzá fogok, reá rohanok.

Aggrego, Egy hylre gywytõm.

Agilis, Serény gyos kinyi.

Bellicosus, Viadalos.

Poema, Versel irot kõnyw.

Philosophia, Bõltsesegnek zerelme, philosophia.

Virtus, Josagos tselek edet.

Ha e szavakat az 1590-iki baseli kiadás megfelelő helyein állókkal összehasonlítjuk, csakhamr meggyőződünk, hogy a magyar nyelvet illetőleg a baseli kiadás szolgai utánnyomása a lyoninak. Ugyanazok a sajtó-

hibák, melyek a lyoniban estek, hűségesen át vannak mind véve, s természetesen még újakkal tetézve is. (A baseliben abjudico, affligo alatt Tõruennyel, paszolom áll; a lyoniban Tõruénnyel, paskolom).

E szerint ránk magyarokra nézve Calepinus editio princeps nem a baseli, hanem a lyoni, melyből eddigi tudomásunk szerint egyetlen példány sincs a hazában. És a külföldön se volna más, mint ez a czímlaptalan példány a Bibliothèque nationaleban? Alig hihető!

Újra írtam De Gerando Attilának, további kutatásokat kérve tőle. Válasza, melyet e levelemre küldött, teljesen földeríti a dolgot és kezünkbe adja a könyvészeti kérdés végleges megoldásához a kulcsot:

„A míg elhozzák az 1585-iki példányt, írja De Gerando a Bibliothèque nationale olvasó terméből, ime kezeim közt van egy 1586-iki kiadás. Ez épebb, leírom a czímlapját: ‚Ambrosii | Calepini | Dictionarium | Decem lin- | guarum‘. Nuper hac postrema editione quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit, | accuratè emendatum, multisque partibus cumulatam, et aliquot | milibus vocabulorum locupletatum. | Ubi latinis dictionibus Hebrææ | Græcæ, Gallicæ, Italicæ, Germanicæ et Hispanicæ, itemque nunc primo et Polonicæ, Vngaricæ, atque Anglicæ, adiectæ sunt. | Accesserunt insignes loquendi modi, lectiones etymologiæ, opposita, translationes, | adagia ex optimis quibusque auctoribus decerpta. | Huc, præter alia, accedunt certæ syllabarum quantitatis notæ, singulis vocibus inscriptæ : magna silua nominum, tum appellatiuorum, tum propriorum: ut virorum, mulierum, sectarum, populorum, deorum, siderum, urbium, marium, fluviorum, montium et reliquorum: ut sunt vici, promontoria, stagna, paludes etc. Ita ut hæc editio omnibus

thesauris et Dictionarijs, quæ hactenus collecta sunt, incredibili et rerum et verborum numero sit locupletior. Ezután jó a nyomdabélyeg: egy oroszlan ezen felírással: „De forti dulcedo”. A címlap alján: „Lugduni MDLXXXVI. Cum Privilegio Regis”. — 2^r. 1153. lap.

Elül: címl. s a következő számozatlan levelen a kiadó előszava: „Typographus Candido lectori S. D.” — Ezután, e levél tulsó lapja alján: „Extrait du Privilège du Roy. — Par grace et privilège du Roy il est permis à Estienne Michel, tant pour lui que autres ses participes marchands libraires de Lyon, d'imprimer ou faire imprimer un liure intitulé Ambrosii Calepini Dictionarium, reueu et augmenté de nouveau. Et faict deffences le dit Seigneur à tous marchands libraires, imprimeurs, ou autres de quelque qualité qu'ils soyent de non imprimer vendre ou distribuer en ses pays terres et seigneuries ledict liure, avec les reuisions et augmentations qu'ils y ont faict adiouter, sans le sceu vouloir et consentement dudict Michel et ses participes, et ce jusque au temps et terme de dix ans, à compter du iour et date apres que le dict liure sera paracheué d'imprimer stb. stb. Donnees à Paris le 25 Octobre 1579. Signees par le Roy en son Conseil Poutelain et seellees en cire jaune du grand seel.

A lyoni kiadás eme teljesen ép példányának könyvészeti leírása a következőkről tesz tanúságot:

1. A *Dictionarium decem linguarum* szerkesztői és dolgozó társai 1579 körül, a mely évben a kiadó megkapta a királyi szabadalmat, foghattak a munkához.

2. E szótár 1586-ban már nemcsak hogy forgalomban volt, hanem ez évben a kiadó már új kiadást is bocsátott közre. A címlapon ugyanis hivatkozás

van egy nemrégiben kibocsátott megelőző kiadásra (nuper hac postrema editione), a mely minden valószínűség szerint 1585-ben jelent meg.

3. Az 1585-iki címlaptalan és az 1586-iki teljesen ép példány bevezetésének és szövegének összehasonlítása azt mutatja, hogy a két kiadás szövege lapról-lapra tökéletesen megegyez s hogy mind a kettő egyazon szedésnek változatlan lenyomata. Csakis abban különbözik egy a mástól, hogy az 1585-iki kiadásban az előszó nagyobbfajta betűkkel van szedve, mint az 1586-ikiban s hogy az utóbbiban megvan az *Extrait de Privilège du Roy*, amabban pedig hiányzik.

4. A Bod Pétertől bizonyosan külföldön látott 1587-iki kiadás, igen hihetőleg, szintén változatlan lenyomata lesz az 1585. és 1586-iki kiadásnak, úgy hogy eme három kiadást könyvészetileg ugyan külön háromnak, de lényegileg egy kiadásnak kell tekintenünk.

5. Calepinus tíznyelvű szótárának helynév nélkül 1594-ben megjelent kiadása,¹ melyből a m. nemzeti múzeum könyvtára két érdekes kötésű példányt bír, címlapjára és az előszó nagy részére tökéletesen megegyez a lyoni kiadással, szövege azonban, hogy a munka ne legyen oly nagy terjedelmű, rövidebbre van összevonva.² A címlap alján megnevezett kiadók: Eustathius Vignon örökösei, Jacobus Stoer, Guillelmus Lemaire és Jakobus Chouët, miként ezt dr. Dankó József akad. tag úr szives közléséből tudom, genfi nyomdászok voltak, s így e kiadás is igen hihetőleg

¹ Szabó Károly *Régi M. Könyvtárában* 277. szám alatt.

² „Denique quia hic liber nimia mole hactenus laborauit, quædam prorsus aliena et superflua resecanda curauimus.“ (A nyomdász előszavából.)

genfi kiadás, nem pedig frankfurti, mint a hogy Toldy Ferencz Irodalomtörténetében állította.

* * *

Mielőtt a jelen tanulmány címéül választott kérdés taglalására áttérnénk, kisértsük meg, vajjon a Cal. szótárában levő magyar szók írásmódjának, helyesírásának s tájnyelvi kiejtésének beható vizsgálata alapján nem lehetne-e következtetéseket tennünk, melyek a főkérdésre némi világot vethetnének és eldöntését esetleg megkönnyíthetnék. E vizsgálat eredményére nézve tökéletesen közömbös, vajjon az eredeti lyoni kiadást vagy a baseli első kiadást, amannak hű utánnymatát vesszszük-e alapul. Én az 1590. évi baseli kiadást használtam, de a netáni másodlagos sajtóhibák ellenőrzése végett egybe is vettem az 1594. évi genfi kiadással.

Cal. szótárában a magyar szók írásmódja, helyesírása egészben véve oly tarka és oly ingatag, hogy az első felszínes betekintés után nagyon hajlandó lehet akárki annak a kijelentésére, hogy az írásmódból itt bizony semminemű határozott következtetés nem vonható. A hosszú magánhangzók: á, é, ó, ú, hol a megszokásos ékezettel (animositas, bátorság, conversio, térés, elegantia szépség, deductio elkésérés, cichorium katángkóró, converto fordúlok, convexus domború, homorú stb.); hol pedig accent circumflex-szel (fiscus, fiscale, fiscina tárház, tárházhoz való, scopus czél); hol minden megkülönböztetés nélkül (securitas batorságos élet, solstitium nap megterese, pulcer zep, intubus katángkoro, tristitia zomoruság stb.), hol pedig a rövid magánhangzó megkettőzésével (grabatum aagy, aër

e e g, finis *v e e g*, cuneus *e e k*, arteria *e e r* stb. vannak írva. Az *ü* és *ű* hol egyszerű *w*-vel (anulus *gy w r w*), hol *w'*-vel (anularis *gy w' r w' s*), hol *w̄*-vel (a baseliben *we*-vel: *vervex w e r w e*), de a régiebb íróknál, pl. Pesti Gábornál is szokásos *y* vagy *ÿ*-nal egyetlen egyszerű sem, valamint az *ő* és *ó* sem található már *ew*-vel, hanem vagy *ô*-nek, vagy néha a lyoniban *ê*-nek írva. A *j* legtöbbszörre csak *i* (bonus *i ó*, navis *h a i o*), sokszor *y*-nal (acclino, *h o z z á h a y l o k*), elvértve a mai írás szerint is (propendens *a l a h a j l o t*). A *jés* hangok többszörre a mai írás szerint *y*-nal, de gyakran *i*-vel is (pl. *abavia*, az *iób atyam attyának az annya*, de *paternus a t i a i*, *octo, nio l c z*, *celeritas g y o r s a s á g*, *velocitas g i o r s a s a g*, *calamitosus, n y a u a l y a s*, *miser n i a u a l i a s*). A sziszegők közül *cs* legtöbbszörre *ts*-sel, néha *cz*-vel is, pl. *consilium t a n á t s*, *magnetes, senatores t a n a c z b e l i*; de soha *ch*-val, mint a hogy még Pestinél is: *bochafsad, gymelch*. Az *sz* majd a mai kettős betűvel, majd a codex-irodalombeli *z*-vel, mint ezt majd alább több példában megmutatjuk. A megnyujtva ejtett *sz* majdnem kivétel nélkül *zz*-vel, elvértve *ssz*-vel is, pl. *pronuba nio z o l i o a z z o n y*, de *domina a f s z o n y*.

Ha az iméntiekben röviden vázolt helyesírási rendszert, vagy jobban mondva rendszertelenséget, nem csupán egészében, hanem minden részletében s az egyes helyek statisztikája szerint is bonczoló kés alá vesszük, nevezetes következtetést vonhatunk, t. i. azt, hogy a magyar tolmácsolás nem egy, hanem mint már Bod Péter is gyanította, legalább is két ember műve. Sőt megmondhatjuk azt is, mely részleteket dolgozta az egyik, melyeket a másik, s hogy hol dolgoztak együtt. Már a futólagos lapozgatás is meggyőzhet min-

denkit arról, hogy az I. részben *A*-tól s különösen *B*-től *L*-ig a hosszú magánhangzók ékezésére, a számtalan sajtóhibát természetesen figyelmen kívül hagyva, kiváló gondot fordítottak, holott a II. részben *M*-től s különösen *N*-től *Z*-ig a magánhangzók ékezése, úgy szólván, példátlan. Az I. részben a helyesírás következetesebb, újabbszerű és gyakorlott író kezére valló, a II. részben ódonabb, következtelenebb s minden léptenyomon ingadozó, elannyira, hogy a két részt lehetetlen egy és ugyanazon kéz munkájának tartani. Világosan kitűnik ez a kétséges helyesírású szavak előjveteli helyeinek összehasonlító méltatásából. Erre nézve én következőkép jártam el. Vettem egy a fentebbiek szerint ingadozó helyesírású, különben tetszőlegesen választott olyan szót, a mely előreláthatólag több helyen és különféle betűk alatt előfordulhat; megkerestem az illető helyeken, kiírtam az ott talált helyesírás szerint s azután egymás mellé állítottam a talált alakokat. Íme egy pár példa, találomra választva:

Beszéd. — E szót és származékát¹ az I. részben

¹ A következő címek alatt: abagio, adagium, allegoria, alloquium, ambages, ambiguitas, apologus, blandidicus, breviloquens, breviloquentia, breviloquus, charientismos, collocutio, colloquium, colloquor, commemoro, concludo, confabulo, congressio, denarro, dialogus, dico, dictata, dieteria, dictio, dictito, dicto, diserto, dissertatio, ecloga, ecphrasis, edissero, eloquium, enarrabilis, enarratio, enarro, enunciatio, enunciativus, enunciatum, epilogus, erenata, fabella, fabula, fabularis, fabulator, fabulor, fabulositas, facetiæ, fallaciloquentia, falsidicus, falsiloquus, fans, fandus, flexanima, flexiloquus, gerrones, historia, homilia, illecto, inaniloquus, inauditiuncula, incivilia, indisertus, indiserte, inenarrabilis, interfaris, largiloquus, lepor, lexis, logodædalus, logos, loquela — magniloquus, magniloquentia, mendaciloquus, morologus, narrabilis, narratio, narrator, narratus, narro, obrogo, obscoenissimus, obti-

(A—L) 73 cím alatt 76-szor találtam meg, 71 esetben beszédnek *sz-vel*) és csak öt esetben bezednek (*z-vel*) írva; ellenben a II. részben (M—Z) 48 cím alatt 49-szer fordul elő, és mind a 49 esetben, kivétel nélkül, bezednek van írva. Világos ebből, hogy az I. rész írója, néhány toll- vagy sajtóhibát leszámítva, következetesen *sz-vel* akarta e szót írni, a II. részé pedig következetesen *z-vel*. Ha az *sz* és *z* mind a két részben vegyest fordulnának elő, gondatlanságnak vagy ingadozásnak tulajdoníthatnók a tarka írásmódot; így azonban okvetetlenül azt kell következtetnünk, hogy a két rész nem egy kéz munkája. Vegyünk egy másik példát:

*Szent.*¹ — Az I. részben 52 cím alatt 55-ször

centia, ogganio, parabola, peroro, peroratio, planiloquus, præfatio, prænarro, prologium, prologus, proloquium, pronuntio, pronuntiatio, pronunciator, pronunciatum, pronunciatuſ, proverbium, relatus, renarro, schema, scomma, sermo, sermocinor, sermocinatio, sermunculus, svaviloquens, svaviloquentia, stultiloquium, taciturnus, vanidicus, vaniloquus, vaniloquentia, verbum, verbigero, verbose, veriverbium, versutiloquus, vocabulum.

¹ E címek alatt: apotheosis, aprilis, arrha, aspergillum, asyllum, augustus, auguste, calamitæ, capulus, carcinethron, consecro, consecraneum, consecratio, consecrator, corion, corruda, dedico, dedicatio, desacro, desecro, devotio, devoto, devotorius, devotus, devoveo, dico, dicatio, dicatura, dius, divus, divalis, ecclesia, ephemeron, exauguro, excommunicatio, februo, feralia, feretrum, hagiographia, hierophanta, hierophylax, hyperion, inauguro, indigetes, initio, lucus, lustralis, lustramen, lustratio, lustratus, lustricus, lustrificus — mystagogus, mysteria, october, persancta, perspergo, pie, polluceo, prædivinus, profanus, pusula, pusulosus, quintilis, religio, religiose, religiositas, religiosus, respergo, respersus, sacer, sacerdos, sacrarium, sacratio, sacratus, sacricola, sacrifer, sacrificialis, sacrificatio, sacrificium, sacrificulus, sacrificus, sacrilegium, sacrilegus, sacro, sacrum, sacrifico, sacrosanctum, sancte, sanctitas, sanctuarium, sandapila, theologia, theologus.

fordul elő, 54 esetben szentnek és csak egy esetben zentnek írva, ellenben a II. részben 44 cím alatt 48-szor fordul elő, három esetben szentnek, 45 esetben zentnek írva. Itt is világos, hogy az I. rész írója az sz-es, a II-iké pedig a z-és írás híve volt.

*Szűz.*¹ — Az I. részben 14 cím alatt ugyancsak 14-szer kivétel nélkül sz w z-nek, II. részben 9 cím alatt 10-szer, szintén kivétel nélkül, z w z-nek vagy z ű z-nek írva.

*Szelid.*² — Az I. részben 15 cím alatt ugyanannyiszor szeléd vagy szelíd; a II. részben 18 cím alatt 17-szer zilygi, ziligy, zelegy vagy zeled és csak 1-szer szeled.

*Szűk.*³ — Az I. részben 16 cím alatt 17-szer sz w k és egyetlenegyszer sincs z w k, ellenben a II. részben 14 cím alatt ugyanannyiszor z w k és egyetlenegyszer sincs sz w k.

*Szerszám.*⁴ — Az I. részben 24 cím alatt 24-szer

¹ E címek alatt: castus, castus, caste, castitas, castimonia, castificus, coelebs, coelibatus, devirgino, eugium, hymen, impudicus, impudicitia, innuba — pudicus, pudice, pudicitia, simplex, virgo, virguncula, virginalis, virgineus, virginitas,

² E címek alatt: cicur, cicuro, comœdice, dasypus, domo, domitura, domitor, domitrix, domabilis, domito, edomo, indomitus, indomabilis, intractatus, intractabilis — mansuetus, mansuete, mansuetudo, mansuefacio, mansuefio, mansues, mansuesco, mansuetarii, mitis, mitesco, mitigatio, mitigatorius, mitifico, mulceo, perdomo, perdomitus, prædomo, tractabilis.

³ angustia, caero, compendium, egeo, egens, egentior, egenus, egestas, illiberaliter, indigeo, indigens, indigentia, indigus, inopia, interest, libitinarus — materiarius, materior, materis, necesse, necessitas, necessarius, necessarie, operæpretium, paucitas, penuria, pernecessarius, peropus, supparus, utensilia.

⁴ abax, anconisci, argentarium, armamenta, aromatopola, aucupatorius, cæmentum, casteria, collabi, commotrión, condio,

szer számnak és csak 1-szer zerzamnak írva, a II. részben 14 cím alatt 1-szer szerzam, 2-szer zerszam és 11-szer zerzam.

Gyönyörű. — Az I. részben kivétel nélkül *gyönyörw* vagy *gyönörw*, a II. részben legtöbbszörre *giöniörw*, *giöniörkötetöm*, mint pl. oblecto, perjucundus, reficio, prolubium, voluptas szók és származékaik alatt.

Folyók. — Az I. részben több mint 60 különféle helyen következetesen és kivétel nélkül: *folyók*, *folyás*, *folyó*, *folyam*; ellenben a II. részben legtöbbszörre *foliok*, *folias*, *folio*, *foliam*, mint pl. permano, præterfluo, præterlabor, profluo, protectum, refluo, remano, rheuma, rivus, septemfluus, serpens, scateo, sublabor, subterfluo, transfluo szók és származékaik alatt.

Nyavalya. — Az I. részben, az ærumna, affectus, afflictio, calamitas és conflictatio czikkeken, összesen 9-szer, következetesen *nyaualyá*-nak, ellenben a II. részben, a miser és morbus czikkeken, összesen 7-szer, következetesen *níaualiá*-nak van írva.

De legyen ennyi elég a példákból. Számukat tetszés szerint szaporíthatnók s mindegyiköknél azt tapasztalnók, hogy az I. rész helyesírása újabbszerű, a maihoz jobban közelítő, a II. részé ellenben ódonabb és egészben véve, a codex-irodalom helyesírására emlékeztető. Az eltérés annyira következetes és szabályszerű, hogy — mint már előre bocsátottuk — az egészet teljes lehetetlen egy kéz munkájának tulaj-

conditus, condimenta, condimentarius, discerniculum, familiare, ferramentum, ferrumen, fomentum, hama, hedysmata, horarium, intinctus, inventarium — machina, materiarius, melicus, missilis, molile, nitella, obturamentum, offucia, organum, radula, retina-cula, trudes, verber, volsella.

donítani. Egész biztossággal kimondhatjuk, hogy Calepinus magyar szavainak összeírása nem egy ember munkája volt: legalább is ketten dolgoztak rajta. Sőt még azt is merem a helyesírásból következtetni, hogy a két munkatárs eleinte együtt dolgozott és csak a munka további folyamán osztozkodott meg a szerepen. Az első betű mid a két részben, t. i. egyfelől az *A*, másfelől az *M*, az első íveken igen vegyes orthografiával van írva. Az ékezés gondossága és annak teljes hiánya, ugyanazon szónak majd kemény, majd lágy spiranssal — hol *sz*, hol *z*-vel — való írása tarkán váltakoznak egymással, de csak az *A* és *M* betű elején. Utóbb az I. részben az egyik, a II. részben a másik helyesírás jut kizárólagos szerepre. A két munkatárs, úgy látszik, csakhamar meggyőződött, hogy a váltakozva együttdolgozás sokkal fáradtságosabb lenne, mintha a munkán megosztoznak és kiki maga végzi, a másiktól függetlenül, a maga részét.

A szók kiejtés szerinti írásmódjából s néhány jellemző tájszó többször előfordulásából még egy figyelemre méltó következtetést vonhatunk, t. i. a nyelvjárást illetőleg. *Adia* (idea), *balyókás* (delirus), *búg* (columbarium, cellares), *cserge* (gausappe, stragulum) *csitkó* (mannulus), *domica* (puls), *esztrág* (ciconia, pelargus), *fazakas* (figulus, plastes), *gyaka* (mergæ), *ját* (cognomines), *házhiu* (tectum), *iol iut* (jól ivott, appotus, potus, potulentus), *kóles* (clauis), *kosok* (chimastrum, rhenones) *pipe* (cheniscus), *suarcz* (cinctus), *zeke* (bardocucullus, sagum) s több efféle tájszó vagy tájejtés határozottan *erdélyi nyelvjárásra* vall, s ez alapon nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy Calepinus magyar munka-

társai, miként már Bod Péter is gyanította, erdélyiek voltak, vagy legalább Erdélyben, az ott divatos nyelvjárás hatása alatt, írták össze a szókat a lyoni kiadás számára.

Calepinus tanulmányozása közben, véletlenségből, egy-két olyan helyre is bukkantam e szótárban, melyek arról tanúskodnak, hogy a magyar megbízott nemcsak a magyar szók összegyűjtéséről s a szótárba illesztéséről gondoskodott, hanem önálló latin czikkekkal, betoldásokkal maga részéről is gyarapította az annyiak hangya-szorgalmával egybegyűjtött óriási szótári anyagot. Három cikkre bukkantam, melyek kétségtől magyar író tollából származnak. Ezek t. i. a következők:

Acanthis. Az 1585-ki lyoni és 1590-ki baseli kiadásban két-két cikk szól az acanthisról. Az első megvan már a baseli 1584-ik évi és a párisi 1578-iki kiadásban is, de a második csak a lyoniban van meg először. E második cikk a görög klasszikusokból vett idézetekben gazdagabb az elsőnél s főleg azért érdekes ránk nézve, mert az *acanthis* és *carduelis* nevű madarak közti különbség megbizonyítása végett a magyarokra hivatkozik, kik a csízt szintén megkülönböztetik a tingilicztől. E szöveget csak magyar írhatta. A lyoni szerkesztőknek bizonyára nem jutott volna eszébe, hogy két latin szó értelmének különbségét a megfelelő magyar szók értelmi különbségével igazolják. A cikk többi része arról tanúskodik, hogy a magyar munkatárs, ki e cikket a másikba való beillesztés végett beküldötte, a görög nyelvben és irodalomban kitűnő jártassággal bírt. A lyoni szerkesztők gondatlanságának, kik e cikket elfeledték a régivel összeilleszteni s külön lenyomatták az újat a régi után, köszönhetjük ez érdekes adatot a magyar munkatárs képzettségét s írói szerepét illetőleg.

Alum. Erről is két cikk szól: egy régi és egy új, mely megint a lyoni kiadásban van meg először. Az új cikk szabatosabb, idézetben gazdagabb az elsőnél s az alumot csakis magyarul tolmácsolja. Igen valószínű, hogy ezt a cikket is a magyar megbízott küldte be s hogy a szerkesztők ezt is tévedésből nyomatták le külön cikkül.

Deus. E cikk végére egy toldalék van függesztve, mely azt a furcsa állítást akarja bebizonyítani, hogy az Isten fogalmát kifejező szó minden nyelvben négy betűs, még a magyarban is az. E bizonyítás, mint gondolható, rendkívül eredeti,¹ s ha célját nem is éri el, ránk nézve annyiban fontos, a mennyiben azt csakugyan bebizonyítja, hogy a cikk utolsó részét más mint hellenizáló magyar theologus nem írhatta. Calepinus egyéb kiadásai, melyekbe a magyar nyelv még nincs vagy már nincs fölvéve, ezt a bizonyítást mind mellőzik, úgy hogy a cikknek ez a toldaléka a magyar nyelv fölvételével jelenik meg, s elmaradásával tűnik el.

Eme három cikk² — és számukat szorgalmasabb

¹ Apud Ungaros quoque, si originem spectes nomen Dei, quatuor tantum constat literis: dicunt enim reverenter *Isten*, quod nomen etsi in specie quinque literis constare videatur, revera tamen si originem spectes, constabit tantum quatuor: descendit enim vox Ungarica ab aoristo secundo ἱστην verbi ἱστημι Duæ ergo literæ in nomine Vngarico, posite *s* et *t* unica hac signatita; apud Græcos comprehenduntur: unde ratione originis etiam Ungaricum nomen quatuor literis *scribi debet*, hoc modo ἱστην. — És a *Deus* szó, eme *debet*-nek megfelelően, magyarul csakugyan *Isten auag* ἱστην-nek van írva a cikk elején is

² Kétségtelenül magyar ember, és pedig baranyamegyei vagy éppen laskai születésű, írta a következő helyrajzi cikket is: „*Barouia*, Prouincia est Ungariæ, siue Pannoniæ inferioris, soli fertilitate, panis et præsertim vini abundantia et præstantia reliquas omnes ferè Vngariæ prouincias vincens, unde etiam Panno-

tanulmányozással bizonyosan még szaporítani lehetne — nézetem szerint arról tanúskodik, hogy Calepinus magyar referense jóhírű latinista és hellénista lehetett, ki nemcsak a magyar nyelv beiktatásáról gondoskodott, hanem új czikkekkal is hozzájárult a szótár bővítéséhez.

* * *

A fő kérdést: ki volt Calepinus magyar tolmácsa? vagyis ki volt az az ékesen szóló férfiú (vir disertissimus), kit a lyoni kiadók a magyar szók összegyűjtésével és a szótárba illesztésével megbíztak (provinciam mandaverunt) — legutójára hagytuk. Nevét, úgy látszik, készakarva titkolta el, mert már Molnár Albert, ki kortársa volt, nem bírta kipuhatolni. „Cuius nomen ego adhuc resciscere non potui“, mondja Latin-Magyar Szótára I. kiadása előszavában. Bod Péter (l. c.) le is mond a reményről, hogy valaha megtudhassuk. „Quis ille fuerit. qui tantum laborem omnino utilem ac necessarium perfecit? nomen ipse celavit, jamque oblivionis sipario est involutum“. Csak sejtelemképen mondja, hogy talán a Paduában, Bolognában Genfben és a francia főiskolákon tanuló erdélyi nemesek valamelyike volt a magyar tolmács. Toldy Ferencz egyszerűen Calepinus Név tel en é-nek nevezi s tudomást sem vesz a Sándor István Sokféléléjében (VIII. 44.) megemlített hipotézisről, mely szerint: „Némellyek a Magyar Tolmátststának Szántó István nevű Jézsovitát mondják“. Ugyanezt a hipotézist elevenítette föl legújabbán Rosty Kálmán S. J. a Könyvszemle 1881. évfolyamában (230. l.), hol is ezeket

num lingua nomen traxit Baranya, quasi *Bor annya*, mater vini. Hæc prouincia duplex est, superior cuius caput est Tholna, et inferior cuius metropolis Lasco, vtraque Danubio celebris.

mondja: „Aratornak tulajdonítja a rendi hagyomány a magyar részt Calepinus nagy szótárában“. Okokat azonban, melyek e hipothézis vagy e hagyomány jogosultságát bizonyítanák, sem Sándor István, sem Rosty Kálmán nem hoznak föl.

Vizsgáljuk meg, vajjon előrebocsátott tanulmányaink eredményét, Szántó István életrajzi adataival egybevetve, találunk e bizonyítékokat, melyek mellette vagy ellene tanúskodnának.

Szántó István, vagy a mint magát latinosan nevezte, Arator István 1541-ben született a győri egyházmegyében. Fiatalon került Rómába s ott mint alumnus pontificius a theologiai tanfolyamot elvégezvén, pappá szenteltetett és 1561-ben Jézus társaságába lépett, Gréczben és Bécsben tanította a philosophiát. 1575-től 1580-ig ismét Rómában tartózkodik, mint vatikáni magyar pœnitentiarius. Ez állásában nagy tekintélyre és befolyásra tesz szert; az ő kérésére (Aratore nostro adnitente) alapítja XIII. Gergely pápa a Collegium Hungaricumot; az ő tanácsára és közbenjárására viszi be Báthory István a jezsuitákat Erdélybe. 1580-ban maga is Erdélybe megy, mint hitvitázó és hithirdető; részt vesz a híres váradi disputatióban; 1588-ban a medgyesi országgyűlés által rendjével együtt Erdélyből kiűzetvén, barangoló és zaklatot életet folytat haláláig; 1605-ben Bocskay hajdúi s a velők szövetséget kötöttek törökök feldulván a Draskovich Györgytől alapított túróczi rendházat, a romok között vesz mindene, „amissis bonis omnibus et scriptis quadraginta annorum“. Meghalt Olmüczben, 1612-ben.¹

¹ Életrajzi adatai egy részét Horányiból (*Mem. hung. et provinc. etc.*) s Rosty Kálmánnak a *M. Könyvszemlében* (l. cit.)

Arator István korának egyik elsőrangú hellenistája és hebræistája volt. „Vir fuit omnibus disciplinis apprime instructus et Græce Hebraiceque perdoctus.”¹ Lefordította magyarra az Ó-Szövetséget a héber, görög és latin szöveg összehasonlításával (ex collatione Hebraici, Græci Latinique textus); kézírata azonban a turóczi rendház földulásakor örökre elveszett.

Az akkori világ középpontjában tanuló s ugyanott több ideig kimagasló álláson működő, tevékeny szellemű, magyar jezsuitának nagy tudománya s különösen a klasszikus nyelvekben és irodalomban való kitűnő jártassága, melyet az utókor is magasztalólag jegyzett föl róla, bizonyára nem maradt ismeretlen a korabeli tudósok előtt sem. Másfelől pedig tudjuk, hogy Cal. folytonosan javított és bővített új meg új kiadásainak szerkesztését, valamint már az Aldus Manutiusok Velenczében, szintűgy Henric-petri Baselben s igen hihetőleg a lyoni kiadók is koruk és honuk legkiválóbb latinistáira bízta. Bod Péter azt állítja, hogy a lyoni Calepinust már 1587-ben is Passerat, a nagy hírű latinista és De la Cerda, a fejedelmi vérből származó jezsuita tanár, Vergilius és Tertullianus híres kommentátora szerkesztette. Ha ezekre s különösen az utobbira nézve talán téved is, minthogy De la Cerda 1579-ben még 20 éves sem igen volt, azt azonban jóformán bizonyosnak vehetjük, hogy a lyoni kiadás gondozásában az ottani híres jezsuita főiskola tanárainak mindenesetre részük volt. És ha ezek a magyar

megjelent czikkéből vettem, más részét pedig egyenest Rosty tanár úr szivességének köszönöm.

¹ Nath. Sotvell, *Bibliotheca Script. Soc. Jes.* — Romæ 1676 pag. 746; ugyanígy Jöcher, *Allg. Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1751. IV. 974.

nyelvnek a szótárba való beiktatására alkalmas embert kerestek, választhattak volna-e hiresebbet, előtők ismeretebbet, tekintélyes állásánál és tudományánál fogva megbízhatóbb magyar férfiút, mint a Rómában élő, kitünő rendtársat, Arator Istvánt? A megbízást a magyar szókösszegyűjtésére és beillesztésére — minthogy a kiadónak adott kir. szabadalom 1579 október 25-én kelt — valószínűleg 1579 végén vagy 1580 elején kapta, a mikor még Rómában lakott. Alig foghatott azonban a munkához, már 1580 folytán Erdélybe kellett mennie, hogy ott mint hithirdető szolgálja egyházát. Ekkor már több rendtársa működött Erdélyben. Rosty Kálmán tanár úr szíves közlése szerint, ott volt abban az időben Leleszi János, mint Báthory Zsigmond nevelője, Ládý Bálint a székelyek között, Törösi György és Thományi Mátyás, ki mint tanár, ki mint prædicator. A szenvedélyes hittérítőnek (Pázmány Pétert is ő térítette meg¹), a tevékeny agitatornak, ki fél Magyarországnak főúrával levelezést folytat, korholva őket, ha hibába esnek stőjük mégis kedvelve,² az ékesszóló disputatornak itt már bizonyára nem maradt elég ideje, hogy a Cal. révén magára vállalt óriási munkával 3—4 év alatt egymaga megbirkózhassék. Hihető, hogy erdélyi rendtársai közül kért föl egy-kettőt, vagy talán többeket is segítségül. Ez megmagyarázza a többféle kéz munkáját, a lényegesen eltérő írásmódot s az ingadozó helyesírást, a mit fõntebb részletesen kimutattunk Cal. szótárában, valamint megmagyarázza az erdélyi tájszókat és az erdélyi kiejtés előfordulását is. Neki ezentúl valószínűleg csak a revisori és közbenjárói szerep

¹ Horányi l. cit.

² Fraknoi, *Pázmány Péter. M. Tört. Életrajzok*. II. évf. I. köt. 12. lap.

maradt Erdély és Lyon között. Tőle mint nagyírű hellenistától eredeti czikkeket is bizonyára szívesen fogadtak a lyoni szerkesztők. Noha tehát az övé volt kétségtelenül a főérdem, hogy a lyoni 9 és utóbb a baseli 10 nyelv közé a magyart is fölvelték, ezen végzett munkájával, minthogy abból az oroszlánrészt társainak volt kénytelen átengedni, szerénytelenség nélkül nem lehetett volna dicsekednie, s ez talán az oka, hogy ebbeli munkássága emlékét csakis a hálás rendi hagyomány tartotta fön­n számunkra.

Vizsgálódásaink főbb eredményeit a következőkbe foglalhatjuk össze:

Calepinus első magyarnyelvű kiadása nem Baselben és nem 1590-ben, hanem Lyonban, 1585-ben jelent meg. Eme kiadásnak ugyancsak Lyonban még három változatlan lenyomata jelent meg 1586, 1587 és 1588-ban.

A baseli kiadás, a magyar nyelvet illetőleg, csak szolgai utánnyomása a lyoninak.

Az 1594-ben helynév nélkül kiadott Cal. Genfben jelent meg, nem pedig Frankfurtban.

Cal. magyar tolmácsa, minden valószínűség szerint, Szántó (Arator) István jezsuita volt, ki e munkát erdélyi vagy legalább Erdélyben működő rendtársaival 1580—1584 között végezte.

F e h é r j e .

(Nyelvőr, 1886.)

Most tíz éve, mikor a Természettudományi Társulat Johnson „Hogy nő a vetés?” című munkáját magyarra fordította, nagyon meg voltunk akadva többek között az *albumin* magyar elnevezésével is. Meghagyjuk-e a magyarban is az *albumint*, vagy a bugátistákkal mi is *fehérnyének* nevezzük? Az idegen szó az olyan anyagra, a melyet a „tojás fehérjében” mindenki jól ismer, idegenszerűnek s nagyon tudákosnak tetszett; a *fehérnyétől* pedig, ettől a koholt képzővel formált szótól, borsózott a hátunk. Tanácskozásunk közben az jutott eszembe, hogy a tojásfehérjeféle anyagokat röviden *fehérje-féléknek*, magát az albumint pedig talán *fehérjének* lehetne nevezni. Közöltem gondolatomat Hunfalvy Pállal, Budenzzel, Ponori Thewrewk Emillel s miután helyeselték, elkezdtük a mondott műben s a Társulat többi kiadványaiban a *fehérjét* használni. El is terjedt meglehetősen, úgy hogy ma már csak elvétve találkozunk a *fehérnyével*; a többség csakugyan *fehérjét* ír és mond.

De legújabban komoly helyen komoly férfiútól felszólalás történt a *fehérje* használata ellen. Dr. B o r b á s V i n c z e ismert füvészünk szólalt föl a Természettudományi Közlönyben, azt állítván, hogy a *fehérje* szó, *birtok birtokos nélkül*, nem érdemli meg a pártolást.

T. Szerkesztő úr engedelmével itt, e hivatott helyen terjesztem elő a *fehérje* védelmét.

Mindenki ismeri az *örege, apraja, alja, búza, javabéli ember, módjával, nagyjából, hamarjában* s az efféle nem ritka kifejezéseket, s azt is tudja min-

denki, hogy az *örege apraján*, ha nincs is hozzátéve a családnak, a népnek *örege apraja*, az *alja búzán* a rosta *alja*, a *javabélin* az élete *javában* levő ember értendő. A magától érthető birtokos lassanként elmaradoz s minthogy elmaradása értelem-zavart nem okoz, maga a birtok jut önálló szerepre, s idők jártával főnévvé is csontosodik. Ha a gazdának szabad *alja búzát* (Kemenesalján *másodának* is nevezik) mondani, hogyan lehessen a természettudósnak rosszszallani, ha a *tojás fehérje anyaga* helyett röviden *fehérje anyagot*, vagy mivel az *anyag* szó elhagyása félreértést nem okozhat, még rövidebben *fehérjét* mond?

Ha a magyar nyelvtől még az olyan szabadságokat is meg akarjuk tagadni, melyeket a népnyelv is szélteben gyakorol, úgy csak mondjunk le végkép a reményről, hogy a magyarnak valamikor tudományos műnyelve is lesz.

Sejt.

(Nyelvőr, 1886.)

Sejt: viasz, viaszk (SzD.); favus, cera non liquata, naturalis (Sl.); cera melis (SK.); wabe, honigscheibe, zelle der Bienen (Márt.); cellula, sejtszövet, textus cellulosus (Bug: Szh.); növényi vagy állati testek elemi szerve (Ball).

Mult századi méhészkönyveink,¹ valamint a népmá is a *sejt* szavon nem magát a cellulát, hanem a

¹ Szathmáry Király György. Angliai Méhes Kert. Eger, 1759, 1768, 1781. Handerla György: Új Méhész. Pozsony, 1794, 1795, 1810, 1817. Szuhányi János: Szorg. méhész. Pest, 1795.

cellulák szövedékét, a lépet értik, amazt „házatskának, szobátskának, kamarátskának, tzélának, tzéllának“ nevezvén. Alakja, kiejtése is más most, mint a régi méhészt-íróknál. Az Angliai Méhes Kert 1759-ben és 1781-ben is, sőt az Új Méhészt még 1810-ben is kivétel nélkül *slejt*-nek, Földi 1801-ben *selyt*-nek írja, s Márton szótára a következő változatokat jegyzi föl: *selyt*, *sjelt*, *selyte*, *slejt*. Különösen fontos e tekintetben a korához képest föltűnően régies nyelvű Angliai Méhes Kert Szathmáry Király Györgytől. E könyv legnagyobb része (1—192 l.) egy angol mű német kiadásának (Apiarium Anglicum, oder der vollkommene Bienenmeister Leipzig, 1749) fordítása, és így kiválóan alkalmas a szó eredeti jelentésének megállapítására:

Az angol „honey-comb“ a német Apiariumban „Kuchen“ szóval, a németből fordító Szathmáry Királynál pedig vegyesen, majd *slejt*-tel, majd *sonkoly*-lyal van kifejezve. Ime egy két idézet:

„(Die Eylein) werden gemeiniglich in den Kuchen (oder Waben) vorne oder in dem niedern Theil der andern Kuchen ausgebrütet, in dem der Honig in dem hintersten Kuchen, und in den obersten Theilen der anderen eingelegt ist“ (25 l.) Ugyanez a magyar fordításban: „(A tojáskák rend-szerint a *Sonkoly*-nak első részeiben, avagy alsó-felében szoktak kikelni, minthogy a' Méhek a' Mézet a *Slejt* hátrulsó felének felső részeiben rakják le (38—39 l.). Másutt pedig: „Tavaszszal már tojássa szokott lenni a' Méhnek, még pedig a *slejt*-nek allya fele“ (253 l.).

„Der fast bis ans Brett Kuchen beleget gewesen“ (37 l.) . . . „melly csaknem a Deszkáig vólt már akkor *Slejt*tel tellyes“ (79 l.). A nyomban erre következő mondatban:

„ vornehmlich mit Bauung der Kuchen zugebracht wird“ „nagyobb-részint csak sonkoly-csinálásban töltik el“.

Kétségtelen tehát, hogy a *sejt* vagy *slejt* eredetileg egyjelentésű volt a *sonkoly*-lyal.

A mi pedig a *sonkoly* eredeti jelentését illeti, erre nézve fölvilágosítást ad MA. szótára is. Ebben *sonkoly*: „stymma, das Dicke, so überbleibt, wenn man etwas ausdrucket; *sonkolya az olay gyümölcsnek, fraces*“. Az utóbbi latin szó pedig mind Cal.-, mind MA-nál: *az olaynak az söpreie, gazza*. Az orvosi értelemben vett *saburrát* Pázmán *gyomor sonkolyjának*, mult századi orvos-íróink *gyomor-seprőléknek gyomor-iszapnak* sat. nevezték. (Ny. 15:74.) Ugyanezt az értelmet megtaláljuk a Méhész-könyvekben is:

„Mikor már a *száraz slejtet*, mind a kiolvasztott mézből a *sonkolyt* és az olvasztott méznek is *salakját* öszve gyűjtötted volna“. (Angl. M. K. 233). Még világosabban szól a következő helyen:

„Ha *Seprős Mézzel* van készítve a' Must, főzzed mind-addig, még negyed része el-nem fogy; hogyha pedig tiszta *Szín-Mézzel* készítetted, elég ötöd vagy hatod részét elfőzni.“

„Ha a' Must *Sonkolyos Mézzel* vagyon csinálva, annak főzésére egy óra, a *Színméznek* főzésére pedig félóra is elég (152 l.). Látjuk ezekből, hogy *salak, seprő* és *sonkoly, seprős méz* és *sonkolyos méz* egészen egyjelentésűek voltak. De különben is a sejtes mézet csakugyan alább valónak, silányabbnak tartjuk a színméznel.

Egyebünnen is tudjuk, hogy a *slejt* szóval régente valaminek az „allyát, söprejét, salakját vagy valami hitványat, gazosat, kevertet, elegyeset“ jelöltek. Mis-

koleczi Gáspár 1654-ben „Angliai independentismus“ cz. művében, az angol csőcselékről szólva, ezt mondja: „két vagy három nap alatt *a népnek slejtye és gaza* közül húsz ezeret felfegyverkezettek“ (68); *a népnek gazza* s *a Vitézségnek allya* közül (90 l.); megúnván az ő *kitsiny és slejtes* amsterdami seregét“ (19 l.) Krešznerics Heltaiból és Thelegdyből idézi a *sleitet* „vulgaris, trivialis, mixtus, promiscuus“ értelemben s a Ny. 6:102 lapján is találunk egy-két idevágó adatot.

Vonjuk le már most a következtetéseket. A *sejt* névszó a régi *slejt*ből metathesis és a liquidának jésülése útján keletkezett; a *slejt* pedig egyenest az ó- és közép fölnémet *sleht*-re, vagyis a mai *schlecht* ősére utal.

Ugyancsak a *slejt*-ből támadt mint ismeretes, még a *selejtes* (a palóczoknál *eslejtes* vö. *eskola*), melléknév is (Ny. 6:103), s ebből újabbkori elvonás útján a *selejt* névszó.

S z o b a.

(Nyelvőr 1886.)

Szarvas Gábor a Nyelvőr legutóbbi füzetében (15: 385.) igen érdekesen mutatta meg, hogy a *szoba* magyar szónak a XVI. és XVII. században *k e m e n c z é t* is kellett jelentenie. A megbizonyítás annyival nehezebb volt, mert a rendelkezésére álló bizonyítékok nem vezethették őt egyenest, hanem csakis kerülősen-közvetősen a sejtett jelentés igazolására.

Azonban Uyfalvi Imre 1619-ben Debreczenben megjelent Nomenclaturájában van egy közvetlenül bizonyító adat is, a mely Sarvas Gábor ráhozó következtetését fényesen igazolja. Uyfalvi is, mint a többi régi szótárírók, a mai *szobát* következetesen *háznak* nevezi:

levetkőző haz, ebellő, vatsoralo haz, reytek, titok haz, tánczolo haz, halo, avagy agyas haz, könyv tarto haz, három asztalu haz (triclínium), sőt még a „hypocaustum vaporarium“ is *gőz fürdő ház*; ellenben a *szoba* az egész Nomenclaturában csakis egy helyen fordul elő, t. i. a „heliocaminus“ értelmezésében s ez így hangzik: *az napra fekvő szoba*. A görög-latin „caminus“ tehát a *szoba* szóval van fordítva. És hogy ez a „helocaminus“ eredetileg mit jelentett a görögben, azt Calepinus így magyarázza meg: „Heliocaminus, inquit Budaeus in prioribus Annot. in Pandect. ad verbum solaris fornax dici potest.“ Tehát *szoba* csakugyan a. m. fornax.

Kölgy.

(Nyelvőr, 1887.)

Napról-napra szaporodnak a bizonyítékok, hogy a magyar Szótárak ősforrásában, a Calepinus dictionariumában rejtőző temérdek nyelvkincs nemcsak hogy ma nincs még teljesen kiaknázva, de hogy a Nyelvtörténeti Szótár megjelenése után sem lesz.

A legfényesebben szóló bizonyíték e tekintetben az, a melyet magának a Nyelvtörténeti Szótár egyik érdemes szerkesztőjének a Nyelvőr legutóbbi füzetében a „Kegyelet“-ről közlött szép kis cikke szolgáltat.

E cikkben Szarvas Gábor először is helyreigazítja Calepinusnak egy balvégzetű sajtóhibáját — a *kögöt* — mely három századon át minden nyelvtudósunkat tévedésbe ejtett és egy szépírónkat — a boldogult Greguss Ágostot — egy a maga idejében sokat hangoztatott frázis: „szerves egésszé *kögíteni*“ gyártására is csábított. Négy vagy öt codexből hordja ösz-

sze Szarvas Gábor a *kög* sajtóhibaságának bizonyítékait, de a legközelebb található bizonyítékot, melylyel maga a jó Calepinus is szolgált volna, nem idézi. Pedig ott áll világosan, a legkisebb sajtó-hiba nélkül: *curriculum, Pályafutó hely, kégy*. Nyilvánvaló, hogy Szarvas Gábor Calepinus ez adatát nem ismerte, mert ha ismerte volna, bizonyosan nem hagyja említetlenül. Eszem ágában sincs, hogy ezzel Szarvas Gábornak szemrehányást akarnék csinálni; mert ha nem is tudtam volna, hogy kik gyűjtötték és hogyan gyűjtötték az anyagot a Nyelvtörténeti Szótárhoz, maga Szarvas Gábor is már több soron elpanaszolta a Nyelvőrben. Csak azt akartam szemmel-láthatólag bebizonyítani, hogy a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága bizony nagyon helyesen cselekednék, ha Calepinus első kiadásából, (melyből úgyis csak egy-két példány van a hazában s azok sem a közkönyvtárakban), magyar betűrendben és csupán latin értelmezésekkel egy kimerítő magyar Calepinust bocsátana közre.

A kimerítő magyar Calepinus hiányának tulajdoníthatjuk azt is, hogy Szarvas Gábor eme cikkében egy kis tévedésbe is hagyta magát sodortatni. A 33. lapon ugyanis azt mondja: „A Calepinus-féle *kög* tehát *kégy*-nek olvasandó; az hogy a *kégy kőgy*-nek hangzott volna, nem valószínű“.

Pedig dehogynem valószínű, sőt bizonyos is, hogy a *kégy kőgy*-nek is hangzott s hogy a Calepinus-féle *kög* is *kőgy*-nek olvasandó. Cal. nyomról-nyomra vezeti az embert. *Curriculum* alatt azt mondja: curriculum iteni locum, sive intervallum ubi curritur denotat, a carceribus ad calcem. Nos lássuk, mit neveztek a circusban carcernek és calxnak. „*Carcer* Et in circo, unde emittebantur equi, carceres sunt appellati.

Vng. Pályafutó czél, a honnan az futó louak ky boczátnak“. És mi a *calx*? „Ad calcem pervenire, pro eo quod est, ad *metam*, *finemque*. *Meta* alatt pedig: meta . . . ita dicta, quia eam metiantur quadrigae circumcurrentes. Moris enim erat septies metam lustrare. S végre itt a *meta* alatt, magyar egyértékeséül ez áll: „Vng. *Hatar kölgy*“.

A föntebbi idézetek után, bajosan kételkedik valaki, hogy ez a *kölgy*, noha Cal. minden utóda nyilvánvaló sajtóhibának vette, mind alakilag, mind értelmileg teljesen megegyez a *kégy* vagy *kígy* szóval; az is bizonyos, hogy a hol *kölgy* volt, ott *kógy*-nek is kellett lenni. Vö. *völgy*, *vógy*, *tölgy*, *tógy* sat; s végre az sem szenved kétséget, hogy a *kóg* sajtó-hiba hamarább támadhat *kógy*-ből, mint a *kégy*-ből.

Azt hiszem, hogy a régi *kölgy* szónak fölfödözése s a *kógy*, *kégy*, *kígy*, *kéd*-del való alaki és értelmi megegyezése Budenzet is gondolkozóba fogja ejteni, vajjon helyes-e a *kéd*-nek a finn *kotva*-val való egybevetése? Ő tőle kell kérnem azon kérdésnek is az eldöntését, vajjon ez a *kölgy*, származását illetőleg, nem függ-e össze a *köldök* szóral? Minden esetre föltűnő, hogy a m. *köldök* szó töve a MUG.Sz. szerint (vö. lp. *kiäldak*, *kiäld*, *keld*) fonál, szalag, húr jelentésű és hogy egyazon észjárással a francziában is *lice* egyfelől szalagot, fonalat (lat. *licia*), más felől pályafutó helyet, tehát *kölgyet* jelent. (Vö. *entrer en lice*, in die Schranken treten).

A da, de képző (?) történetéhez.

(Nyelvőr 1887.)

Frecskay János érdekes czikkecskéje (Ny. 16:111) készttet rá, hogy a százéves jubileum szomorú ünnepén én is elmondjam azt, a mit a *da, de* előéletéről tudok.

Való igaz, hogy Barczafalvi gondolta ki és használta először; csakhogy nem a Szigvártban, nem is 1787-ben, hanem a Magyar Hirmondóban 1786-ban (Ny. 11:369.). A nagy hóbortos el is beszéli, vagy legalább kiérezteteti, hogy e részben mik voltak rá nézve irányadók: 1. Az analogia: „ha a *csapta, kapta, lapta* jó, a *dobda, forda* (tropus), *szabda, tanoda* is jó, mert a *d* lágy társa a *t*-nek“. (Ny. 11:374.) — 2. A szó-elvonás, mely szerint a *hirdet*-ből lehet *hirde* (praedicatio), az *esdekel*-ből *esde* (instantia). — 3. Az idegen szónak át-idoimitása: gerundiumból *garonda*, salva guardiából *szalavárda*. — 4. Idegen szóvég átkölcsönzése: *brigáda, gárda*, hadsereg részei és alosztályai; legyen hát a magyarban is: *csoporda, viárda, serde, hemzserde*.

Az elültetett csemete nagysokára, csak egy fél-század mulva, kezdett gyümölcsöt teremni, de ettől fogva azután annál bujábban. Tudtommal körülbelül 1835-ig nem gyártott senki *da, de* végű főnevet, mert a *szende* mn. (elvonva *szender*-ből, ez pedig a *szender*-regből) nem tartozik ide. Úgy látszott, hogy Barczafalvi legalább ebben az egyben nem talál követőkre.

A Jelenkor törte meg a jeget; Helmeczy fedezte föl és terjesztette el országszerte a *zárda* szóban rejlő kincset (claustrum, TörvMsz.). A *zárda* képére született 1837-ben a *járda*; a mi különben erőszakos elvonás is lehetett a *járda*-ból, mint a *nyarga* (strucz) a *nyargal*-ból. Ismét szünet állott be és csak a negy-

venes évek elején készült el a *nyomda*; de nem mindjárt a régi „könyvnyomtató műhely“, hanem a mai „jelleg“ értelemben (Bug.Szh.). De mindez még csak a kisipar félénk próbálkozása volt; kiányzott az elméleti útmutatás. Bugát, a nagygyáros, ismerte föl, a mit addig senki nem is sejtett, a *da, de* képző titkos természetét.

Frecskay nem helyes oldalról ítéli meg Bugát idevágó nyilatkozatát. Frecskay szerint Bugát a *tanoda* szót a *tan* gyökből és az *oda* helyhatározóból formáltnak képzelte; holott Bugát a *kóroda* cikkben világosan kimondja, hogy az *oda* a zárt helyek képzője: formativum locorum clausorum. Ismerve Bugát eszejárását, a zárt jelző világosan megjelenti, hogy nem az *oda*, hanem az *odu*, a *kaloda* és a *zárda* lebegett a szeme előtt. Mert tudni kell, hogy mit jelentett az, ha Bugát valamely betűre vagy betűpárra ráfogta, hogy ennek vagy amannak a tárgynévnek szóképzője. Ez azt jelentette, hogy az ilyen képzőt főnévhez, igéhez, koholt és csonkolt tőhöz bátran hozzá lehet függeszteni. Ime egy pár példa: a halnevek képzője (pl. *viza*, *potyka*, *csuka*, *harcsa*, *galócza*, az ajakhal cikkben); lesz tehát: *ajkócza*, *szatyínga*; a eszköznevek képzője is (pl. *kapa*, *donga*, a cipész cikkben); lesz tehát: *inga*; *acs* az oxidulok, *ag* az oxidok, *any* az elemek képzője; *ár* áruló és árasztó nevek képzője; lesz tehát: *tanár* (professor), a ki tanít, *homár* (tentaféreg), a mi homályosságot áraszt, *szintár* (charlatán), a ki szint árul, nem pedig valóságot; *esz* eszköznevek képzője (pl. *eszköz*, *dugasz*); lesz tehát *csipesz*, *emlesz*, *kutasz*, *lapasz*, *lékesz*, *metesz*; *ga* színnevek képzője (pl. *sárga*); lesz tehát: *biborga*, *füge*, *gyepge*, *hamúga*, *rozsdaga* a bibor, fű, gyep, hamú, rozsdaszínű helyett;

la ásványok képzője (pl. *szikla*, *pala*); lesz tehát: *kigyla*, *sárkányla*, *sasla*, *somla*; *ma* növények képzője (pl. *torma*, *alma*, *hagyma*); *nya* kocsonyás anyagok képzője; lesz tehát: *csirnye* (keményítő), *fehérnye*, *rostonya*.

Hogy Bugát a *da*, *de* szóvéget csakugyan ilyen nagy termékenységgű képzőnek gondolta, kiderül a tőle csinált *szülde* szó genesiséből. (L. a *kóroda* cikkben.)

Így gazdagult a mi szegény nyelvünk a *da*, *de* képzővel. Az elv ki levén mondva, az alkalmazás már csak gyerekjáték volt. Gróf Széchenyi Istvántól van a *csónakda*, *üdvlelde* (CzF.); Kossuth Hirlapjában látott napvilágot a *növelde*, *tápda* (TörvMSz. az *educatorium* és *alumnium* cikkben); Fogarassitól van az *iroda*, *ivoda*, *szálloda*, *tőzsde* (Keresk. Szót.). 1843-tól 1848-ig támadtak még a következők is: *aggoda* (invalidus kaszárnya), *ágozda* (labirintus), *csillagkémde*, *dalárda*, *fegyverde*, *festőde*, *fogda*, *gyülde*, *hajóda*, *jósda*, *kémlelde*, *lovagda*, *lovarda*, *lőde* és *lövőde*, *olda*, *óloda*, *öntőde*, *pénzverőde*, *rabda*, *rakoda*, *sormerde*, *sorozda*, *sütőde*, *tapoda*, *társalda*, *tébolyda*, *titokda*, *uszda*, *üzde*, *vaknövelde*, *válda*, *várda*, *verde*, *vivoda*, *zenede*, *zuzda* (Fogarasi és Királyföldy szótáraiból).

A M. Tud. Társaság még egyet tágitott is Bugát „zárthelyes“ szabályán. A M. Nyelv Rendszerében már ez áll: „Az *ad*, *od*, *ed* helyképző valami tárgynak vagy foglalkodásnak, időzésnek helyét jelenti s többnyire segédhangzót vesz végül, vagy megfordítatik, például *kal-od-a*, *ir-od-a*, *tan-od-a*, *nyom-da*, *csár-da*, *csónak-da*“.

Így aztán egészen szabad lett a vásár. A Tud. Műszótár emberei kigondolták a *csillagdát*, *távirdát*, *ördét*, a város atyái az *ápoldát*, *bölcsödét*, *vigardát*,

Gönczy a *porodát*, Csernátoni a *röpdét*, Jósika az *áru-dát*, Tormay Béla a *patkoldát*, valamelyik egyetemi tanár a *dolgozdát*, a kereskedők és mesteremberek *hentesdét*, *pörköldét* és azt a sok mindenféle mulat-ságos *da-dét*.

Az igazság kedvéért meg kell még jegyeznem, hogy Fogarasi az *irodát*, *ivodát*, *szállodát* eredetileg *irota*, *ivota* és *szállota* alakban készítette el, a *palotá* kaptájára. (Keresk. Szót.) A Bugát nyomán indult áram-lat ezeket is átalakította a *szabdás* formára

Egy feledésbe ment régi szótárunkról.

(Nyelvőr 1888.)

Apáink és öregapáink iskolai szótárát, a Wagner-féle Phraseológiát értem rajta.

Nem ritka könyv ; több kiadása is van. Akármelyik antiquariusnál meg lehet még ma is venni, egy leg-följebb másfél forintért. Még sem forgatja senki ; nem idézik, nem hivatkoznak rá, mintha meg sem is érdemelné, hogy ma már valaki foglalkozzék vele. Kresznerics Cal., MA., PPB., SzD., SI., SK. szótárait kivonta, de Wagnert nem méltatta figyelmére ; természetes tehát, hogy ezt Czuczor—Fogarasi sem tette. Ballagi Mór és Erdélyi János, külön-külön, összegyűjtötték az egész szótár-irodalomból a magyar közmondásokat ; Wagnerre, hogy talán abban is lehetne értékes közmondásokat találni, egyikük sem gondolt. A Nyelvőr munkatársai számtalanszor hivatkoztak már valamennyi régiebb magyar szótárra, a Wagnerére még egyetlen egyszer sem. Toldy Ferencz nem ignorálja Wagnert ; többet tesz : egyenest elítéli. Irodalomtörténetében t. i. határozottan kijelenti,

hogy Wagner Phraseológiájában is csak a már meglevő szótárakat használták fel s hogy „a szótári anyag általa nem nevededett“ (II. kiad. 95. l.).

A következőkben meg akarom mutatni, hogy a Phraseologia sem azt a lenéző mellőzést, sem ezt a fölszines és igazságtalan kritikát nem érdemelte meg.

Wagner Ferencz Phraseológiájának magyar és tót szavakkal bővített kiadása először 1750-ben jelent meg Nagy-Szombatban, a Jézus-társasági akadémia betűivel. A magyar szavakat és szólásmódokat a sopronymegyei születésű, híres jezsuita hitszónok, Vargyas István (1717—1751) iktatta be a latin szövegbe. Ezt ugyan sem a címlap, sem az előszó nem bizonyítja, de így mondja Katona István, a nagy történetíró ¹ s a jezsuiták valamennyi életrajzírója. ²

Egy negyedszázaddal utóbb, 1775-ben változatlan új lenyomat jelent meg ugyancsak Nagy-Szombatban a Phraseológiából. Ez az „editio altera“ lapról-lapra, sorról-sorra, sőt szóról-szóra megegyez az első kiadással. Semmi egyébben, csakis a (csekély számú) sajtóhibákban különböznek egymástól, úgy hogy mind az, a mit a következőkben az 1750-iki kiadásról fogunk mondani, betűről-betűre áll az 1775-iki kiadásra is.

Ha a Phraseológiát csak egy kissé figyelmesebben kezdjük is lapozgatni, azonnal fölötlik az egyes czikkekre itt-ott közbeszótt frázisok erőtől duzzadó magyarsága. Ismerős hang üti meg fülünket, mikor a „cupiditates domandae sunt“ értelmezésében ím ezt olvassuk: „Erőt köll venni a déltzeg test fintzározásán, kemény zabolában köll a gonosz kívánságokat, a test-

¹ Hist. crit. Hung. 39. köt. 1013. l.

² Stoeger: Scriptores Austriae. Societ. Jesu. 376. l.

nek feslett indulatit tartani; nem köll tágas pórázra botsátani az embernek kártékony vágyódásit' (424); vagy mikor a 'haereticus' és 'depravo' czikkben ezt találjuk: 'újhit faragó, a ki megcsáválja és új kaptára vonja az apostoli tanítást' és 'idegen értelemre csigázza, mint a kótsagos-agyú szeles Kálvin czinkosai a Sz. Írást'.

Ez Pázmány nyelve; így nem írt más, mint Pázmány Péter, kiáltunk föl és fokozott érdeklődéssel lapozunk tovább. Csakhamar találunk is *közvetlen* hivatkozásokat Pázmányra, egyenes ráutalásokat, mint pl. a 778., 828., 927., 939. és 1272. lapon stb. Pázmányon kívül találunk idézeteket Káldiból és Spángárból: 'A ki nem szerentsélteti magát, nem vitéz' (880); 'a melylentsét főztek eddig a pártosok, azt lassanként fel tálallyák' (460) stb.

De nemcsak a szólásmódok, hanem az itt-ott hozzájuk függesztett közmondások is bizonyítják, hogy a Phraseologia a példaképeket a magyar jezsuita-írók nyelvéből válogatta. Futólagos összeolvasásra mintegy háromszáz magyar közmondást számláltam meg benne s köztük 50 vagy 60 olyant is, a mely az eddigi legteljesebb gyűjteményünkben, az Erdélyi János Magyar Közmondások könyvében sincs meg. Csak néhányat említek.

Arany-írt kent a biró kezére 307. Idővel minden bibéje meggyógyul az embernek 787. Jobb ízű a bőltsesség a káposztás kontznál, de magas a bolondnak 349. Úgy megszidta, hogy ugyan füstölgött 471. Egy pénz ára emberséget sem hagyott rajta 299. Megörült neki, mint a koldus az új garasnak 569. Lerohant a paripáról, mint hajdan a Tótok királya a fehér kantzáról (kifittyent a nyeregből) 333. Sok a tudákos, de kevés

a tudós a föld hátán mostani időben 459. A vörös-gyurkó ütötte le az ináról (a borital emésztette meg az erejét) 330. Süsd ki, ha porod van (élly az alkalmatossággal) 873. Róka vagyon a mellyében (csalni akar) 770. Majd kitetszik a szavából, ha tehén-e vagy fülemile 468. Mindenkor édesebb a lopott víz 566. Megtanítták a lompost szegény házbán fűtülni 538. Lator ember a fiskus 537. Reá húzatta bezzeg az ebek harminztadjára 538. Rezi, Tátika tánczot jár: Sümegh is utánna lejtőt jár 1086. Légy magadnak bátya¹ (vigyázz méltóságodra) 281. Nem mutatta, hol szoríttya a lábabéli, csak allattomban tapogatta a bibéjét (Elnyögte a bosszúságot) 409. Egy mom² sem maradt utánna 845. stb.

Már az eddigiekből is kezdjük sejteni, hogy Toldy alkalmasint nagyot kocsintott, mikor azt állította, hogy a Phraseologia is csak a már meglevő szótárakat használta fel; de még jobban kitünik ítéletének elhamarkodott volta, ha magukat az egyes szókat kezdjük vizsgálni.

Mikor az ember valaminek a számát csak úgy nagyjából akarja megbecsülni, mindig jobban tesz, ha a több helyett még annál is kevesebbet mond, mint a mennyit valójában gondol. Én is így teszek most, midőn azt állítom, hogy a Phraseológiában legalább is 4—500 olyan magyar szó van, a mely előbb egyetlen egy szótárban sem volt meg, sőt a mely még a tizenhét évvel később kiadott PPB. szótárába sem került

¹ Erdélyi ezt idézi ugyan Kis-Vitzayból, de kijelenti, hogy nem érti. Megvan MA.-ban is, a mit Erd. nem vett észre, de tiszta, határozott értelme csak a Phraseológiából tetszik ki.

² *Egy mom sem*, semmi, egy kukkot sem, nihil. *Egy mom*, hülum. — Egy szótárunkban sincs meg.

bele. SzD. és SL. sokat kiböngészték ugyan a Phraseologiából, de még számunkra is hagytak benne eleget.

Ha a Phraseologia új szótári anyagát a hovávalóság és származás szempontjából osztályozzuk, azt találjuk, hogy Vargyas István ez anyagot

1. Pázmány Péter s más régi, különösen jezsuita írók műveiből szedte ki.

2. Rend- és kortársától, Faluditól kölcsönözte.

3. A nép nyelvéből írta össze.

4. Kis részét pedig maga készítette.

Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy Vargyas, ki maga is híres jezsuita hitszónok volt, Pázmány nyelvét alaposan ismerte és hogy ennek műveiből sok olyan szót és kifejezést beiktatott a Phraseologiába, a melyek valamennyi addigi magyar szótárból kimaradtak. Ilyenek például, hogy csak néhányról szóljak:

belé-avott, innatus; *böcsületlen*, inhonestus; *cseleküvés*, actio, commissum, effectio, factum; *csorbát ejt*, a *fama* cikkben; *darabcsa*, particula; *megdúl sokat*, exuperat; *eszvesztő*, factiosus; *farkas kaszára vetni*, a *periculum* cikkben; *habarcz*, lutum; *királykodás*, dominatio; *meggyek*, quid agam a *dubito* cikkben; *nevedékeny*, adolescens, ephebus; *felocsódik*, evigilo; *pántolodás*, concertatio; *plúdra*, bracca; *purdizigány fogások*, fallaciae; *püszöget*, demulceo, como; *rebesget*, a *dico* cikkben; *leszivárkozik*, defluo; *béfalatja véle a sípot*, refuto; *szemeit legelteti*, az *oculus* cikkben; *az időnek egy szököllője*, momentum; *szűfogás*, deliquium; *tarts nélkül*, incontinenter; *tibolyog*, erro; *torkolás*, confutatio; *útavesztett*, erraticus stb.

Kr. tanúsága szerint mind eme kifejezések még PPB. szótárából is hiányzanak.

Sokkal meglepőbb az a benső viszony, a mely a

Phraseologia és Faludi nyelve között legott az első pillanatra is szembeötlök. Mindjárt föltűnik ugyanis, hogy Faludi legsajátosabb kifejezéseinek, metaforáinak, új szavainak és új értelem-adásainak egy nagy részét megtaláljuk a Phraseológiában, és pedig nem csupán azokat, a melyek már az 1748-ban megjelent Nemes Ember és Nemes Asszonyból is kiböngészhetők voltak, hanem sok olyat is, a melyekre Faludi 1750 utáni munkáiban bukkanunk először. Hogyan kerülhettek az utóbbiak a Phraseológiába? Hogy Vargyas és Faludi, mint rend- és kortársak, sokat érintkezhetek s eszméiket és tapasztalataikat a magyar nyelv dolgában ki is cserélhették egymással, az kétségtelen. De ez még meg nem magyarázza szavaik és kifejezéseik oly gyakori találkozását. Egy érdekes életrajzi adat azonban, a melyet Révai jegyzett föl Faludi életéből, teljesen megmagyarázza a dolgot. Faludi ugyanis 1748-tól 1751-ig az akadémiai nyomdát igazgatta Nagyszombatban, tehát épen abban az időben, a mikor a Phraseologia készült és a sajtó alól kikerült. Az igazgatónak bizonyára kötelességei közé tartozott a beérkezett munkák előkészítése a sajtó alá, különösen akkor, mikor egy nagyfontosságú s hosszú életre szánt új tankönyv kiadásáról volt szó. A Phraseologia magyar szövege egyébként is szerfölött érdekelhette Faludit, korának legkitűnőbb magyar phraseologját. Bizonyosra vehetjük, hogy Faludi sokat bele javított és iktatott, a mi eredetileg nem volt benne s a mit Vargyas azután utólag jóváhagyott. Ma még, a Nyelvtörténeti Szótár megjelenése előtt, nagyon bajos, szinte lehetetlen volna Faludi részét Vargyasétól külön választani, de én mindamellett meg vagyok győződve, hogy Faludi osztályrésze oly tetemesnek fog bizonyulni, hogy a jövőendő

irodalomtörténet a Wagner Phraseológiájának magyar szövegét Vargyas—Faludi szótárának fogja nevezni.

A következő jegyzék, a melybe a Faludira emlékeztető s a Phraseológiában is föltalálható sajátosságokat összeállítottam, a dolog természeténél fogva se nem teljes, se nem hibátlan. Nekem Nyelvtört. Szótár gyanánt csakis Kr. áll rendelkezésemre; de azért, azt hiszem, nem sok kivetni valót, hanem annál több beiktatni valót fog majd a kritika benne találni.¹

Adsza, halhadsza, láthadsza, nézhetsze, cedo-eho, ecce, en és perpendo czikben. — *Alkalmatlan kodás, incommodatio*. — *Arczátlan* *codik, perfrico* czikkben. — *Asszonyi nem, foemina*. — *Bétéve, memoriter* és a *disco* czikkben. — *Bocsánatot kér, venia* czikkben. — *Büszke, arrogans, elatus, superbus*. PPB-nál csak a függelékben. — *Csel, Cselvetés, insidiae*. — *Dáma, mulier*. — *Eszem-iszom ember, nepos*. — *Fütyt, concrepo*. — *Gondatlan, incaute, indiligens* — *Hamar-kodó, festinus*. — *Idő-vontatás, commoratio*. — *Ijedlem, terror, trepidatio*. — *Inaskodik, famulor, servio*. — *Kaczerózó, amasius*. — *Kazul-ország, Perzsia a regno* czikkben. — *Leképez, adumbro, expingo, abbilden*. — *Közlelés, consociatio*. (Kr. nem értette meg a N. E. megfelelő helyét; ő t. i. communicat-val értelmezi. Ma

¹ Simonyi Zsigmond az *indító ok*-ot Faludinak tulajdonítja (Nyelvújít. Tört. 14), pedig ez megvan már gr. Bethlen Miklós önéletírásában is Ny.9:115. Ugyanő ugyanott azt állítja, hogy a *képzel* és *képzelés* Faludi előtt még nem fordul elő, holott PP. 1708-diki kiadásában megvan már mind a kettő, az én tudtommal is, vagy hétszer: *cogitatio, idea, imaginarius, imaginatio, imagino, phantasia* címek alatt. A *középpont* is megvan PP-ben a centrum, *többecke* a plusculum, plusculus, a *vád* a haereo czikkben. — Ez legjobban bizonyítja, hogy ma még milyen bajosak az efféle összeállítások.

társasít-nak mondanók). — *Loppal*, furtim, furtive. — *Mende-monda*, rumor. — *Mulatság*, *mulatja magát*, delector, distrahit se; (delectatio PP-nál még tarditas, mora, otium). — *Nap-óra*, horologium, solarium. Vö. Ny. 10:226. — *Nézlel* conspicor. — *Okoz*, accio, affero, arguo, augeo, author, causor, cieo, culpo, effector sat. cikkeben. Vö. Ny. 10:125. — *Osztály*, divisio, pars. Ny. 10:124. — *Petyeg*, *petyegő*, deblatero, loquax. — *Puruttya*, sordidus. — *Ragyogvány*, fulgor, radius. (Gyöngyösinél is). — *Rendetlen*, *rendetlenség*, abruptus, abscissus, deformis, immoderatus, immoderatio, immodeste, inordinatus, tumultuarius sat. cikkeben. (Még PPB-nál is csak a régies *rendeletlen*. — *Fülébe röpíti*, *hírét röpítették*, denuncio, nuncio és a *fama* cikkeben. — *Szava-hihető*, a relatio cikkeben; — *Szegődtetés* authoramentum, authoro. — *Szinkedő*, fallax, falsus. — *Megszólamlik*, loquor. — *Szorgalom*, contentio, cura, diligentia, industria, sollicitudo. — *Szőrszál hasogató*, scrupulosus. — *Szülemény partus*. — *Tarol*, scindo, tondeo. — *Tartalék*, obex. — *Távolít*, derelinquo, fugio. — *Tengődik*, exulo, vivo. — *Út-csinnyát veszto*, devius. — *Tunyul*, languesco. — *Ügyvizsgáló*, cognitor, procurator. — *Ügyeit védőgelem*, defensito. — *Üdvözli*, persaluto. — *Zsebóra*, horologium.

De legtöbbet merített a Phraseologia a nép nyelvéből, különösen a dunántúli és a székely nyelvjárásból. Ime egy kis mutató ebből is:

Adia, *ádiáz*, *ádiázás*, forma, idea, exemplar, phantasia, descriptio, cogitatio, depingo, figuro. Tsz. (CzF.-ban nincs meg). — *Ag-széna* foenum. (Dunántúl). — *Ajtós*, janitor. (Veszpr. — CzF.-ban nincs meg). — *Alitt*, gracilis. (Tájdivatosan *alélt* helyett CzF.). — *El-avad*, degenero. — *Nem becsüs*, proletarius. — *Bicske*, scalprum. —

Bika-csék, flagellum. — *Bizonyomra mondom*, medius fidius. — *Bonfordi*, histrio. — *Bunta*, maculosus. — *Buzgás*, rekkenő hévség, fervor. (Vö. *búz* és *búsz* Ny. 17:125.) — *Bürü*, pons. — *Megcsappan*, exaresco. — *Csörtölözés*, strepitus. — *Csendés*, tinnitus. (Vö. Ny. 17:270 és Simonyi id. h. 22.) — *Cseppegdegel*, mano. — *Csuka-hegedű*, fidicula. — *Darvadoz*, obversor. (Vö. Imre Sándor: Ideg. és hib. szól. bírál. 156.) — *Élemedett*, senex. — *Ellenben által*, e regione. — *Ébreget*, animo. — *Fartat*, premo. — *Megfásít*, az obstupefació czikkben. — *Felesel*, discepto. — *Feszesen áll*, detendo. — *Firkál*, scribo. — *Fürkészés*, conquisitio. — *Hadarázás*, gestus. — *Hák*, halk, taciturnus. — *Haramia*, latro. — *Haricska*, far czikkben. — *Hebehurgia*, praeceps. — *Hibarcz*, coenum. — *Nehezen hisz*ő, incredulus. — *Hogyan*, quomodo, quemadmodum. (Vö. Ny. 16:53.) — *Hosszalja*, longus czikkben. — *Húzonosan*, tractim. Vö. PP. — *Járóka*, pes. — *Jobbára*, plurimum. — *Kajt*, kiált, reclamo. — *Kalpag*, pileus. — *Kancsuka*, flagellum. (Kr.-ben nincs meg). — *Kapircsál*, scalpo. — *Katonás*, katonáson, militaris, militariter. — *Kehes*, pituitosus. — *Ki koltani*, kikölteni az ovum czikkben. — *Konty alá való bor*, temetum czikkben. — *Korosodik*, adoleasco. — *Kukta*, lixa. — *Laczi-konyha*, cupedinarius. — *Lajha*, cessator, piger, oscitans, segnis. — *László szekere*, cisium. — *Látóka*, oculus. — *Lesbeteg*, siculis lepus. (Tsz-ban: farkas.) — *Locs*, locsos, coenum, aquosus. — *Lődér ember*, nequam. — *Márcz*, mulsum. — *Másüvé*, moveo czikkben. (CzF-ban nincs meg.) — *Nyaklevet adni*, colaphus. — *Nyel*, nyél, manubrium. Ugyanígy *fel*, fél. Vö. alfel vagy inkább belfel' az *anus* czikkben. — *Olajoz*, perungo. (Ny. 10:125). — *Oldalast*, oblique. — *Orgovány*, planities. — *Ökrész*,

pastor. — *Ösztörű*, palus. — *Papoló*, rabula — *Paróka*, capillus czikkben. — *Pata*, trochus. — *Pesztunka*, educatrix. — *Piócza*, hirudo. — *Piszmog*, otior czikkben. — *Pulya*, homulus, pigmaeus a *contemno* czikkben, (Gyöngyösinél is.) — *Elpuhulás*, socordia. — *Reá-született*, habilis. — *Reá-ütött*, assimilis. — *Reszketeg*, tremor. — *Róka-mellű*, astutus. (Egy szótárunkban sines meg). — *Rontsolodott*, quassatus. (Kr.-ben nincs meg). — *Sárcsa*, fulix. — *Sertés marha*, sus. — *Sűgőbűgő*, astutus. — *Szél-ütés*, paralysis. — *Tenyeres-talpas* lacertosus. — *Terebes*, diffusus, patulus és az extendo czikkben. — *Tót-agyas*, astutus. (Vö. Tót-álnokság. Erdélyi, Közm.) — *Tyukász-madár*, milvus. — *Úriás*, auguste, admirabiliter, dapsiliter, magnificus, magnifice, splendidus, splendide stb. czikkben. — *Vadonnan új*, novus. (Kr.-ben nincs meg). — *Vályog*, coenum. — *Vargyú*, cornix. — *Elvásit*, attero. — *Véltemre*, opinato. — *Veszeszt*, abortus, abrupto czikkeken. (CzF.-ban nincs meg). — *Viskó*, mapale. — *Vonyalgodik*, pandiculus.

A Phraseologia a nyelvújítás történetére is nagy fontosságú szótár. Nagy meglepetésünkre találunk benne t. i. olyan szókat is, a melyekre meg mertünk volna eskünni, hogy a jelen század elejéről vagy legfőljebb a múlt század végéről valók. Legfeltűnőbbek köztük a merész elvonások, a melyek még mai szemmel nézve is oly merészek, hogy abban a conservatív időben szinte hihetetlennek látszanak. Vargyas névéhez fűzzük az itt közlendő új szókat, noha ezzel nem akarjuk állítani, hogy mind tőle erednének. Hihetőbbnek látszik, hogy e szók a nagyszombati főiskolán többekkel folytatott értekezések, tanácskozások eredményei, mert máskülönben aligha adatott volna meg nekik, épen ilyen tankönyvben, a permissus superiorum!

Alak, forma, „Deli természetű ember, szép alak, er ist von einer ansehnlichen gestalt”. — *Alkalom*, *alkal-masság*, occasio. Vö. Tsz. — *Arány*, scopus. Elvonás az arányozból. Ny. 11:405. — *Csiny*, condecencia, decor. Elvonás *csinosból*. — *Csuda-tékony*, miraculum. CzF-ban nincs meg. Úgy látszik, Pázmány csinálta a *kártékonyt*, s ennek mintájára Vargyas a csudatékonyt. A *jótékony* csak a jelen század huszas éveiben készült. — *Dicsőtelen*, inglorius. A Pázmánynál előforduló *érzenytelen* mintájára. — *Ellenkezet*, obstaculum. CzF-nál: contrast. — *Előnév*, pronomination. — *Egyszerű*, parilis. — *Esedékeny*, romlandó, állhatatlan, mobilis és a humanus czikkben. — *Gyűlölet*, *gyűlöletes*, odium, odiousus, exosus, maligne. — *Hasonlatlan*, absimilis. — *Határozat*, limes. — *Heveny*, hévség, forróság, aestus. Elvonás a *hevenyében* szóból. Vö. Nyr. 9:158. Simonyi Nyelvúj. tört. 23. — *Hely-köz*, spatium. PP-nál spatium: helynek s időnek közi! Ebből összevonva. — *Idő-köz*, *óra-köz*, subcisivus. — *Illa*, refugium. Kérdés, vajjon elvonás-e vagy régi? Vö. Ny. 3:228. — *Izellet*, sapor. — *Játékszín*, scena. PP-nál: játéknéző hely- és levél-szín. — *Kelet*, ortus. Leválasztva a napkelet szóból. — *Keresztény-hív*, fidelis. Elvonás a keresztény hiveimből. — *Két vagyok*, dubito. — *Költő*, poeta. PP-nál: versköltő, versszerző. — *Kötözet*, compages, copula. — *Láz*, author, oberhaupt. Kérdés vajjon elvonás-e a *lázadból* vagy népies. Jelentése: kolompos. Vö. SzD-nál: „te voltál erre láz”. SI-nál: tumultus, motus populi. Simonyi id. h. 23. — *Maradvány*, haeres. Talán népies. — *Nagyobbúl*, assurgo czikkben. — *Nyak-függő*, bulla. — *Okosul*, acuo. — *Önként*, sponte. — *Öszvérész*, mulio. Az *ökrész* mintájára. — *Párosít*, socio. Talán népies. — *Pörösz*, praeda czikkben. Jelen-

tése a mai *porosz*. A régi *pruszból* lágyítva. — *Rom*, fragmentum, ruina. Megmaradt valami kevés hulladékja, sőpreje, *romja* a régi szokásnak 822; 'fálnak *romja*, romladékja', parietinae. Elvonás a romlik szóból. — *Seregül*, tumeo. 'Seregülnek, szorgosulnak a munkák' negotia tument. — *Sokszerű*, multiplex. Kr.-ben nincs meg. — *Szak*, regio. Az éjszaktól elvonva. — *Szakasz*, sectio, sectura. Talán népies. — *Származat*, origo. — *Szemérmet*, pudor. Elvonás a szemérmetesből. — *Szenvedékeny*, patiens. — *Szeres*, pharmacopola. — *Szócsere*, tropus. — *Szomorú játék*, tragoedia. — *Szorgosul* vö. *seregül*. CzF-ban nincs meg. — *Társoztat*, attineo, CzF-ban nincs meg. — *Kereskedést üz*, negotior, gewerb treiben. — *Változékony*, mutabilis. Kr.-ben nincs meg. — *Vendég-hölgy*, concubina. CzF-ban nincs meg. *Vígjáték*, comoedia.

Azt hiszem, sikerült a Nyelvőr olvasóit meggyőzőm, hogy a Phraseológiával érdemes tüzetesebben is foglalkozni.

Az -s képző megkettőzése.

(Nyelvőr, 1888.)

Régiebb nyelvészeink s gyűjtőink a pleonastikus ragozás és képzés eseteivel nem sokat törődtek. Csak elvértve jegyezték föl egy-kettőt s ezeket is inkább csak furcságképen: *aztat*, *eztet*, *szebbebb* stb. (Tájsz.) Pajkos toldalékoknak, nyelvjátéknak, oknélküli czafrangoknak tartották őket. (CzF. I. 229.)

A Nyelvőr másra tanította gyűjtőinket: megköveteli tőlük a nyelvtényeknek mind alakra, mind hangra nézve *pontos* és hű följegyzését s lassanként leszoktatja őket a helyetévesztett javítgatni és magyaráz-

gatni akarásokról. Mennyi érdekes és hamisítatlan adatnak jutottunk így már azóta is a birtokába!

Az -s képző kettőzését a Nyelvőr eddig még nem tárgyalta s népnyelvi adatai sem szolgáltatottak, ha jól tudom, idevágó példákat. A mai nyelv különben már nem is igen bővelkedik efféle alakokban. CzF. és Ball.-ban a közönségesen ismert (de már átvitt érteimű) *leveses* és az (*éde*-szó kihaltánál fogva) ide már nem is számítható *édeses*-en kívül csak a *lyukasost* találok; a nép nyelvéből pedig csak egyet adhatok még hozzá, a *nedveses*-t, a melyet az idén hallottam Baranyában.

Nevezetes jelenség, hogy a régi nyelv mennyivel gazdagabb volt efféle képzésekben, s hogy mint tünedeztek el lassanként az ide vonatkozó példák az újabb szótárakból. Calepinusban még a következőket találtam; arundinosus; *nádasos*. MA.-nál: *sok nádu*, PP.-nál *náddal bővös*

bulbosus: *fejeses*. Ugyanígy MA. és PP.,

cretosus: *krétásos*. MA.-nál és PP.-nál csak *krétás*,

denticulatus: *fogasos*. Ugyanígy MA. és PP.-nál a magyar részben is,

fistulosus: *likasos*. MA. és PP.-nál *likacsos*,

formicosus: *hangyásos* MA. és PP.-nál csak *hangyás*,

lanarius és lanatus: *gyapjasos*. MA. és PP.-nál is,

multiforis: *lyukasos*. MA. és PP.-nál *sok liku*, *lukacsos*,

palmosus: *pálmafásos*. Ugyanígy MA. is; PP. csak *pálmafás*,

scabrosus: *darabosos*. MA. és PP.-nál *darabos*.

sinuosus: *horgasos*. MA. és PP.-nál is,

velificus: *vitórlásos*. MA.

Föltűnő, hogy MA., ki még a sajtóhibákban is

oly hiven másolta Calepinust, a *nádasos*, *krétásos*, *likasos*, *lyukacsos*, *hangyásos* mellékneveket már elhagyta s hogy PP., ki viszont MA.-nak volt hű követője, a *pálmafásos*-t mellőzte. Még föltünőbb Kr. eljárása. Ő, a ki föltette magában, hogy Cal., MA. és PP. minden magyar szavát kiírja, a *fejeses*, *fogasos*, *lyukasos* kiválasztásával a többi nyolczat egyszerűen elhagyta; sőt a PP. magyar részében levő *fejéreses varrás*-t is *fejéres*-re javítja. Világos, hogy Kr. is, mint CzF, „fölsöleges czafrangnak” tartotta az -s képző megkettőződését.

Már pedig a képző megisméltése a föntebbi esetekben nemcsak hogy nem fölös, hanem az értelmesség és nyomatékosság szempontjából némikép szükséges is. Vegyük pl. a *likasos* vagy *horgasos* szót. Ha azt halljuk, hogy valamely tárgy *likas* vagy *horgas*, azt megtudjuk, hogy lik van rajta vagy hogy görbedtsége van; de már azt ki nem érezzük a mondatból, hogy a tárgy sok likú-e vagy sem, egyszeresen görbe-e, vagy hogy több felé van-e görbülve. A nyelvérzék ilyen esetekben úgy segít magán, hogy a megmagyarázandó tulajdonságot vagy ikerszóval fejezi ki, mint pl. Apáczainál a *likas-bikas*, MA.-nál a *horgas-borgas*, (*girbe-görbe*); vagy pedig úgy, hogy a birtokost többes számba teszi, a mire jó példák a magyarban a *rétekes*, *ürekes*, *törzsökös* stb; vagy végre úgy, hogy a nomen possessoris képzőt megismétli. Igaz, hogy a szabatosításnak emez utóbbi módja nyelvünkben már-már kivesző félben van; de az is igaz, mint a föntebbi adatok bizonyítják, hogy a XVI. században még elég gyakori volt s a fogyakodás arányából ítélve, igen valószínű, hogy régebben még gyakoribb lehetett.

Lássuk már most, vajjon eme nyelvtörténeti tény alapján nem vonhatunk-e következtetéseket, a melyek

egyes, eddigelé homályos kérdésekre fényt vetnének s némely bizonytalan szómagyarázat dolgában talán a helyes útra terelhetnének.

Ismeretes, hogy a *-cs* kicsinyítő képző beszámítható alkalmazására igen kevés hiteles példánk van, nyelvtanaink rendszeren a *likacs* v. *lyukacs* szóra is szoktak hivatkozni, mint valami világosan beszélő példára. Egyet azonban elfelednek; elfeledik t. i. azt, hogy s *lyukacs* még a mult században sem volt meg s hogy csak SI. szótárában (1808) jelent meg először, holott a *likacsos* és *lyukacsos* már MA.-nál is megvan. Nem a *lyukacsos* lett *lyukacs*-ból, hanem megfordítva, ez amabból igen természetesnek látszó elvonás útján. A *lyukacsos* pedig a *lyukasos*-ból támadt, ugyanazzal a *s:cs* hangváltozással, melyet más példákban is találunk: *rovásos-rovácsos*, *hágsó-hágocsó*, *lépeső-lépcső*, *kapaskodik-kapacskodik*, *faragás-forgács* sat. Így magyarázható meg a MA.-nál levő *fogacsos vas* (irpices, gereblye) is, a mely bizonyára ugyanilyen módon keletkezett a *fogasos*-ból. Azt hiszem, ugyanez lesz a helyes magyarázata a *kajmócsos-kajmacsos*, *rögöcsös* (Ny. 1:332.), *ripacsos* (vö. *ripó* és *rapos*), *ripancsos*, *rapancsos*, *rapanczos*, *varacsos*, *varancsos*, *varangyos*, *varonczos*, *sömörös* (vö. *szököső-szökcső*) mellékneveknek és a belőlük elvonás útján támadt *kajmacs*, *ripacs*, *rapanc*, *varacs*, *varangy*, *varoncz*, *sömörös*, *sümörös*, *szömörös*, *szemölcső*, *szemölcs* főneveknek is. Igen hihető, hogy a *rögöcsös*-ből lett hangátvetéssel a *göröcsös*, innen *göröncsös*, *göröngyös* s ezekből elvonás útján a *göröncs* és *göröngy*.

Valószínűnek látszik a következő fejlődés is: *bibe*, *bibés*, *bibis*, *bibéses*, *bibises*, *bibircses*, *bibircsos* (vö. *szirtes-szirtos*), *boborcsos*, *boborcsós*, *bibircs*, *bibircsó*, *biborcsó*, *boborcsó* sat.

Aggastyán.

(Nyelvőr, 1888.)

A legkülönösebb alkotású magyar szók egyike az *aggastyán*. Szabása, vagy hogy a természetrajz nyelvén szóljak, egész habitusa oly sajátságos, oly magában álló valami, hogy bátran nevezhetnők unikumnak is. Etimológiája elég gondot is adott a szómagyarázóknak, elannyira, hogy egész kis irodalma van már egymagának. A reája vonatkozó vélemények, föltevések bármennyire eltérők legyenek is különben, egyben mindannyian megegyeznek, t. i. abban, hogy az *aggastyán* az *agg* szó származéka. Ezt vallja Sándor István, Kresznerics, Kassai, Czuczor-Fogarasi, Mátyás Fl., Budenz, Steuer, ezt a Nyelvtört. Szótár első füzeté is. A szó értelme annyira egyez az *agg* szó értelmével, gyöke oly kézzelfogható, hogy a szómagyarázó figyelmét rögtön leköti s az elfogulatlan vizsgálatot már eleve is, úgy szólván, lehetetlenné teszi.

A gyök tehát, mely még a teljes fő-alakot (*agga-*) is megtartotta, kétségtelen. (Ny.16:343.) De mi legyen benne a képző? Miféle csodálatos képző az a *-styán*? E kérdésben a fantáziát már semmi se békőzta le; szabadon csaponghat s a mint az eddigi magyarázatok bizonyítják, meg is teszi derekasan.

Sándor István (Sokf. VII. 166.), valamint Kassai (I. 125.) az *aggaszt* (inveterat, senefacit) igéből származtatja, azt állítván, hogy az *aggasztvány* v. *aggasztjány* épen olyan, mint a *bojtorjány* v. *bojtorvány*; az *aggasztjányból* metathesis útján lett *aggasztján*, mint *keresztényből* *keresztján*. Az *s*-ről pedig tudva van, hogy a sibilans *sz-szel* gyakran fölcserélődik, mint pl. *sővényben* *szővény* helyett.

Czuczor-Fogarasi így tagozza: *agg-as-tyán* s azt mondja, hogy elemeire oldva: *agg-asz-t-án* = aggasztott. A *t* meglágyult benne, mint a *pattantyú*, *csörgetyű* s több ilyenekben.

Steuer (Ny. 16:340) éppen az *aggastyán*-ra s a róla lehámló, nyilván deminutiv értékű képzőre támaszkodva, legmesszebb megy a bizonyításban. Ő biztosra veszi, hogy a *-styán -styén* képző-bokor hajdanában élő képző volt s azt állítja, hogy az *isten* is egészen olyanféle szó, mint az *aggastyán*: amaz **ise-stén*, **is-stén* útján lett *istén*, emez a teljes tőalakot tartva meg: *aggastyán*.

Megvallom, bennem eme különben sok elme-élről tanúskodó magyarázatok egyike sem bírta a meggyőződés érzetét fölkelteni. Az efféle hipotézisek, ha nyelvtörténeti adatokra nem támaszkodnak, csillogásukkal elkápráztatják a szemet, de az agyvelőt meg nem nyugtatják.

Igaz, hogy az *aggastyánról* kevés nyelvtörténeti adat áll rendelkezésünkre. De ha sok nincs, jobb a kevés biztosra építeni annyit, a mennyit lehet, mint a képzeletet szabad pórázra eresztani.

Legrégibb adatunk Pesti G. Fabuláiban (1536.) található: „monda egy agostyan roka neki“ (NySz.). Ezután következik a PP. latin-magyar részében *exolesco* cím alatt előforduló: „vén, ágostyán leány“ *virgo exoleta* jelentéssel. Föltűnő, hogy PP.-nak és PPB.-nak minden kiadásában (1708., 1762., 1767., 1801.) világosan olvasható az *ágostyán*, a mely olvasatnak Pesti ékezetet nem igen ismerő Fabulái sem mondanak ellent. Az *aggastyán* alak legelőször PPB. magyar-latin részében található, *pallidus, aetate, morbo fractus, bleich, blass, von zeit und krankheit abgezehret*. A Kisded Szótár így értelmezi: beteges, göthös, bádgyadt, vajudt,

elvénhedett. Simai Kristóf szerint is morbidus, pallidus és egyértelmű a halaványnyal.

Több régi adatot nem tudok róla. De már ezekből is kitűnik annyi, hogy: 1. az *aggastyán*-t eredetileg *agostyan*, *ágostyán*-nak írták s hogy 2. a régi jelentésében egy olyan árnyéklat is megvan, a mi független az *agg*-tól, t. i. göthös, bágyadt, vajudt, halavány.

Eme két nyelvtörténeti tény teljesen megingatta bennem a hitet, hogy az *aggastyán* az *agg*-ból eredne. Az *agg*-nak semmiféle származéka nem hangzik egy nyelvjárásban sem *ág*- vagy *agg*-nak soha; e szerint az *ágostyán* sem származhatik az *agg*-ból, s csakis a népetimologia révén válhattak közös hangzatúvá.

Most már a *-styán* állítólagos képző is egyszerre más színben tűnik fel előttünk. Rögtön eszünkbe jut, hogy minden efféle végű szavunk és helynevünk idegen eredetű: *borostyán*, *lestyán*, *Pistyán*, *Trakostyán*, *keresztyén*, *Sebestyén*, *Pöstyén*, *Terestyén* (Tristianus Kr.) sat. Nem közéljük való-e az *ágostyán* is? Úgy rémlik előttünk mintha valamikor *Ágostyán* nevű faluról is hallottunk volna. Ime csakugyan CzF. említ egy *Ágostyán* helységet; Kr. azt is mondja falu Kis-Kunságban. Nézzük a Helységnévtárt: „*Ágostyán* falu Komárom megyében, a tatai járásban.“ Korabinsky (Geogr. Lexicon v. Ung. 1786) azt is megmondja, hogy „ein deutsches Dorf im Komorner Komitat“ s hogy németül Augustin a neve. A német telepítvényesek a magyar *Ágostyán*-t *Augustin*-ra fordították. — Helyneveink jó nagy része keresztnevekből lévén csinálva, igen valószínű, hogy ez az *Augustin* (*Ágostyán*) is keresztnév. Eddigi szótáraink erről ugyan mitsem tudnak; de szerencsémre kezemenl van a Magyar Keresztnevek egy kis kézirati gyűjteménye, melyet Szeder

Fábián, Pannonhalmán az oklevéltan hajdani tanára, 1831-ben állított egybe. Itt csakugyan megvan, a mit keresünk. *Ágoston, Ágostyán: Augustinus*. Olyféle átidomítás ez, mint a Crispinusé 1338-ik évből *Körös-pényre*.¹ (Hazai Okmt. III. 134.) Különben már Kr. is tudta, hogy *Ágostyán* azonos az *Ágoston*-nal, mert azt a kunsági falut az *Ágoston* név alá sorozza.

Még csak az a kérdés, vajjon a két *ágostyán* (Augustinus és morbidus, pallidus) között van-e valami összetartozandóság? Lehetséges-e, hogy az *Ágoston* keresztnévről nevezték el a megvénhedt, göthös embereket?

Ennek lehetőségére számos analogia van minden nyelvben és különösen a magyarban is. *Balázs* a magyar közmondásokban most szeles, majd bolond, majd gyenge (Erd. 25.) Simonyi bebizonyította (Ny. 10:405), hogy az *andalodik* igének *Antal* a szülője; Kunos megmutatta (Ny. 11:450), noha már MA. (1621) is észrevette, hogy a mai *kaján* a bibliai *Kain*-nal teljesen azonos PP. szerint a *jakabolni* valakit a. m. imponere alicui, jemanden hintergehen. Baranyában *lajcsizni* a. m. bolondozni (Ny. 2:184). Dunántúl *mátézni* a. m. veszekedni (Ny. 5:228.); Hajdumegyében *megmihályodott* a. m. megdőglött (Ny. 7:235). — Öregebb uraink még emlékeznek, hogy a *pecsovics*-okat egy tolnamegyei tisztartóról nevezték el stb.

Magyarországon már az Árpád királyok idejében is voltak *Ágoston*-remeték. (Augustinae eremitae, Czinár, Tárgym.) A remeték többnyire elvénhedt aggastyán-szabású emberek. Csak sejtelemképen vetem oda, hogy talán ezek adták az első indító okot arra, hogy a tulajdonnév (*Ágostyán*) lassanként milyenség-szóvá alakuljon át.

¹ Kubinyi Ferencz levélbeli szives közlése.

Fogház.

(Nyelvőr, 1888)

A *jármű*, *láthatár* és *rakpart*-féle igetős összetételek védelmezőinek még mindig van egy megvívatlan erősségük, a *fogház* szó analógiája. Nem is valami előrántott tájszó; ismeri az egész ország és él vele szelvényében; háromszáz év óta megvan minden szótárunkban s összetétele is oly világos: *fog* + *ház*, vagyis olyan ház, a hol fogva tartják a foglyokat. Ez már csak világos!

Bizony pedig ez is csak látszat és káprázat!

Egy szerencsés véletlen e napokban kezembe adta a dolog nyitját. Elmondom, a hogy történt.

PPB. szótára latin-magyar részében kerestem valamit. Egyszerre csak egy különös kitételen akad meg a szemem: *foghely* a városban. *Foghely*? Tehát csakugyan igaza volna SI-nak és CzF-nak, hogy a *fogházon* kívül, ugyanabban az értelemben, még *foghely* is járja.

A véletlenül megpillantott kitétel értelméül PPB-ban szószerint ez áll: ,vicius, -i, -m. 2. Falu. Item. Útsza, vagy Foghely a városban! Már ebből is világos, hogy semmi esetre sem arestum, carcer, mint a hogy SI állítja. De hát micsoda? Hátha csak sajtóhiba? Elővettem PP¹, PP², MA², MA³, MA⁵ kiadásait, a melyek éppen kezem ügyébe estek; mindenikben szóról-szóra ugyanaz. S mit mond az öreg Calepinus? Itt a *vicius* szó nincs magyarul értelmezve s mégis innen jutottam el a kérdés nyitjára.

Cal. ugyanis elmondja, hogy kétféle vicius van: az urbanus és a paganus. Az elsőt így magyarázza: Urbani vici a via dicuntur, quod ex utraque parte viae sunt aedificia. Ez tehát az *útsza*. A másikféléről ezt

mondja: Vici pagani sunt pagi ex pluribus villis domibusve rusticis coagmentati, spatio aliquantulo ab urbe remoti (nam quae urbi contigua sunt, Suburbia dicuntur) nullisque moenibus cincti, nam sic Castella dicuntur. Ez tehát az, a mit ma a város-atyák *extravillán*-nak neveznek. *Foghely* tehát a. m. a várostól különváltva, de a város közelében épült villák és parasztházak összesége, a milyen Pesten Kis-Pest, Erzsébetfalva, Kossuthfalva, Budán Promontor vagy Budafok. Buda-fok Budának, régiesen szólva, *fog-helye*. *Foghely* tehát voltaképen nem is *fog-hely*, hanem *fok-hely*.

Milyen közel fekvő eszme s mégis ki gondolta volna? Hiszen *fok-hely* a régi magyarban csakugyan nemcsak emporium Cal., MA, hanem véghely, locus confinii is SI; hiszen Kriza szerint a *fok-hegy* a széke-lyeknél ma is valamely tárgynak a vége, széle; és a lajtorja *fokait* az ország sok vidékén tényleg *fogak*-nak nevezik ma is. Sem alaki, sem értelmi nehézség nem forog tehát fönn, hogy a MA., PP. *fog-helyét* *fok-helynek* ne olvassuk, illetőleg, hogy ebből ne magyarázzuk.

Miután mindez oly könnyen és természetesen kimagyarázódott, egy perczet sem lehetett már kételkednem, hogy a *fogház* is voltaképen *fokház*. De hogyan? Hiszen a börtönöket nem szokták a régi időkben a kültelkekre építeni, sőt ellenkezőleg éppen a város közepére. Carcer ad terrorem incrementis audaciae — mondja Livius — media urbe, imminens foro aedificatur. Igen, de a *fok*-nak, mint tudjuk, többféle jelentése van ma is, s különösen sok jelentése volt a régi időkben. MA-ban ezeket találjuk: *Fok*, propugnaculum, munimentum, specula. Item: hiatus, caverna, claustrum, sinus. Item: foramen acus, securis etc. Ezt

olvasva, a munimentum, specula, claustrum különösen megüti a fülünket. Ezeket ugyancsak MA. a latin-magyar részben így magyarázza: ,erősítés, kerítés, bástya, palánk, ör-álló hely, várta, zárlott hely, zárlófa, vas-kelet, zár, zár'. Itt sincs tehát semmi nehézség, hogy a *fogház*-at *fokház*-nak ne magyarázzuk, sőt maga a *fogság* is, ez az áldeverbalis képzés, egyszerre föltárja denominatív voltát. *Fogság* ugyanis voltaképen *fokság* (MA. valóban így is írja) s képzésére nézve éppen olyan, mint a *hegy-ség*, *ör-ség*, *nép-ség* stb.

Firkál.

Nyelvőr, 1888.

A látszat néha nagyon megtréfálja a szómagyarázókat. A dolog néha oly világos ,mint a fényes verőfény délszínben', s utóbb mégis csak kisé, hogy nagyban, de nagyban csalatkoztunk.

Vegyük például a *firkál* igét. Hogyan támadt, mi az etimológiája?

Az *ás-kál*, *csusz-kál*, *ir-kál*, *mász-kál*, *szur-kál*, *tur-kál*, világos analogiája oly verően sűt a szemünkbe, hogy minden fontolgtatás nélkül, rögtön ki merjük mondani, hogy a *firkál* sem egyéb, mint *fir* + *kál*. Persze az nagy baj, hogy a *fir* érthetetlen valami; de legtöbb ember megnyugszik benne, hogy az alkalmassint valami kihalt gyök. Így tett CzF. is.

Lássuk a valódi tényállást.

A legrégibb szótár, a melyben a *firkál* igét megtaláljuk, MA.: *Firkalni*, *fricare*, radere, reiben, schaben'. Ugyanígy PP., sőt PPB-ban is.

Eredeti értelme tehát: ,vakarni, dörzsölni', vagy

a mint a mai gyerekek mondják: ‚radirozni‘. Hátha a *firkál* is, ép úgy, mint a ‚radiroz‘, idegen származású? Nem is kell messze keresgelnünk; MA. mindjárt elénk állítja a latin *fricare* igét, mely a magyar *firkál*-lal teljesen egy jelentésű. A latin *cantare*, *praedicare*, *dictare*, *protestare* igékből lett a magyar *kántál*, *prédikál*, *diktál*, *protestál*; s ugyanígy lenne a *fricare*-ből *frikál*. De ismerjük a magyar ajaknak azt a szokását, hogy a mássalhangzók összetorlódását, különösen a szók elején, szépen elsimítja. Erre többféle módja van. Az egyik az, hogy a mássalhangzó végeredményképen helyet cserél a magánhangzóval; pl. *Gregor*: *Gergely*, *sedes privata*: *perváta*, *grulica*: *gerlicze*, *slama*: *szalma*, *sluga*: *szolga*, *kramer*: *kal-már*, *predical*: *perdikál*. Így lett a *frikál*-ból *firkál* és ebből aztán elvonás útján *firka*.

D a l.

(Nyelvőr, 1888.)

Nevezetes dolog, hogy némely tévedés milyen szivós életű. Valamikor valaki nagy nyomatékosan kiejt vagy leír egy meglepő állítást; a kortársak vakon elhiszik, utána rebegik s nem szereznek maguknak meggyőződést arról, noha könnyen megtehetnék, hogy a nagytekintélyű állítás csakugyan igaz-e vagy sem.

Erdélyi János a ‚Népdal költészetünkről‘ 1848-ban írt értekezésében a *dal*-ról azt állította, hogy ez is új szó. Arany János ugyan már 1863-ban (Próz. dolg. 270) megczáfolta Erdélyit s utalt arra, hogy a *dal* nem lehet új szó, mert már Gyöngyösinél is előfordul. Nem használt semmit; a *dal*-t azután is csak új szó-

nak hirdették, csak azzal a különbséggel, hogy most már nem Kazinczyéknak tulajdonították, hanem ráfogták, noha Arany egy szóval sem mondta, hogy a *dal* szót mai értelmében Gyöngyösi használta először.

Elhitte mindenki s elhiszi még Simonyi Zsigmond is, a „Nyelvtörténeti Szótár, egyik nagyérdemű szerkesztője (A nyelvújítás történetéhez 9 l.). Pedig nem is kell hozzá a Nyelvtörténeti szótár, elég Molnár Albert is, sőt elég a Nyelvőrnek ez idei első füzete is (l. Dal 27), hogy meggyőződjünk ez állítás helytelenségéről. MA. valamennyi kiadásában, tehát már a Gyöngyösi születése előttiekben, az 1604. s az 1611-iki-ben is világosan ott áll, még pedig a kényelmes kezeletű magyar-latin részben: *dal, cantus, modulamen*.

Simonyi idézett értekezésében még több meglepő állításra is bukkantam. Szerinte Faludinál fordul elő legelőször a *középpont*; pedig már Apáczai Cserénél is megvan, punctum medium értelmében (50. l.).

A *kéj* és *pót* szót Adáminak tulajdonítja, noha mind a kettő meg van már a MA.-nál (1708).

Kónyi alkotásának tartja a *hanyakodik, nyomdokol* szokat is, noha ezek már Kr. tanúsága szerint is mind régi szók.

A *szellőztet*-ről maga sem igen akarja elhinni, hogy Faludi csinálta volna. Nem is csinálta, mert már ez is megvan MA. 1621. és 1708-iki kiadásában.

Az *általmérőt* és *osztót* sem Maróthi csinálta, hanem Apáczai (50, 31 l.).

Alkalmatlankodik.

(Nyelvőr, 1888.)

Simonyi Zsigmond „A nyelvújítás történetéhez” című akadémiai értekezésében (13. l.) azt állítja, hogy Faludi első, ki az *alkalmatlankodik* szót az irodalomban használta s csillag alatt hozzáteszi, hogy e szó egy 1704-iki és egy 1664-iki levélben előfordul ugyan, de ezeket Faludi nem ismerhette.

Igen hihető csakugyan, hogy Faludi e leveleket nem ismerte, de másfelől bizonyosra vehető, hogy MA. és PP. szótárait csak olyan jól ismerte, ha jobban nem, mint mi. Már pedig mind MA., mind PP. latin-magyar részében megtalálhatja akárki, a kinek szüksege van rá, az *alkalmatlankodik* igét, mint a latin ineptio elég hű fordítását.

Magyarnak Pécs, németnek Bécs.

(Nyelvőr, 1889.)

Pécs derék város, szép város is s a kik benne laknak, azt mondják, hogy igen kedves város is. A mi engem illet, nekem egyébként is sok okom van Pécs városát igazán tisztelni és becsülni.

Nem a leszólás, nem is a kötekedés viszketege beszél hát belőlem, mikor őszintén kimondom, hogy Pécsről azt az egyet sohasem birtam megérteni, vajjon mivel szolgálhatott rá, hogy a magyar közmondás (Erd. Ball. CzF.) Béccsel állítsa párvonalba. Miért éppen őt? Miért nem Budát, a „hajh régi jó Budát”, a melyre a magyar mindig büszke volt s a melyről Calepinus magyarjai különben is azt hirdették, hogy „in tota

Europa tres omnium pulcherrimas esse urbes, Venetias in aquis, Budam in monte, Florentias in planitie'.

Igaz, hogy a magyar városok közül Bécs-re csakis Pécs rimel, de az is igaz, hogy a közmondások nem a jó kadenciák kedvéért, hanem vagy egy-egy emlékezetre méltó történetke megörökítése, vagy egy-egy mélyebb értelmű igazság népszerűsítése kedvéért kapnak csak életre. Azt a mesét pedig, a mit Szirmai (Hung. in Parab. 170) s utána a Közhasznú Esméreték Tára és Kassai szókönyve mint történeti igazságot ad elő, hogy t. i. ez a közmondás onnan eredt volna, mert I. Lajos 1364-ben Pécssett főiskolát állított s mert az egész hazából Pécsre gyülekeztenek tanulásra a magyar ifjak, valamint a németek Bécsbe — mondom, hogy ez lett volna a közmondás szülő oka, ma már bajosan hiszi el valaki. A Toldi Miklósok, Forgács Balázsok és Palisnai Jánosok kora bizony nem ért rá arra, hogy a pécsi akadémia és a bécsi egyetem hallgatóiról összehasonlító statisztikát készíttessen s hogy éppen ez oly kiváló mértékben, egész a példabeszéddé válásig, lebilincselhesse a nemzet figyelmét.

De mégis csak kellett valami okának lenni? Minden ok nélkül csak nem támad efféle közmondás. Bizonyára nem! Meg is mondom mindjárt előre, hogy az indító ok mi volt. Egy rendkívül érdekes félreértés, olyan félreértés, a minőt a nép-etimologia, ha nem is mindig ennyire tanulságosat, gyakran szokott elkövetni.

A Nyelvőr minden olvasója, ha csak egy kicsit lapozgatott is MA. vagy PP. szótárában, jól tudja, hogy ezekbe helyyel-közzel régi magyar közmondások is vannak illesztve. Fölhasználásukat, sőt a kikeresésüket is nagyon megnehezítette az, hogy inkább csak ötletszerűleg, nem pedig bizonyos vezérszók szerint

következnek egymásra. A Nyelvőr segített e bajon s XI. kötetében kiadta MA. közmondásait betűrendben. Így már könnyen megtalálhatjuk a *Pécs-Bécsi* közmondás eredeti alakját. A 428. l. ezt olvassuk: *Magyarnak *czecz*, Németnek *bécz*, s a közmondások kiszedője, Kisbíró Márton csillag alatt hozzátette, hogy az ő példányában a *czecz* szót avatatlan kéz *Pécsre* változtatta. E megjegyzés akkoriban nem keltett figyelmet s én is csak e napokban vettem észre. Az ekként írt közmondás ritmustalan formája mindjárt elárulja, hogy annak voltaképen vagy így kell hangzania: ,Magyarnak *czecz*, németnek *becz*,‘ vagy pedig ,Magyarnak *czécz*, németnek *bécz*‘.

E kérdést eldöntendő, keressük föl MA. magyarlatin részében a *czecz* és a *czécz* szót. A II-ik kiadásban (és csak is ebben) megtaláljuk csakugyan a *czécz* szó alatt a közmondás hibátlan alakját: ,Magyarnak *Czécz*, németnek *Bécz*‘; a mit ismerve MA. helyesírását, így kell olvasnunk: ,Magyarnak *Csécs*, németnek *Bécs*. (V. ö. Ny. 17:29).

Itt már most állapodjunk meg egy kissé s gondolkozzunk az eddigi eredményeken. Annyi már az első pillanatra is kétségtelen, hogy ez a *Csécs*, noha MA. idézett lapján nagy kezdőbetűvel van is nyomtatva, helynévre egyáltalában nem vonatkozik; mert ha már Pécs-et is *bajos* Béccsel összehasonlítani, az abaúji, borsodi és zempléni falvakat éppenséggel lehetetlen. Ha pedig a *csécs* köz főnév, a minthogy e szerint más nem is lehet, akkor a *bécs* is, a mivel amazt összehasonlították, szintén csak köz főnevet jelenthet. És valóban, MA-ban a Magyar szó alatt, valamint Baronyai Decsi János Adagiáiban is (Bártfa (1598)), honnan MA. az ő közmondásait kifogatta, mind a

czécz, mind a *bécz* kis kezdőbetűvel van nyomtatva. (Decsi: Adag. 132. l.).

Ezzel eljutottunk a kérdés legnehezebb részéhez. Mit jelent ez a *csécs* és mit a *bécs* s mi egyáltalában e. közmondás eredeti értelme?

Decsinél (Adag. 132. és 268. l.) s vele egyezően MA.-nál és Kis-Vitzaynál is közmondásunk latin egyértékesei így hangzanak: ‚Admirabiles in nectendis machinis Aegyptii. (Conos artoxya)‘. — MA.⁴ 317. l. németül is értelmezi: ‚Verschlagne Ränck-Erfinder, mit geringem Geschenck eines andern Mühe und Arbeit belohnen‘.

A német szövegből már kezdjük sejteni, hogy a közmondás olyasmit jelenthet, mintha a fortélyos német a magyar fáradságát és munkáját valami csekélységgel szokná megjutalmazni. A tiszta átértést az zavarja leginkább, hogy sem a *conos*, sem az *artoxya* jelentését nem tudjuk és a közkézen forgó görög és latin szótárakban is hiába keressük. Vissza kell tehát mennünk egész Rotterdami Erasmusig, mert a mi Decsink meg ettől szedegette a latin adágiákat.

Erasmus (Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia. Lugd. bat. 1703. T. II.) az *Admirabiles in nectendis machinis Aegyptii közmondásról ezt jegyzi meg: ‚de versutis et, ut ait Plautus, consutis dolis dictitatum‘ 603. l. A ‚conos artoxya‘-t pedig így értelmezi: ‚(dicitur) de similibus et inter sese respondentibus. Quidam eruditi putant conon pistorium esse instrumentum, non dissimile artoxyae, quod panarium scalprum videtur significare. Caeterum ex his, quae mox sequuntur apud Suidam, apparet conos munuscula quaequam fuisse, quae pueris dono darentur. Proinde vide, ne competat (adagium) in eos, qui vili levique munusculo compensant operam alicujus‘. 983. l.

Ebből most már egyszerre világos az egész. Valamint a *conos* gyereknek való, díbdáb ajándékoeskát, szintúgy a *csécs* is a régi magyar nyelvben gyermekjátékot jelentett. MA. szerint ugyanis *csécs* a. m. *crepundia*, ezt pedig Cal. így értelmezi: „sunt prima munuscula, quae dantur pueris!” A NySz. még két adatot közöl e szóról a XVII. századból: „*becsülendőt böcs-telen díb-dáb csécsért elád*”; továbbá: „az aprólékos csécsért ne cseréllyük el a megmaradandót.”

Az előzményekből már szinte sejtjük, hogy *bécs*-nek viszont valami maradandó értékűt kell jelentenie. És csakugyan így is van. *Bécs* (lat. *bes*) pénzegység volt, és pedig a fillérnek két-harmad része. Az 1591-ben megjelent Magyar Arithmetika világosan megmondja, hogy 1 magyar forint 100 pénzt vagyis 75 krajczárt, 1 pénz pedig 2 fillért vagy 3 bécsét tett.

Mindezekből most már világos, hogy a „Magyarnak csécs, németnek bécs” közmondás értelme az, hogy a fortélyos német („*consutis dolis*”) a magyart az ő fáradságáért holmi haszontalansággal („*levi munusculo*”) jutalmazza, a pénzt pedig magának tartja meg. Más szavakkal: Magyarnak jut az alja, németnek meg a java.

Mind a *csécs*, mind a *bécs* lassanként kiveszett a köznyelvből, s midőn értelmük már egészen elhomályosodott, az őket túl élő közmondásban a *bécs*et népies etimológiával Bécs városára magyarálták. Az ekként várossá előléptetett *bécs*hez kellett egy magyar „respondens” s ez okból a *csécs*nek egy hasonló hangzatú magyar városnévre kellett átváltoznia. A mikor aztán a *csécs-bécs* közmondás ekként *Pécs-Bécsre* gyűrődött át, magyarázatára kigondolták a párvonalat a pécsi és bécsi főiskolákról.

A rég kihalt *csécs* és *bécs* szavak egybefűzött emléke a ma is élő *csecse-becse*: *jouxoux*, *nippsachen* (Ball. Keresk. Szót.).

Szállok az úrnak!

(Nyelvőr, 1889.)

Nem is igazi jóra való toasztozó az, a ki fölköszöntését nálunk nem így kezdi: „Uram, uram, XY uram, szállok az urnak!” Nem tagadható azonban, hogy vannak már afféle kényeskedők is, különösen az ifjabb nemzedékből, a kik meg akarván mutatni, hogy ők ismerik a helyes kiejtést, *szállok* helyett egy-egy „*szólok az úrnak*”-ot eresztenek meg; de azért a *szállok* nem hagyja magát s állhatatosan megmarad ősi jussa mellett.

Mindenesetre furcsa egy jelenség, hogy itt a közszokás állhatatosan ragaszkodik az érthetetlen szóhoz s nem fogadja el az egészen tiszta, világosan érthető kifejezést. Az ilyen jelenségnek rendesen mélyebb oka van. Az értelmetlent legalább szemre, látszatra értelmessé tenni akarni igen gyakori dolog, hiszen ez a népetimologia mindennapi kenyere; de hogy a tisztán érthető kifejezés, minden igaz ok nélkül, érthetatlenné formálódjék át, arra nem tudok példát.

Ebből azt kell következtetnünk, hogy ennek a *szállok*nak aligha van valami köze a *szólok*hoz, s hogy megint csak népetimologiai művelet gyúrta át amaszt erre.

E következtetésnek igen erős támaszát találtam a megbecsülhetetlen Kresznerics-féle Szótárnak egy népnyelvi adatában, a mely ott így hangzik: „*Szállya* kendnek. Paraszti elkészöntése a bornak”.

Hogy ez a *szállya* *kendnek* és a *szállok az úrnak*

egy törzsről hajtott két ág, az kétségtelen; s az is kétségtelen, hogy a *szólok*-ból sohasem lenne *szállya*, hanem viszont a *szállya*, fokozatos értelmesítés útján, könnyen átgyúródhatik *szállokra* s innen *szólokra*. E szerint *szállya* az eredeti alak s a magyarázatnak ebből kell kiindulnia.

Én azt hiszem, hogy a t. szerkesztő úrnak helyeslésével találkozom, mikor azt állítom, hogy ez a *szállya* nem egyéb mint a latin *salve* áttétele magyar ajakra. Magyarázatom ellen sem értelmi, sem alaki nehézséget nem lehet támasztani. *Salve* az üdvözllet latin formulája (vö. *Salve Domine*, *Salve Regina*, *salve-lövés* stb.), és *baj-vel*, *háj-vel*, *száj-vel*, *szél-vel* a magyar ajkon *bajjá*, *hájjá*, *szájja* és *széjjé*-re változik, a *salve*-nek is szükségképen így kellett járnia.

Tudom, hogy föltevéseemnek egy nagy gyöngéje van, t. i. az, hogy csak egy tanúra, az igaz, hogy egy kifogástalan tanúra hivatkozik. De a t. szerkesztő úrnak ma azt tetszett mondani, hogy ez az egy is untig elég. Ám jó, lelke rajta s bármiként legyen is, mindenesetre *salve az úrnak!*

Mustra.

(Nyelvőr, 1889.)

Simonyi (Bp. Szemle 42:295) és utána Kőrösi (Ny. 15:551) egészen biztosra veszik, hogy a magyar *mustra* az olasz *mostrá*-ból származik, a minek ott „mutató, boltkirakat” a jelentése.

De a *mustrának* a régi magyar nyelvben egészen más jelentése volt, mint most, t. i. „recensus, recensio, armilustrum; abzählung, musterung, waffen-

beschauung“ „MA. s ma is a *mustra-birka* a nyájnak nem a mutatóssa, hanem éppen a selejtesse, a mit a többi közül kimustrálnak.

Ha a jelentésbeli nehézséget el is lehetne könnyű szerrel háritani, az alaki baj olyan súlyos, hogy ennek a leküzdését meg se lehet kísértetni. A mai *mustra* és *mustrálás* t. i. már csak kopott alak és MA., PP. tanúbizonysága szerint eredetileg *munstrál*- és *munstrálás*-nak hangzott.

Ebből az egy adatból is világos, hogy a magyar nem az olaszból, hanem a latinból kölcsönözte a *mustrát*; s már eleve is nagyon valószínűnek látszik, hogy a középlelatinban egy „recensus, armilustrum“-forma jelentésű *monstrá*-nak is járatosnak kellett lenni.

E következtetést Ducange csakugyan igazolja; kétségtelen tehát, hogy a magyar **munstra*, *mustra* egyenesen a középlelatin *monstrá*-ból származott.

Űz és űldöz.

(Nyelvőr, 1889.)

Van-e e két ige közt, az értelmi egyezésen kívül, más egyéb közösség is? Rokonok-e leszármazásra nézve is, vagy csak véletlenségből hasonlítanak egy kicsit egymáshoz?

Budenz csakugyan két egészen különböző családból származtatja őket (MUSzót. 877, és 848).

Simonyi ellenben, igaz hogy inkább csak sejtelmeképen, egyazon töről szeretné mind a kettőt lesarjadztatni (Nyelvtud. Közl. 16:242 és 246). Szerinte a kihalt **ül* ige a közös tő; ebből lett egyfelől a freq. -z képzővel **ülz* és azután *űz*, másfelől a -d freq. igeképző-

vel *üld* (HB) és azután -z képzővel *üldöz*, vö. *kér*, *kérd*, *kérdez*.

Azonban egyikök sem vette észre, hogy MA.-nál van egy idevágó fontos adat, a mely a kérdést egyszerűre, mintegy villanatszerűen, megvilágítja, t. i. az, hogy az *üz* előbb *üdz*nek is hangzott. „*Üdzöm*, pello, vide *üzöm*“, mondja MA. a magy. lat. részben.

Tehát nem **ülz*, a hogyan Simonyi gondolta, hanem **üdz*; ez pedig csak olyan kapása az *üldöz*nek, mint a milyen a mai *ódz* az *oldoz*nak. A két családfa ízről-ízre megegyez:

<i>old</i>		<i>üld</i>
<i>oldoz</i>	éppen így:	<i>üldöz</i>
<i>ódoz</i>		<i>üdüz</i>
<i>ódz</i>		<i>üdz</i>
		<i>üz.</i>

Még SzD.-nál is megvan a régies alaknak talán utolsó nyoma, „*üzekedni: üdzekedni*, megfolyatni“.

Tudományos műnyelvünk első zsengéi.

(Hunfalvy-Album, 1891).

Régi irodalmunk nem igen érezhette előbb a tudományos műnyelv hiányát és megalkotásának szükségét, mint a XVI. század második felében. Ekkor már, vallásos tartalmú munkák mellett, a régi királyok decretumjai, füves, orvosságos és számvető könyvecskék is kezdtek megjelenni, s ekkor történt, a mi mindezeknél többet jelentett, hogy a lyoni könyvkiadók fölszólítására Szántó István magára vállalta a magyar nyelv beiktatását Calepinus tíznyelvű szótárába. Calepinus volt akkor a klasszikus latinság legteljesebb szótára,

sőt mi több, a latin tudományos műnyelv leggazdagabb tárháza is. E szótár tíz, majd tizenegy nyelvű kiadásában kell tehát keresnünk s innen kell kiszedegetnünk a magyar tudományos műnyelv első zsenge próbáit.

Természetes, hogy tudományos műnyelvünk ezen első zsengéi sem fakadhattak más talajból, mint a honnan a népnyelv szívta éltető erejét. Valamint a honfoglaló ősök az itt Európában először látott tárgyakkal mindjárt a tárgy nevét is átvették, azután a kiejtését lassanként a magyar nyelv hangtörvényeihez idomították: úgy akartak Szántó és társai a tudományos műkifejezésekkel is elbánni. De még is egy nagy különbséggel! A népnyelv átveszi az idegen tárgy idegen nevét, úgy a hogy hallja vagy találja, a magyar kiejtéshez való illesztését rábízván az időre. Ajakról-ajakra vándorol az idegen szó, míg végre egészen hozzásimul nyelvünk hangtörvényeihez, valamint a száz szegletű kövecske a pataokban lassanként gömbölyödik kavicscsá. A latin *gingiber*-ből nem egyszerre támadt a magyar *gyömbér*; át kellett előbb mennie a *gengber*, *genghber*, *gewngber*, *gyengbeer* s még ennél is több változatokon (NySz.). Szántó és társai siettetni akarták e folyamatot. Nemcsak hogy éppen átvették az idegen szót, hanem mindjárt olyan alakban is adták föl, a minőben hosszú idő után, az illeszkedés végbe-
menetelével fogott volna, hitük szerint, az illető szó megjeleneni.

Érdekes ezzel a 300 év előtti első próbával már csak a nyelvtörténet szempontjából is megismernünk.

Mindenekelőtt egy kis szótárt fogok összeállítani Calepinus sajátos magyar műkifejezéseiből. Ez any-

nyival inkább szükséges, mivel az idézendő kifejezések nagy része ki van hagyva a Nyelvtörténeti Szótárból. Ime néhány példa műnyelvünk első zsengeiből. A latin vezérszó után jön a magyar értelmezés és elnevezés.

Arsenicum: *aranyzín*, aranyglét.

Chirurgus: borbély, *czirillikus*. — Chirurgia: borbélyság, *czirillikosság*.

Dictamnus: *diptamos*.

Echo: az szónak viszontagsággal való tsengése (avagy) *keho*.

Eccloga: válogatott beszélgetés (avagy) *agolka*.

Elegia: siralmas ének, vers (avagy) *alagya*. —

Elegiacus: *alagyas*. — Elegus: *alagyas vers*.

Elementa: éltető állatok, lételnek kezdeti (avagy) *alamontom*.

Epigramma: *purgoma* (avagy) *purgoma-vers*.

Excommunicatio: szent gyülekezetből való kiltás (azaz) *kikomunikálás*.

Experimentum: megpróbálás, kísértés (azaz) *aperencza*.

Geographia: az földnek megírása, mérése (avagy) *ergofia*.

Geometria: földnek megmérése (avagy) *ergofia*. —

Geometres, geometra: földmérő, *ergofiás*.

Gesticulor: *gyestálok*. — Gestuosus: *gyestáló*. —

Gestus: *gyestálás*.

Harmonia: ékes eggyező szó és éneklés (avagy) *larmonya*.

Hexametrum: hatlábú vers (azaz) *laskamérom*.

Idea: *adia*.

Labyrinthus: Keröngös utas hely (azaz) *baralintos* stb. stb.

Kitetszik már e néhány példából is Szántóék okos-

kodása. Például: *geographia*! Ez egy olyan fogalom, a mit röviden, egyetlen szóval nem tudunk magyarul kifejezni. Vegyük hát által a geografiát. De ez nehéz kiejtésű szó, így meg nem maradna a magyar ajakon; lassanként lecsiszolódnék könnyebb kiejtésűvé. Mivé válnék a magyar ajkon való hömpölygésben. Alkalmasint ergófiává. Legyen hát a *geographia* magyarul *ergófia*.

Nem csoda, hogy a tudományos kifejezéseknek ilyen baka-módra elcsavart, igazi likistvános átültetni akarása több kárt tett műnyelvünk kifejlődésének, mint hasznot. A dolgok rendes folyásának nemcsak a megakasztása, hanem erőszakos rohantatása is visszahatást szül mindig. Visszaborzadt minden tudós ember a klasszikus kifejezéseknek ilyen elkorcsosításától. Inkább körülírták az echót „erdő vagy völgy szélén a szózat visszazengése“-nek, hogysem *kehónak* írják; inkább nevezték az *ecclogát* „válogatott beszélgetésnek a barom-pásztorságról“, mint *agolkának*.

Nem is tudok senkit a későbbi írók közül, a ki Szántóék kiserletét folytatta volna a műnyelv terén. Csak az egy Sándor István tett a mult század végén efféle próbát a külföldi helynevek magyaros elnevezésével. Jenát Jenőnek, Bolognát Abonynak, Thebaet Tabánynak, Bernet Berénynek, Lipsiát Lipcsének (s ezt az egyet el is fogadták), Dresdát Darázsdnak, Koppenhágát Kappanhágónak, Stockholmot Istókhalmának, Solothurnt Szólótoronynak akarta nevezni. Ugyanígy akart ő több személynevet is megmagyarosítani. Julius Caesárt például Gyula császárnak és a *Calendarium Julianumot* Gyulai Kalendáriomnak nevezte, még Toldy Ferenczet is derekasan felültetvén, a ki ebből azt következtette, hogy az 1585-ik nagy-

váradi kalendáriumot vagy Gyulán, vagy Gyula-Fehérvárott nyomtatták.

Ezeket olvasva, kinek ne jutna eszébe a mai analóg tulságoskodás, a mit egynémely írónk és lapunk az idegen szavak helyesírásában követ. A *kvalifikáció*, *egzorbitáns*, *preri*, *sovén*, *dezsőné* írásmóddal, úgy látszik, siettetni akarják helyesírásunk kifejlődését; pedig bizony késleltetik. Elrémitik az embereket még az olyan helyesírási reformoktól is, a melyeknek ideje máskülönben már rég elérkezett volna. Ismétlem: a dolgok rendes folyásának erőszakos rohantatása is visszahatást szül mindig.

B o t.

(Nyelvőr, 1891.)

Szarvas Gábor jól sejti, hogy e szónak a régi magyarban más jelentése is volt, mint ma (Ny. 19:572). Ez a másik jelentés megtalálható Szikszai Fabricius Nomenclaturájában, sőt PP. 1762. évi kiadásában is, a mely két szótárunkat valóban kár volt a NySz.-nak azon hitben mellőzni, hogy amaz a Pesti Gábor nomenclaturájával, emez pedig az 1767-iki kiadással azonos.

Szikszai Fabriciusnál a 38. lapon olvasom: „oenophorum, *bot*“.

Az 1762. évi PP. magyar-latin részében pedig: „*Bot*, vagy *putton*, cartallus“. Ugyanitt a latin-magyar részben: oenophorum, kanna, borhordó kancsó, borhordó *put*, vagy *putton*“.

Följegyzek egyúttal néhány szót, a melyek a NySz.-ból kimaradtak, holott Szikszai Fabriciusnál megvannak; ilyenek: *likadozott kő*, 7; *pórhajas*, 34; *eperjes bor*, 39; *egy kötél föld* 40; *vízben buáló madár* 53.

Bonczol.

(Nyelvőr, 1891.)

E szó nemcsak a XVIII. századi orvosoknál és állattudományi íróknál van már meg (Ny. 20:135, 136), hanem megvan szintén a XVII. századi népies prédikációkban is. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában a 487. lapon a *Nanasi V. Gábor* 1675-ben Colosvarott megjelent munkájának címe: „Lelki tudakozás. Melyben *fel is bonczoltatik* némellyeknek vétkes értelmek az el-választás felől. — Ugyanott az 531. lapon *Pathai János* 1683-ban Debreczenben megjelent munkájának címe: „*Tancz felbonczolása*. Az az oly együgyű praedicállás, melyben hogy a pokolbeli ördögnek egy hathatob eszköze, pokla töltésére, az ő tojta táncznál nem lehet . . . az isten könyveiből . . . megmutogattatván“.

E régi szótól vonta el Bugát (Orv. Szókönyv, 1833) az összetételekben: „*bonczkés, boncztudomány*“ használta *boncz*-ot azon a módon, a mint a nép csinálja a *piszka-fa, síkár-fű, kina-tál*-féle szavakat.

Hurcz.

(Nyelvőr, 1891.)

Ez a szó kimaradt a NySz.-ból, pedig már Kresznerics is idézi MA.-ból: „*Fratilli*: szűnyeg és kárpit rongya, *hurtza*“. Calepinus a *fratillit* így magyarázza: „villi sordidi in tapetis, quod per terram ferantur“. Vajjon mi lehet ennek a *hurcz*-nak az eredete?

Váltigen, választigen.

(Nyelvőr, 1891.)

Ez a két különös határozó tudtommal MA. szótarában fordul elő legelőször. Jelentésük egymással s a ma is élő *váltig*, *választig* (magnopere, multum satis, oppido, admodum) határozókéval azonos.

Alkotásuk ma sincs megfejtve. CzF. nagyot kocsint, mikor a *váltigen*-t így elemezi: *váltig-en*, tehát mintha a *váltig* határozóhoz függedt volna az *-n*. Nyilvánvaló, hogy ez lehetetlen; hiszen úgy nem *váltigen*-nek, hanem *váltigon*-nak kellene hangoznia, a mint ezt az *aligon-alig*, *aligonság* példája is bizonyítja. Kresznerics úgy segít magán, hogy önkényesen *váltiglan*-, *választiglan*-ra javítja őket, mintha sajtóhibákkal volna dolga. De e föltevésre ez esetben se jogunk, se okunk nincs. A NySz. az *igen* szó alatt nem említi e határozókat, tehát szintén a *váltig*, *választig* alá akarja őket vonni.

A *váltigen*-nel még csak boldogulhatunk. Kétségtelen, hogy ez a *vált* és *igen* határozók összetétele. Igaz, hogy a *vált* határozó nem él az irodalmi nyelvben, de él a mai népnyelvben (Ny.6:425) és a *kivált* (praecipue) él amabban is. A *váltigen* tehát olyan összetétel, mint a *fölötte-igen*, *szertelen-igen*, MA., vagy a *melly-igen* PP., a mi szintén kimaradt a NySz.-ból.

Nagyobb nehézséget okoz a *választigen*. Simonyi (Magyar Határozók 343) úgy üti el a dolgot, hogy SzD.-ot gyanúsítja e szó gyártásával. Pedig SzD. ártatlan benne, hiszen e szó, mint már mondtam, megvan MA.-nál is. A szókombinálás divatos fegyverével talán én is megbírnám fejteni, de ezzel, minthogy bizonyító adataim nincsenek, nem merek élni.

Agykér.

(Nyelvőr, 1891.)

Csapodi István a „Természettudományi Közlöny“ 262-ik füzetében az *agykér* második szótagját, az eddigi szokástól eltérve, mélyhangúnak veszi, s ennek megfelelőleg azt írja, hogy a beteg *agykérjában* gümők fejlődnek. Hivatkozik Párizz-Pápai „Pax Corporis“-ára, melyben egy helyen és csakis egy helyen az van mondva, hogy az agyvelőt betakaró hárttyát *agykérnak* is hívják.

Az idézet egészen helyes, de a *kér* mélyhangúságára nézve semmikép sem döntő. Nem döntő pedig azért, mert ugyanabban a Pax Corporisban egy pár lappal odább, az I. könyv IV. részében hol „A kór-ságról vagy nehéz betegségről van szó, ezt olvassuk: „mivelhogy ezek (a nervusok), mint valami köteletskék úgy származnak ki e hárttyából vagy *agykérből*“. Ugyanott a VIII. könyv VI. részében így találjuk: „az alat-lanság az *agykérnek* feszítésétől vagyon“. Nyilvánvaló, hogy PP. miatt nem kell az eddigi szokáson változtatni.

Csapodit az vezette félre, hogy a NySz.-ban csak a fenti idézet van az *agykér* ragos alakjára, s éppen ez az alak is sajtóhibában sínylik; a többi adatok pedig, melyek az agykér magashangúságát bizonyítják, saját-ságos véletlenből kimaradtak.

A m. nemzeti múzeumnak egy csodabogara.

(Nyelvőr, 1891.)

Igenis, a M. Nemzeti Múzeumé! Ott kelt ki, ott jött világra, a Nemzeti Múzeum azon osztályában, a hol a magyar régiségtudományt nevelik. Ott tartották keresztvízre s ott nevezték el *fémer*-nek.

Fémer! Mikor a M. Nemzeti Múzeum régiség-

tárának e szavát először olvastam, azt hittem, hogy írás- vagy nyomtatáshiba. Bizonyosan *fészter* akar lenni s alkalmasint valami római leletre vonatkozik.

Mikor aztán az Archaeologiai Értesítőben másodszor is találkoztam vele, megvallom, egy kicsit meg-hökkentem s majdnem pardont kiáltottam. Tehát csak-ugyan tetszik „létezni”? Ugyan, kérem, kihez legyen szerencsém?

Nagy nehezen megértettem az Arch. Értesítőből, hogy ez a *fémter* semmi egyéb, mint a mit annak előtte „emlékpénz”-nek neveztek.

De hát mi a mennykő jutott eszükbe, gondoltam magamban. Honnan kerítették elő ezt a *fémert*? Úgy ásták-e ki Aquincumban, vagy maguk verték ott a régiségtárban?

Megkérdeztem egy barátomat, a ki, azt hittem, jól be van avatva a magyar régiségek titkaiba. Mondd meg, barátom, honnan vettétek ezt a rejtelmes *fémert*?

A *fémter* szót — ez volt a válasz — a Nemzeti Múzeum régiségtárában csinálták. Valamint a *czím*-ből (?) lett a *czímer*, épp úgy készült a *fém*-ből a *fémter*.

Másnap megkérdeztem egy másik múzeumi ismerősimet: Igaz-e, hogy a Nemzeti Múzeumban így készítették a *fémert*?

„Embered, a ki tegnap informált, nem volt a dologba beavatva. A Nemzeti Múzeum régiségtárának őrei megakarván a nagyérdemű *Rómer* Flóris emlékéért a magyar műnyelvben is örökíteni, az ő nevének második szótagját használták föl. Így aztán valahányszor a *fémter* szót kiejtik, mindig eszükbe jut *Rómer* neve is.”

Gyönyörű gondolat, megható kegyelet, megragadó eszme! Most már ki vagyok békülve a *fémter*-rel!

A Magyar Nyelvtörténeti Szótár.¹

(Budapesti Szemle, 1892)

A M. Tud. Akadémia, híven Révai elveihez és hagyományához, mindjárt működése megkezdésétől fogva, kiváló gondot fordított a régi magyar nyelv emlékeinek fölkeresésére, összegyűjtésére és kiadására. Gondozása alatt a régi nyelvkincseknek egész halmaza gyűlt így össze: egyes szók és elnevezések a XI. századtól kezdve; rövid szövegek és töredékek a XIII. és XIV. századból; kötetnyi terjedelmű codexek egész sora a XV. és XVI. századból, a könyvnyomtatás meghonosodásáig; mindez, természetesen, egyelőre még csak földolgozatlan nyers állapotban. Ezután következett volna a szótárszerű földolgozás nagy munkája, vagyis a Magyar Nyelvtörténelmi Szótár elkészítése és közrebocsátása, a mi tisztán nyelvtudományi szempontból, mindenesetre sokkal fontosabb és előbbrevaló teendő is lett volna, mint a mai nyelv szótárának, a *Nagy Szótár*nak rendbeszedése és kiadása. Mert a nyelv multjának, fejlődéstörténetének ismerete nélkül nincs valódi nyelvtudomány; „nélküle sem a szószármaztatás, sem az összehasonlító nyelvészet nem tehet biztos lépéseket, sem a hangtan — pedig ez az első igazi alapja minden nyelvészkedésnek — nem fejthető ki egész kiterjedésében.“ A mai nyelv szótárának elkészítését bizvást ráhagyhatta volna az Akadémia a magán-

¹ *Lexicon Linguae Hungaricae Aevi Antiquioris. Magyar Nyelvtörténeti Szótár, a legrégebb nyelvmemlékektől a nyelvújításig.* A M. T. Akadémia megbízásából szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Három kötet 28 füzetben. Budapest, 1888–92. Kiadja Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése. Minden füzet ára 1 frt.

vállalkozásra is, minthogy az ilyen munka, ha a közélet követelményeire is tekintettel van, mindig számíthat és számíthatott már akkor is biztos kiadóra. A viszonyok azonban olyanok voltak akkor, hogy az Akadémia, még ha akart volna is, nem térhetett ki sehogysem a Nagy Szótár elkészítésének feladata elől. Századunk elején, sőt már a múlt század két utolsó tizedében is a hazafias közvélemény, nyelvünk „előmenetele“ érdekében, legelső és legfontosabb föladatnak tartotta az élő magyar nyelv szókincsének rendbeszedését és közrebocsátását. Hazafias röpiratok, pályakoszorúzott feleletek, „buzgó esdeklések“, sőt részletesen kidolgozott tervezetek is jelentek meg, melyek mind a szótárért, mint valami csodaerejű panaceaért esengtek s a még csak „föllállítandó“ Tudós Társaságnak már előre is ugyancsak a szívére kötötték, hogy ez legyen ám a legelső teendője. E föladat, úgy szólván, be volt az Akadémia alapító levelére táblázva.

Az akadémiai Nagy Szótár nyomatása azonban még be sem volt fejezve, mikor már a nyelvtudományi bizottság — 1865. őszén — részletes előterjesztést tett az osztály, ez pedig az összes Akadémia elé, a Nyelvtörténelmi Szótár elkészíttetése tárgyában. „Terjedjen az ki nyelvünk összes hagyományaira a középkorból: tehát codex-irodalmunkra, valamint a XVI. és XVII. század irodalmára is. E főfontosságú s a nyelvtudományra nézve alapvető munkálkodást a Nyelvtudományi Bizottság indítsa meg, minthogy az Akadémia eszközlése nélkül ez nem lehetséges. E nélkül ki szánhatná minden idejét e munkára s a kész munka hol található kiadót?

A nyelvtudományi bizottság e munkára Mátyás Flórián lev. tagot ajánlotta, ki már addig is több nagy-

becsű nyelvtörténeti tanulmányt olvasott fel az Akadémia ülésein s adott ki részint a maga költségén, részint a Nyelvtudományi Közleményekben. Meg kell vallanunk, hogy e föladatra nem is volt még rátermettebb tudósunk, mint ő; benne megvolt a két kellék, a mi az ilyen munkához okvetetlenül szükséges: az alapos készultség és a szenvedély is. Az Akadémia örömmel vette a bizottság elöterjesztését, s töle telhetőleg iparkodott is Mátyás Flóriánnak Budapesten existenciát biztosítani. Anyagi ereje azonban akkor még nem volt elegendő, hogy megbizottjának egyébként is, pl. segéd munkások díjazásával, segítségére lehessen. A terv, néhány évi vajúdas után, zátonyra került. Mátyás Flórián, kedvét veszve, visszavonult a nyelvtörténeti tanulmányoktól s elő munkálatainak csak egy kis részét adhatta ki, Nyelvtörténeti Szótárkisérllet címen, 1868-tól 1871-ig, három füzetben.

„A magyar nyelvtudomány fejlődésével azonban mind szükségesebbé vált az oly gyűjteményes mű megalkotása, mely a történeti magyar nyelvnek hiteles adatokkal támogatott szókincsét magában foglalja. E nehéz föladat megoldására, mint az előzmény is mutatta, egy-két ember ereje korántsem lévén elegendő, Budenz József és Szarvas Gábor 1873-ban fölszólították a magyar nyelv művelőit, hogy a munkát megosztva, e fontos vállalatnak lehetőleg hamar időn való megvalósítására egyesüljenek. A fölszólításnak megvolt a foganatja, úgy hogy rövid nap mulva reá, az 1873. év őszén a munka első része, az anyaggyűjtés tényleg megkezdődött.

A vállalat megindítói előre is azzal a biztos hittal fogtak tervük kiviteléhez, hogy illetékes oldalról hatásos gyámolításban fognak részesülni. S valóban, a

M. Tud. Akadémia rövid időre a vállalat megindítása után magáévá tette az ügyet s kezébe véve az egész vállalatot, évi segélyösszeget szavazott meg a munka folytatására s bevégzésére.

E fontos tényssel változást szenvedett maga a terv is, a mely kezdetben egyelőre csak a codex-irodalom szókincsének egybegyűjtését vette célba; a M. Tud. Akadémia ugyanis határozattá emelte, hogy a gyűjtés a codex-irodalmon kívül a nyomtatványokra is terjeszkedjék ki, úgy hogy a szótár az összes régi, a XVIII. század végeig terjedő, magyar irodalom szóanyagának tárháza legyen.

Az anyaggyűjtés nagy részében (1874-től 1878-ig), s az egybegyűlt anyag elrendezése két év (1879–1880) leforgása alatt befejeztetvén, a M. Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottsága Volf Györggyel, a Nyelvelmélet-tár kiadójával kidolgoztatta az Utasításokat, a melyek a szerkesztésben irányadóul szolgáljanak s a szerkesztéssel Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond tagokat bízta meg.

Az Utasítások első pontjában a nyelvtudományi bizottság némi változtatást tett eredeti határozatán. Míg ugyanis az eredeti határozat azt kívánta, hogy a Nyelvtörténeti Szótár a XVIII. század *végeig* terjedő magyar irodalom tárháza legyen, az Utasítások első pontja úgy rendeli, hogy „a szótár a nyelvújítás elejéig, vagyis a mai irodalmi nyelv alakulásáig terjedjen“. Nyilvánvaló, hogy e három határidő közül csakis az első (a XVIII. század vége) szabatos, a másik kettő, a mellett, hogy egy évszámhoz nem is köthető, lassú fejlődési folyamatra vonatkozik, s egymás közt sem vág össze. Mikor kezdődik a *mai* magyar irodalmi nyelv alakulása? És honnan számítsuk a nyelvújítás *elejét*?

Dugonicstól, Barczafalvitól, vagy Faluditól és a Wagner-féle Phraseologia megjelenésétől, vagy még előbből? A mi nyelvújításunk eleje, még ha a Nyelvörtől elfogadott értelmében vesszük is, oly messze benyúlik a XVIII. századba, sőt részben még azontúl is, hogy egy önkényesen választott évszám megjelölése nélkül, határkőnek egyáltalában nem vehető. Ha már a XVIII. század végét, nem minden alapos ok nélkül, utóbb meg is sokallották, jobb lett volna végső határévül 1772-t kitűzni, a honnan úgysis megszoktuk irodalomtörténetünk egy új korszakát számítani.

Úgy látszik, a szerkesztők szeme előtt is ez a határidő lebegett; nagyjából meg is tartották s Kónyi, Orczy, Gvadányi népies nyelvű műveinek és Baróti Szabó Dávid „Magyarság Virági“-nak földolgozásán kívül nem is igen terjeszkedtek túl rajta. A nyelvújítás-szabású szókat és szólásokat, utasításuk értelmében, szántszándékkal mellőzték, még ha a XVIII. század közepéről valók voltak is. Talán ezektől való félelmükben nem dolgoztatták föl a század harmadik negyedében megjelent szakmunkákat sem, pl. Bertalanffy Geographiáját, Csapó Füves Kertjét, Mátyus Diaeteticáját stb.; pedig e munkákat éppen régies műszavaik s műkifejezéseik teszik még ma is oly érdekesekké s az Utasítások 4. pontja a műszavak összegyűjtését a szerkesztőknek különösen figyelmökbe is ajánlotta. De akárhogy iparkodtak is a buzgó szerkesztők a Nyelvtörténeti Szótárt „nyelvújításmentesíteni“, néhány új szó: *arány*, *cím*, *kaland*, *titoknok*, *viszály* s több efféle még is csak belejutott. Ez azonban — noha a szótár címével ellenkezik — nem olyan nagy baj, s mint az imént mondottuk, nem is volt elkerülhető.

Nagyobb baj az, hogy az 1772-ig megjelent ma-

gyar nyomtatványoknak, szám szerint, legalább is öthatod-résztét nem dolgoztatták föl a Nyelvtörténeti Szótár számára. Igaz, hogy a legfontosabb munkák (még pedig a XVI. századból 138, a XVII. századból 266 és a XVIII.-ból mindössze 89) földolgoztattak, de azért ez a Nyelvtörténeti Szótár mégis csak töredék s nem vált azzá, a minek eleinte tervezték, az összes régi magyar irodalom szóanyagának tárházává. Erről azonban a szerkesztők csakugyan nem tehetnek. Ők annyit adtak s adták mindazt, a mennyit s a mit az Akadémiától átvettek; sőt adtak jóval többet. A szerkesztés munkája közben is tőlük telhetőleg folytatták az anyaggyűjtést, s több fontos művet, a melyek még kiaknázva nem voltak, részint maguk földolgoztak, részint másokkal földolgoztattak. Valószínű, hogy még többet is adtak volna, ha több idő marad rendelkezésükre. De már mind a magyar nyelvtudomány, a mely leginkább érezte hiányát a régi nyelv hiteles vallo-másainak, mind a M. Tud. Akadémia, a mely évek során át (1873-tól maig) tetemes anyagi áldozattal gyámolította a vállalatot, nem tartották tovább halaszthatónak a mű megjelenését, s elegendőnek vélték, ha az addiglan összegyűjtött adatok szerkeszteni egybe, hogy a várva várt Nyelvtörténeti Szótár a tudomány embereinek s a magyar nyelv buvárainak mennél előbb kezökbe juthasson.

Az 1. füzet 1888. őszén s a voltaképeni szótár utolsó füzete (a 28-ik) 1892. tavaszán jelent meg. Az egész szótár három kötetre s összesen 288 kéthasábon nyomott negyedréti ívre terjed. Most már csak a 30—40 ívre tervezett Szómutató van hátra.

Szótárhoz mire való a szómutató? Hiszen a szótár sem egyéb voltaképen szómutatónál.

Fájdalom, ehhez a szótárhoz nagyon is elkel a külön szómutató. Az Utasítások 8. pontja ugyanis a következőket rendelte:

„A szók elhelyezése általában a betűrendtől függ, de tekintetbe veendő a származás is, a mennyiben az olyan szók, melyeket a nyelvtudományon kívül még a mai nyelvérzék (illetőleg helyesírás) is egész biztosan és félreismerhetetlenül származékoknak mutat, a szoros betűrend ellenére alapszavuknál sorolandók el. (Így pl. ezek a szók: *fulánk*, *őszinte*, noha kétségtelen, hogy a *fúr* és *ő* szók származékai, mégis külön cím alatt tárgyalandók. Olyan szók azonban, minők pl. *hirtelen*, *képes*, saját alapszavukhoz csatolhatók — *hír*, *kép* — mert habár a nyelvérzék nem köti össze, a legcsekélyebb eszmélkedés már rávezet erre az etimologiai kapcsolatra.)“

A nyelvtudományi bizottság nem vette észre, hogy e határozatával a szók elhelyezésében az önkénynek, az egyéni ízlésnek s az etimologiai bravournak tárt kaput fog nyitni. Mert vajjon meddig terjed a nyelvérzék határa? Hol áll be az „eszmélkedés“ szükségse s mily fokig hatolhat ereje, hatása? Oly kérdések, a melyekre, a hány ember, annyi a felelet. És oly esetekben, midőn a nyelvérzék és eszmélkedés küzdenek egymással s mindegyik a maga jogos követelésével áll elő, melyiké legyen az elsőbbség?

Az Utasítások eme pontjának hibás és veszélyes voltát az az eljárás, a mely szerint a szerkesztők a határozatot foganatosították, ugyancsak szembe szökövé tette. A helyett, hogy „az alapszavukhoz csatolhatók“ kifejezést megragadva, a határozat veszélyes következményeit enyhítették volna, szánt szándékkal még jobban kiélesítették s a nekik adott szabadságot

nemcsak hogy teljes mértékben kihasználták, hanem — mondjuk ki őszintén — vissza is éltek vele. Maguk is elismerik, hogy messze túlmentek a nyelvérzék határain s nem a szótárt használó közönség eszmélkedését, hanem a saját eszmélkedésüket érvényesítették. lme egy pár példa:

Valaki keresi a szótárban a *toporzékol* igét; a maga helyén nem találja. Elkezd „eszmélkedni“, vajjon mi lehet az alapszó? Talán: *típor*! Keresi újra, most már a „típor“ származékai közt; ott sincs. Megint eszmélkedik: talán bizony a *tapod* származéka? Keresi újra; itt sincs. Már-már lemond róla, hogy a *toporzékol* igét a szótárban — ha ugyan benne van — megtalálhassa, mikor egyszerre véletlenségből reábukkan, hogy a szerkesztők bravouros eszmélkedése e szót a *dob* ige származékai közé helyezte.

Keresek a szótárban a *tökéletlen* szóra idézeteket. Az én közönséges eszmélkedésem a *tő*... kezdetű szókra nyit rá. Egy *tökéll* igét találok is ott, de sem a „tökélletes“-t, sem a „tökéletlen“-t nem találom. Eszmélkedni kezdek én is és végre eszembe jut, hogy Simonyi Zsigmond finom fejtegetése, vagy tizenöt évvel, ezelőtt, már kiderítette, hogy a „tökéletlen“, végelemzésében, a *tesz* ige származéka. — Felsőbb eszmélkedés kell ahhoz is, hogy a mai nyelvérzék (illetőleg helyesírás) a *taszít*, *költség*, *piros-pozsgás* és *tölcsér* szókat „biztosan és félreismerhetetlenül“ a *tol*, *kel*, *peseg* és *telik* igék származékainak mutassa s hogy pl. a *mert*-et a *miért* alakváltozatai közt keresse.

Kétségtelen, hogy az ilyen berendezésű szótár, mint ez, külön szómutató nélkül jóformán használhatatlan, valamint kétségtelen az is, hogy a gondosan összeállított szómutató nem ugyan egyszerre, mint a

közönséges szótáraknál már megszoktuk, hanem kétszeres keresgélés után elvégre biztosan rá fog vezetni a keresett szóra.

Van azonban e szótárnak a szók elhelyezésében még egy más különössége is. Az Utasítások 9. pontja ugyanis azt rendeli, hogy „az összetett szókat csak főszavuknál kell tárgyalni (pl. *be-önt*, *ki-önt* az *önt* szónál; *agyvelő*, *agyafurt* a *velő* és *fürt* szóknál).

E határozat oly világos és félreérthetetlen, hogy azt így vagy amúgy nem is lehet magyarázni. A szerkesztők mégis minden lépten-nyomon vétenek ellene, nem ugyan eltökélt szándékból, hanem pusztá gondatlanságból. Százával idézhetnék rá példákat, de mutátnak elég lesz belőlük néhány is.

Vizi-bika, *abrak-czipó*, *kalács-czipó*, úgy a mint az Utasítás rendeli, a kellő helyen van; *nádi-bika*, *zsemlye-czipó* ellenben helyehagyott. *Jó-falat* (bolus delicatus) a *falat*-hoz, ellenben *édes-falat* (pulpa) az *édes* alá került. *Fölibe-épít* szabályszerűleg az *épít*-nél, ellenben *fölibe-terít* és *fölibe-tesz* csakis a *fölibe* alatt található. — *Gabonás-föld*, a mint művelt földhöz illik, alárendeli magát a törvénynek, nem úgy a *kopár-föld*. — *Csecsemő-gyermek*, ellenben **pókás-gyermek*, noha ez sem egyéb, mint amaz. — *Imádkozó-hely*, *játszó-hely*, *lövő-hely* oda, a hova illenek, ellenben **engesztelő-hely*, **kűszködő-hely* első szavuk alá vannak helyezve. — *Hites-társ* más elbánásban részesül, mint a **hites-apa* vagy **hites-fiú*; szintúgy az *égi-járás* és *úti-járás*, amaz csak az *égi*, emez csak a *járás* alatt levén található. — Az sem érthető, hogy miért került a *ketté-szeg* és *ketté-oszt* a *ketté* alá, a mikor a *ketté-hasít* és *ketté-vág* a *hasít* és *vág* alatt külön czikkben szerepel. — Miért van a *kerülő-beszéd* a *kerülő* alatt,

holott a *kerülő-út* az *út* alá került? — Miért van a *nadrág-kötő* a *nadrág*, *mente-kötő* ellenben a *kötő* alatt? — *Kidőlt-lábú*, *kincses-láda* itt; **meredtnyakú*, **kenyeres-táska* amott; *fővárosban-lakó*, *mezőn-lakó*, ellenben **falun-lakó*. — *Kőfal-melléke*, *tenger-melléke* követi a rendet, *kerítés-melléke* nem követi. — *Lassú-mise*, *öreg-mise*, holott **súgó-mise*; *sodrott-selyem*, ellenben **sodrott-madzag*; **kevélységszerző* és *bosszúság-szerző*; *bölcsen-szóló* és **magyarán-szóló*; *fű-termő*, *tövis-termő*, ellenben **nád-termő*; **csiptető-vas*, holott *fodorító-vas*; **diadali-vers* és *menyekezői-vers*, stb., stb.

Sokat gondolkoztam azon, hogy nincs-e ebben a szanaszét-szórásban valami genialis rend? Azt hiszem, a t. olvasók is meggyőződtek, hogy biz abban nincs egyéb, mint gondatlan összeviasszaság. Majd meglássuk, a szómutató bír-e a rendetlenségbe rendet hozni?

Még bajosabb az illető szót megtalálni, ha három vagy négy szóból van összetéve. *Fegyvertartó-ház* a **ház-nál* van; azt kellene várni, hogy a *hústartó-ház* is ott lesz; de nincs ott. Keressük a *hús* alatt, ott sincs; de megvan a *tartó* alatt, szintúgy a *falmázlómész* és *jelosztó-vitéz* a *mázló* és *osztó* alatt, holott a *falsikárló-mész* és a *sereg előtt járó vitéz* a *mész* és *vitéz* alatt. — **Vérállató-fű* és *kétágú-kapa*. — A *kétfelé nyíló kaput* hiába kerestem a *kapu*, a *nyíló*, a *felé* alatt, míg végre a *két* alatt találtam meg. — Még furcsábban jártam a Molnár Albert szótárában rendes helyén, t. i. az *eb* szó alatt előforduló érdekes közmondással: „ebnek vonszak asztalra a fejét, s ő a pad alá vonsa“. Keresem az *eb-nél*, ott nincs; keresem a *vonssz* igénél, ott sincs. Az lehetetlen, hogy az ilyen felőtli helyen levő közmondást kifeleadték volna;

keressük tovább. De sem az *asztal* alatt, sem a *pad* alatt nincs. Még a *fejnél* és *alánál* is kerestem, de hiában. Molnár Albert szótárának feldolgozója (nincs megnevezve, hogy ki volt?) szépen kifejejtette tehát e közmondást. De mennyi hiábavaló fáradságtól megkímélhettem volna magamat, ha a szótárban rend uralkodnék s e rendben bízni lehetne. (A „számszeríjjal lövöldöző hely“ megkeresését erőpóbául a t. olvasóra bízom.)

De mindez a gondatlanság, a mivel eddig bajlódunk, legfőljebb csak fáradság-okozó és a szótár használójára nézve bosszantó. Nem ilyen természetűek azok a hibák és gondatlanságok, a melyekről most akarunk szólni. Ezek már egyenesen félrevezetik és tévedésbe ejthetik a szótár használóját.

Az Utasítások 8. pontja, mint már említettük, azt rendeli, hogy az összetett szók *csak* a főszavuknál tárgyalandók. A szerkesztők ennek ellenére, nagyon sok esetben, *két* különböző helyen is tárgyalják, minden utalás nélkül, ugyanazt a szót. Ha e két tárgyalás egészen azonos volna, akkor csakis a helypazarlás vádja illethetné a szerkesztőket. A két tárgyalás azonban legtöbbször teljesen különböző. Ilyenek pl. alávaló, alávalóság, ennivaló, fölötte-való, fölöttébb való, fölöttébb-valóság, hiába-való, hiába-valóság, hol-való, ide-való, ingyen-való, itt-való, jelen-való, közel-való, közel-valóság, útra-való, vissza-való, igaz-volta, jelen-volta, jóvolta, mivolta, minemű, középszerű, számszeríj, kerített-város, távollét (II. 591. és 594.), egybe-szerkeszik (III. 212. és 214.), törlő-szűr stb. stb.

Világos, hogy a két külön helyen levő, két különféle tárgyalás könnyen tévedésbe ejtheti a szótár használóját. Valaki pl. az *alávaló* szóra keres idézeteket.

A kellő helyen azt találja, hogy e szónak *három* értelme van s hogy mai közönséges jelentésében a codexek közül csakis a Vitkovics-codex egyetlen helyén fordul elő. Ebben megnyugszik és épít reá. Holott ha a másik tárgyalást olvassa, következtetése egészen másképp hangzik; mert itt meg azt találja, hogy az „alávaló“ szónak *négy* értelme van s hogy mai közönséges jelentésében az Érdy-codexben, Debreczeni-codexben és a Kazinczy-codexben többször előfordul. — A *kerített-városról* az egyik czikk csak annyit tud, hogy Comenius Januájában meg van említve; a másik czikk ellenben a Jordánszky-codexet, Calepinust, Heltai Krónikáját és Molnár Albert Bibliáját is idézi. — Az *idevaló* szóról az egyik helyen csak annyi van mondva: „huja. SI. [hiesig]. (Lev. Tár I. 49)“; a másik helyen a tárgyalás tizenegy sorra terjed, a szónak két értelme van megkülönböztetve és nem kevesebb mint hat részletes idézettel megvilágosítva. — A *középszerű* szóról az egyik hely azt bizonyítja, hogy csakis Faludi használta, a másik hely pedig Calepinusból, Decsiből, Molnár Albertből, Pécsiből is közöl rávonatkozó idézeteket. — Az *utána-való-t* amott csak Bod Péter használja, emitt négy vagy öt idézet van rá régiebb korból. E hibán is, ha már megtörtént, csak a gondosan egybeállított szómutató segíthet; mert máskülönben meg kell keresni minden szót minden lehetséges helyen.

Míg némely szót két tárgyalásban is részesítenek a szerkesztők, másoknak egyet sem juttatnak. Egy chemikus barátom azt hallotta, hogy az *olvadék* szó már megvolt a régi nyelvben; keresi a Nyelvtörténeti Szótárban s nem találja. Pedig benne van, csak hogy egy megtalálhatatlan helyen, t. i. a „söprű“ czikkben. Egy másik a *macska-ezüst*-öt keresi, sem az „ezüst“,

sem a „macska“ alatt nem leli, holott ha akár a „földi-
len“, akár a „vászon“ alatt keresné, mindjárt boldo-
gulna. *Megbimbózás* is benne van, csak hogy nem a
„bimbó“, hanem a „csíra“ származékai közt; az *erdei*
mustár-t is megtalálhatja mindenki, csak a *repczéről*
szóló cikkben keresse; a *káposzta-csimát* is könnyű
megtalálni a „spárga“ szónál; a *bojtos-fát* a „hintező“-
nél; a *kelés-lágyító*-t az „evesítő“ alatt; a *mirigyesít*
igét a „megpoklosít“ alatt; a *rapélyt* a „mordály“
cikkben; a *bevaraz* igét a „seb“ főnévnél, az *alája-
fold* igét pedig a „hozzá-varr“ alatt, és a *szabados-
kodást* is meg lehet találni, ha tudjuk, hogy a „szó-
járás“ alatt kell keresni. *Réti kutyó* és *vízi gágó* a
„récze“; *akadályoskodás* az „iránt“; a *cselelendiskedik*
a „ledérség“, a *sennyedék-fű* a „szöszke“; a *réti tövisek*
a „szöszös“; a *fütttyent* a „sebes“; a *cserépzet* a „szűcs“;
a *hecz-mester* a „szurmos“, az *eloldall* a „megszűkül“,
a *csilyángyolcs* a „papiros“ cikkben. Meg vagyok
győződve, hogy egy csinos kis szótárt lehetne össze-
állítani a Nyelvtörténeti Szótárban meglevő, de meg
nem található szavakból.

A szó-családosítás ellen is vétenek néha a szer-
kesztők. A *harapozik* (propagor, diffundor, serpo) igét
a *harap* (mordeo) igéhez sorozzák, holott a *harap*
(avarban, tarlóban terjedő tűz) főnév alá tartozik. (V. ö.
az idézetekkel). — A *fenn-héjáz* igét a *héja*: milvus; falke,
habicht szóból eredeztetik s nem veszik észre, hogy e
származtatásnak saját idézeteik is ellent mondanak.
Miskolczi, Otrokocsi, Haller, Pósa házy műveiből, t. i.
ezeket is idézik: „fenhajazó ember, fenhajazó gondo-
latok, fenhajazó vad tekintet“. Már pedig a *héja* szó
é-je semmiféle raggal és képzővel nem válik a-vá soha.
A *fennhéjáz* nem is a *héja*-ból, hanem a *héj*, *haj*, *hí*:

tectum, hausdach szóból származik s azt fejezi ki, hogy az arrogans ember a házát, hogy a többieké közül jól kitűnjék, a szokottnál fönnebbre héjaztatja vagy hajaztatja. — A *teped* és *tepedt* (helyesebben: *tépéd* és *tépedt*) szokat külön helyezik, holott minden kétségekívül a „töp, tépőrédik“ szó-családba kellett volna őket illeszteni. — Nyilvánvaló a *tipiczkelés tepeczkél* együvé tartozása is. — Világos az is, hogy a *zimborálatlan* a „czimborál“-ból származik s mégis a *Z* alatt van elsorolva, még pedig minden utalás nélkül alapszavára. A *toplakodás* szót a szerkesztők egyik helyen a *dob* igéből vezetik le, más helyen pedig (III. 710.) magában állónak tüntetik elő, pedig mind a *d*, mind a *t* betűt ugyanegyikök szerkesztette. Ez utóbbi körülményt különösen kiemelem, mert hogy a két szerkesztő a közös ügyekben sem tudott mindig egységre jutni, azt a *szóló* helyesírása is mutatja. Simonyi a tőle szerkesztett részekben mindig *szóló*-nek írja (v. ö. szőlősember, szőlő-fürt, szőlő-karó stb.); Szarvas pedig a *szöllő*-höz ragaszkodik (v. ö. szöllő, szöllő-gerezd, szöllőszedő stb.).

Bajos lenne azt is eltalálni, hogy miféle zsinórmértékhez tarthatták magukat a szerkesztők, mikor azt a kérdést kellett eldönteniök, hogy valamely összetett szónak külön cikket szenteljenek-e kövér garmond-betűkkel, vagy pedig csak az idézetek közé vegyék föl szerény petittel? Az Utasítások 22. pontja azt kívánta tőlük, hogy az „egyneműeket egyező és a különeműeket különböző fajta betűkkel tüntessék föl.“ A szerkesztők eljárásán azonban itt sem lehet eligazodni. Temérdek példát hozhatnék föl, de megelégszem egy-kettővel. A *reá-vonsz* külön cikket kapott, a *reájön* nem; pedig sem az egyikről, sem a másiktól nincs

egyéb mondva, minthogy Calepinus és Molnár Albert szótárában előfordul. A *boltos-legény* feltűnő garmond-köntösben mutogatja magát, ellenben a *kovács-legény*-nek csak petit jut. Ha ezt a rangbeli különbség okozza, akkor a *félkőből* méltán megneheztelhet, hogy a szerkesztők kevesebbre becsülik a *félvéká*-nál.

Betűrend elleni vétségek is nehezítik a szótár használatát. A *tinó* a „tincs“ és „tincsődik“ közé van ékelve, a *kétképpen* megelőzi a *kétfélét* stb.

Eddigi észrevételeink a szerkesztők egyik főteendőjére: a szók elhelyezésére vonatkoztak. Bizonybizony a szerkesztők az Utasítások 22-ik pontja ellen, — mely szerint: „fődolog, hogy mind az, a mit a használó keres, *könnyen és gyorsan* föl legyen található s hogy e célnak alá *kell* rendelni minden egyéb tekintet“ — sokat és nagyokat vétkeztek.

A szerkesztők föladata volt továbbá: a szók helyes értelmezése, az értelem- és alak-árnyalatok megkülömböztetése, a nyomtatás- vagy íráshibából értelmetlenné vált szók kiigazítása vagy mellőzése.

Teljes készséggel elismerjük, hogy e téren és ez irányban nagy érdemeket szereztek maguknak. A Bevezetésben elpanaszolják, hogy megbízott embereik, az adatgyűjtők mennyi badarságot összefirkáltak. Valóban rengeteg munkára, fáradságos utánjárásra és egybevetésre volt szükségük, hogy a gyűjtőktől elkövetett hibákat ennyire is kijavíthatták. Rossz anyagból azonban kifogástalan portékát nem lehet készíteni. Természetes tehát, hogy értelmezési hiba is maradt elég a szótárban, egyrészt a gyűjtők pontatlanságából, de másrészt, mint már mondtuk, a szerkesztők elsietett munkájából is. Lássunk ezekből is néhányat:

„*Angyalbőr*: [caligae; hosen].“ — Hogyan jelent-

hetne e szó nadrágot, mikor tarka papirost tesz. (V. ö. PP. latin részében „charta“ alatt). A tévedést az okozta, hogy a gyűjtő PP. adatát kifelejtette s a szerkesztő ez idézetben: „a katona angyalbőrnek nevezi a pantallért“, a *pantallér* (szablya-szűj, fr. bandoullier) szót hirtelenében *pantalló*-nak olvasta.

„*Baksa*: equuleus C. [Füllen].“ — Baksa nem csikót, hanem kíngó-szerszámot jelent. — A tévedés az equuleus kettős értelméből támadt bizonyosan.

„*Dali*: [canorus; wohlklingend].“ — Nem a *dal* származéka, hanem a *deli*, *delia*, *dalia* változata s ehhez képest más is az értelme.

„*Estvényen*: [?]: crepusculo MA.“ — A szerkesztők maguk is kételkednek, vajjon e szó jól van-e kiírva. Ha az idézett helyet megtekintik, mindjárt észrevették volna, hogy ott *estvényén* áll.

„*Csirke-fa*: querquedula C. [enten-baum].“ — Nem entenbaum, hanem wasserhuhn, nem is *fa*, hanem *fu*, csirke-fu, a mai vízi-csirke.

„*Fakó*.“ — E szónak két értelmét különböztetik meg, de a legérdekesebbet: stolidus bestia, canis. MA. PP. kifelejtik s ezzel az idézetek egy részét érthetlenné teszik.

„*Gattos*: hamatilis PPBl.“ — Az idézett forrásban sajtó-hiba van, PP. megelőző két kiadásában ugyanis az idézett helyen *csattos* áll.

„*Kutya-hajlék*: magalia PPl.“ — Ez is az idézett forrás sajtóhibája. *Kutya* vagy *kútya* t. i. kunyhót, hajlékot is jelent. V. ö. MA.-nél: „magalia: kunyó, kutya, hajlék.“ Páriz-Pápai szedője a két szó közé, vessző helyett, tévedésből kötőjelet tett.

„*Hörpítés*: [pituitosus; schleimig].“ — Hörpítés nem nyálasat jelent. V. ö. Kriza, Vadr.

„*Kör cz*: [lorum, corrigia; riemen].“ — *Kor cz* nem szíj. Az idézett helyen *kasza-kor cz* a kasza-vas ormát, hátát, kibütykösödését jelenti s általában is *kor cz* mindig ilyen bütykösödést, kiránczosodást tesz.

„*Levegő*.“ — MA.-nál e szónak kétféle értelme van: 1. pulpitanus, nutans, pendens, fluitans; 2. lamina, bractea. A gyűjtő elfeledte e szót innen kijegyezni s a szerkesztők, nem ismervén a *levegő*nek lamina, bractea jelentését, mindenféle furfangos értelmezésekbe sodróttak.

„*Kos-pásztor*: [caprarius; ziegenhirt].“ — Valamint a *kos* nem kecske, a *kospásztor* vagy *kosos* sem kecskepásztor. MA.-nél: arietarius.

Bozza-ser: alica Maj. — A latin *alica* nem *bozza*, hanem *boza*, az a kun-ital, melyet Oláh Miklós oly részletesen leír. V. ö. MAL.

„*Sík*.“ — E szónak négy értelmét különböztetik meg, de az idézeteket összekeverik. Pl. „Az keshüvely fellyül is *sík* volt, közepben is, az végén is; a *sík* végére pléh vagy forrasztva“. Ezt a szerkesztők az *aequus*, *planus* alá sorozzák, holott nyilvánvaló, hogy az „inauratus“ alá tartozik.

„*Sokoró*: [?].“ — Fehérmegyei helynév, ma *Sukoró*. Az idézet azt jelenti, hogy a törökök a *sokoró*-alji népet mind elhajtották.

„*Solyomást*: [?].“ — Semmi egyéb, mint a „zsolozsmás“ tárgyesete.

„*Sömörgős*: [pustulis affectus, blatterig].“ — A *rugosus*, *runzelig*, vagyis ránczos jelentést mellőzik s ezzel az idézetek nagy részét érthetatlenné teszik.

„*Szármonta*.“ — A latin *sarmentum* többes számának nem ez volt a kiejtése a régi magyarban, hanem *sarmenta*, *saramonta*. V. ö. MA.

„*Hal-szárny*: vexillatio C., pinna MA. — Nyilvánvaló, hogy itt két szó: *hadszárny* és *halszárny* össze van egymással keverve.

„*Ladikás*: [nauta, nauticus; schiffer, bootsmann]“. — Összevétel a ladikos-sal. Az idézet szövegéből kitetszik, hogy e szó csak tréfás eltorzítása a „vladikás“-nak. V. ö. a „vladika“ czikkel.

„*Föltakar*: [detego, retego; aufdecken, aufheben]“. — Nem az, hanem colligo, controllo, recolligo. Föltakaródzom: complicor, vestibus me succingo. MA.

„*Asszonyember-tarsolya*: [secundæ; nachgeburt?]“. — Semmiesetre sem az, hanem egész egyszerűen női kézi-táska, németesen mondva: czecker.

„*Tippanó*: [?]“. — „*Tombás*: [?]“. — Értelmök világosan megvan CzF. szótárában. Kár volt CzF. szótárát annyira lenézni, hogy a kétséges esetekben sem tekintettek bele.

„*Végképpen-való*: [justus, conveniens; richtig]“. — Hihetetlen, hogy ez volna az értelme; az idézetből következtetve: pertinax, verstockt, vagyis megátalkodott.

„*Vetekedik*: degenero ... PPB“. — Az idézett szótár sajtóhibája „vetemedik“ helyett.

„*Vigály*: [hilaris; heiter?]“. — Csakugyan nem az, hanem „ritkás, selejtes“. V. ö. CzF. Kecskemét vidékén ma is szélkében használják.

Már az eddig elsorolt hibáknak is egy nagy része nem a szerkesztőket, hanem a gyűjtőket terheli; azok pedig, melyek közül néhányat most fogunk idézni, egészen a gyűjtők szeleskedésének rovására irandók. Ilyenek:

Adomány: ditio C., a helyett hogy: tartomány.
— Baka-selyem, e. h. béka-selyem. — Nincs ám az

hadban semmi Péter bánia: certamen non accipit excusationes. Itt *bánia* helyett *bátya* és excusationes h. exosculationes olvasandó. — Tengeri béka: chelydrus C. e. h. tengeri tekenős béka. — Kánya-bogyó MA. e. h. kánya-begye. — Büntetlen és büntetlenség MA. e. h. büntetetlen és büntetlenség. — Csipásodik e. h. csipáskodik. — Harczias *dal-kezdés: praecertatio C. e. h. harcz viadal-kezdés. — Igaz érzelmű: orthodoxus C. e. h. igaz értelmű. — Érdemetlen, érdemetlenül MA. e. h. érdemletlen, érdemletlenül. — Henterget PP Bl. e. h. hengerget. — Kacsint, kacsont PPB. e. h. kacsongat. — Nem illet konyha ökrőt, bot, kos, járom *szeg, e. h. botkos járomszeg. — *Piaczon kerengő MA. e. h. piacon tekergő. — Szűr-készítő e. h. szűrkesztő C. — Leselkedik: insidior C. e. h. leseskedik. — Ökör-bordájú fű (a perje czikkben) e. h. ördög-bordájú fű. — Rontsol: diruncino C. MA. és elrontsol: diruncino MA. e. h. roncsol és elroncsol. — Selypesség MA. e. h. selypség. — Öszveszerkesztethetlen MA. e. h. öszveszerkezhethetlen. — Tepecskél MA. e. h. tepeczkél stb.

Az olyan gyűjtőktől, a kik kész szótárakból is csak ily pontatlanul tudják az egyes szókat kiírni, lehetetlen azt várni, hogy finom hangtani jelenségek kijegyzésére is, mint pl. Calepinusnál: esztendéi, mennyéi, mezéi stb., vagy pedig arra is ügyeljenek, hogy a kétes hangú szókra, a mély vagy magas hangúságot illetőleg, döntő idézetekkel szolgáljanak. Így pl. a Nyelvtörténeti Szótárból meg nem tudhatjuk, vajjon az *agykér*, *haskér*, milyen hangú ragokhoz társasodik, holott maga a Pax Corporis, ha a gyűjtők figyelnek rá, elég döntő adatot nyújtott volna. (V. ö. *agykér* a 365. lapon.)

Ezzel, a hibák letárgyalása után, eljutottunk a Nyelvtörténeti Szótár hiányaira. Ezek még nagyobbak és számosabbak, mint hibái. A szerkesztők elpanaszolják a Bevezetésben, hogy a gyűjtők mily sok és mily érdekes szókat felejtettek el följegyezni. Természetes, hogy a szerkesztők szorgalma, bármily nagy igyekezetet fejtettek is ki, már nem pótolhatta teljesen a gyűjtők mulasztásait. Vegyük elő a feldolgozott könyvek akármelyikét és lapozgassunk benne csak úgy felületesen is, mindegyikében találunk nem egy olyan szót vagy szólást, a mit a gyűjtőknek okvetetlenül ki kellett volna jegyezniök. Az *építményt* csakis Faluditól idézik, mintha ő csinálta volna, pedig már 200 évvel előbb megvan Veres Baláznál. Calepinusból nem idézik a *merегgyű, mét, nyirettyű, vesztőzés* szavakat s még néhány százat, a melyek mind kimaradtak. Meggyesinél (Praxis Pietatis) nem veszik észre a *pip* szót, a pipa legrégibb alakját, Apáczainál az *egyközepűt* (concentricus) s annyi más nyelvtörténetileg érdekes műszót, Miskolczinál (Angl. Indep.) a *fűggedelmet* és sok mást, Molnár Albertnél a politikai czélzatú közmondást: „magyarnak csécs, németnek bécs“, Páriz-Pápainál többek közt az *ágostyánt*, a mely szó egyszerre elárulja, hogy a mai „aggastyán“ nem az „agg“ származéka.

Én csak egy munkát hasonlítottam össze, a Nyelvtörténeti Szótárral, t. i. Molnár Albert szótárának harmadik vagyis 1621-ik évi kiadását, a melyből, műszói tanulmányok kedvéért, már előzetesen úgy is sok jegyzetet csináltam. Az eredmény, megvallom őszintén, magamat is megdöbbsentett. Nem kevesebb mint 5000 azaz ötezer olyan szót kifelejtettek belőle, a melyeket az Utasítás értelmében idézniök kellett volna. Ezek közül több mint 3000 végkép kimaradt, a többi 2000

pedig vagy későbbi korból van csak idézve, vagy nincs elég szabatosan értelmezve.

Magától érthető, hogy e terjedelmes gyűjteményből itt mutatványokat sem igen közölhetnék. Mégis, hogy némi fogalmat adjak a szótár hiányos voltáról, csakis a füvek neveiből állítok össze egy kis szemelvényt, megjegyezvén, hogy az itt következő szavak MA. szótárában mind megvannak, a NySz.-ból pedig mind kimaradtak; álmohozó-fű, aranyszínű-fű, árva-leányhaja-fű, balsam-fű, báránycsecs-fű, barátfő-fű, betonia-fű, vízi bors-fű, sok bötkőjű-fű, cicerlevelű-fű, cikorion-fű, csillaglevelű-fű, ebtejű vagy tejes ebfű, encián-fű, endivionfű, faolajlevelű-fű, farkasméreg-fű, farkastéjfű, feketélő-fű, fogolymadár-fű, kövér fül-fű, fülbefacsaró-fű, galambgelyvafű, gyakós-fű, gyapjúmosó-fű, hajas, cérnás-fű, haspurgáló-fű, házi-fű, hideglelésűző-fű, iglicze-fű, ivolya-fű, kerti izsópfű, erdei kakukfű, kecskeölő-fű, kerti-fű, laboda-fű, lágyító-fű, lónyelv-fű, medveköröm-fű, megfű, méntafű, vadmézfű, nőstény nadragulya-fű, narcissus-fű, nyelvfű, nyelvessű, nyúlláb-fű, vad ökörnyelvfű, vörös ökörnyelvfű, ökörszarv-fű, ötújú-fű, fejeér peszerce-fű, pirító-fű, vad pólaj-fű, porczogó fű, részegségüző-fű, saláta-fű, sanikula-fű, sarkantyútaréj-fű, skarapnafark-fű, skorpio-fű, százmagvú-fű, fehér szegfű, szomorúságüző-fű, szőlővel virágzó-fű, temjén-fű, tálgyú-gyógyító-fű, tormalevelű-fű, tyúkszem-fű, varasbéka-fű, varásló-fű, viola-fű, vízi-fű, zsobrákbori-fű.

*

Meglehet, hogy sokan azok közül, kik elég türelmesek voltak e hosszúra nyúlt ismertetést végig olvasni, bírálatomat a máskülönben oly nagybecsű műről igen is szigorúnak fogják találni. Lehet, hogy szigorú,

csak igazságos legyen. Én minden alkalommal, a hol csak szerét tehettem, kimondottam, s most csak ismétlem, hogy ily becses és a magyar nyelvtudomány tovább fejlődésére ily nagy fontosságú gyűjteményes munka még nem jelent meg irodalmunkban, mint ez. Az ily kiváló becsű munka megköveteli a beható ismertetést, és el is bírja a szigorú kritikát. Az én bírálatomnak csak egy célja volt: figyelmeztetni akartam a magyar nyelv művelőit, hogy ez irányban is mennyi tennivalónk van még s hogy mily helytelen dolog lenne „a hézagok kitöltését, a szükséges pótlásokat a jövő nemzedékre bízni“. Nézetem szerint, a java munka csak most indulhat meg igazán! A Nyelvtörténeti Szótár megtörte az utat s lényegesen megkönnyítette a további gyűjtést. És most már másfajta gyűjtők is állanak az Akadémia rendelkezésére, mint húsz évvel ezelőtt. Azóta az egyetem és a Nyelvőr egy oly derék fiatal nyelvész-csapatot nevelt föl és képezett ki, mely már tudná is, hogy mit és hogyan kell kijegyezni, s lelkesedéssel is fogna a munkához. Ha az Akadémia nyelvtudományi bizottsága fölhívást bocsátana ki és tisztességes díjazást biztosítva, fölszólítaná a nyelvészeket, hogy a még föl nem dolgozott vagy rosszul földolgozott munkákat dolgozzák föl újra s jegyezzenek ki minden olyan szót, szóalakot, értelem-árnyéklatot és szólásmódot, a mi a NySz.-ból vagy hiányzik, vagy csak későbbi forrásokból van idézve, — megvagyok győződve, hogy három-négy év alatt oly nagy terjedelmű és oly nagy értékű anyag állana ismét rendelkezésére, hogy abból egy hatalmas pótkötet bízvást kikerülne. Az egész szótár új kiadására úgy sem számíthatunk egyhamar, azt csakugyan a jövő nemzedékre kell bízni.

Eb ura fakó!

(Nyelvőr, 1892.)

Érdekes egy közmondás ez; mindenki tudja a jelentését (ebnek parancsoljon), de nem hiszem, hogy volna valaki, a ki értené is.

Mi köze az ebnek a fakóhoz? Miért legyen épen a fakó az ebnek ura? Hiszen szintűgy lehetne a deres is vagy a tarka. Pedig e közmondásnak históriai jelentősége is volt. Rákóczi kuruczai I. Józsefet Ónodnál e fölkiáltással detronizálták 1707-ben 'Eb ura fakó!' (HorváthM: Magy. tört. rövid előadásban. VI. kiadás 388. és ThalyK: Adal. 188.)

Él e közmondásnak egy változata is: 'Eb ura kurta!' (CzF.) Az értelme azonban ebből se lesz világos.

A Nyelvtörténeti Szótár se magyarázza meg. Két helyen is megvan ugyan benne (**Eb** és **Fakó** alatt), de a *fakó* itt is csak 'equus flavus, falbe' s az *eb* is csak 'canis, hund'.

És mégis, ez a minden hiányossága mellett is megbecsülhetetlen NySzót. vezeti az embert a dolog nyitjára. Van itt ugyanis a **Fakó** cikkben két szólás, az egyik Pesti Fabuláiból, a másik Heltai Meséiből idézve. Amaz így hangzik: 'Nem wala modya fako az te keuansagodnak' (mondja a kutya önmagának); emez pedig Heltaiból bővebben kiírva, így szól: '...*Komondorra* találnek és eképpen egyic kegyettlen a másakra találkozik, es ugy mardossác egymást. Es ugy tellyesedik be a közmondás: Vonszon fackó: de ismeg vonszác fackót'. (Vö. ebnek vonszák asztalra fejét, ő pad alá vonsza. MA.)

Mind a két szólás azt bizonyítja, hogy a *fako* vagy *facko* 'komondort', vagy valami 'kutyafélét' is

jelentett. E szerint az 'Eb ura fakó' olyasmit fejez ki, mintha azt mondanók: Ebnek parancsoljon a kutya! E magyarázatba az 'eb ura kurta' változat is beleillik. Ismeretes ugyanis a 'kurta kutya' szólás, valamint széltejében járja a 'Nem egy ebnek kurta a neve', közmondás is.

De mindez még csak pusztá következtetés. Az egyenes bizonyítékot megtaláljuk nem ugyan a Nyelvtörténeti Szótárban, hanem mind Molnár Albert, mind Pápai Páriz szótáraiban. Ime:

Fakó: stolidá bestia, canis MA., PP., PPB.; nährisches vieh, hund MA⁴; rasendes thier, rasender hund PPB⁴.

Kétségtelen tehát, hogy a címűl írt közmondásban a *fakó*-nak semmi köze sem a lóhoz, sem a színhez; valamint kétségtelen az is, hogy ez a közmondás is azok közé tartozik, a melyekben az *eb* a *kutyá*-val áll szemben. (Vö. Eb a német kutya nélkül. Eb fél, kutya fél. Csak eb a kutya. A ki délig eb, kutya az délután is. Eb fújja, kutya járja. Ebmarásnak kutya-ször az orvossága. Ebsógor, kutya koma. Egyik eb, másik kutya. Eb-apának kutya-fia. Eb-szolga, kutya-gazda sat.)

Hogy ez a *fakó* (canis), meg a másik *fakó* (gilvus, flavus) egy törzsből erednek-e, vagy hogy mi az egyiknek, mi a másiknak az etimonja, azt későbbi kutatásnak kell majd eldönteni.

Akolbolít, kiakolbolít.

(Nyelvőr, 1892.)

Ágai Adolf azt mondja a Nyelvőr utolsó füzetében, hogy az akolbolít Kakas Márton csinálmánya a 'Nagy Tükörben'. Az igaz, hogy csinálmány, de nem a Kakas Mártoné, hanem Bugát Pálé. E szó elterjedésének története t. i. a következő.

Azon időben, mikor a Nagy Tükör járt, tartott Bugát Pál az Akadémia nyelvtudományi osztályában egy értekezést 'Szócsíntan' czímen, melyben azt a tételt akarta bebizonyítani, hogy 'képzeltető oly eszménynyelv, mely az ész minden mozdulatát épen olyan híven követi, mint a daguerrotypkép a maga eredetiét'. Ez értekezésében indítványozza Bugát, hogy a *kézbesít*, *szembesít* mintájára képezzünk olyformán magyar szókat, hogy a r a g o s szókhoz is r a g a s z s z u n k k é p z ő k e t. Például: *útnaklat* (ex utnak igazítani): *missio*; *jónaklat* (ex jónak ítélni): *ratihibitio*; *égbelet* (ex égbe emelkedés): *enthusismus*; *nyomábozás* (ex nyomába járás): *persecutio*; *akolbulitás* (ex akolbul): *excommunicatio*; *sajátbolítás*: *expropriatio*; *véghezítés* (véghezvivés): *executio sat. sat.*

Bugát értekezése (megvan az Akadémia kézirat-tárában) még Toldyt is, ki máskülönben lelkes tisztelője volt Bugát műnyelvi rendszerének, kihozta a sodrából. Erélyesen tiltakozott mindjárt stante sessione az ilyen túlságoskodás ellen. Jókai pedig, a ki akkoriban igen jóízű ismertetésekkel írt az akadémiai ülésekről, talpraesetten kifigurázta Bugátot az ő *akolbulitás*ával. A hirlapok fölkapták Bugát *akolbulit*-jét, valaminth a Greguss 'szerves egészszé *kögítés*-ét', míg végre aztán mind a kettő a feledés tengerébe merült.

És ime, alig harmincz évre rá, komoly nyelvtudományi lapban kérdést intéznek a gyűjtőkhöz, vajjon él-e az *akolbulit* a nép ajakán? És ime, jönnek válaszok, hogy él Somogyban, él Czeegléden, sőt még a vilyi pusztán is.

Tanulságos eset ez a szók keletkezésére. Egy jó tréfa meghonosíthat egy bolond szót, és századok mulva törhetik az etimologusok a fejüket, hogy a népszellem mily játszi módot is követhet a nyelv fejlesztésében!

A schlägli latin-magyar nyelvelmékek.

(Akadémiai Értesítő, 1893.)

Az október 2-iki összes ülésen bátor voltam indítványozni, kérje el az Akadémia Schläglből a latin-magyar szógyűjteményt, valamint a vele egy colligatumban volt másik kéziratot — melyekről Szamota úr jelentését szerencsém volt akkor előterjeszteni — néhány havi tanulmányozás és esetleges többszörösítés végett.

A schlägli Praemonstratenser Stift könyvtára kérésünket a legnagyobb készséggel teljesítette s a két kéziratot e hó 23-án három havi használatra megküldötte, egyedül azt kötvén ki, hogy ez unicumok az Akadémia palotájából használatra ki ne adassanak.

Ime, t. Akadémia, szerencsém van e két codexet ezennel bemutatni.

A latin-magyar szótárka 14 quart oldalon, több mint 2000 magyar szót s köztük igen sok rég kihalt s néhány csakis itt előforduló régi magyar szót foglal magában. Az írás igen szép s aránylag könnyen olvas-

ható. A másik kézirat, a mely ezzel egy colligatumban volt s most is még az eredeti kötésben van, egy ú. n. glossarium: latin szavak betűrendes gyűjteménye, értelmezési és szófejtési megjegyzésekkel. Terjedelme 354 quart oldal.

És ez a glossarium is magyar nyelvemlék, magyar ember kézírata.

Ez kitűnik abból, hogy a mint az író egy-egy latin szót fejteget, egyszerre közbeszúrja, mintegy könnyebb megértetés végett, a magyar elnevezést. Péld. *acerere* es *acidum fieri*, proprie *megvaslany*; *accipiter*, quia accipit alias aves, proprie *elyw*: *filius adoptatus*: *lelky fiw*; *Antela dicitur corrigia*, ab anteriori parte cingens pectus equi, sicut *postela dicitur corrigia* a posteriori parte cingens equum, proprie *kentereng*, *mentereng*; *bucca flare* alatt *torombita-fuvo*; *pixis*, genus armarum manualium, proprie *puska* stb. Mintegy 150 magyar szó van így közbehintve.

De a mi ebben a glossariumban legérdekesebb, az, hogy elárulja az évkört, a melyben készült. A 28. levélen az *augustus* szó alatt egyszerre így kiált fel az író: Sigismundus, Dei gratia rex romanorum semper augustus! Tehát a kézirat azon időből való, a mikor Zsigmond római király volt, vagyis az 1411 és 1433 közti évekből. A könyv kötése is minden valószínűség szerint Zsigmondkori. Erre mutat az, hogy a könyv végén, a hol a szótárákat kifejtették belőle, látni egy a könyv kötéséhez tartozó régi írást, a mely szintén Zsigmondkori. Ez azt bizonyítja, hogy ez a latin-magyar szótár is ebből az időből való, a mire különben palaeographusaink: Szilády, Fejérfpataky és Tagányi urak azonnal, a mint az írást megtekintették, ráismertek.

Ime, t. Akadémia, alig két év alatt három magyar nyelvemlék került elő a XV. század első feléből, a melyből eddigelé egyetlen magyar nyelvemléket sem ismertünk. A Halotti beszéd és a Königsbergi töredék után most e három: a beszterczei szójegyzék, a schlägli szótár és a schlägli glossarium a legrégibb nyelvemlékünk.

Reményünk lehet tehát, hogy a külföldi könyvés kéziratárakból még sok régi magyar nyelvemlék fog előkerülni ezután is.

Indítványozom, hogy a schlägli két nyelvemlék adassék ki az I. osztálynak tanulmányozás végett s az Akadémia határozza el, hogy a latin-magyar szótárkát fényképi úton többszörösítteti s így ezt is, mint a beszterczeit, közkinccsé teszi.

A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék.

(Akadémiai Értesítő, 1893.)

E napokban történt, t. osztály, hogy a Schläglből most nálunk levő glossariumot forgatva, észrevettem, hogy a kézirat elején, a források közt, Januensis Catholiconjára is van hivatkozás. Ponori Thewrewk Emil társunk, a kinek a kézirat eme sorait megmutattam, azt tanácsolta, hogy a Catholiconnak egyik kiadását jó lenne valahonnan előkérni, pl. a bécsi udvari könyvtárból, a schlägli glossariummal való egybevetés végett. Mielőtt azonban Bécsbe írtam volna, tudakozódtam idehaza e Catholicon felől, és örömmel hallottam, hogy saját könyvtárunkban is megvan.

Kikölcsönöztem tehát e kis folio-kötetet és alig nyitottam fel, meglepetéssel vettem észre, hogy a kötet

végén 74 kéthasábos lapra terjedő, XVI. vagy XVII. századi kézirat van: egy latin-magyar szótár töredéke A-tól a Cilones szóig, a mely legalább is 4000 magyar kifejezést foglal magában, és köztük rendkívül sok, szerfelett érdekes, régi magyar szót. Legelső dolgom volt meghatározni, hogy honnan és mikor került e szótár az Akadémia könyvtárába. A kötet homlok-élén ez olvasható: „Venerabilis Conventus Gyöngyösiensis Ordin: Minorum“. Tehát a gyöngyösi Sz.-Ferencziek könyvtárából került hozzánk. Szilády Áron társunk közölte velem, hogy a gyöngyösi zárda, Döbrentei Gábor közbenjárására, több régi könyvet ajándékozott az Akadémia könyvtárának. A M. Tud. Társaság 1835. évi nagygyűlése t. i. megbízta Döbrentei Gábor rendes tagot, hogy a „Régi magyar nyelvemlékek“ gyűjteményének szaporítása végett látogatná meg a jászói országos levéltárt s az útjába eső egyéb könyv- és levéltárakat. Döbrentei úti jelentését az 1836. évi nagygyűlésen terjesztette elő. E jelentésben elmondja Döbrentei, hogy a Gyöngyösről kapott könyvek egyike: „Opus preclarum dictum Catholicon, a fratre Johanne Januensi. Venetiis 1487. In folio. Ehhez — folytatja — egy latin-magyar szókönyv van kötve, mely A-tól Cilones szóig foly s a többihez vonalozás áll készen. Hatféle kéz látszik az íráson. Mutat 1600 elejére“. Eddig Döbrentei.

Harmincz évvel később Mátyás Flórián társunk, mikor a Nyelvtörténeti Szótár-Kisérlet című — fájdalom, csonkán maradt — munkájához az adatokat gyűjtötte, megtalálta e szótárt az Akadémia könyvtárában s a tőle használt forrásművek közt ekként jelöli meg: „Régi szótár (Rsztr) a XVI. század első feléből az Akad. könyvtárában.“

Megemlékezik e szótárról Hellebrant Árpád is a M. T. Akadémia könyvtárában levő Ősnyomtatványok jegyzékében a 100. lapon: „Operi affixum est fragmentum lexici latini hungarici, 73 folio complectens, saeculo XVII. scripti.“

Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond társaink, mikor a Nyelvtörténeti Szótárt szerkesztették, keresték e szótárt, Mátyás Flórián útmutatása alapján, az Akadémia könyvtárában, de minthogy ő nem nevezte meg a colligatumot, a melybe az kötve van — Döbrentei jelentése és Hellebrant jegyzéke pedig elkerülte a szerkesztők figyelmét — nem találták meg s így nem is dolgozták föl a Nyelvtörténeti szótár számára, és csakis a Mátyás Flóriántól közlött egy-két szót vették föl belőle.

Pedig e szótár töredék létére is, rendkívül becses egy nyelvemlék. Akármikor másolta is le, az a gyöngyösi hat minorita, akár 1600 elején, miként Döbrentei mondja, akár a XVI. század első felében Mátyás Flórián szerint, akár a XVII. században Hellebrant szerint, — annyi bizonyos, hogy nyelve a XVI. század első feléből, igen valószínűleg a Zápolyák korából való. A centuriót így értelmezi: „szaz ember hadnaggia: Aga“; a cassiodolabrumot pedig; „alabard, kyvel az lancz kenezók járnak“. Tehát már *agák* és *landsknechtek* járnak Magyarországon!

De nem is későbbi 1550-nél, mert igen sok olyan szó van benne, a mely csakis a codex-irodalomban található, s a XVI. század második felében már többé nem fordul elő. Ilyenek: *beléndes* (fényűző), *lelki fiú* (fogadott fiú), *gerla* (mérték neve), *genyett* (hitvány, alávaló), *gyümölcsötlen* (gyümölcstelen), *jogunk* (jobb kezünk), *késázkodás* (villongás), *kórolkodik* (beteges-

kedik), *lélemés* (lelet, találmány), *mevetni*, *mevetség* (nevetni, nevetség), *pakocsa* (tréfa), *ív-tekervény* (számszeríj) stb. Ugyancsak a XVI. század első fele mellett szól az infinitivusnak *-nya*, *-nye*, végzete: *előhínya*, *syetnye*, *jwnye*, *szerkesznye*, *themienesznye*, *vadolnya*, stb., valamint az *engedet*, *járadat*, *tagadat* s több efféle névszó. Azonkívül sok érdekes, eddig teljesen ismeretlen, kihalt szó; *Isten oldala fü*, *Szent-György köve* (alabastrom), *királyné asszony dinnye*, *nyás*, *nyáskodni* (nyájas, nyájaskodni), *nagynász* (násznagy), *álgyúság* (műszer, eszköz), *elcsontolni* (amputare), *megjátékolni* (megtréfálni), *párolkodni* (lélegzeni), *kiemésztés* (sedes naturae), *konyhapokla* (kiöntő hely), *fityemonya* (hólyagocskák a víz színén), *moytt* (törköly), *verpécz* (bockor), *megistápozni* (megbotozni), *tranczél* vagy *trancsél* (tranchel: fahordó hajó), *szokatalan* (e helyett szokatlan). — Továbbá tájszók, melyek ma csak egyes vidékeken élnek: *csimota* (csemete), *galacsin* (golyócska), *kétlevelű ajtó* (bifores), *hiripes* (asthmaticus), *váltoszlág* (alternativ), *rekemez* (kis kövér, ma renkesz) stb. — Végre a hangtan vagy jelentés tekintetéből érdekes szóalakok: *kenchel* (gönczöl) szekere; *görbőnczés* (garabonczás); *katona* (nem harczos, hanem a harczosok szolgálja: servus militum); *trágár* (baiulus, qui vecturas onerum corpore suo victus quaerendi gratia portat, tehát a mai hordár); később trágárnak nevezik a hírhordót, még utóbb mai értelmét veszi föl.

Kötelességemnek tartottam, t. osztály, a figyelmet e nyelvemlékünkre fölhívni, a mely bizonyára megérdemelné, hogy nyelvészeink egész tüzetesen földolgozzák.

Mély hangú-e a mágnes ?

(Nyelvőr, 1893.)

Mikor a Természettudományi Közlöny a mágnest, a Bugát-féle *delej* helyett, megint *mágnes*-nek kezdte nevezni, előbb Simonyi Zsigmond, azután évekkel később Csapodi István arra figyelmeztetett bennünket, hogy jobb lenne a *mágnesség*, *mágnesezés* helyett *mágnesság*-ot, *mágnesezés*-t mondanunk.

Én akkor, mint a Természettudományi Közlöny egyik szerkesztője, egy kis cikket írtam és kifejtettem benne, hogy a *mágnes*-t, 250 esztendő óta, minden magyar író mindig és mindenütt magas hangúnak tekintette, s hogy egyáltalában nincs rá ok, hogy a megszokott hangrendet most egyszerre megváltoztassuk. Ime néhány példa: „az egész mágnesen (Apáczai Cs. Encykl. 1803-iki kiadás. 326. l.); a mozdítandó mágnesbe (uo. 327); a mágnesre tsináltatott vas (uo. 327); vassal felruházott mágnesnek (uo. 328). — Molnár János (A Fizikának eleji 1777): „Két forduló pontya (pólussa) vagyon a mágnesnek (II.164). Ezeket mesterséges mágneseknek híjják Nevezetes a mágnesben az éjtszakra való tekintet (II.166). — Fábíán József (Természeti tudomány a köznépek. 1803): „Egy mágnessel megdörgölt atzélszigony (198). Izetlen büzetlen mese hát az, hogy Mahumed török prófétának vaskoporsója Mekkában nagy mágnesek között, a levegő-égben függene (199). — Varga Márton (A gyönyörű Természet tudománya 1808): „A mágnesről (II.195). Ez hívattatik megmágnesítésnek (II.196). Mitsoda oka vann a mágnességnek (II.205). — Ugyanígy Tomcsányinál, Tarczynál s minden régi s új ma-

gyar fizikusnál. Ugyanígy Gvadányinál (RP. 89): „Szívetemet szívedhez csatoló mágnesem” (NySz.).

Azt hittem, ezek az adatok meggyőzték Csapodit kívánsága helytelenségéről. A Nyelvőr júniusi füzetéből látom azonban, hogy még most is ragaszkodik a „mágnessághoz” és hogy az efféle szavak magas hangú ejtésében a magyar hangrend újabbkori megbomlását találja. „Most még — így szól — az ingadozás útján vagyunk, de úgy lehet, egészen diadalra jut a bomlott hangrend. Ne bízzuk ezt egészen a fővárosi magyarság kényére-kedvére”.

Csapodi szabályul a túlادunai ejtést akarja elfogadtatni, mely szerint „csak akkor kerül az idegen szó mellé magas hangú rag vagy képző, ha nyílt *e* van a szóban; ellenben mély hangú ragot vagy képzőt kap az olyan szó, melyben nyílt *e* nincs, hanem *ë* van az utolsó szótagjában”.

Csapodi szerint tehát pl. az *ádvënt*, *amën*, *czinóbër*, *frájczimër*, *frátër*, *kupëcz*, *kuplër*, *kurrëns*, *obës-tër*, *októbër*, *pantofëly*, *puđer*, *purgër* szavaknál nincs helye az ingadozásnak; ezek szerinte okvetlenül mély hangú ragot vagy képzőt kapnak.

Lássuk, mit mond a régi irodalom a codexektől kezdve:

„Az aduentet ur el jövele napianak neuezi az irás (Born: Evang. I.2) Amennet mongyanak (ÉrdyC. 392). Tzinobernek (Simai: Szótár). Fraucimmereknek adtuk egészen (Radv: Csal. III.375). Kewsded fratereknek zerzete (EhrC. 104). Mind el iara az frateröket (DebrC. 130). Es predicator zerzetbeli fratereknek nagy tyztes tarsassagy (MargL. 3). Papa adta az fratereknek lakozásra zent Sabina egyházat (DomC. 106). Be terenek az vendeg fraterেকে” (VirgC. 60). Ellen-

ben Gvadányinál: „Kosta fráterság (RP. 40). A kupecel megegyezek, ha eljő (RákF: Lev. I.265). A kupecekkel (MonTME. I.371). Kuplernek teszi magát (TörtT.² III.390). Visszaaggott banya kuplerségével (Csúzi: Sip. 629). Minden currenseket csak ő olvasott el (Gvad: RP. 2). Azonnal magyarok egyik obesterit ott commandérozza (Thaly: Adal. II.25). Octoberben (Gyulafehérvári Kalendarium 1626). Octobernek végén (Lippai: PosKert. I.113). A répát octoberbe szokták kiásni (Uo. II.157). Ugyancsak Lippainál „coriandernek és corianderben (II.92, 93). Octoberbe hizlallyák őket (CalOec. Lőtse 1674. 74). Octobernek végén eső esik (Uo. 75). Octoberben (Lőcsei Kalend. 1693. D4 hátlapján). Octobernek közepi után, Octobernek utolsó napjaiban (1739. 28). Octobertől kiki ójja magát (Győri Kalend. 1745. C4). Vannak kapczák, pantofelyec, czafrangos czipelések (Com: Jan. 100). Pantofelyes: crepitatus (MAI.). Puderes iskátulya (KirBesz. 132). Hogy a purgereket háborgassák (Uo. 104).

Mindezekből világos, hogy Csapodi szabályának helyességét még a régi irodalom is nem csak hogy nem támogatja, hanem annak egyenesen ellent mond.

Ismétlem, nincs rá ok, hogy a „*mágnességet*“, a mit százados gyakorlat igazol, most egyszerre csak „*mágnesságra*“ változtassuk át.

Még egyszer a „mágnesség“.

(Nyelvőr, 1893.)

„A magyar hangrendhez“ című kis cikkében (Ny. 22: 382—388) Szarvas Gábor igen érdekesen és igen tanulságosan fejti ki, hogy a literátus emberek ajkán forgó „mágnesség“ és „mágnesezés“ szavakat az éző vidék népe (ha ugyan ismeri vagy ismerné őket) „mágnesságnak“ és „mágnesezésnek“ fogná ki-ejteni.

Elfogadom, hogy ez így van. Nem is ennek mondtam én ellent, hanem ellentmondtam Csapodi István azon kívánságának (Ny. 22: 341.), hogy a természet-tudományi írók vessék el az irodalmunkban kétszázötven év óta honos és minden literátus embertől ma is így használt „mágnesség“ és „mágnesezés“ szavakat s írjanak és ejtsenek helyettük „mágnesságot“ és „mágnesezést“. (Ny. 22: 258.) Én erre azt mondtam s azt mondom most is, hogy ez helytelen kívánság!

A népnyelvnek, különösen az én éző szülőföldem nyelvének, nincs nagyobb tisztelője senki, mint én. Tudom, hogy a népnyelv az élő forrás, a melyből az irodalmi nyelv táplálkozik; de tudom azt is, hogy az irodalmi nyelv soha és sehol nem egyezett a nép nyelvével teljesen, s hogy az irodalmi szavak (hát még a műszavak!) ejtésében és írásában nem a nép nyelve, hanem az irodalom köz megegyezése a döntő. Nem azért idéztem én, Apáczaitól kezdve máig, annyi irodalmi példát a mágnesség szó írására, mintha a népnyelv mostani vagy hajdani kiejtését akartam volna kétségbe vonni, hanem csakis azért, hogy megmutassam, mi volt az irodalmi köz megegyezés e szóra nézve, kezdettől fogva máig.

Analóg példával élve, kétségtelen, hogy az *agens* szavat *agens-nek* ejti mindenki s kétségtelen az is, hogy az ész népnyelv ragozásában az *agens*-ből *ágensok* sarjadzanak, a mint hogy tényleg így is hívja a dunamenti nép a gőzhajó-állomások vezetőit. De írja-e vagy ejti-e valaki így e többes számot a literátus emberek körében?

„Nyelvtanainknak állandó, kivételt nem ismerő szabálya, hogy nyelvünk szó kezdetén két mássalhangzót nem tűr meg.” E miatt van a nép nyelvében goróf és karajczár. De kívánhatja-e valaki, hogy ez alapon az irodalmi nyelv is goróft és karajczárt ejtsen?

Szarvas Gábor maga is, noha „ész vidék szülötte”, megvallja, hogy a concertot, a korrektságot és az ágensokat be nem veszi a természete. Higgye el, éppen így vannak a magyar természettudományi írók a mágnessággal; inkább visszafanyalodnának a „magnetikusra” és „magnetizálásra”, sem hogy mágnestos és mágnesozást írjanak.

Regölő hétfő.

(Nyelvőr, 1893.)

Ezt a mind nyelvileg, mind néprajzilag érdekes kifejezést két régi kalendáriumban (a gyulafejejváriban 1626-ra és a lőcseiben 1642. esztendőre), a sokadalmak elsorolása közt így találtam: „*Regölő hetfőn* Szebenben és Kis-Mariában” (vásár van). Egyrészt a vásárok sorából, másrészt a többi akkortáji kalendáriumok vásáraival való összehasonlításból kitűnik, hogy a „regölő hetfőn” a vízkereszt utáni hét hetfejét kell érteni.

Torkos Sándor a M. Nyelvészetben (V. 335.) leírván a göcseji ‚szegény regösök‘ mondókáját az ismeretes refrainnel: ‚Riétöki régi törvény hãj rãgüö rãjtem‘, megemlíti, hogy a *regélés* Göcsejben Karácsony másod, tehát István vértanú napján történik.

A Gergelyi naptár vízkeresztje egybeesvén a Julius Caesari-naptár Karácsonya napjával, a két dátum közt jóformán csak annyi a különbség, a mennyit az ó és új kalendárium szerinti számítás tesz.

A többes mint helynévképző.

(Nyelvőr, 1893.)

Gvadányi ‚Falusi notáriusában‘ (1790-iki kiad. 140. l.) olvasom a következő jegyzetet:

‚Ugots vármegyében vannak néhány faluk, a mellyeknek nevek *Palád*, azért is mondatnak *Paládok*, vagy is *Paládság*. — Egész *Paládokon* egy sins ennyit tudó‘.

Zala vármegyében Keszthely mellett ma van két falu: *Páhok*. A XVI. században még *Páh* volt a nevük (LevTár I. köt.), s a nóta még ma is ‚*páhi* lányok‘-at mond.

Még egyszer a fakó.

(Nyelvőr, 1894.)

Az ‚Eb ura fakó‘ szólást magyarázva (Nyr. 21 : 433.), figyelmeztettem nyelvészeinket, hogy a *fakó* a régi magyarban nemcsak színt s efféle színű lovat, hanem azonkívül még kutyát is jelentett.

Azóta ismét találtam egynéhány régi adatot, a melyek nemcsak az akkori következtetéseimet erősítik

meg, hanem a ,fakó = kutya‘ jelentés megmagyarázásához is alkalmasint hozzájárulnak.

Tudjuk a NySzótárból, hogy a Ferenczrendi szerzeteseket, miért, miért nem, most ne kutassuk, régente cseribarátoknak hívták. Melius Péter, a ki annyszer és oly mérgesen szidta, poeskolta a szerzeteseket, ,cseri-barát‘ helyett következetesen *cserifakót* mond. A piszkolódás hangjából kiérzik, hogy a *fakó* szó itt nem a színre vonatkozik. Már első idevágó czikkem írásakor is sejtettem, hogy a cserifakóbeli *fakó* szintén ,kutya‘ értelemben veendő; de minthogy nem volt rá döntő bizonyítékom, nem mertem rá hivatkozni. Most azonban egy olyan adatra bukkantam, a mely e sejtelmet teljesen megbizonyítja.

Egynémely okból elkérettem ugyanis a lipcsei városi könyvtárból Joh. Januensis egyetemes magyarázó szótárának, ú. n. Catholiconjának XIV. századi kéziratát (Rep. n. 22). Itt a 76. levél második oldalán véletlenül ezeket találom: „Secundum deiectas et malas proprietates, quas canis habet, significat malos prelatos. Est enim animal lunaticum, colericum, inmundum, fraudulentum, pigrum, dentes habens corrosiuos, sanguinem lingens, revertans ad vomitum, cecusque nascitur et bolismum patitur. Sic et prelati aliqui nunc temporis indiscrete in subditos deseniunt, et tamquam lunatici et colerici in rabiem cito vertuntur, legitimum ordinem discipline praetermittentes, indiscrete latrant, et quos deberent arguere mulcent, quos mulcere mordent seu corrodunt dente; inardescunt ira, lingunt sanguinem innocentum; revertuntur cottidie ad inmunditie vomitum; ceci sunt et duces cecorum; bolismum vel esuriem patiuntur eterne insatiabilitatis“.

Tehát már Melius előtt százötven évvel is ,canis

significat malos praelatos'. Világos ebből, hogy Melius rúthalmazó cserifakója voltaképen cserikutyát jelentett.

Ugyane kézirat rákövetkező soraiban ezt olvasom: Unde in propheta, 'Ve vobis canes muti, non volentes latrare . . . Item praedicatores mali'.

A rossz prédikátorokat tehát a néma kutyához hasonlították, s ez a tény sok, eddig homályos értelmű, régi szólást megmagyaráz: 'Ti mind fa papok vagytok, csufok, bolondok . . . Nyakanyirett papokat, heréltelen kappanokat, fa papokat, váaz papokat nem akarunk tartanyi . . . Többé ne tartsunk immár efféle néma ebeket' (Régi M. Költők: V. 221., 225., 240).

A rossz papokat tehát csúfságból fa papoknak, néma ebeknek nevezték minálunk is. Fa-ember Zalában ma is ügyefogyott, gügye embert jelent (Vö. fajánkó). — 'Mint az fa, vgy nem mér szöllani: magis mutus quam scapha' (Decsi: Adag. 150).

És itt kinek ne jutnának eszébe az általánosan ismeretes, s mindamellett egy szótárunkban se található szólások: 'Nebet, mint a fakutya. Úgy néz, mint a fakutya'.

Én azt sejtem, hogy a régi nyelv kutya jelentésű *fakó* szava közel rokonságban áll a mai *fakutyával*. Lehet az is, hogy a *fakó* épp olyan elrövidülése a *fa-kutyának*, mint a milyen az, 'Están *bá'* az 'Están *bátyá'*-nak. De más magyarázat is lehetséges. Munkácsi Bernát vette észre a *róka-ravasz*, *kutya-kuvasz* szó-párok analógiáját; s ő figyelmeztetett először az itt lehámló *-ka* és *-tya*, másfelől az *-asz* képzőkre. (Vö. *kutya*: catellus, caniculus; *kuvasz*: canis grandior MA.). Vajjon nem a *kutya* és *kuvasz* törzsökszava rejlik-e a kutya jelentésű, régi *fakó* szó második tag-jában?

A Königsbergi Töredékről.

(Akadémiai Értesítő, 1894.)

A Halotti Beszéd után a Königsbergi Töredék a legrégebb nyelvemlékünk. Először Toldy Ferencz ismertette a M. T. Akadémia 1863. július 13-án tartott ülésén, s ugyanakkor értekezést ígért róla az Évkönyvek számára; e dolgozata azonban nem készült el soha. Magát a szöveget Irodalmi Olvasókönyvében adta ki, némely nyelvészeti észrevételekkel. A kézirat korát palaeographiai s nyelvtörténeti okokból a XII. század végére vagy a XIII. elejére tette.

Másodszor Volf György mutatta be a M. Tud. Akadémia 1879. június 9-én tartott ülésén, azon heliogravure alapján, a melyet dr. Ehrenfeld Adolf hazánkfia — az eredetit Königsbergből a bécsi egyetemi könyvtár közbenjárására egy kis időre megkapván — akkoriban készíttetett.

Ennyi az körülbelül, a mit eddig a Königsbergi Töredékről tudtunk. Ki fedezte föl, mikor és hogyan került Königsbergbe, mind erről nyelv- és irodalomtörténeti kézi könyveink nem tudnak semmit, még a legújabbak sem.

Most, hogy az Akadémia régi nyelvemlékeinkből anthológiát ad ki hasonmásokkal, mulasztásnak tartottam volna jobban utána nem járni e dolognak. Levelet írtam a königsbergi egyetem könyvtár-igazgatóságának, könyvészeti és palaeographiai fölvilágosításokat kérve e nagybecsű nyelvemlékünk felől.

Dr. Schwenke tanár úr, a königsbergi egyetemi könyvtár jelenlegi igazgatója, nagy hálaára kötelező szíveséggel adott fölvilágosításokat, s az ő tudósításai alapján a következőket terjeszthetem a t. osztályülés elé.

A Toldytól Königsbergi Töredéknek elnevezett magyar nyelvemléket dr. Zacher Gyula germanista, a königsbergi egyetem tanára és könyvtárigazgatója fedezte föl 1862 végén vagy talán 1863 legelején egy a könyvtárhoz tartozó, theologiai tartalmú, latin nyelvű codexnek a szövege elé kötött pergamenlapján. E fölfedezésről Pott Ágoston hallei egyetemi tanár és a m. tud. akadémia külső tagja értesítette Toldyt, s ugyan- csak ő küldötte meg neki a nyelvemlék hasonmását.

A latin codexet, melyhez e nyelvmaradványunk hozzá van kötve, dr. Steffenhagen ekként írta le 1864-ben az „Altpreussische Monatsschrift“ I. kötetének 751. lapján: „*Latin pergamen-codex a XIV. század- ból*; kis negyedréti alakú ($7\frac{1}{2}$ hüvelyk magas és $5\frac{1}{2}$ hüvelyk széles); könyvtári száma 1194, vagy a régi jelzés szerint Xx. 130. A königsbergi egyetem könyv- tárába a tapiaui kolostor-könyvtárból került (Ex arce Tapia 1542), hová bizonyosan a minoriták wehlai könyvtárából jutott, mert utolsó lapján ez olvasható: Liber iste datus est fratribus minoribus antiqui conuen- tus wehlouiensis. Ide pedig alkalmasint Boroszlóbból hozták, talán éppen az a névtelen, a ki az utolsó lap aljára ráírta, hogy ekkor és ekkor Boroszlóban volt“.

Pott véleménye szerint *e latin codexet a XIV. században* Magyarországon írták és kötötték be, és alkalmasint a XV. században került — via Boroszló — a wehlai ferenczrendi kolostorba s ez már csak azon okból is valószínű, mert a könyvkötő a kötéstábla készítésekor éppen magyar írású pergamenlapot vagdalt szét. Külföldön lakó könyvkötő ezt bajosan tehet- te volna.

Dr. Schwenke igazgató úr mindjárt első levelében, a melylyel szives volt megtisztelni, arról értesített,

hogy a kötéstáblán még több magyar szó is előtűnik, a melyek eddig láthatatlanok voltak. Így pl. világosan kibetűzhette a *tamag* szót, a mi, nyilvánvaló, *támadj*-nak olvasandó.

A mint e hírt vettem, azonnal fölkerítem dr. Schwenke igazgató urat, vétesse ki a codexet a kötéstáblából, s ennek fedőlapját áztassa fel, mert valószínű, hogy a könyvkötő a szétvagdalt pergamenlap többi darabjait is fölhasználta a tábla készítésekor. Sejtelmemben nem is csalódtam. Azóta már öt pergamenszalagot fejtettek ki a codex kötéséből, $9\frac{1}{2}$ cm. hosszúakat és $2\frac{1}{2}$ cm. szélesekét s világosan elolvashatjuk rajtuk e magyar szavakat: *urdugnec, ysten, lelucnek, mvnybe, chudac, dychev, aniahuz, ezen scoval, ur... veled vagion aldut uog, es te mihudnec gumulche, hitessec, hammar scuz maria, syrotiatuc, tenguruknec, bulch, scent, bodug, bezzug, oznoc, vymad sagu... tegud, ozun keppen scuz lean fiot, tartia uleben, en tudum, ygeb, germu... bezug seguc, menuen bethle..., fyal usve, taca ruta, dichev scilete, pukulnac setit sege, urduguc scurnev..., scobudsagut, tahat, scent leluc, ur istennec, mulhat, Josepnec, assunsagut, vilag, ne legen, stb.*

De mindez még beható kutatást kíván. Erre pedig az volna szükséges, hogy e codex, mely 500 évvel ezelőtt külföldre került, ismét visszajutna, és pedig véglegesen, Magyarországba. Nekünk kincs, a königsbergi egyetem könyvtárában inkább csak curiosum.

Dr. Schwenke igazgató úr hozzám intézett levelében a latin codexet, melyhez a Töredék hozzá volt kötve, s a melyet ő most emettől külön választott s külön szám alatt lajstromozott, ekként írja le:

Die Handschrift 1194, welche die altungarischen jetzt als 1194-a geführten Fragmente enthielt, ist eine Pergamenthandschrift, fast ganz in 2 Spalten beschrieben, saec. XIII—XIV. Blattgrösse 195 × 145 mm.

Sie besteht aus 2 ursprünglich nicht zusammengehörigen Theilen (fol 1 siehe in 1194-a!)

1) Fol. 2—43. Saec. XIII. Ohne Über- und Unterschrift. Inhalt: De poenitentia; flores collectii ex patribus. (hauptstächlich Augustinus, Gregorius, Bernardus, aber auch Ciceros Paradoxa). Incip.: „Quoniam peccantibus“ Explic.: „apellandum puto“.

2) Fol. 44—97 und 108, worein später die Papier- und pergamenteinlage f. 98—107 eingelegt ist. Beschrieben von verschiedenen Händen saec. XIII—XIV.

f. 44—82^v Liber beatae virginis editus per fratrem (Name nicht genannt) de ordine praedicatorum.

f. 82^v—88^v Libellus beati johannis evangeliste editus ab eodem fratre.

Beide von einer Hand; enthalten Excerpte aus Kirchengeschichtstellern. Wahrscheinl. saec. XIII.

f. 88^v—89^v Theologisch-philosophisches von anderer Hand und Tinte, aber gleichzeitig.

f. 90—97^v Geschichten zu Ehren der Maria. saec. XIII—XIV. Inc.: „De uirtute nominis Marie et silencio. Monachi quidam“ etc.

Expl.: „reliqui uero ad deum conuertuntur“.

Am Ende (f. 97^v) von späterer Hand . . . Anno dni xiiij^o 2° post ann . . . (?)

f. 108 (m. fol. 97 ein Doppelblatt bildend) verschiedenes Theologische von einer Hand saec. XIV.

Am Ende von anderer Hand und sehr verblasst: In nomne dni Amen. Anno nat. eiusd. millesimo cccclxxxiiij Indic. (? nicht klar; die erstere Zahl u. das folgende Papstjahr stimmen nicht:) pont. Bonifacij ppe noni Anno 3° die . . . mens. apr. fui in wracislauiia . . . honlis (= honorabilis) uiri petri de boleslauia uicecancellarj causarum et audiencie (Consiliarius?) eiusd. sub iudic.

Diese Bemerkung ist geschrieben, ehe die Bestandtheile 1 und 2, mit dem nachherigen gemeinsamen Einbände versehen wurden. Als dies geschah, also nach 1393, wurden zwischen das Doppelblatt 97/108 die Blätter 98—107, theils Papier, theils pergament eingelegt, von denen 98—106^v im 15. Jahrhundert mit einem „Sermo bonus de Sct. Johanne ewan.“ beschrieben sind f. 107^v

ist unbeschrieben. 107^v enthält ein kleines Excerpt aus Gregorius Pastoralia, einige Merkverse etc. und die Bemerkung „liber iste datus e fratribus minoribus antiq“ conventus welouien“ d. h. von *Wela*, wo sich am Ende des 11. Jahrhunderts zwei Minoritenklöster befanden.

Bei Herstellung dieses Einbandes wurde ausserdem als Vorsatzblatt vorgeheftet ein Blatt nebst kleinem Stück des anhängenden zweiten Blattes aus einer ganz verschiedenen, aus anderem Pergament bestehenden, jedenfalls makulierten. Handschrift mit theilweis *magyarischem Text*, beschrieben im XIV. saec.

Aus derselben wurden noch 5 schmale Streifen vom Buchbinder quer über den Rücken zwischen die Binde und über den Holzdeckel geklebt. (Diese mit dem Vorsetzblatt jetzt in Cod. 1194^a.) Es ist sehr zweifelhaft, ob der Buchbinder mehr davon zur Verfügung hatte. Denn er verwandte zur Beklebung der Holzdeckel (anscheinend Eichenholz) Stücke aus anderen Handschriften (Grammatisches u. drgl.). Den äusseren Überzug bildete naturfarbenes Leder. Als Buckel wurden Messingnägels mit runden Köpfen eingeschlagen.

Dieser Einband ist jetzt gänzlich aufgelöst und die Bl. 2—108 sind als Cod. 1194 mit neuem Einband versehen.

Das auf dem alten Einband befindliche Papierschild, beschrieben von der Hand der ersten Königsberger Bibliothekars Felix Rex *Polyphemus* (+ 1549) trägt u. a. die Bemerkung „Ex arce Tapia“. Die Handschrift kam also aus der Ordensbibliothek in Tapiau, welche 1541/42 der Königsberger Schlossbibliothek einverleibt wurde. Dorthin waren die Reste der Welaer Klosterbibliothek wahrscheinlich 1525 gebracht worden, als das Kloster von den Mönchen verlassen wurde.

* * *

Ezekelőterjesztése után bátorkodom indítványozni:

„Határozza el a t. osztály, hogy a mai ülésből fölkéri az Akadémiát, tenné meg a szükséges lépéseket arra nézve, hogy a Königsbergi Töredék, a vele egybekötve volt latin codexxel együtt, alkalmas csere útján az Akadémiának vagy fővárosunk valamelyik könyvtárának birtokába juthasson.“

„Én csináltam.“

(Nyelvőr 1894.)

A Nyelvőr utóbbi füzeteiben mind gyakrabban találkozunk czikkekkel, a melyeknek az a rendeltetésük, hogy a nyelvújítás idejében vagy még utóbb irodalmi nyelvünkben divatra kelt szónak keletkezését megvilágosítsák.

Az irodalmi szókincset többféle módon lehet gyarapítani: kihalt szók föllevenítésével, tájszónak az irodalmi nyelvbe való bevezetésével, meglevő szónak rokon vagy átvitt értelemben való szabatosabb használatával, idegen szók meghonosításával, végre új szók csinálásával.

Ha tehát valamely új szónak, t. i. irodalmilag új szónak keletkezését tisztázni akarjuk, első dolgunk alaposan utána járni, vajjon az illető szó nem volt-e meg vagy a régi, vagy a tájnyelvben; nem használták-e akár ezen, akár valamely más értelemben már előbb is; és csak akkor, ha mindezen kérdésekre tagadó választ kaptunk, csakis akkor szabad azt mondani, hogy ezt és ezt a szót valószínűen ez és ez csinálta.

Megtörténhetik, s már gyakran meg is történt, hogy valaki, akár öntudatlanul, egyedül nyelvérzékétől vezérelve, akár tudatosan, hosszabb elmélkedés, tépelődés után, egy olyan szót talál ki, a melyet előbb sohasem hallott, s a melyről teljes jóhiszeműséggel azt gondolhatja, hogy e szót ő csinálta; pedig ha jól utána járna, meggyőződhetnék, hogy csalódott, s hogy ezt a szót már ő előtte más is kitalálta, vagy talán a nép is használja.

Mielőtt tehát valaki a hír szárnyára bocsátja s a nyelv történetkönyvébe be kívánja iratni, hogy ezt

és ezt a szót ő csinálta, jól teszi, ha előbb megvizsgálja, vajjon csakugyan úgy áll-e a dolog, a mint ő képzei magának.

A Nyelvőr áprilisi füzetében egy nagyérdemű írónk pl. ezeket mondja: „Venio nunc.... *Megokolni*. Igen is kérem, én csináltam.“ Nézzük meg, nincs-e tévedés a dologban?

Előveszem Ballagi Teljes szótárát, a melyre mint tanúra, a cikkíró is ugyancsak hivatkozik, s ezt találom benne: **megokol*: jót áll. A *-ból azt látom, hogy tájszó. Megvan-e az 1838-iki Tájszótárban? Csakugyan megvan: *Megokolni*: valamiért vagy valakiért jót állani; s hozzáteszi, hogy Ferenczy János közlése szerint székelly szó. Mit mond Kriza? Ő azt is megmondja a Vadrózsákhoz függesztett szótárban, hogy udvarhelyszéki szó. Ezenkívül megvan Fogarasi 1852. évi szótárában, Cz.F. nagy szótárában, sőt még Ballagi legújabb magyar-német szótárában is.

A cikkírónak nem ezt kellett volna tehát mondania, hogy „én csináltam“, hanem körülbelül ezt: „*Megokol*, udvarhelyszéki szó; értelme: jót áll valakiért. Az irodalmi nyelvbe, változtatott értelemmel, én vezetem be ekkor és ekkor“.

A *szemkör*-ről szoltában pedig ezt kellett volna mondania: „A *szemkör* szót tudtommal Verseghy használja először a Tudományos Mesterszókönyvben (1826); a Philosophiai Műszótár (1834) is ismeri még; azután feledésbe megy. Én elevenítem föl 1876-ban“.

Monda.

(Nyelvőr 1894.)

Az Nyelvőr 22:547—551. lapjain *Prikkel L. Marián* vizsgálván a *monda* szó eredetét, végeredményképen abban állapodik meg: „Semmi kétség benne, hogy író csinálta, még pedig nem más, mint Kármán József.” Utóbb azt állítja: Teljes tudatossággal csak egyetlen egy szót alkotott Kármán, s ez a „monda”

Ez az állítás, hogy a cikkíró szavaival éljek, „az igazság bírószeke előtt sehogy sem állja meg a helyét”.

Az igazság ez: „A *monda* szóra Kármán ruházta a sage értelmet, de a szó megvolt már ő előtte is, csakhogy más értelemben”.

Dugonics Andrástól, A tudákosságnak első könyve (Az Uraniánál tíz évvel előbb) 1784-ben jelent meg, s e műben a monda szó már annyiszor előfordul, hogy szere száma sincs. Csak néhány helyet idézek a 19—27. §-okból. Ime: „Magyarázat nem egyéb, hanem ollyas monda, melly minden dolognak állattyát, természetét, velejét elődbe adgya. Tudtomok (Axiomata) oly elmélkedő mondák, melyeknek igazságokat vittatni nem szükséges dolog. Vételek (theoremata) olly elmélkedő mondák, melyeknek valóságokat meg-kelletik vittatni: másként az ember által-nem láthattya valóságokat. Például: ha az orvosokkal azt venném fel: hogy a kövér ember betegek számában vagyon. Ezen mondának valóságát által-nem láthatni mindgyárt, ezt tehát megvittatni szükséges: másként száz szavamnak is a lesz a vége, hogy ez csupa monda-monda. A vételnek tehát szükségképpen két része vagyon: 1-ször a monda; 2-szor a vittatás. A tételnek (problema) tehát szükségképpen három részének kellett lenni 1-ső a monda; 2-ik a

megfejtés; 3-ik a vittatás. Elevek (lemmata) nem egyebek, hanem oly előmondák, melyek a tételek, avagy vételek elejekbe függesztetnek, azon tételek avagy vételek könnyebb értelmének okáért.

Mindezekből, ha nem is „kétségtelen“, de igen hihető, hogy a *monda* szót Dugonics vonta el a *monda-mondából*.

D í j.

(Nyelvőr, 1894.)

A Ny. 23: 197. l. *Szarvas Gábor* a NySz.-ra támaszkodva, azt állítja, hogy „a *díj* szó MA. szókönyvében önálló szóként nem, s csakis eme kapcsolatban fordul elő: *ember díja*, homagium“.

Így, a mint ez ott mondva van: helyes is, de nem is helyes. MA. Szókönyvének t. i. három olyan kiadása van, a melyet még MA. maga rendezett sajtó alá: az 1604-iki, 1611-iki és 1621-iki. Az első kettőben csakugyan nem fordul elő a *díj* önálló szóként, de a harmadikban előfordul, még pedig így: *dív*: aestimatio, lytron, homagium; ugyanígy PP.-nál is.

Eme hangtanilag is érdekes adaton kívül a NySz.-ból kimaradt még a PPB. glossariolumában levő, jogtörténetileg fontos két adat is: homagium mortuum, integrum: *hólt díjja 66 forint*; homagium vivum: *eleven díjja 33 forint*.

Lámpa.

(Nyelvőr, 1895.)

Némely magyar szó annyira magán viseli az idegen nyelvből való átvétel bélyegét, hogy sokszor nem is tartjuk szükségesnek a gondosabb utánajárást, hanem már előre is, minden bővebb megfontolás nélkül, ki

merjük mondani: ebből vagy abból a nyelvből vettük kölcsön.

Ilyen a *lámpa* szó is. Alakra, jelentésre teljesen megegyez a német *lampe*-val. Műveltségi szó is; ki merné kétségbe vonni, hogy a németből vettük át. Még CzF. se tagadta; a Ny. pedig már több ízben (12:531; 14:197; 24:302.) úgy hivatkozott rá, mint a német vendégszók egyik legközönségesebb példájára.

Régi dolog, hogy a látszat gyakran csal, és sehol annyiszor, mint az etimológiában. Az irodalom szavai különösen csalékonyak; az író ízlése, délibábos nyelvészkedése s nem ritkán önkénykedése is sok olyan szót honosított meg nálunk az irodalomban s ennek révén a művelt osztályok nyelvében, a melyek, ha keletkezésük történetét nem ismerjük, a legóvatosabb etimologust is félrevezethetik.

A *lámpa* pedig irodalmi szó. Nem elég tehát megmutatni, hogy így és így is keletkezhetett; hanem meg kell keresni az irodalomban, hogy tényleg hogyan, hol és mikor keletkezett.

E szó nincs meg a NySzban; nincs meg Barótinál, Sándor Istvánnál, Simainál, Márton Józsefnél, Kresznericsnél, Kassainál, Leschkánál, Dankovszkynál, s nincs meg a nép nyelvében sem, értem annak a régi népnek a nyelvét, a mely újságot még nem olvasott és vasuti lámpát se látott.

A legrégebb szótár, a melyben a *lámpá*-t megtaláltam, a Hartleben 1827-ik évi Német-magyar szókönyve, a mely az Előszóban már azzal dicsekszik, hogy „a nyelvművelésben tett új lépéseket is többnyire magában foglalja“.

Mindezeket fontolóra véve, önkénytelenül fölébred bennünk a gyanú, hogy a *lámpa* csinált szó; a század

első negyedében csinálhatta valamelyik megszorult verselőnk, a kinek a *lám-pás* nagyon csámpás szónak tetszhetett s a ki ugyanazt a dolgot valami kecsesebb szóval szeretete volna kifejezni.

Révai Miklós meg is mondja, ki volt ez a verselőnk. A Boldogréti Víg László-féle pamfletben, a melyet Verseggy ellen iratott, a 222. lapon ezt olvasuk: „Mondhatjuk, hogy a *tsodás* és *tsigás* szónak *tsoda* és *tsiga* a gyökere; de nem mondhatjuk, hogy a *lám-pás* görög szónak *lámpa* a gyökere, 'mint Rikolti (megjelent 1804-ben) szerzője tselekszik, mikor ekképen énekel:

Kilépvén, tsudálja az égő lámpákat
Mellyek világítják a kerti utcákat.

Verseggy ezt a csodálatos elvonást tudatosan cselekedte meg. Az volt az elve, hogy az idegen szókat, ha az olvasó előtt ismereteseek, szabad annyira meg-nemzetiesíteni, hogy a magyar képzők és ragok elfogadására alkalmasabbak legyenek. (Lex. XI. lap.) V. ö. Verseggy neológiájáról írt czikkemmel. (Ny. 14: 401.) Így csinált a nép is az *universitasból univerzitát*, *interesből intert* sat.

Ha Révainak, a grammatikusnak nem tetszett a *lámpa*, annál inkább tetszett Kazinczynak, a szép-írónak. 1813-ból származó s előbb a „Csüggedés“, később a „Tusakodás“ czímet viselő költeményében magáévá teszi:

„Reményem eltűnt, mint mikor a torony
Lámpája, az éjnek vad zivatarja közt
Ellobban“

Kazinczy révén azután elfogadta az irodalom; közkeletű lett s innen-onnan behatol a nép nyelvébe is.

Nyelvújítási adatok gyűjtése.

(Nyelvőr, 1896.)

A Nyelvőr már két ízben is intézett nyelvújítási adatok gyűjtése érdekében felszólítást a nyelvészekhez és irodalombarátokhoz. Először 1881-ben, arra kérvén őket, hogy a mennyiben egyes új szók szerzőjére és képzése módjára még emlékeznek, sziveskedjenek az adatokat a szerkesztőséghez beküldeni.

Hogy a gyűjtésnek ez a módja nem vezethet sikerre, előre látható volt. Emlékezetből nem lehet adatokat gyűjteni, s ha lehetne is, megbízhatóságukra ki merne valamit építeni. Íme egy pár példa. Toldy Ferencz úgy emlékezett, hogy az *ábra* szót Szemere Pál (Nyr. 11:465), Gyulai Pál úgy emlékezett, hogy a *meneszt* igét Szenvey József használta először (10:274), holott mind a két szó megvan már Barczafalvinál is. Ponori Thewrewk Emil úgy emlékezett, hogy a *pír*, *küldemény*, *kezdemény* szók az atyjától valók (10:174), holott az első megvan már SI.-nál, a két utóbbi pedig (noha más jelentéssel) az 1807-ik évi Baranyamegyei Tiszti Szótárban is. Helfy Ignác azt állította, hogy a *tény* szót Kossuth használta először, még pedig az 1841-ben megindult Pesti Hírlapban, holott Imre János Philosophiai Szótárában megvolt már a *tény* 1831-ben, s 1834-ben már ki is volt nyomtatva (14:129); sőt a *virtus* szó lefordítására, mint ötlet, előfordul már Szemere Pálnál is 1811-ben (Sz. P. munkái III. köt. 69. l.). Bánóczi József úgy emlékezett (23:183), hogy a *szemkör*, *szemhatár* szókat ő csinálta, holott ez megvan ugyancsak a baranyai szótárban, amaz pedig már Verseghy Tudományos Mesterszókönyvében. Ha már ily kiváló férfiak emlékezetében sem lehet bízni, mit

adjunk a kisebb emberek emlékezőtehetségére. A nyolcvanas évek elején erősen állította valaki a hírlapokban (nevére már nem emlékezem), hogy a *tüntetés* szót Benedek tábornagyszernagy hivatalában csinálták, mikor a pesti fiatalságot a demonstrálástól falragaszokon óva intették. Mesebeszéd, hiszen megvan már ez a szó, ugyanebben az értelemben, az 1834. évi Matematikai Műszótárban, Szontagh Gusztáv katonai műszavai közt.

A második felszólítást Simonyi Zsigmond intézte a Nyelvőr dolgozótársaihoz (20:59). „Földolgozhatna mindenki — a szerint, a mint kedve vagy ideje van, vagy a mennyire tanulmányai adnak rá alkalmat — a jobb íróktól egy-egy kisebb vagy nagyobb munkát, lehetőleg egybevetve a Nyelvtörténeti Szótár adataival.” Erre kérte Simonyi 1890-ben a Nyelvőr dolgozótársait.

Kétségtelen, hogy a megbízható anyaggyűjtésnek ez a helyes módja; s mindamellett Simonyi felszólításának sem lett sikere. Öt év mult el azóta s ez öt év alatt csakis egyetlen egy idevágó tanulmány látott napvilágot: Kiss Ignáczé Faludiról a Ny. tavali évfolyamában.

Igen érdekes és tanulságos dolgozat volt ez, de éppen abból a szempontból, a mire Faludinál, az első igazi nyelvújítónál, különösen figyelni kellett volna, a nyelvújítás története szempontjából, kevésbé felelt meg a jogos várákozásnak. Legalább nagyjából meg kellett volna állapítani: mely szók azok, a melyekkel Faludi az irodalmi nyelvet gazdagította? Erre nézve a dolgozat nem nyújt tájékoztatást, sőt nem egyszer félre is vezeti az olvasót. Azt mondja például, hogy az *ebész* szót Faludi csinálta (24:23), holott a NySz.-ből kiki láthatja, hogy e szó már megvolt Faludi születése előtt. Nem lehet azt sem érteni, hogy a *boncsók*,

csend, megdöglet, fenekedik, negédség, nehezék, ráró, skófiomos, sokadalmaskodik s annyi más mit keres Faludi szavai közt, s miért maradtak ki: *aggodalmas, hosszadalmas, akadémuskodik, arczátlankodik, becs-telenedik, vélemény, teremtmény, agyonlő, szorultság, szőkevény, előszoba, zsebóra* s ismét annyi más Faludi szavai közül. Ha Kiss Ignác nem röstelte volna dolgozata szótári részét a NySz.-ral egybevetni, tanulmánya sokat nyer vala becsben és használhatóságban.

Általános felszólításokkal, a mint a kétszeri próba sikertelenségéből láttuk, nem fogunk czélt érni. Nézetem szerint, leghelyesebb lenne, ha a Nyelvőr t. szerkesztője egyenesen megbízna fiatal nyelvtudósokat a nyelvújítási adatok gyűjtésével. A feldolgozandó munkákban időrendet kellene tartani. Először is a Dugonics, Baróti Szabó, Rájnics, Révai, Virág, Sándor István, Csokonai, Földi stb. munkáival kellene kezdeni és csak azután, mikor ezek már föl lesznek dolgozva és az adatok a Nyelvőrben közzé is téve, kellene áttérni Kazinczy, Szemere, Helmezy korára s utoljára hagyni a nyelvújítás befejező korszakát, mely Vörösmartytól Fogarasin és Jósikán át, le egész Bugátig annyi árnyéklatot foglal magában. Ez a rend igen meg fogná könnyíteni az adatgyűjtők munkáját; a kik az első korszakot dolgozzák fel, a NySz.-ban, a későbbiek pedig az előzők adataiban biztos támaszpontokat találhatnának.

Egyszer már rendszeresen hozzá kell fogni ehhez a munkához is. Az irodalmi nyelvek fejlődése szempontjából tanulságosabb nyelvtörténeti probléma aligha volt és lesz valaha, mint a magyar neológia történetének megírása. Hogy egy irodalmi nyelv, a nélkül, hogy más nyelvvel elegyedett s eredeti jelleméből

kivetkőzött volna, alig száz év alatt (az időközben bevándorlott s meghonosodott szókat nem is számítva), több, mint tizenötezer szóval gyarapodjék, bizonyára példátlan a nyelvek történetében.

E korszak nyelvtörténetének megírására ma még senki sem vállalkozhatik. Hiányzik az előfeltétel: a nyelvújítás történeti szótára, ehhez pedig a nyelvújítási adatok összegyűjtése.

Természetes, hogy az adatgyűjtésnek a nyelvújítás mind a három kategóriájára, tehát nemcsak az új szók csinálására, hanem a tájszók alkalmazására és a kihalt szók fölelevenítésére is ki kell terjeszkednie. Eddigelé, valljuk be őszintén, leginkább a csinált szókkal s ezek közt is legszivesebben a furcsákkal szerettünk foglalkozni. Ez pedig nem igazság. Ha a nyelvújítóknak azt a két-háromezer törvénytelen alkotást (csakis az életben maradtak számítanak) terhükre rójuk, a tíz-tizenkétezer törvényeset viszont javukra kell írunk.

Jelentés a Lázár Zelma-codexről.

(Akadémiai Értesítő, 1896)

Öt-hat évvel ezelőtt már-már azt hittük, hogy a könyvnyomtatás kora előtti, írott magyar nyelvemlékek, melyek az enyészettől megmenekültek, már mind fel vannak kutatva s hogy a Nyelvemléktár XV. kötetével e nagyérdekű sorozat végleg be fog záródni. Kellemesen csalódtunk. A Beszterczei és Schlägli szójegyzéknek, a Königsbergi Töredék szalagjainak fölfedezése ismét életre keltette a reményt, hogy a hazai és különösen a külföldi levéltárak gondos fölkutatása

sok, eddigelé lappangó, régi magyar nyelvemléket hozhat még napvilágra.

Ma ismét azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy egy régi, eddigelé teljesen ismeretlen magyar nyelvemléket mutathatok be a t. osztálynak. Nem oly régít, nem is oly fontosat, mint a most említettek, de mégis figyelemre méltót s irodalomtörténeti tekintetben sem érdektelent.

Mult hó 5-én Lóczy Lajos társunk egy régi írású, magyar imádságos könyvet tett le nálam a főtitkári hivatalban s arra kért, adnék netáni irodalomtörténeti értékéről véleményt.

Bátor vagyok a vele közlött vélemény kíséretében magát a könyvecskét a t. osztálynak ezennel bemutatni.

Bőrrel bevont, erős fatáblába, melyen még a régi sárgaréz-kapocs nyomai láthatók, címlap nélkül, kis 12-edrét alakú 161 papiroslevél van bekötve. Az első kilencz számozatlan, a többi 152 levél a felső jobb sarkon számozva van. A számozatlan levelek közül az utolsót, a számozottak közül pedig a nyolcz elsőt az egerek erősen megrágták, a többi teljesen ép és sértetlen; az utolsó levél hozzá van ragasztva a kötés-táblához.

Írása: kerekbe átmenő barátság, közbe-közbe egy-két sor folyóírás; nem egy, hanem legalább hat vagy hét kéz munkája. Kiállítása nem valami díszes, a címek többnyire vörössel vannak ugyan írva, de az initálék igen szegényesek. A szövegben nincs évszám, mely a kézirat korára utalna, de az írás jellegéből, a szöveg orthographiájából és a régies igeragozásból azt következtetem, hogy ezt is, mint a többi efféle írású és helyesírású codexeinket, a XVI. század második évtizede, 1510—1520 táján írhatták.

Kik írták, és kinek írták? A több helyütt előforduló: „bodog zent ferenc atyank, bodogsagos zent atyank, dyczossegos zent ferenc atyank essedqzyel mi erottqnk az te erdemednek miatta adyon minекqnk malasztot“ (67., 69., 70. l.) azt sejtetik, hogy ferenczrendi barátok írták, még pedig nő számára, miként ezt a következő helyek mutatják: „Uram iesus cristus tekench ream meltatlan zolgalo leanyodra“ (15); „engemet te meltatlan biwnes zolgalo leanodat Katerinat meltoly megodoznod“ (92); „vond ky azzoný-allatý tqrdet nyelued, maast meg gyalazvan bezededel“ (148). Igen valószínű tehát, hogy ez a könyvecske Katalin nevű nő (hihetőleg apáczsa) imádságos könyve volt, később 1638-ban, a könyv végén levő bejegyzés szerint, a 19 éves Thamás Gergely nevű ifjúé, még utóbb Lázár Mártoné, mert a Martinus Lázár név, szintén a XVII. századra valló írással, több helyütt olvasható benne.

Az imádságos könyv tartalma ez: *Bodog azzonak tiztesseghere valo imarchagh és Bodog azzontol es zent Janostol ayetatus Imarchag* (még a számozatlan leveleken), *Ymachyag mikort az oltarý zenth-segqth felmutathyak* és több hosszabb-rövidebb imádság az első 17 levelen. Az *dýchosseges zýz zent marghit azzonnak eletirql.* (18—30. l.). — *Egy pelda az zýz marianak ki ielenthetetlen nagy irlgalmassagarol.* (31—37. l.) — *Egy pelda az dichossegos zyz zenth kalara azzonýról az q eletiben* (30—40. l.) — *Egy pelda a cristusrol valo kellemetqs zolgalatrol* (40—41. l.) — *Egy pelda a dichossegos zent albert pispekrql* (42—49. l.). — *Az dichossegos zeplqtelen zýz marianak qth kesserwessegýrql* (49—55. l.). — *Az halalnak meggondolasarol* (55—65. l.). — *Igen*

*zep aitatos imatchagh mikoron volna az aluerna
higyen (66—70. l.). — Az zent brigida azzonnak
tizenõth imatsaga (70—93. l.). — Az aytatossag ma-
laztyanak megnyeresserõl (94—96. l.). — Az zeplõ-
telen zÿz marianak menÿeÿ qromerõl (96—101. l.). —
Ajtatos imatsag a zentseges anna azzonyról (101. l.). —
Az zeplõtelen zÿz maria idwezletirõl (102—104. l.) —
Aitatosymatsaghkitzerzet zent ghergely (104—107. l.). —
Bodogh azzonnak tiztessegere valo aitatos imatsag.
Ugyanaz, a mi legelõl. (107—112. l.). — Imatsag mi-
koron az istennek zent testet felmutatja a pap.
Ugyanaz, a mi elõl. (112—113. l.). — Zyz mariarol es
zent janos apostolról valo imatsagh (113—117. l.). —
Ugyanaz, a mi elõl. — Az halülnak meggondolasarol.
Ugyanaz, a mi az 55. levélen. (117—129. l.). Az ite-
letrõl es az binnek kenyarol. (129—139. l.). — Em-
bernek õnnõn maganak alazatossan megertesrõl (139—
148. l.). — Az zeplõtelen zÿz marianak bwcs wete-
lerõl az a zent fÿyatól (149-tõl végig).*

A tartalom elsorolása közben többször említet-
tem, hogy egy-egy rész megvan e könyvecskében két
helyen is. Két-két variánsa ugyanannak a szövegnek,
természetesen más-más kézzel írva. E variánsok igen
becsesek lehetnek egyes homályos szók vagy homályos
mondatok megvilágosítására. E variánsok becstét, nyelv-
és irodalomtörténeti jelentőségét fokozza az a körül-
mény, hogy az e könyvecskében levõ imádságok és
elmélkedések jó nagy része, több mint fele, megvan
az eddig ismert codexekben is, de az ittenitõl többé-
kevésbé eltérõ fordításban. Így például: a Boldog
asszony tisztelésére való imádság itt két, a Lobkowitz-
codexben egy harmadik variánsban, a szûz szent
Margit életérõl szóló írás itt és a Cornides-, valamint

a Kazinczy-codexben, tehát szintén három variánsban, a halálnak meggondolása megvan itt két, a Debreczeni-codexben egy harmadik variánsban, a szent Brigida imádsága itt, a Gömőry- és a Pozsonyi-codexben, tehát szintén három variánsban, Mária mennyei örömről, a szentséges Anna asszonyról, a szent Gergely szerzette imádság itt és a Lobkowitz-codexben, az ítéletről és a bűn kínjáról itt és a Debreczeni-codexben. Szorgalmasabb összehasonlítás talán még több variánsokat is találna. De már ez is elegendőképen bizonyítja, hogy többféle fordítások és ezeknek többféle változatai keringtek a különféle kolostorokban. Így már most ez a kis imádságos könyvecske hat codexünknek, a Lobkowitz-, Cornides-, Kazinczy-, Debreczeni-, Gömőry- és a Pozsonyi-codexnek, vagy talán még többnek fogja egyes homályos kifejezéseit megvilágosíthatni.

Éppen e sokszoros megegyezés már ismert codexekkel okozza talán, hogy e kis könyvecskében alig akadni ismeretlen régi magyar szóra, mely meg ne volna vagy a Nyelvtörténeti Szótárban, vagy az ennek elkészülte után fölfedezett nyelvemlékekben.

Véleményemet, a melyet a föntebbiekben szerencsém volt előterjeszteni, m. hó 16-án közöltem Lóczy Lajos társunkkal. Másnap kaptam egy levelet, a következő tartalommal:

„Tekintetes Akadémia! Megtudván, hogy az atyámról reám maradt régi magyar imakönyv, a melyet családunk több évszázadon át megőrzött, nyelv- és irodalomtörténeti tekintetben némi beccsel bír, nemzeti kegyelettől áthatott érzéssel följajánlom azt ajándékolni a M. Tud. Akadémiának. Kérem, kegyeskedjék e honleányi ajándékot tőlem szívesen elfogadni s e régi magyar imakönyvet, a mint eddig családunk tette,

továbbra is megőrizni. Budapest, 1896. januárius 16-án. Legmélyebb tisztelettel *Lázár Zelma*.“

Örömmel jelentem be e szép és értékes ajándékot először is a nyelvtudományi osztálynak, a melynek feladata lesz az új codex kiadásáról és feldolgozásáról gondoskodni. Köszönetünket és hálánkat az Akadémia összes ülése lesz hivatva kifejezni. De a t. osztály is tehet valamit kegyelete és elismerése tolmácsolására. Elhatározhatja — s ezt ezennel bátor is vagyok indítványozni — hogy e codexet, melyet a Lázár-család több mint két évszázadon át híven megőrzött, az enyészettől megmentett és a melyet Lázár Zelma úrhölgy, nemzeti kegyelettől áthatott érzéssel a M. Tud. Akadémiának ajándékozott, *Lázár Zelma-codex* név alatt iktassa be a magyar irodalomtörténetbe.

Törlejt, vellejt.

(Nyelvőr 1896.)

A mai nyelv e két szót már nem ismeri: kihaltak még valamikor a XVI. század végén.

Pedig hajdanában, a codexek korában, a *törlejt* ugyancsak divatos szó volt. A NySz., elkezdve az Ehrenfeld-codexen, írott nyelvemlékekből tizennyolcz, de nyomtatott könyvből már csak egy adatot (Pontianus historiája, 1573) idéz a *törlejt* szó használatára. Jelentését ekként állapítja meg: comparo, concipio; schaffen, verfassen. CzF. szerint annyit tett, mint: valamit eléállít, alakít, szerez, pl. verseket, könyvet. A *vellejtre* mindössze csak egy adat van a NádC. és WinkC. teljesen egyező részében: „És ezeket mondván, az földre magát lebocsátá és kicsinded nyugodalmnak

utána esmég egy kicsindet erőt vellejte“. Jelentése, a NySz. szerint, ‚lego, sammeln‘.

A *vellejt* igét a NySz. egymagában álló, rokon-ságtalan szóként közli; a *törlejt*-et ellenben a *töröl* s végelemzésben a *tör* ige nagy kiterjedésű családjához tartozónak mutatja be. CzF. azonban ezt nem tartja egészen bizonyosnak, csak lehetségesnek: „hogy a vers-, könyv-törlejtés stb. törlésekkel járván, a *törlejt* vagy *törlét* ige talán a *töröl* igétől származik, mint a *tekerít* ige a *teker* igétől“. Szerinte valószínűbb, hogy valamint a régi *száméntalan* a *táméntalan* változata, a *törlejt* vagy *törlít* is hajdanta *szörlejt* vagy *szörlít* volt s a *szerez* vagy *szöröz* igével egy családból származott.

Ne kérdjük, hogy ki nevet itt, de azt csakugyan kérdezhetjük, hogy van-e valaki, aki akár a *töröl* igéből, akár a *szörlejt*ből való leszármaztatást nyugodt lélekkel alá merné írni? A *vellejtn*ek CzF. nem kísérti meg a magyarázatát.

Az a magyarázat, a melyet a következőkben elő fogok adni, a *vellejtre* nézve kétségkívül helyes; a *törlejtre* nézve pedig, ha nem is egészen bizonyos, de minden esetre sokkal hihetőbb, mint az eddigiek.

Nem régiben történt, hogy Baróti Szabó Dávid Paraszti Majorságában egy szót kellett megkeresnem. A keresettet nem találtam mindjárt, hanem helyette egy keresetlennen akadt meg a szemem. Kiírom ide az egész helyet, hogy az olvasó lépésről-lépésre ellenőrizhesse következtetéseimet. SzD. a takarékos gazdáról énekelvén, így szól:

Piatzról

Nem veszen olyanból, mellyet vagy határa terem meg
Vagy maga készíthet; pénzt ki nem adja szíronyból
Fontt kosarakra; se lent nem vesz, sem kenderi vásznat;
Mert Majoros vagyományt adván, fog gyűjteni kéntset;
Velleget hogyha pedig mástól, táskára szorúland.

(Par. Maj. 1779. I. 50, 51. ll.)

Velleget? Mi ez a *velleget*? A mondat értelméből azt látjuk, hogy a jó gazda eladogatja a természetményeit, de fölöslegesen ne igen vevэгessen, mert akkor erszényre szorul. *Veveget* helyett áll tehát a *velleget*. Vajjon pusztá költői szabadság-e ez, s a *velleget* igét SzD. uram komponálta-e hamarjában, mivel daktilusra volt szüksége? Nem valószínű, hiszen tudjuk, hogy a *hív*, *szív* igéket az alföldön *híl*, *szíl*-nak is mondják s hogy a *szivács*-ot, *szijács*-ot, *szilács*-ot, *sziló*-kést, *szivó*-kést vidékenként hol emígy, hol amúgy ejtik.

Lássuk azonban a szótárakat. A *velleget* nincs meg egyikben sem, sem a NySz.-ban, sem CzF.-nál, sem a régi Tájszótárban. Tehát csakugyan SzD. csinálta volna? Ha csinálta, bizonyosan valami analógiára csinálta. A *vész* : *vëllëget*-re legjobban hasonlítana a *tész* : *tëllëget*. Nézzük, ismerik-e a szótárak a *tëllëget* igét? Ezt csakugyan ismerik. CzF. azt mondja, hogy *telleget* a székelyeknél am. teddegél. Es mit mond Kriza? A Vadrózsák 520. lapján ezt olvasom: „*Telleget*=teddegél, s így *elleget*, *velleget*“. A 497. lapon *Elleget*, *öllöget*: eddegél. Az 523. lapon: *Villöget*, *villeget*; viddegél. — *Illogat*: iddogál; *illint*: hörpent.

Megvan tehát! A *velleget*, szintúgy mint a *telleget*, ma is élő szó. A gyakorító *velleget*-tel szemben a régies *vellejt* mozzanatos jelentésű, s ezzel mind a származása, mind a jelentése egész biztosan meg van magyarázva. A *vellejt* épp oly viszonyban van a *veszszel*, a minőben pl. a *merít* a *merrel*. A NádC. id. helyét tehát ma így mondanók: „Kicsinyded nyugalom után ismét egy kicsinyded erőt vőn“.

És most térjünk át a *tellegetre*. Ennek egy *telejt* vagy pedig az ő-ző vidékeken *töllejt* mozzanatos

ige felelne meg. S valamint a *béllésből* dissimilatio után *bérlés*, *kallóból karló*, *mangolásból mangorlás*, *ócsállásból ócsárlás*, *sugallásból sugarlás*, *unszolóból unszorló* (NySz.), a székelyeknél *elódallásból elódarlás* stb. keletkezik, épp úgy keletkezhett a *törlejt*ből a *törlejt* ige. Jelentése jóformán ugyanaz volna, mint magáé a *tesz* igéé: csinál, készít, eszközöl (régiesen szerez) stb.

Lássuk, megfelelnek-e ennek a jelentés-magyarázatnak a codexek idevágó adatai a NySz.-ban:

1. „Hosszú beszédet törlejte“; „Úgy törlejté és úgy szabá az ő beszédét“; „Nagy, édös beszédet törlíte“; „Ő az császárt megmeveté, mert ő beszédét így tenlíte“; „Ne akari sok beszédet törlejtened“; „Kezde édes beszédet törlíteni“; „Nagy viadalt velektörletének“.

Mindezen mondatokban a *törlejt* helyett ma *tart*-ot mondanánk, de régente beszédet *tettek* is. „Teek bezedeth myndenrel, kiket kezde Jézus tenni es tanoytany“ (JordC. 706). „Felállt a polgároknak beszédet tenni“. (Illy. Préd. II. 97); „Hosszú oráció tön“ (Helt. Krón. 70); „Tön nagy csodálatos predikációt“ (VirgC. 75); „Krisztus temető predikációt tett neki“. (Pázm. Préd. 31) stb. „Erős viadalt tőnek“ (Tin. 275).

2. A régiek a *törlejt* igét ‚szerez‘ értelemben is használták: „Ez írásokat törlejtötte és szerzötte Vilhelmos doktor“; „Írástörlejtő mester“; „Verstörlejtő mester“.

Állítsuk ezekkel szembe: *írástevő*; *vigságtevő*; *bosszúságtevő*; „A szövétnekek mindenfelé világosságot tegyenek“.

3. A *törlejtőnek* a BécsiC.-ben egy egészen különleges jelentése is van: statuarius, bildgiesser. Ezt Káldi

képformálónak fordítja. Itt is megvan a ,készít, csinál, értelem, csakhogy egy speciális műveletre alkalmazva. Ilyesmire a mai nyelvben is találunk példát. V. ö. a törvényt szabni, rendet szabni, büntetést szabni, árat szabni igékkel a *szabó* különleges jelentését.

Minthogy tehát sem alaki, sem jelentésbeli nehézség nem forog fenn, a többiekből azt a végkövetkeztetést merem levonni, hogy a *törlejt* a *tesz*, a *vellejt* a *vesz* ige származéka.

Írmag.

(Nyelvőr, 1896)

Ez az országszerte jól ismert, érdekes tájszó irodalmunkban, tudtommal, Csokonainál fordul elő legelőször. (Vál. Munk. II. 35.)

„S mikor a csemegét kezdik hordogatni,
Bezzeg auditort is *írmagul* kaphatni.

A szótár-írók között Sl.-nál találom legelőször: „*írmagul hagyni*, terjedésnek fentartani“. Simai Krisztof így értelmezi: „materia serendi, propagandi“. CzF. azt mondja róla: „valamely nemnek vagy fajnak utolsó magva, ivadéka, akár az állati, akár a növényi országból“, s használata megértetésére fölhozza e jól ismert mondatot: „úgy elpusztítom (e népet vagy családot), hogy *írmagnak való* sem marad belőle“. Szinnyei a Tájszótárban két jellemző szólást közöl róla: „írmag sem maradt belőle“, (semmi sem maradt); és „éppen, hogy írmagnak maradt belőle valami“ (nagyon kevés maradt).

Szembetűnik, hogy mind ezen mondásokban az *írmagot* a *mag* szóval helyettesíteni lehet, a nélkül,

hogy az értelem lényegesen megváltoznék. Íme egy pár példa: „Magnak hagyja“ (Kreszn.); „magva szakad“ (Werb.); „hálá Istennek! még maradott egy ember és egy keresztyén köztünk legalább magul“ (Fál.)

A *mag* és *írmag* között olyanforma viszony van tehát, mint a *bánat* és *búbánat*, a *hatalom* és *erőhatalom*, a *part* és *révpart*, a *beszéd* és *szóbeszéd* között. Ezen s a hozzájuk hasonló összetételekben a jelző nem arra szolgál, hogy új fogalmat alkosson a jelzett szóból, hanem csak világosabbá teszi jelentését, vagy pedig nyomatékosabbá a kifejezés módját. S valamint a *bú* és *bánat*, *erő* és *hatalom*, *szó* és *beszéd* stb. bizonyos tekintetben összetartozó fogalmak, szintűgy az *ír* és *mag* szókat illetőleg azt kell következtetnünk, hogy ezek között is ilyenforma összetartozandóságnak kell lenni.

Az *ír* szónak két értelme közönségesen ismeretes: t. i. először is, mint igető, a lat. scribit, ném. schreibt-nak felel meg; másodszor, mint főnév, a lat. unguentum s a ném. salbe, schmiersalbe-val egyjelentésű. Nyilvánvaló, hogy egyikök sem vonható a *mag*-gal semmiféle összetartozandóságba. Tovább kell tehát kutatnunk.

Diószegi és Fazekas, a Magyar Fűvészkönyvben, az *ír* szót egy harmadik jelentésben is gyakran használják. Ők t. i. azt állítják, hogy az *ír* még annyit is tesz, mint *gyökér*. A 377. lapon így szólnak: „a dentariának gyökere vagy íre pikkelyes“; a *Fumaria bulbosa*-t (újabb nevén *Coridalis cava*-t) *likas-ír*-nek nevezik, „mert *lyukas a gyökere*“.

Nincs szótárírónk, a ki Diószegiéknek ezt az állítást elhitte volna; egyikök sem vette fel t. i. az *ír*nek *gyökér* jelentését a szótári anyag közé, nyilván

azért, mert jól tudták, hogy Diószegiék kényök-kedvök szerint gyártották a növény-neveket. (Például a zuzmarából a *zuzmót*, a maszatból a *moszatot* stb.)

Budenz azonban másként vélekedett: csatlakozott Diószegiék állításához, és csak ő rájuk hivatkozva, a gyökér jelentésű *ír*-t az osztyák *ler*-rel, a vogul *tar*-ral hasonlította össze (MUSz. 792).

Ha az *ír* csakugyan annyit is tenne, mint gyökér, úgy közte és a *mag* között mindjárt meglenne az összetartozandóság, s az *ír-mag* összetételt ez alapon könnyen meg lehetne magyarázni. De ily dologban, egyedül Diószegiék szavára, én sem mernék sokat építeni.

Szerencsére van egy (igaz, hogy csak egy) egészen hiteles, régi adatom, mely mind a Diószegiék állítását, mind a Budenz csatlakozását teljesen igazolja.

MA. és PP minden kiadásában megvan (a NySz. gyűjtői mindamellettt kifelejtették) a *likasír* szó, s a jelentése: aristolochia rotunda. Ezt az aristolochiát a régi német botanikusok *hohlwurzel*nek, Frankovics Gergely, XVI. századi magyar orvos, *hézaggyökér*nek nevezte. Ízről-ízre összehasonlítván a *hohlwurzel*, *hézaggyökér* és *likas-ír* szavakat, csakugyan kiderül, hogy az *ír* a régi magyar nyelvben, annyit is tett, mint *gyökér*.

Írmag sem maradt meg belőle, voltaképen annyit jelent tehát, hogy nemcsak a magva, de még a gyökere is, a „materia serendi, propagandi“, végkép kiveszett.

Pöre.

(Nyelvőr, 1896.)

„Alkalmasint a *bőr* szótól származott, mintha *bőri* vagy *bőrű*, azaz bőrtakaró volna“ — mondja CzE.

Kassai szerint (Szókönyv IIIcs. 410. l.): „*Póru*l vastag hangon, *pőrén* vékony hangon, jól észrevevén, hogy mind *pórnép*, mind *pöre-gatyás* németes szólás. *Pór* lett *Bauer* szóból, a miből a német *paur* szót gabalyított; *paur* szóból pedig a magyar *pór* szót csinált“.

Mondanom sem kell, hogy mind CzF., mind Kassai magyarázata (a mennyiben a *pórét* illeti) nem egyéb pusztá ötletnél. Nyelvtörténeti bizonyítéokra egyikök sem gondol, pedig e nélkül a szómagyarázat többnyire csak szójáték.

A NySz. hibásan értelmezi a *pöre* szót, s ezzel csak félrevezeti a kutatót. Szerinte a régi nyelvben *pöre* annyit tett volna, mint mezítelen; holott a mai népnyelv (TSz.¹) azt bizonyítja, hogy a *pőrén járás* nem mezítelenül, hanem ingben-gatyában járást, a *pőrére vetkőzés* nem mezítelenre, hanem ingre-gatyára vetkőzést jelent. Ugyanezt bizonyítja BSzD. Kisded szótárában is egy érdekes népnyelvi följegyzés: „Még *pőrében* (alsó öltözetben, pongyoláson) találtam őtet“. BSzD. ki is mondja egyenest, hogy *pöre* a. m. alsó öltözet. De miféle alsó öltözet? A *pöre-gatyá* kifejezés azt sejteti, hogy ez két hasonló jelentőségű szóból alkotott összetétel, a minő: agy-koponya, fogoly-madár, heveder-öv, kő-szikla, szeczczel-szék stb., vagyis, hogy a *pöre* valami alsónadrágféle lehetett.

Nincs-e a régi latin-magyar szótárakban az efféle

jelentésű femoralia, subligaculum stb. alatt a *pőrére* emlékeztető magyar név? Calepinusnál: femoralia: nadrág, berhe, gatty; subligar: berhe, gattia. A TSz. első kiadásában: b ö r h e: berhe, nadrág, gatty, harisnya, mint székelý szó van közölve.

A *bërhe*, *börhe* már közel jár ugyan a *pőrére*hez, de a köztük mutatkozó eltérés még külön vizsgálatot kíván. A *h* kiesése és a rövid *ö*-nek hosszú *ő*-re nyúlása nem okoz semmi nehézséget; (ilyesmi történt a mai *pólyánál* is, a mely MA. szótárában még *polha*, *polyha*); sőt még egy átmeneti alak is megmaradt: *perjén*, *pörén*, Faludinál. NySz.

Figyelemreméltóbb a *b*-nek *p*-re változása. Ez csakis idegen, jelesen német eredetű szavainknál szokott előfordulni. A *pőre*, miként Kassai is (id. h.) megjegyzi, eredetileg dunántúli szó volt; ezt bizonyítják a TSz.¹ adatai is. A *börhe*, *pőre* eredetijét tehát az osztrák vagy bajor dialektusban kell keresnünk, s itt meg is találjuk.

Schmellernél (Bayer. Wört. 342. 1) megvan a régibb bajor nyelvből: *bruech*, *brüech*, *pruech*, s ennek jelentése: hosen, niederkleid, femoralia. „Hemd und Bruech als leinene Leibwäsche finden sich in den alten Stellen meist vereint“. Például: Die prudere schullen haben driu *hemede* und drei *prüche*“. Ebből már egész szabályszerűen következik a magyar *pörhe*, *pőre*. V. ö. *günzel* = *gönczöl*, *früstücum* = *fölöstököm*, *lüre* = *lőre* stb.

A német *brüch*, *brüch* mását megtaláljuk a többi nyugati nyelvekben is: lat. braccæ, brachæ, fr. brayes, ol. brache, ang. breeches, sp. bragas stb. V. ö. Cal. és Ducange.

Gyám, jog, ügyvéd.

(Nyelvőr, 1896)

A Nyelvőr februári füzetében (49. l.) Simonyi Zsigmond, a *jogásznyelvről* értekezvén, egy igen érdekes újítással tesz kísérletet. Megkísérti t. i. a neologizmusokra is alkalmazni a nyelvtörténeti módszert; szakít tehát az eddigi szokással, a mely a neologizmusokat kizárólag az írói önkény vagy hóbort törvénytelen gyermekeinek tekintette s nem is tartotta őket méltóknak arra, hogy a törvényes fejlődés szülötteivel egyforma elbánásban részesüljenek.

Teljesen osztozom Simonyi fölfogásában. A törvénytelen alkotású szók is tagjai annak az élő szervezetnek, a melyet nyelvnek nevezünk. Nekik is, hiszen élnek, megvan a maguk élettörténete. A társadalom nem állapít meg külön vizsgálati eljárást a törvénytelen születésű honpolgárok számára, miért tegye ezt a nyelvtudomány? Talán csak nem akar arisztokratább lenni a társadalomnál! A fattyú is élni akar, és ha annyi lenézés és üldözés közt is meg bírt élni, fel bírt nőni, helyet bírt foglalni az igaz ágyban szülöttek közt, még akkor is külön törvény alatt álljon s a cigánysoron lakják? Tessék elhinni, hogy a magyar neologizmusoknak keservesen kellett kiküzdeni a létjogot. Hány ezeren pusztultak el közülök, mindjárt a születésük napján s hány száz hullott el, a Mondolat óta maig, az orthologia csatabárdja alatt. És azokat, a melyek annyi balszerencse közt mégis meg bírtak élni, ezentúl is csak szedtevedtével traktáljuk? Vajjon nem méltóbb feladat-e a nyelvtudomány számára, azt vizsgálni: miért élt meg ez vagy az az új szó, mi védelmezte meg az elpusztulástól a természetes kiválás

során? A Horatius-féle „si volet usus“ s a Toldy-féle „úgy tetszett a nyelvérzéknek“ a mai nyelvtudóst már nem elégítheti ki. Igaz, hogy a „neologia rostálgattatása“, így felfogva, nagyon sok tanulmányt kíván, de annál méltóbb a vele foglalkozásra.

Idézett cikkében Simonyi utal arra, hogy a nyelvújítási adatok hiányossága miatt még nem ismerjük eléggé a legfontosabb jogi műszók keletkezését s történetét.

Ez bátorít föl, hogy röviden elmondjam én is, a mit a Simonyi tárgyalta szókról tudok. Vegyük őket sorra:

1. *Gyám.* — Simonyi rosszul sejti, hogy e szót Sándor István csinálta s Geörch Illés tőle vette volna át. Hisz ezt már csak azon okból is alig tehette, mert a Honnyi Törvény I. kötete 1804-ben, SI. szótára pedig csak 1808-ban látott napvilágot. A *gyám*, *gyámatya*, *gyámanya* (s ez mind Simonyi Zsigmond Nyr. 1:47, mind Lukács Lőrincz Nyr. 11:465 figyelmét elkerülte), megvan már Barczafalvi Szigvártja I. kötetében. Nem is szükséges föltennünk, hogy az elvönás a *gyáamol* főnévből történt, hiszen a *gyáamol*, *fölgyáamol*, *legyáamol* igék már akkor is ismeretesek voltak (NySz., SzD., Kr., TSz.): ezekből pedig a *gyám* főnév, úgy szólván, magától következett. Ez magyarázza meg, miért fogadták el nyomban az orthologusok is: Geörch Illés, Szilágyi János, Verseggy, Kresznerics stb.

2. *Jog.* — E szó keletkezését részletesen elbeszéli a teljesen szavahihető, lelkiismeretes Stettner György (utóbb Zádor, ugyanaz, a ki Fenyéri Gyula név alatt Kresznerics szótár-kéziratát sajtó alá rendezte) az 1832-ben kiadott 'Váltójog' című munka 174. lapján, a hol is így szól: „*Jog*, jus, Recht. Ezen szót Janko-

wichnak köszönjük; ő utána többen kezdtek vele élni s Döbrentei már 1822-ben (Külf. Színját. II. kötetében 226: „Ha a büszke bolond maga után levőnek tekinti is azt, a ki nemességét később kapta, az ahhoz való igaz jog (jus) nem tesz köztük különbséget“). A szó törvényszerűségének bebizonyítására — így szól Stettner — rövideden csak ennyit mondunk: „Valamint *justus*nak *jus*, úgy *igaz*nak hogy *ig* a gyöke, senki sem tagadhatja. Csak az lehet hát kérdés: vajjon az *ig*-ot szabad-e *jog*-gá változtatni? Hogy az *i* önhangzót mássalhangzó előtt *j*-vé változtatni s valamely önhangzóval társítani nem tilos, mutatják a közajkakon forgó *ih*, *ihar*, *ihász*, *ihszalag* szavak, melyek az írói nyelven inkább *juh*, *juhar*, *juhász*, *juhszalag* alakban divatoznak. De hogy a *j* mellé társított önhangzó éppen *o* is lehet, példát hagyott rá a tiszteletes régiség a *jochtatnia*, *jonkabb* és *jorgasson* szavakon, melyeket ma így ejtünk: *iktatnia*, *inkább*, *irgasson*. Lásd Révai Antiquitates. § 122.“

Megjegyzem, hogy a *jog* szót a Phil. Műszótár is Jankowichnak, a hires gyűjtőnek tulajdonítja.

Mi lehetett az oka, hogy a műnyelv nem maradt meg az *ig* szó mellett, a melyet a Baranyamegyei Tiszti Szótár már 1807-ben ajánlott a *jus* lefordítására, s miért kellett azt, a tiszteletes régiségre hivatkozva, *jogra* átidentifikálni? Nehezen csalódom, midőn ennek okát az *ig* egyes számbeli 3-ik személyének tulajdonítom. Az *iga* csakugyan kellemetlen félreértésekre adhattott volna okot, s ezért a baranyaiak az *ig* szót (az *igaz* gyökét!) magashangúnak vették, hogy a 3. személy *ige* legyen. De ezzel csak csöbörből vödörbe estek. A Révai venerabilis antiquitása nagyon kapóra jött tehát a magyar törvénytudóknak.

3. *Ügyvéd.* — Ha a régi magyar nemesnek atyafiával vagy szomszédjával valami ügye s baja támadt, fölkeresett egy procuratort, hogy a *causát* suscítálja, ágáljon benne, prosequálja, appelálja, termináltassa és obtineálja. Magyarul a régiek ezt a *causát* hol *ügynek*, hol *pernek* nevezték. A Hármaskönyv XVI. századi fordítói, Veres Balázs, Heltai a *causam agere*, *causam obtinere* kifejezéseket *ügyet viselni*, *ügyet megnyerni* szókkal adják vissza; Laskai Jánosnál (1589) ellenben *pert viselni* és *pert megnyerni*. Számtalan adat bizonyítja, hogy az ügy (*causa*) és per (*processus*) nálunk egész a jelen századig jóformán egyjelentésűek voltak. A magyar prókátorok nem rechtsfreundok, hanem ügyek vagy perek gondviselői voltak. Nem Faludi különködő sugallatára javasolta hát Barczafalvi, a prókátor helyébe, az *ügyészt*, SzD. az *ügyfolytatót*, SI. az *ügyfogót*, Baranya az *ügyviselőt*, nem tudom ki az *ügyvédlőt*, Pápay Sámuel az *ügyvédőt*, Pauly a *pervédőt* s ha nem csalódom Thaisz András az *ügyvédet* (Tud. Gyűjt. 1817. XII. 17). Nem a *Recht*, hanem a *causa* lebegett az ő szemök előtt.

Eleinte az *ügyész* szót használták leginkább; mint-hogy azonban a fiskust a prókátortól meg kellett különböztetni, az *ügyészt* az elsőre foglalták le, a prókátor helyébe pedig a sok versenytárs közül kellett választani egyet. A század első felében az *ügyvédlő* kerekedett felül (vö. Szirmai: Gloss.), alkalmasint azért, mert ellenfelével, a *vádlóval* jól összeillett; de végre is az *ügyvéd* (a *causae patronus*, mint Thaisz értelmezi, i. h.) győzött. Ennek okát megértjük a *véd* főnév történetéből.

Baróti SzD. volt az első, ki a *védet* főnévül használta, még pedig, alkalmasint a *vád* szó analógiájára,

védelem, *oltalom* értelmében (Paraszi Majorság 1784. II.) Pár évvel később, 1790-ben, Kazinczy, a *véd-atya* és *védfiú* összetételben él vele. (Orpheus II. 52. és 61.) SzD. 1792-ben fentartja a *védelem* értelmet, de így szól: „Ő nekem *védem* (patronus), én neki *védettye* (cliens) vagyok“. Költők: Kis, Kisfaludy S., Verseggy, Virág élnek vele (Nyr. 11:25); törvényhatóságok elfogadják (Zala Szótárában: *védlevél*) SI. szerint *véd* egyjelentésű a védelemmel, de azért *véd-atya* nála is tutor; ugyanígy Verseggy Lexiconában is, sőt itt a theodicea: *istenvéd* is. Mi több, az orthologus Vidovics „A magyar neologia rostálgattatásában“ (1826, a 98. lapon) köszönetet is mond a neologusoknak eme *helyesen rövidített szóért*. A közbeszéd a *védnít* ma sem igen használja; *védelmeznít* mond inkább helyette, s ez lényegesen könnyítette az *ügyvéd*, *honvéd* győzelmét.

Kolomp.

(Nyelvőr, 1896.)

Legújabb időkben a Ny. is megengedi már, hogy sok esetben az *elvonás* is törvényes módja a szóképzésnek, s nem egy példát hoz fel reá a régi magyar nyelvből is. Ilyen pl. többek közt a *vád*, melyet Asbóth Oszkár egész helyesen a *vádolból* vonat el, abban mégis tévedvén, hogy ez elvonást aránylag újkorinak állítja, holott a *vád* megvan már a XVI. század harmadik negyedében is. (NySz.)

Ime egy másik régi szó: a *kolomp*, a melyet megint csak elvonás útján fejthetünk meg.

Először is nyilvánvaló, hogy a *kolompnak* a

kolompár-hoz (tót *klampár*, ez pedig ném. *klempter*) semmi köze sincs.

Másodszor nyilvánvaló, hogy a *kolompot* a rendes szóképzés alapján lehetetlen megfejtteni, elannyira, hogy még CzF. sem kísérti meg a nála szokásos kol-o-m-p módszert.

Állítsuk ellenben egymás mellé a következő ige-párokat, kihagyván a fejlődés közbeeső állomásait.

böng MA. (ma bög) — *bölömből*

csöng — *csörömpöl*

dong — *dorombol*

kong — *kolompol*

zöng — *zörömböl*,

úgy rögtön szemünkbe ötlük, hogy a *kolompol*-nak *kong*-ból való származása egészen természetes.

A felhozott analógiák közül a *bölömből* (ma már inkább csak *bömből*) igére megjegyzem, hogy a *bölömbika*¹ szó első felében ez igeének elrövidült származéka rejlik.

Végül megemlítem, hogy ismerem a *doromb* hangszer-név tót származását, de azért a *dorombol*-nak macskára, medvére vonatkozó értelmét, a NySz. ellenére is, hajlandó vagyok inkább a *dong*- (*donog*-, *dunog*)-ból, mintsem a *doromb* főnévből származtatni.

¹ A Ny. 5: 426. lapján valami sajtói démon összehabarcolta a *bölömbikát* a fölötte levő sorbeli *bolond petrezselyemmel*, s az így született csodabogár bejutott aztán az új TSz.-ba is. Deleatur!

Hátralék.

(Nyelvőr, 1896.)

Ez a szó is világosan beszélő példa arra, hogy a szónyomozás, ha nyelvtörténeti adatokkal nem rendelkezik, nem egyéb sötétben való tapogatózásnál.

CzF. úgy képzei, hogy a *hátra* igehatározóhoz hozzáfüggedt a *-lék* képző; Simonyi Zsigmond ellenben azt sejtí, (Tüz. M. Nyt. 492), hogy a *hátrál* ígéhez az *-ék* hépző járult s az így keletkezett szóból lett utóbb a *hátralék*. Csapodi István meg is nyugtatja Simonyit magyarázata helyessége felől, kijelentvén, hogy Sopronmegyében csakis *hátraléket* mondanak.

Feltűnő azonban, hogy a *hátralék* egész 1848-ig nincs meg egy szótárban sem, a *hátralék* pedig maig sincs meg egyben sem, noha a 'restantia' fogalma már 1848 előtt is nagyon ismerős fogalom volt Magyarországon, úrnak kamat, parasztnak adó alakjában. Kellett tehát, a *restánczia* mellett, magyar nevének is lenni. Volt is, csak hogy egy kissé hosszacska. Többnyire *hátralevő tartozás*-nak vagy *hátralevőség*-nek nevezték. A szókurtítás korában a Veszprém-megyei Tiszti Szótár (1807) *hátralétel*-re, Bitnicz Lajos pedig a Gazdasági Szótárban (1831) *hátralét*-re rövidítette. Ez utóbbit el is fogadta a tiszántúli kerületi tábla hivatalos szótára: a Törvénykezési és Tiszti Szótár (Debreczen 1837): *restantia*, *hátralét*; *restantia contributionalis*: *adóí hátralét*. Innen átvette a M. Tud. Társaság Törvénytudományi Szótára, s egész 1848-ig, úgy látszik, mindazok, a kik neologice akartak beszélni, *hátralét*nek nevezték a restanciát.

A *hátralék* szótárilag csak 1851-ben jelenik meg először, Bloch „Legújabb magyar szavak“ című szó-

tárkájában. „Welthistorische Ereignisse haben neue gesellschaftliche Verhältnisse und neue Institutionen geschaffen“ — mondja a szerkesztő előszava. Kétségtelen, hogy a *hátralét*-et a Bachrendszer alakította át *hátralék*ra. Akkoriban, vagy kevéssel az előtt keletkeztek az *illeték, járadék, jövedék, jutalék, százalék* stb. szavak, s ezekkel egymaga állt szemben az 1848 előtti törvénykezés *hátralét* szava, hasonló hozzájuk, de kissé mégis különböző. Nyilvánvaló, hogy nem daczolhatott sokáig, neki is illeszkedni kellett a rendszerhez. Így lett belőle, először a beamter-ajkakon: *hátralék*, s ezt a jegyzőktől, végrehajtóktól annyit emlegetett *hátralékot* javította utóbb a nép *hátralék*-ra.

Kegyed és Ön.

(Nyelvőr, 1896.)

A *Kegyed* szó történetét Döbrentei így adja elő „Külföldi színjátékai“ I. köt. (Bécs, 1821) 142. és 143. lapján:

„A magyar kénytelen a társalkodásban mindig a sok különféle hosszú titulusok említésére, mikor valakivel beszél, s ez nálunk az emberi osztályokat távolabb tartja egymástól, mint a többi európai nemzeteknél s a titulus örök említése bizonyos hidegen elválasztó falat von közbe s az idegent nem szólíthatjuk meg oly bizodalommal, mint a német, francia s olasz. A játékszínen éppen kedvetlen a sok hosszú titulus, sokszor akadályoztat is a külföldiek kifejezése magyarrá tételében, minden személy pedig nem tégetheti a másikat.

Szerencsém lévén együtt lenni novemberben, 1820, Pesten Vitkovicsnál Gróf Majláth Jánossal, Szemerével

s Thaiszszal, ez előjött, s minthogy a szükségét nyelvünkben éreztük, gondolkodtunk kipótlásán. Szemere a *Kegy*-et vélte legjobbnak, mert a régi idő úgysis ebből vette az egykor tiszteletben volt *Kegy*elmedet, a mi utóbb *Kelmed*, *Ked* lett s elaljasodott. E szerint a *Sie*, *Vous*, *Ella*, *Lei* megszólítás nyelvünkön így esnék: Honnan jó *Kegy* vagy *Kegyed* s ezzel meg lehetne szólítani minden ismeretlent, minden rangút a sok titulus említése nélkül. Tréfás megegyezésünknel fogva, én kész lettem jegyzésben ezt a *Publicum* eleibe hozni“.

Eddig Döbrentei. — Az itt elmondottakat megerősíti maga Szemere is (*Munkái* II. 257).

A *Kegyed* azonban *Kazinczynak* nem tetszett. Kishez (1831 márczius 7-én) írt levelében „a Döbrentei által folyamatba hozni akart, de *Kend*-hez közeljáró *Kegyed*-et“ fitymálva említi.

Széchenyinek sem tetszett a *Kegyed* (v. ö. CzF. a VI. kötethez függesztett 3. lapján), részint „mert hozzá szokván művelt európai nyelvekben a *you*, *vous*, *Sie* rövid megszólításokhoz, hosszalta azt, részint ezt mondá: hány ember van, kinek *kegyére* nem hivatkozhatunk; pl. vajjon a büntető bíró hívhatja-e a büntetett vádlottat vagy a miatt éppen elítéltet *kegyednek*? És csakugyan Széchenyi vala az, a ki e tekintetben is merész újítással állott elé. T. i. az utóbbi időkben a *maga* czímezés is nagyon divatossa lett a népnél, mely ha nem *maga* szőrű emberrel van dolga, de még sem tekintetessel vagy nagyságossal stb., azt *maga* szóval tiszteli meg. Nagyobb polgári állásban levők némely alattok vagy náloknál alantabb állókat szintén magáztak. Ezt sem lehetett általánosan czímezési szóvá tenni. Igen, de azt mondá Széchenyi: *maga*

és *ön* némileg együvé tartozó szók (v. ö. magadicsérés, öndicséret, magahitt, önhitt, magaszeretet, önszeretet stb.), miért ne lehetne az utóbbit is, mint az elsőt, önállólag használni? Tehát legyen *ön* a megszólító általános cím; rövid is, nincsen is egy vagy más értelemben elkoptatva“. — És lőn!

Atilla.

(Nyelvőr, 1896.)

„A városok vették fel leginkább napjainkban az úgynevezett Atilla- vagy Zrinyi-dolmányt, de alatta pantalon-t viselnek, s azt utánzák mostan a mezők is, a hol nem ritkaság látni nemest Atillában és pantalonban“. (Társalkodó 1832. évf., 398 l.) V. ö. Nyr. 25 : 217.

Már 1817-ben is emlegetik az Atilla-mentét és Zrinyi-dolmányt. (Gr. Dessewffy József, Bártfai levelek, a 141. lapon). V. ö. Nyr. 25:307.

Szivar, nyugta.

(Nyelvőr, 1896.)

A Nyr. októberi füzete (460., 461. l.), a Budapesti Hírlap s a Vasárnapi Ujság több év előtt megjelent számaiból, két nyelvújítási adatot közöl: az egyik a *nyugta* szó születését, a másik a *szivar* szó eredetét adja elő — de mind a kettőt csak emlékezet után. Úgy látszik, maga Zolnai Gyula sem igen bízik e mulatságos történetké hitelességében, mert czikke végén 'irodalmunk veteránjaihoz' fordul, hogy jobb tudomásukkal igazítsák helyre a netán hibás emléke-

zéseket. Én nem sorozom ugyan magamat 'irodalmunk veteránjai' közé, de azért hozzá merek szólni a kérdéshez. Hiszen, ha valaki nem is veterán, mégis jobban tudhat egy s más dolgot, mint a legöregebb veterán.

Ott kezdem, hogy mind a két adat megjárja tréfás ötletnek, megjárja adomának, de adatnak egyik sem válik be.

Az egyik elmondja, hogy 1848-ban, a Kossuth Hirlapja szerkesztőségében, Bajza a szerkesztő és Veress a titkár, hogyan versengtek a *nyugtató* szó ide-oda javítgatásán, míg végre mulatságos tollhibából 4000 *nyugta* jött napvilágra. Lehet, hogy ez csakugyan megtörtént; de az bizonyos, hogy a *nyugta* szó nem ekkor s nem így született. Megvolt már 1845-ben is, a miként a következő szótári adat is bizonyítja:

quietantia: nyugtatvány, *nyugta*, nyugtató levél, nyuglevél, nyugtaték;

quietare: nyugtatványozni, *nyugtázn*i, megnyugtatni. (Nagy Nep. János: Latin-Magyar Közhasználatos egyházi műszótár, Szombathely, 1845.)

Még nem tudom, ki csinálta a *nyugta* szót: a most említett szótár tudós szerkesztője-e, vagy főmunkatársa, Fábián István, a finnista, vagy talán más valaki, de hihetőnek tartom, hogy a *nyugtom*, *nyugtod*, *nyugta* lebegett a szeme előtt.

A *szivar* szóról pedig azt adatolja a Budapesti Hirlap, hogy 1846 táján keletkezett s a már előbb született *szivolával* ilyen forma viszonyban állt: „Ha van *fuvola* és van *fuvar*, miért ne lehetne *szivola* és *szivar*?” De már erre azt kell mondanom: egy szó sem igaz belőle. Tanúm Vörösmarty Mihály, a ki a Figyelmező 1837, II. félévi, 7-ik számában a 110. lapon a következőket írta:

„A' *szipa* eddig banya (Vettel) értelemben volt ismeretes, az író fiatalság most cigarró helyett akarja használni. A' *szipa* még a *szipákolra* is emlékeztet, mi annyit tesz, mint sűrűen s egészen e dísztelen foglalatosság gyönyöreibe merülve tobákolni... 'S nevezük most már a szép, karcsú cigarrót *szipának*! Havannah' minden fűszerei bosszút kiáltanak... Tréfán kívül — e' helyett más szót kellene csinálnunk; talán *szivar*? mivel szivároგva jó fel benne a' füst. De ha megmarad is az idegen cigarro név, nem veszünk vele: a' szipánál minden esetre kellemesb“. (V. ö. Vörösm. Munkái 11 : 159.)

Világos ebből, hogy a *szivar* szót Vörösmarty javasolta 1837-ben s nem a *fuvola* és *fuvar* képtelen analógiájára, hanem elvonásképen a *szivároг* igéből a *kóborog-kóbor*, *sovároг-sovár*, *mosolyog-mosoly* stb. mintájára. Annak pedig, hogy a *szivar* győzedelmeskedett a *szivolán*, *szipán*, *sziván* (Bugát) stb., oka az, mert legjobban emlékeztetett a *cigarre*-ra.

Üzem.

(Nyelvőr, 1896.)

Kőrösi József (Nyr. 25 : 307) azt állítja, hogy „a Betrieb szóra az *üzemet* ő faragta 1868-ban“. Nincs-e tévedés a dologban? Hiszen az *üzem*, *üzemmód*, *üzemrendszer*, az erdészeti Betrieb értelmében, megvan már az Erdészeti Lapok 1862. évfolyamában (84., 86., 88. ll. s még sok más helyen).

Század.

(Nyelvőr, 1896.)

Antibarbarus azt állítja (Nyr. 25 : 86), hogy SzD. Kisded Szótára a *század* szót alkalmasint Orczy Lőrincztől vette, kinél 1789-ben ezt olvasni: „Mert vagy on kezdete arany századának“. — Egy nagy bökenő van a dologban, t. i. az, hogy a század (centenium) szó meg van már SzD. szótára első kiadásában is; ez pedig 1784-ben jelent meg.

Kötény.

(Nyelvőr, 1897.)

Az *-ány*, *-ény* volt a nyelvújítás egyik legkedveltebb szóképzője. Nem is csoda! Szelídebb, szófogadóbb szóképzőt nem is lehetett nálánál képzelni: sohasem akaratoskodott; hozzásimult főnévhez (*mellény*, *szerény*), igéhez (*hatány*, *jutány*, *merény*), sőt még igehatározóhoz is (*fölény*). Pedig a nyelv multja alig szolgáltatott e képzőre megbízható analógiát. A nyelvújítók szívesen hivatkoztak a *serényre* (Kazinczy, Tud. Gyűjt. 1818. III. 81), *legényre*, *dohányra*, *szegényre* (CzF.), tehát csupa költött analógiákra; azt, a melyik megbízhatónak mutatkozott, a *kötény* (*köt* + *ény*) szót, Kazinczy kivételével (Tud. Gyűjt. 1818. III: 80.) figyelmen kívül hagyták.

A *kötény* szó népies voltahoz kétség sem férhet; mindenünk ismeri a nép ajakáról. SI. előtti szótáraink mindamellet nem tudnak róla. A NySz. is csak két idézettel szolgál: az egyik Com. Jan. 1673. évi kiadásából, a másik Gvadányi Not.-ból. Örvidenünk kell tehát minden rá vonatkozó régiebb adatnak.

A mindeddig még kiadatlan és földolgozatlan Gyöngyösi-szójegyzékben (v. ö. 394. l.) találtam egy ilyent. Kiírom szóról-szóra: „Calantica, tegumentum muliebre, *kötingh*, *lepödő*“ (54b).

Ha ez a *köting* alak hitelesnek bizonyul, akkor az -ány, -ény deverbális képző igazolására, már a *kötény* szót sem lesz szabad idézni. Már pedig több körülmény támogatja a *köting* hitelességét. Szlavóniában a felső-ingfélé, amelyet a férfiak és a nők munka közben vesznek magukra, hogy ruhájokat be ne piszkolják, *kötő-imögnek* hívják ma is (Tsz.), s a *köting* éppen olyan egyberántódás a *kötő-ingből*, mint a minő Erdélyben a *felsing*, *fersing*, *fessing* a *felső-ingből*, vagy a régi nyelvben a *némber* a *nő-emberből* s a *jámbor* a *jó-emberből*.

Mindamellett még marad egy nagy nehézség, t. i. az -ng szóvégnék *ny*-re változása. Ezt csakis valami különös ok, a melyet nem ismerünk, hozhatta létre. (V. ö. *fosz láng* = *fosz lány*. Tsz.) Különben szóljanak mások is hozzá.

Gyilok.

(Nyelvőr, 1897.)

Simonyi Zsigmond (26 : 170) lehetségesnek tartja, hogy a *gyilok* mai értelmében, a nyelvújítás elvonása, s hozzáteszi, kérdés: kié? E kérdésre akarnék felelni.

Előre bocsátom, hogy SzD.-ot a *gyilok* szóra nem a székelyek szarvasmarháinak lábcsomósodása vezette, mert ha erre a betegségre emlékezett volna, ezt ő, a ki annyi székely tájszót fölvelt a Kisded-Szótárba, bizonyosan ki nem hagyja, valamint ki nem hagyta a *medvegyilok* nevű medvefogó kelepczét sem. Kétség-

telennek tartom, hogy a *gyilok* szót, ölés, gyilkosság értelemben, SzD. a *gyilkos*-ból vonta el. Bizonyosság erre a mellé illesztett csillag, melylyel nem csupán az idegen származású, hanem a még szokatlan szókat (pl. anyag, erény, fizetmény, öszvellet stb.) szokta jelölni, valamint az a körülmény is, hogy SI. noha SzD. szótárát feldolgozta s a SzD.-féle új szókat s táj-szókat Sz.-szel jelölte, a *gyilkot* nem vette át tőle. Ennek oka az, hogy SI. a régi *gyalkos*-ból azt következtette, hogy az állítólag régi *gyalk* vagy *gyalok*-nak nem ölés, gyilkosság, hanem pugio, sica volt a jelentése (Sokféle 1801., VII : 188). Így tett Verseghy is, a ki a *dákos*-ból a *dák*-ot vonta el (Tiszta Magyarság 127 és Wagner: Phras. 1822, pugio, sica alatt). Simonyi kérdésére tehát, hogy ki volt az, a ki a *gyilok* szót, mai értelmében, elvonta, az a feleletem, hogy ez Sándor István volt, csakhogy ő még nem *gyilok*-nak, hanem *gyalok*, *gyalk*nak írta. De minthogy a *gyalkos* alak, századunk elején, már rég ki volt halva, nyilvánvaló, hogy a *gyalk*, *gyalok*nak is mindjárt át kellett formálódnia *gyilk*-, *gyilok*ra. Csakugyan így találjuk már 1807-pen a Baranyamegyei Tiszti Szótárban, 1818-ban Márton Lexicon Trilinguejében (*sica* alatt), 1822-ben a Wagn. Phras.-ban stb.

Kassai (Szókönyv II. 283) azt állítja, hogy a *gyalk* megvan már Komjátinál (Szt. Pál Lev. 1533); érdemes volna megvizsgálni, vajjon igaz-e?

Vezekel, sirám.

(Nyelvőr, 1898.)

Jól mondja Zolnai Gyula a *vezekel* szóról írt, érdekes és tanulságos fejtegetése végén (Nyr. 27:295.), hogy e szóra nem a finn-ugor nyelvek távoli analógiáiban, hanem nyelvtörténetünkön belől kell világot derítenünk.

Irodalmunkban mikor és hol jelentkezik legelsőben a *vezekel* szó, 1. mai alakjában és 2. mai jelentésében? E két kérdésre akarok mindenekelőtt megfelelni.

1. Mai alakjában legelőször 1536-ban Pesti G. Uj Testamentuma 136-ik lapján fordul elő a következő mondatban: „Syrnak wala és *wezekelyk* wala a leyant“ (flebant omnes et plangebant eam, NySz.).

A *vezekel* alakot sem a codexek, sem a régi írók (Pestín kívül) nem ismerik. Nálók majd *vesziköl*, majd pedig *veszékel*; e szerint a *vezekel* Pesti Gábor hapax legomenonja. Jelentése azonban nála nem a mai, hanem „fleo, plango, lamentor“.

2. Mikor és kinél található először a *vezekel* igének mai bűnbánó, bűnsírató, töredelmeskedő jelentése? E második kérdésre is épp oly határozottan felelhetünk, mint az elsőre.

Szótár-íróinkat (jelesül a Tud. Társ. Zsebsz. szerkesztőit) a *vezekel* mai jelentésére Horváth Endre „Árpád“ (1831) című hőskölteményének 430-ik lapján található s itt szószerint idézett helye vezette, ú. m.:

„ Szvetopolkot Czoborhegy
Röjté el: hol az álnokság játékszine lelkét
Megtörvén, ragyogó fénnét barlangba rekeszté
S itt *vezekelte* bűnét az utolsó vénkorig. A táj
Emlegeté csöndes remetéjét Nyitra hegyének
Hosszú üdön által, nem sejtven benne királyát“.

Állításom igazolására a döntő bizonyítékokat magából H. E. Árpádjából merítem. Horváth Endre a 463. lapon ugyanis így szól:

„Azoknak, kik talán bennem néhány régi szónak föltámasztását gáncsolni fognák, szükséges emlékeztetnem: tartsák szemeik előtt, hogy régi dolgokról és ugyan költeményben írok. Kellett akarnom, hogy a tiszteletes régiségnek színe ne csak a történeten, hanem annak elbeszélésén s még egyes szavain is kitéssék Böcsüljük meg azokat a régi szokat, melyeket régi íróinktól által vettünk, kik úgy írtak, miképen akkor beszéltek; éltek oly szókkal, melyeket az akkoriak közönségesen értettek.“

E régi írók közül megnevezi Szt. Margit életíróját, Komjátit, Pesti Gábort (Uj Testam.), Telegdit, Pázmányt, Molnár Albertet (Szótár) stb.

A 487. lapon pedig a *vezekelni* címűszóhoz ezt függeszti: „Siránkozni, megsíratni, plangere. (Régi szó.)“

Ezen idézetekből, azt hiszem, világosan kitűnik, hogy H. E. a régi szónak gondolta *vezekel* ige jelentését csakis Pesti Gábor Uj Testamentumából, melyre hivatkozik is, vehette át, s hogy Szvetopolk *bűnvezeklése* nála nem is jelent egyebet, mint bűne *megsíratását*; mindamellett kétségtelen az is, hogy „a lélek megtörése, a barlangba húzódás és remetéskedés“ mindeniben, a ki a fent idézett mondatot olvassa, a mai (poenitentia, busse) jelentés fogalmát ébreszti föl. S ily értelemben is került bele a M. Tud. Társ. Zsebszótárába (1835): „büssen, *vezekel bűnéért, hibájáért*“.

Horváth Endre tehát nem szándékosan, nem is a neologia szeretetéből — a mi, mint ismeretes, nagyon is távol állott a szívtől — hanem éppen ellenkezőleg a régihez betűszerint való, hű ragaszkodásból lett

ennek a szónak megteremtője. Azt ő nem tudta, hogy a Pesti Gábor *vezekel*-jét mai helyesírással *veszékel*-nek kellene írnia, s erre csakis utóbb, mikor a *vezekel* már közkeletű irodalmi szóvá lett, jöttek rá mások. V. ö. Egyházi Műszótár (1845), poenitentia stb. alatt.

Ugyanígy lett Horváth Endre a *sirám* szó megteremtője is. Szt. Margit élete Pray-féle kiadásában ezt olvasván: „tellyesseggel ev magát ez zent zvvz syralmakra ki oldoza és gyakorolvan syralmaknak bevseges syramit arradassyt“ (83), nem is gondolt arra, hogy e mondatban a *syramot* is *syral*mnak kell olvasni, sőt éppen ellenkezőleg azt következtethette, hogy a *syram* és a *syralom* két különböző szó. Bizonyára a *villám*, *hullám* analógiája, meg a *siránkozik* ige hangzása vezette arra a gondolatra, hogy a régi *syram* voltaképen *sirám*-nak olvasandó. Így alkalmazta azután Árpádja több helyén, például a 142. lapon:

„ honnyoktól messze szakadni
Irtóztak s a férfiakat meggyőzte *sirámjok*“.

A 165. lapon:

„ Pajzán uradat jobb útra terelned
S csöndre szelidítned lehetett félenyi *sirámmal*“.

Fogarasi 1836-iki s a Tud. Társ. 1838-iki Zseb-szótára kapva-kaptak a szép *sirám* szavon, s így vált ez a költői nyelv kiegészítő részévé.

Mellékesen megemlítem még, hogy H. E. a *gímes*-t, „teherhordó hajó“ értelemben, szintén mint régi szót iktatta be Árpádjába. Erről is megmondhatjuk, hogy honnan vette. — MA. 1708-iki kiadásában a 172-ik lapon találta: *Gímes*, navigium, navis oneraria; ellenben a 171-ik lapon, ha oda is tekint, ezt találta volna: *Gémia*, navis oneraria; az 1621-iki kiadásban pedig *Gímea* szintén navis oneraria. Az 1708-iki kiadás sajtóhibá-

jából támadt tehát ez a *gimes*, mint régi hajónév, a mely azonban egy szótárunkba sem került bele s a jól megérdemelt feledés fátyola borulhatott reá.

Térjünk most vissza a *veszékél* igéhez.

Zolnai (i. h. a régi *jaj hogy veszik* kifejezésből magyarázza a *jajveszékél*, *veszékél* igéket s a *veszik*-et a *veszni* ige ikes harmadik személyének véli. Simonyi Zs. (uo.) a *veszék*-ből indul ki, csak hogy azt nem a jelen idő harmadik személyének, hanem az elbeszélő mult első személyének tekinti.

Kétségtelen, hogy ragozott alakok is vehetnek föl néha-néha képzőt (pl. *általján*, *éljenez*, *sorjáz*, *üt-lekel*), mindamellett a szóképzésnek ez a módja annyira kivételes, hogy csakis a nyilvánságos esetekben, vagy pedig a végszükségben szabad a szómagyarázóknak ehhez a fegyverhez is nyulni. Ha el lehet nélküle, ne éljen vele, s a járt utat, ha céljához vezet, ne hagyja el a járatlanért.

Állítsuk egymás mellé a következő igepárokat: *hull* — *hullál* (Tsz.) — *hullákol*; *nyúl* — *nyúlkál* — *nyúkál*; *supál* (Kriz.) — *supákol*; *szip* — *szipál* — *szipákol*; *szuny* — *szunyál* (CzF.) *szunyákol*, és juttassuk eszünkbe, hogy *k*, *g* előtt az *l* kiesése minden napi dolog (v. ö. *nyáka*, *ólákokodik*, *beszéget* stb.), akkor önként kínálkozik ez az analóg csoportosítás is:

vesz — *veszél* — *veszékél*,

föltéve, hogy a *veszél* frequentatív ige meglétét vagy megvoltát valósággal ki tudjuk mutatni.

A NySz.-ban találok a *veszélkedik* igét s jelentése ugyanaz, a mi a *veszékél*-é; továbbá ugyanott *veszélődik* (ingadozik, vergődik) értelemben. A *veszélkedik* és *veszélődik* igék, együttvéve, nagy valószínűséggel egy *veszél* igét föltételeznek, még pedig éppen

azzal a kettős jelentéssel, a melyet a NySz. a *veszékeln*nek is tulajdonít.

Ugyanígy támadt a *bókol* ige a kihalt *ból* igéből. (V. ö. *bólint*, *bólog*, *bólogat*.)

Erjed.

(Nyelvőr 1898.)

1796-ban Pethe Ferencz, a „Vizsgálódó Magyar Gazda” szerkesztője, folyóirata 400. lapján kérdést intézett olvasóihoz, hogyan lehetne a „a *fermentatio* szónak közönséges értelmét jó magyarsággal kitenni”.

A tudakozódás eredményéről a rákövetkező évfolyam 11. lapján számolt be. Elmondja itt, hogy csakugyan jött egynéhány magyarázat, ú. m. Egerből ez: „mivel minden dolog, a mi fermentálódik, az által erőssödik meg, ki lehetne hát, talám, ezzel tenni: *erősödés*”. — Győrből ez: „fermentálódik annyit teszen nálunk, mint *erejezik*”. — Debreczenből: *érik* — Bécsből (magától Pethétől) ez: „a fermentatiót közönségesen aligha ki lehet jobban fejezni, mint így: *erejedzés*. Szép magyar szó is ez a mellett, tsak egy nap’ szoktassuk magunkat hozzá”.

Nemcsak a szerkesztőnek, hanem a költő és természettudós Földinek is nagyon megtetszett az *erejedzés* szó. (V. ö. Földművelési Kémia 130); alkalmasint a *gyökeredzik*, *leveledzik*, *sarjadzik*, *bimbódzik* és különösen a *levedzik* analógiája kedveltethette meg velők.

Később, századunk tízes éveiben Pethe akkori mezőgazdasági irodalmunk legtevékenyebb munkása gondoskodott is róla, hogy a Nemzeti Gazda és a Földművelési Kémia útján az *erejedzés* mindinkább elterjedjen. Egynémely követője, úgy látszik, a *gerjed* s *terjed* analógiájára, *erjedzésnek* is kezdte írni. (V. ö.

CzF.) Efféle rövidítések akkoriban nem voltak ritkaságok; így lett a Barczafalvi *teréj*-éből *terj* (Fog. Zsebsz. 1736), a Dugonics *elev*-éből *elv* (Nyr. 25:213) stb.

További elrövidülésére az első lökés egy egészen más eszmekörből indul ki. A filozofiai műnyelvnek szüksége volt egy szóra, mely a latin *intensio* értelmét fejezze ki. *Extensio* és *intensio* nemcsak párhuzamos fogalmak, hanem rokonhangzásúak is. Nyelvújítóink azt akarták, hogy a magyarban is így legyen. Imre Jánosnál (Phil. Műsz.) *külleg* vagy *külledék* és *belleg* vagy *belledék*; Kunossnál (Gyalulat) az *intensio* *belterj* s ennek felel meg (Ball. 1844.) az *extensióra* a *külterj*. Fogarassi még rövidebbet kívánt s így okoskodott: A mi külsőleg nagyobbodik, azaz minek *tere* szélesedik, az *terjed*; a mi belsőleg nagyobbodik, belső *erőre* nézve gyarapszik, az *erjed*, s e szerint az *extensio*: *terj* vagy *terjedés*, az *intensio* pedig *erj* vagy *erjedés*. (Fog. Zsebsz. 1837. és CzF.) Fogarasi még 1864-ben is (Cz.F.) úgy akarta, hogy az *intensio* *erjedés*, a *fermentatio* pedig *erjedzés* legyen; a közszokás azonban másként döntött. Ha a *sarjad* és *sarjadzik* egy jelentésűek, akkor az *erjed* és *erjedzik* sem lehetnek annyira külön értelműek. Már 1844-ben megtaláljuk az *erjedést* *fermentatio* értelmében is (Ball.); másik értelme pedig, alig egy-két évig tartó használat után, mindinkább háttérbe szorul, elannyira, hogy *intensio* értelmében az *erjedés* ma már teljesen kihalt szónak vehető; ellenben *fermentatio* értelmében úgy meggyökerezett, hogy kiirtására gondolnunk sem lehet.

Mellesleg megemlítem, hogy a *fermentumra* Helmezy (még 1816 előtt) az *érv* szót csinálta s ezt ilyen értelemben Kazinczy is használta. A mai *érv* csak az ötvenes évek óta jött divatba. (Nyr. 26:305).

A Régi Magyar Nyelvelmékek második kötetének kétféle kiadása.

(Akad. Értesítő, 1898.)

Zolnai Gyula „Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig“ című munkája 27. lapján említi, hogy a „Siralomének Both János veszedelmén“ a Régi Magyar Nyelvelmékek II. kötete 39. lapján jelent meg először, s megjegyzi, hogy ez azonban a példányok egy részéből hiányzik s teljesen más közlemény áll helyette.

Legújabbán én is tapasztaltam ilyesmit. Ugyancsak a R. M. Ny. II. kötete II. részében a Tartalomban a XX. lap alján azt találtam, hogy a szöveg 44—46. lapján 1529—1541 közti évekből valami „Babonás keresztelés és nyilakra parancsolás“ olvasható s ugyanezt mondják a „Magyarázatok és jegyzetek“ is a 401. lapon, holott a kétszer is idézett 44—46. lapokon az én példányomban minderről egy szó sincs s teljesen más közlemény áll helyettök. Közöltem e furcsaságot Szilády Áronnal, ki is rögtön visszaemlékezett, hogy a „Babonás keresztelés és nyilakra parancsolás“ az ő példányában sincs meg, noha ő ezeket valamikor olvasta s arra is emlékezett, hogy éppen e helyet Ipolyi is idézi a Magyar Mythológiában a R. M. Ny. II. kötetéből. Elővettem az Akadémia főtitkári hivatalában s könyvtárában levő példányokat, s azt találtam, nincs meg egyikökben sem a Both János Siralom-élméke, sem a Babonás keresztelés és nyilakra parancsolás. Elkértem a Nemzeti Múzeum, a Műegyetem s a budapesti ev. gymnasium példányait; ezekben viszont megvan mind a Siralomélmékek, mind a Babonás keresztelés és Nyilakra parancsolás, de nincs az meg, a mi az Akadémiai példányokban helyettök áll. Világos

lett előttem, hogy a R. M. Ny. II. kötetének egyes lapjai kétféle kiadásban láttak napvilágot.

Előttem fekszik az Akadémia példányainak egyike s a M. Nemzeti Múzeum példánya. Lapról-lapra össze hasonlítom őket s azt találom, hogy a II. rész 21., 22., 29., 30. és 39—51. lapjai teljesen különböznek, a többi ellenben egészen azonos. Íme:

Akadémia példánya.

21. és 22. l. — 1529. Lukácsy Albert levele Kádas Fillep nagyszombati bíróhoz.

29. és 30. l. — 1531? Ivánkai Witéz Miklós levele Szabó Péter nagyszombati bíróhoz — 1533. Legelső magyar könyv nyomtatása. — 1535. Wratkowits Pál levele Nagyszombat bírójához.

39—51. ll. — 1529—1541. Az Szent Mathe irasa szerent valo evangeliomnak summaia resz szerent. — Szentirási magyarázatok Mihál deáktól. — Mihál deák néhány zsidó's görög szót magyaráz. — Az betegsegekről mellekről az ewangeliumban emlekezet van. — Mihál deák jegyzete zsidó, görög, római pénzekről. (Végződik az 52. l. első két sorával.)

M. Nemz. Múz. példánya.

21. és 22. l. — 1539. Károly Lőrincz menedéket ad Károly Sigmondnak.

29. és 30. l. — 1531? Ugyancsak Ivánkai Witéz Miklós levele más szedéssel és * alatti jegyzettel. — 1520. Drágffy János tárnokmester 9 forintot veszen kölesön Várady Ferencz erdélyi püspöktől.

39—51. II. Siralomének, Both János veszenelmén szolgáljától. — Latinul hártján költ levelekre tartalmaik magyarul feljegyzése. — Drágffy János levele Károly Istvánhoz. — Dersi nemzetség ivadékaról. — Ismét hártjára latinul költ oklevelek tartalomirata. — Babonás keresztelés vagy szentelt vesszőre, kísértő olvasás, aranykincs lelése végett. Nyilakra parancsolás. — Gyógyszerek többféle baj ellen, — Vallatás a Szent-Mártoni apát eszécsényi birtoka iránt. — Raslaviczai Balás levele a bártfai bíróhoz. (Végződik az 52. l. első két sorával.)

A kétféle kiadás, ezek szerint, határozottan ki van mutatva. Nem lehet sem az egyiket, sem a másikat javított vagy bővített kiadásnak nevezni, mert mind a kettő egyterjedelmű (404 l.); a szedés és nyomás legnagyobbbrészt ugyanaz; csakis a most említett lapok különböznek egymástól. Honnan e különbség?

Ha nem is magyarázza meg, legalább sejteti a különbség okát az a nyilatkozat, melyet Döbrentei a második részhez írt Előszó végén (XII. lap) tesz:

„A 21., 29. lapon 's a' 39-diken kezdve 51-ig azért esének évsor közé azt megbontva, mivel kettőt az odaszánttak közül ki kelle vennem, levelezéseim folytában kérdéseimre világosabb adat nyertte miatt, mi azokat nem oda valókul ismerteté meg; a' többit akkor kaptam, mikor az utána jövők már nyomtatva voltak. Akarom e' nyílt vallomással éreztetnem, miként nem türhettem volna lelkemen a' „csak elsimítást“ e' ravasz kecségtetéssel: hisz ezek rejtekből huzattak elő, ki hány fel ott megint mindent? elcsúsz a botlás, való gyanánt. Az Akademia bízott meg, csak díszét akarhatom, effélék' lehető hitelességével.“

A két nem oda való darab kihagyása és Döbrentei „elsimítani“ nem akarása ugyancsak megbontotta az évsorbeli rendet, a mely a szerkesztőnek utasításul volt adva. Míg az első húsz lapon a nyelvelmékek 1403-tól szép rendben következnek 1527-ig, a 21. lapon (a Nemzeti Múzeum példányában) 1528 után jön 1539 s a 22—26. lapon, visszaugorva, 1529; még nagyobb a visszaugrás a 29. lapon, hol egy 1520-iki nyelvelmék 1531 és 1537 közé van csúsztatva, vagy a 39—52. lapokon, hol 1540 és 1542 közé 1489—1493; 1494—1500; 1512; 1525—1530; 1526 körüliek; 1529—1541; 1531—1542 közti nyelvelmékek vannak beosztva. Döb-

rentei, ha restelte is e pongyolaságot, de nem akarta, miként az Előszavában mondja, *elsimítani*. Később, valószínűleg Döbrenteinek halála után, juthatott eszébe valakinek (Toldynak?), hogy mégis helyre kell állítani az évsorbeli rendet. A rendzavaró lapokat kidobták s másokat szedettek helyettök, úgy, a mint az Akadémia meglevő példányaiban vannak, a hol az évsorra szépen vigyáztak is s minden visszaugrást gondosan elkerültek. De azért az elsimítás mégsem sikerült tökéletesen. A Tartalomjegyzéket, a Magyarázatok és Jegyzeteket, a Hasonmások Tábláját meghagyták változatlanul s ezzel azt érték el, hogy a pongyolaság még szembeszökőbb lett, mert most a szöveg egyenesen ellentmond a Tartalomnak, a Függeléknek s a Hasonmások „Összezetének“. Kétségtelen, hogy a Múzeum példánya a 40-es évekből ismert zöld vászonkötésében az eredeti kiadásból való, az Akadémia példányai pedig a később elsimítottból maradtak meg.

Kötelességemnek tartottam ezt, a R. M. Ny. II. kötetére hivatkozók kedvéért, nyilvánosságra hozni.

Indítványozom, hogy a Régi Magyar Nyelvelmékek második kötetének azt a kiadását, a melyben a 39. lapon Both János siraloméneke vagyon, nevezzük s jelöljük I. kiadásnak, a melyikben pedig a 39. lapon „Az szent Mathe irasa szerint valo evangeliomnak summaia“ vagyon, nevezzük s jelöljük II. kiadásnak.

NÉVMUTATÓ.

- Ágai Adolf, 391.
 Apáczai Csere János, 112, 287, 349, 398.
 Arany János, 83, 200, 217—229, 233, 348.
 Arator, I. Szántó István.
 Asbóth Oszkár, 438.
 Augustin ab Hortis, 7.
 Bajza József, 444.
 Balás Árpád, 246.
 Ballagi Mór, 326, 440.
 Balog József, 105.
 Balogh Kálmán, 141, 142.
 Bánóczy József, 417.
 Barczafalvi Szabó Dávid, 281, 282, 323.
 Baróti Szabó Dávid, 278, 426, 432, 437, 446, 448.
 Báthory István, 311.
 Báthory Zsigmond, 313.
 Bél Mátyás, 99, 265.
 Bene Ferencz, 12, 13, 128, 129.
 Benkő Ferencz, 109.
 Benkő József, 106.
 Benkő Sámuel, 106.
 Benovich József, 267.
 Berzeviczy Gergely, 99.
 Bethlen Gábor, 271.
 Gr. Bethlen Miklós, 332.
 Bíró Lajos, 157.
 Bitnicz Lajos, 440.
 Bod Péter, 118, 271, 295—298, 308, 310, 312.
 Bolyai Farkas, 7, 127, 176—204.
 Bolyai János, 7, 196—204.
 Borbás Vincze, 17, 315.
 Born Ignác, 7, 100, 107.
 Boskovich R. József, 7.
 Bucsányi Mátyás, 105.
 Budenz József, 288, 315, 322, 341, 357, 369, 431.
 Bugát Pál, 13—15, 36, 52, 67, 69, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 139, 324, 363, 391, 445.
 Calepinus, 119, 294—314, 320, 345, 350.
 Chyzer Kornél, 17.
 Conlegner Károly, 207, 215.
 Csapó József, 108.
 Csapodi István, 292, 365, 398, 440.
 Csécsi János, 121.
 Csengery Antal, 143, 218, 228.
 Csernák László, 105.
 Csernátoni Lajos, 326.
 Csokonai V. Mihály, 429.
 Czermak János, 33.
 Czinár Mór, 203.
 Dankó József, 302.
 Dapsy László, 71.
 Deák Farkas, 265.
 Decsi János, 352.
 Gr. Dessewffy József, 443.
 Diószegi és Fazekas, 110, 430.
 Dorner József, 14.
 Döbrentei Gábor, 395, 436, 441, 457.
 Draskovich György, 311.
 Dugonics András, 43, 109, 275, 286, 413.

- Ehrenfeld Adolf, 406.
B. Eötvös József, 9, 97, 143, 145,
221, 225, 230, 235.
B. Eötvös Loránd, 24.
Erdélyi János, 115, 219, 326, 348.
Fábián István, 444.
Fábián József, 36, 62, 81, 82, 398.
Faludi Ferencz, 282, 330, 331,
350, 418.
Fáy András, 128.
Fejérpataky László, 393.
Fenyéri Gyula, 435.
Ferenczy János, 412.
Ferenczy József, 246.
Gr. Festetics György, 248.
Fodor József, 147.
Fogarasi János, 254, 325, 326, 454.
Fogarasi Pap József, 106.
Földi János, 247.
Földváry Gábor, 128.
Fraknoi Vilmos, 313.
Franklin Benjamin, 209.
Frankovics Gergely, 431.
Freeskay János, 323.
Frivaldszky Imre, 14, 18, 66.
Frivaldszky János, 18, 137.
Gaal József, 234.
Gáspár János, 136.
Gáti István, 109.
Gauss, 193, 194.
Geörch Illés, 435.
De Gerando Attila 297, 300.
Gerenday József, 133.
Gönczy Pál, 326.
Greguss Ágost, 320.
Greguss Gyula 21, 24, 71.
Grossinger János, 106.
Gr. Gvadányi József, 398, 403.
Gyöngyösi István, 333, 349.
Györffy József, 267.
Gyulai Pál, 417.
Haller János, 291.
Hampel József, 173.
Handerla György, 316.
Hantken Miksa, 18.
Hazslinszky Frigyes, 18.
Hegedüs Sámuel, 193.
Helfy Ignác, 278, 417.
Hell Miksa, 7, 102.
Hellebrant Árpád, 396.
Helmeczy Mihály, 278, 282, 323, 455.
Helmholtz, 91.
Heltai Gáspár, 389, 437.
Herman Ottó, 18.
Heuffel János, 14.
Horányi Elek, 311, 313.
Horváth Cyrill, 115.
Horváth Endre, 449.
Horváth Géza, 18, 150.
Horváth János, 106.
Humboldt, 6.
Hunfalvy János, 29, 137, 211.
Hunfalvy Pál, 315.
Hunyady Jenő, 142.
Huszthy Pál, 267.
Imre János 278, 417, 454.
Imre Sándor, 38.
Ipolyi Arnold, 455.
István főherczeg, 131, 134, 144.
Janka Viktor, 18.
Jankowich Miklós, 435.
János főherczeg, 198.
Jászay Pál, 271.
Jedlik Ányos, 16, 66, 68, 71, 130,
138, 203, 205, 209.
Jókai Mór, 202, 233, 391.
B. Jósika Miklós, 326.
József főherczeg, 144, 228.

- Jurányi Lajos, 71, 142.
 Kalchbrenner Károly, 18.
 Káldi György, 328.
 Kállay Béni, 215.
 Kármán József, 413.
 Károli János, 18.
 Kassai József, 341, 351, 432, 448.
 Kátai Gábor, 67, 141, 143.
 Katona István, 99, 327.
 Katona Mihály, 36.
 Kazinczy Ferencz, 56, 129, 277,
 416, 438, 442, 445.
 B. Kemény Simon, 193.
 B. Kemény Zsigmond, 232.
 Kempelen Farkas, 103.
 Királyföldy Endre, 325.
 Kiss Ignác, 418.
 Kis János, 45, 438.
 Kisbíró Márton, 352.
 Kisfaludy Károly, 129.
 Kisfaludy Sándor, 438.
 Kis-Vitzay József, 329, 353.
 Kitaibel Pál, 7.
 Koch Antal, 18.
 Kondor Gusztáv, 142.
 Kónyi János, 349.
 Korizmics László, 139, 140.
 Kossuth Lajos, 110, 128, 278, 417.
 Kovács Gyula, 68, 137.
 Kovács Mihály, 53.
 Kovács-Sebestyén Endre, 130.
 Körösi József, 445.
 Körösi Sándor, 288, 291, 356.
 Krenner József, 71, 142.
 Kresznerics Ferencz, 253, 255, 341,
 355, 435.
 Kriesch János, 18, 71, 142.
 Kriza János, 346, 412, 427.
 Kruspér István, 16, 68, 137.
 Kubinyi Ágoston, 130, 135.
 Id. Kubinyi Ferencz, 134.
 Ifj. Kubinyi Ferencz, 344.
 Kunos Ignác, 344.
 Kunoss Endre, 36, 454.
 Ládó Bálint, 313.
 Laskai János, 437.
 Lázár Zelma, 421, 426.
 Leleszi János, 313.
 Lengyel Béla, 142.
 Lippai János, 269.
 Lipszky János, 99.
 Lóczy Lajos, 421.
 Lojka Húgó, 18.
 Gr. Lónyay Menyhért, 228.
 Lovász Imre, 55.
 Lukács Móricz, 233, 235.
 Majláth György, 228.
 Gr. Majláth János, 441.
 Makó Pál, 104.
 Margó Tivadar, 18, 71.
 Maróthi György, 349.
 Martonfalvi György, 120.
 Matics Imre, 264.
 Mátyás Flórián, 341, 369, 395.
 Mátyus István, 108.
 Meissner Pál, 7.
 Melius Péter, 404.
 Mészáros Lázár, 205.
 Milesz József, 287.
 Miskolczy C. Gáspár, 319.
 Miskolczy Gáspár, 287.
 Mocsáry Sándor, 18.
 Mokossinyi Mihály, 130.
 Molnár Aladár, 121.
 Molnár Albert, 119, 294, 310, 376.
 Molnár János, kanonok, 36, 108,
 283, 291, 398.
 Molnár János, gyógyszerész, 16, 138

- Munkácsi Bernát, 291, 405.
Nagy János, 444.
Nagy Károly, 15.
Nánási Gábor, 363.
Nendtvich Károly, 14, 16, 51, 68,
130, 138, 143, 209.
Nogáll János, 215.
Nyulas Ferencz, 110.
B. Orczy Lőrincz, 83, 446.
Pápay Sámuel, 437.
Párkányi József, 248.
Parragh Gedeon, 143.
Pathai János, 363
Pauer Lipót, 130, 133.
Pauler Gyula, 225.
Pauler Tivadar, 146, 208, 225.
Pauly Károly, 437.
Pázmány Péter, 118, 313, 328.
Pesti Gábor, 342, 449.
Petényi Salamon, 14, 138.
Pethe Ferencz, 36, 245—249, 288, 453.
Petőfi Sándor, 202.
Petzelt József, 205.
Petzval Ottó, 205
Pott Ágoston, 407.
Preysz Mórincz, 137.
Prikkel Marián, 413.
Rác Sámuel, 109.
Rákóczi Zsigmond, 120.
Rát Mátyás, 79, 80.
Réthy Lajos, 203.
Révai Miklós, 45, 56, 83, 275, 416.
Riedl Frigyes, 275.
Riedl Szende, 292.
Rombauer Emil, 101.
Rómer Flóris, 366.
Rosty Kálmán, 310, 311, 313.
Rotterdami Erazmus, 353.
Sadler József, 14, 138.
Sándor István, 113, 245, 262, 285,
289, 291, 292, 295, 310, 341,
361, 448.
Sartorius v. Waltershausen, 194.
Say Mórincz, 137.
Schenzl Guido, 138.
Schuster János, 50.
Schwenke Pál, 406—408.
Scitovszky János, 135.
Segner András, 7, 105.
Simai Kristóf, 343, 429.
Simonyi Zsigmond, 253, 267, 269,
271, 292, 344, 349, 350, 356,
357, 364, 367, 370, 374, 398,
418, 434, 440, 447, 452.
Sina Simon, 137.
Sinkovics Lajos, 18.
Spángár András, 328.
Staub Mórincz, 18.
Stettner György, 435.
Steuer János, 341.
Szabó Alajos, 207.
Szabó József, 15—18, 37, 68, 69
71, 138, 140, 141.
Szabó Károly, 162, 295, 296, 363.
Szalay László, 217, 218.
Szamota István, 392.
Szaniszló Ferencz, 204.
Szántó István, 310—314, 358.
Szarvas Gábor, 265, 269, 285, 292,
319, 320, 362, 367, 369, 370, 401,
414.
Id. Szász Károly, 193.
Szathmáry Király György, 317.
Gr. Széchenyi István, 8, 12, 128
129, 325, 442.
Szeder Fábián, 344.
Szemere Pál, 278, 417, 441
Szenvey József, 417.

- Szigligeti Eduárd, 231.
Szikszai Fabricius, 362.
Szilády Áron, 393, 395, 455.
Szilágyi János, 435.
Szilágyi Sándor, 271.
Id. Színnyei József, 245.
Ifj. Színnyei József, 429.
Szinyei Gerzson, 123, 124.
Szirmai Antal, 284, 351, 437.
Szontagh Gusztáv, 418.
Szönyi Pál, 15, 68, 133, 136, 139.
Sztoczek József, 16, 66, 68, 71,
137, 138, 140, 143, 202–216.
Szuhányi János, 316.
Tagányi Károly, 393.
Takács János, 68, 136.
Tarczy Lajos, 36, 61, 202, 398.
Gr. Teleki Ferencz, 195.
Gr. Teleki József, 46, 231, 241, 254.
Thaisz András, 437.
Than Károly, 34, 66, 71, 140, 142, 143.
P. Thewrewk Emil, 108, 194, 267,
315, 394, 417.
P. Thewrewk József, 267, 417.
Thományi Mátyás, 313.
Tisza Kálmán, 215.
Toldy Ferencz, 15, 39, 56, 98, 99,
129, 140, 218, 224, 290, 295, 303,
310, 326, 361, 391, 406, 417, 457.
Tomesányi Ádám, 398.
Torkos Sándor, 403.
Tormay Béla, 326.
Tóth Lőrincz, 233.
Tóth Sándor, 18, 141, 142.
Török József, 133.
Törösi György, 313.
Trefort Ágoston, 145, 215.
Túri P., 264.
Tyndall, 209.
Uyfalvi Imre, 319.
Vajda Dániel, 193.
Vajda Péter, 130.
Vállas Antal, 14, 15.
Vámbéry Ármin, 29, 143.
Varga Márton, 36, 110, 398.
Vargyas István, 327.
B. Vay Miklós, 228.
Veres Balás, 262, 437.
Verseghy Ferencz, 48, 272, 292,
412, 416, 417, 435, 438, 448.
Vész János Ármin, 141.
Vetsei Papp István, 121.
Vidovich Ágoston, 438.
Virág Benedek, 438.
Vitkovits Mihály, 441.
Volf György, 39, 285, 370, 406.
Vörösmarty Mihály, 444.
Wagner Franciscus, 326.
Wartha Vincze, 71, 74, 142.
Weiss Ferencz, 107.
Weninger Vincze, 142.
Wenzel Gusztáv, 207.
Weszprémi István, 107.
Wolfstein József, 205.
Zach Antal, 7.
Zach Ferencz, 7.
Zacher Gyula,
Zanathi József, 123.
Závodszyky György, 265.
Zay Sámuel, 36, 61, 109, 237.
Zeyk Dániel, 193.
Zeyk Miklós, 193.
Zibrinyi Gyula, 265.
Zolnai Gyula, 443, 449, 452, 455.

SZÓMUTATÓ.

ábra, 417	baksa, 382	csákos, 286
adia, 360	baralintos, 360	csalkert, 284
aggastyán, 341	Baranya, 310	esataj, 269
aggodalmas, 419	bécs, 352	csécs, 352
agolka, 361	Bécs-Pécs, 350	csecsebecse, 355
ágostyán, 342	Bécsország, 42	csellem, 269
agykér, 365, 385	becstelenedik, 419	cserifakó, 404
agyonlő, 419	békaselyem, 384	csillagda, 325
akadékoskodik, 419	belterj, 45	csimota, 397
akolbolit, 391	bese, 152	csiny, 336
alagya, 360	bibires, 340	csirke-fu, 382
alak, 336	bimbózik, 453	csónakda, 325
alamontom, 360	boboresó, 340	csörömpöl, 439
álgyúság, 397	bókol, 453	csudatékony, 336
alkalmatlankodik, 350	ból (ige), 453	czím, 371
általános, 259	bólint, 453	czirillikos, 360
átalány, 258	bólog, 453	czirillikosság, 360
általján, 452	bólogat, 453	czukor, 41
általmérő, 349	bonecz-, 363	dák, 448
angyalbőr, 381	boneczkés, 363	dákos, 448
aperencza, 360	bonezol, 363	dal, 348
ápolda, 325	boneztudomány, 363	dalárda, 325
arány, 336, 371	bot, 362	dali, 382
aranyszín, 360	bölesöde, 325	darabos, 338
arczátlankodik, 419	bőlömbika, 439	díj, 414
áruda, 326	bőlömböl, 439	diptamos, 360
asszonyembertarsolya,	bőrhe, 433	div, 414
384	bőröndő, 269	dombor, 276
atilla, 443	csák, 286	doromb, 439
azonság, 120	csákó, 285	dorombol, 439

- drida, 285
 édeses, 338
 egymértékűség, 120
 elcsontol, 397
 elektromos, 36, 62
 éljenez, 452
 elleget, 427
 elődarlás, 428
 előnév, 336
 előny, 267
 előszoba, 419
 elváladás, 120
 elszámolóság, 120
 engedély, 269
 engedmény, 284
 ergófia, 360
 ergófiás, 360
 erj, 454
 erjed, 247, 453
 erejedzik, 453
 erjedzés, 454
 érv, 455
 estély, 260, 269
 eszten kedd, 271
 fa-ember, 405
 fajankó, 405
 fakó, 389, 403
 fakutya, 405
 fapap, 405
 fehérnye, 315
 fehérje, 315
 fejéreses, 339
 fejeses, 338
 felület, 254
 fémer, 365
 fennhajaz, 380
 fennhéjáz, 379
 férj, 279
 fessing, 447
 fészak, 266
 fináncz, 42
 firkál, 347
 fityemonya, 397
 fogacsos, 340
 fogasos, 339
 fogház, 345
 foghely, 345
 fok, 346
 fokház, 347
 fokhely, 346
 fokság, 347
 forda, 323
 foszláng, 447
 foszlány, 447
 fölény, 446
 fölgyámol, 435
 fölöstököm, 433
 fölötte-igen, 364
 futár, 267
 fuvar, 444
 fuvola, 444
 függedelem, 386
 galacsin, 397
 golyhó, 286
 golyó, 286
 golyóbis, 286
 gömb, 275, 286
 gömböly, 276
 gönczöl, 397
 görbönczés, 397
 göröngy, 340
 gúla, 291
 gyalkos, 448
 gyalok, 448
 gyám, 435
 gyámatya, 435
 gyámol, 435
 gyapjasos, 338
 gyestál, 360
 gyilkol, 448
 gyilkos, 448
 gyilok, 447
 gyorskocsi, 267
 gyökér, 431
 gyökeredzik, 453
 gyömbér, 359
 gyönyör, 276
 gyűlölet, 336
 hábor, 276
 hamag, 265
 hangyásos, 338
 harap, 379
 harapozik, 379
 hatány, 446
 határozat, 336
 hátralék, 440
 hátrálék, 440
 hátralét, 440
 henger, 275, 276
 heveny, 258, 336
 hézag, 266
 hézaggyökér, 431
 hiány, 258
 higság, 120
 horgasos, 338
 hosszadalmas, 419
 hörpítés, 382
 hullákol, 452
 hullál, 452
 hullám, 451
 hunyor, 276
 hurcz, 363
 illeték, 441
 illint, 427
 illogat, 427
 indító-ok, 332
 inga, 324

- inter, 416
 ír, 431
 írász, 269
 irmag, 429
 iroda, 325
 iromány, 284
 Isten, 309, 342
 Isten oldala fü, 397
 istenvéd, 438
 jámbor, 447
 járadék, 441
 járd, 323
 játékszin, 336
 jegyzék, 267
 jog, 436
 jövedék, 441
 jutalék, 441
 jutány, 446
 kaland, 371
 karló, 428
 katona, 397
 kegy, 276
 kégy, 321
 kegyed, 441
 keho, 360
 kéj, 349
 kenchel szekere, 397
 kentereng, 393
 kényszer, 261, 262
 kényszerít, 261
 képzél, 332
 készerít, 262
 kezdemény, 417
 kiakolbolit, 391
 kikomunikálás, 360
 kina-tál, 363
 kinézet, 269
 királynéasszonydinye, 397
 kóbor, 445
 kóborog, 445
 kolomp, 438
 kolompár, 439
 kolompol, 439
 konyha pokla, 397
 korez, 383
 kóroda, 324
 köb, 275
 kög, 320
 kögit, 320
 köldök, 322
 kölgy, 320
 költő, 336
 köny, 276
 könyör, 376
 kör, 275
 körző, 267
 köteny, 446
 köting, 447
 középpont, 120, 332
 közlöny, 267
 közöny, 258, 267
 krétásos, 338
 kristályos, 61
 kristályosodik, 61
 kujón, 288
 kutya, 405
 kuvasz, 405
 küldemény, 417
 különközepű, 120
 külön, 269
 külterj, 454
 lámpa, 414
 lámpás, 415
 larmonya, 360
 laskamérom, 360
 láz, 336
 lény, 278
 legyámol, 435
 levedzik, 453
 levegő, 383
 lével, 269
 levedzik, 453
 leveses, 338
 likas-ír, 421
 Lipese, 361
 lovarda, 325
 löre, 433
 lukna, 265
 luptán, 152
 lyukacs, 340
 lyukasos, 340
 magány, 258, 259, 267
 mágnesség, 398
 mangorlás, 428
 medvegyilok, 447
 megfinánczol, 42
 megistápoz, 397
 megjátékol, 397
 megmáslódás, 120
 megokol, 412
 mellény, 267, 446
 mellső, 292
 méltány, 258
 meneszt, 417
 mentereng, 393
 mereggyű, 386
 merény, 446
 mét, 386
 mogy, 288
 mom, 329
 monda, 413
 mosoly, 276, 445
 mosolyog, 445
 moszat, 431
 moytt, 397
 multság, 333

- munstra, 357
munstrál, 357
mustra, 356
mustra-birka, 357
mustrál, 357
nádasos, 338
nádméz, 41
nagynász, 397
napóra, 333
nedveses, 338
némber, 447
növelde, 325
nyarga, 323
nyás, 397
nyáskodik, 397
nyegle, 264
nyilvány, 269
nyirettyű, 386
nyomda, 324
nyúkál, 452
nyugta, 444
nyugtáz, 444
ócsárlás, 428
ódoz, 358
ódz, 358
old, 358
oldoz, 358
olu, 265
orny, 265
osztó, 349
osztrák, 42
Ön, 441
öntöde, 325
Páhok, 403
Paládok, 403
pálmafásos, 338
párolkodik, 397
patkolda, 326
Pécs, 350
pecsovics, 344
perjén, 433
pip, 386
pír, 267, 417
pizska-fa, 363
polha, 433
pólya, 433
poroda, 326
pót, 349
pöre, 432
purgoma, 360
put, 362
putton, 362
rag, 253
rajz, 41
ravasz, 405
regülő hétfő, 402
rekemez, 397
rendetlen, 333
renkesz, 397
réteg, 266
réteges, 266
rétekes, 339
rimány, 269
róka, 405
rom, 269, 337
ronczol, 385
röpdé, 326
sarjad, 454
sarjadzik, 454
savany, 276
sejt, 316
selejt, 319
selejtes, 319
sétány, 267
sik, 383
sikár-fű, 363
sirám, 451
siránkozik, 451
slejt, 317
-só, -ső képző, 292
sokszerű, 337
sorjáz, 452
sovár, 445
sovárog, 445
sugarlás, 428
szipákol, 452
súrlódás, 120
sürgöny, 267
szálloda, 325
Szállók az Urnak, 355
szállya kendnek, 355
származat, 337
század, 446
százalék, 441
szemérmét, 337
szemhatár, 417
szemkör, 412
szemölcs, 340
szende, 323
szender, 276, 323
Szent György köve,
397
szenvedékeny, 337
szerencsész, 269
szerény, 446
zipa, 445
szipákol, 445, 452
szíva, 445
szívar, 443, 445
szívárog, 445
szivola, 444
szoba, 319
szomor, 276
szomorú-játék, 337
szorgosul, 337
szorultság, 419
szökevény, 419

szörny, 269
szunyákol, 452
talány, 258
tanár, 324
tanoda, 323
távirat, 267
távirda, 325
távolít, 333
téboly, 276
tébolyda, 325
tekintély, 278
telleget, 427
tény, 278
teréj, 454
teremtmeny, 419
terj, 454
tévely, 276
tippanó, 384
titoknok, 371
tombás, 384
torontál, 152
tömkeleg, 281
tömeleg, 284
törlejt, 425
törzsökös, 339
tűzsde, 325
trágár, 397
trancsél, 397
tüntetés, 418
univerzita, 416
unszorló, 428

üdvlelde, 325
üdz, 358
üdzekedik, 358
ügyelet, 284
ügyész, 284, 437
ügyfogó, 437
ügyfolytató, 437
ügyvéd, 437
ügyvédő, 437
ügyviselő, 437
üldöz, 357
ürekes, 339
ütlekel, 452
üz, 357
üzem, 445
vád, 332, 438
vágaték, 120
választigen, 364
vallományos, 284
vált, 364
váltigen, 364
változékony, 337
varangy, 340
véd, 438
védatya, 438
védfiú, 438
védlevél, 438
vélemény, 419
velleget, 427
vellejt, 425

verpécz, 397
verseny, 258
veszékkel, 452
veszélkedik, 453
veszélődik, 453
vesztőzés, 386
vezekel, 449
vid, 269
vigály, 384
vigarda, 325
vigjáték, 337
villám, 451
villámhárító, 84
villanyos, 36
villeget, 427
viszály, 268
viszály, 260, 267, 371
viszonos, 258
viszony, 258, 259
vitorlásos, 338
vonal, 267
vonat, 267
zabálló, 152
zárdá, 323
zenede, 325
zongor, 152
zörömböl, 439
zuzmó, 431
zsandár, 42
zsebóra, 333, 419
zsobrákbori fű, 387

TARTALOM.

Előszó	Lap V
------------------	----------

I. Irodalomtörténetiek:

Szerkesztői beköszöntő a Természettudományi Közlöny első füzetéhez (1869)	1
Természettudományi mozgalmaink az utolsó évtizedben (1877)	6
A természettudományi művelésről a magyar irodalomban (1879)	35
Negyven év a Természettudományi Társulat történetéből (1880)	63
Régi magyar megfigyelések (1880)	77
Elnöki megnyitó a Természettud. Társulat közgyűlésén (1889)	88
Magyar természettudósok száz évvel ezelőtt (1889)	97
Apáczai Encyclopaediája mathem. és fizikai szempontból (1889)	112
Az első geografia magyar nyelven (1891)	121
A Természettud. Társulat ötvenéves történetének vázlata (1892)	127
A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei (1896)	150
Elnöki megnyitó a Természettud. Társulat közgyűlésén (1897)	155
A XVI. századi magyar arithmetikák (1876)	161
A legrégebb magyar arithmetika (1876)	164
György mester arithmetikája 1499-ből (1893)	169
Adatok Bolyai Farkas életrajzához (1884)	176
Sztoczek József emlékezete (1892)	202
Arany János mint főtitkár (1893)	217
„A szegényen-paragraphus“ (1892)	230
Egy kis statisztika (1896)	238
Az első magyar gazdasági folyóirat (1898)	245

II. Nyelvtörténetiek:

A jelölések magyarázata	252
Rag (1879)	253
A „felület“ és társai (1880)	254
Némely „ny“ végzetű szónk keletkezéséről (1880)	258
Kényszerít (1880)	261
Nyegle (1880)	264
Lukna (1880)	265

	Lap
Hézag (1880)	266
Néhány új szó keletkezéséhez (1881)	267
Közöny, magány, viszály (1881)	267
Néhány új szóról (1881)	269
Eszten kedd	269
Lével (1883)	271
Verseggy mint neologus (1885)	272
A „tény“ szó eredete (1885)	276
Férj (1885)	277
Tömkeleg (1885)	279
Drida (1885)	283
Csákó (1885)	283
Golyó (1885)	284
Mogy (1885)	286
Gúla (1885)	289
Egy elsőbbségi kérdés (1885)	290
Tenyésztő növények (1885)	290
Ki volt Calepinus magyar tolmácsa (1886)	292
Fehérje (1886)	315
Sejt (1886)	316
Szoba (1886)	319
Kölgy (1887)	320
A <i>da, de</i> képző (?) történetéhez (1887)	323
Egy feledésbe ment régi szótárunkról (1888)	326
Az -s képző megkettőzése (1888)	337
Aggastyán (1888)	341
Fogház (1888)	345
Firkál (1888)	347
Dal (1888)	348
Alkalmatlankodik (1888)	350
Magyarnak Pécs, németnek Bécs (1889)	350
Szállok az Úrnak! (1889)	355
Mustra (1889)	356
Űz és üldöz (1889)	357
Tudományos műnyelvünk első zsengéi (1891)	358
Bot (1891)	362
Bonczol (1891)	363
Hurez (1891)	363

	Lap
Váltigen, választigen (1891)	364
Agykér (1891)	365
A M. Nemzeti Múzeumnak egy csodabogara (1891)	365
A Magyar nyelvtörténeti szótár (1892)	367
Eb ura fakó! (1892)	389
Akólbolit, kiakólbolit (1892)	391
A schlägli latin-magyar nyelvelmékek (1893)	392
A Gyöngyösi latin-magyar szótártöredék (1893)	394
Mély hangú-e a mágnes? (1893)	398
Még egyszer a „mágnesség“ (1893)	401
Regölő hetfő (1893)	402
A többes mint helynévképző (1893)	403
Még egyszer a fakó (1894)	403
A Königsbergi Töredék (1895)	406
„Én csináltam“ (1894)	411
Monda (1894)	413
Dij (1894)	414
Lámpa (1895)	414
Nyelvújítási adatok gyűjtése (1896)	417
Jelentés a Lázár Zelma-codexről (1896)	420
Törlejt, vellejt (1896)	425
Irmag (1896)	429
Pőre (1896)	432
Gyám, jog, ügyvéd (1896)	434
Kolomp (1896)	438
Hátralék (1896)	440
Kegyed és Ön (1896)	441
Atilla (1896)	443
Szivar, nyugta (1896)	443
Üzem (1896)	445
Század (1896)	446
Kötény (1897)	446
Gyilok (1897)	447
Vezekel, sirám (1898)	449
Erjed (1898)	453
A Régi m. nyelvelmékek II. kötetének kétféle kiadása (1898)	455

SAJTÓHIBÁK.

9. lap	4. sor	alulr.	tudományos	h. olv.	tudós.
35. "	6. "	"	még	" "	meg.
41. "	14. "	felülr.	drágább	" "	drágáll.
99. "	13. "	alulr.	nyelvi	" "	nyelvű.
114. "	5. "	felülr.	valamint	" "	valamit.
180. "	10. "	"	tanulhasson	" "	tanulhatna.
183. "	17. "	alulr.	magyar a	" "	a magyar.
267. "	8. "	felülr.	dotálja	" "	datálja.
288. "	6. "	alulr.	talp	" "	tap.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 487 /19 51 N. SZ.

17. 84

